

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

На правах рукопису

Посохова Людмила Юріївна

УДК 94:[378.6:271.2(477)«16/18»

**ПРАВОСЛАВНІ КОЛЕГІУМИ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.**

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук**

**Науковий консультант
Калініченко Володимир Вікторович
доктор історичних наук, професор**

Харків – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1. Історіографія проблеми.....	14
1.2. Аналіз джерельної бази.....	28
1.3. Методологія і методи дослідження.....	39
РОЗДІЛ 2. ПРАВОСЛАВНІ КОЛЕГІУМИ УКРАЇНИ НА ТЛІ	
ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНІХ ФОРМ У ЄВРОПІ	
(ХVІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХVІІІ ст.).....	48
2.1. Основні тенденції розвитку освіти в Західній,	
Центральній та Центрально-Східній Європі у ХVІІ –	
першій половині ХVІІІ ст.....	48
2.2. Східноєвропейські освітні форми: запозичення та	
вироблення власних освітніх зразків	
(ХVІІ – перша половина ХVІІІ ст.).....	60
РОЗДІЛ 3. ПРАВОСЛАВНИЙ КОЛЕГІУМ ЯК ТИП НАВЧАЛЬНОГО	
ЗАКЛАДУ.....	84
3.1. Зміст навчання. Навчальні курси	84
3. 2. Методи виховання	169

РОЗДІЛ 4. УЧНІ ТА ВИКЛАДАЧІ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XIX ст..	195
4.1. Учні православних колегіумів України: колективний портрет.....	195
4.2. Корпорація викладачів православних колегіумів України: основні характеристики	233
РОЗДІЛ 5. КОЛЕГІУМИ І МІСЦЕВЕ СУСПІЛЬСТВО	271
5.1. Територія просвіти в місті: колегіумський локус.....	271
5.2. Колегіуми в соціокультурному середовищі міст та регіонів.....	284
РОЗДІЛ 6. РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст. І ДОЛЯ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ УКРАЇНИ.....	305
6.1. Проекти освітніх реформ і колегіуми	305
6.2. Реформа духовних навчальних закладів 1808 р. та православні колегіуми	318
ВИСНОВКИ.....	328
ДОДАТКИ	334
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	352

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВР ІЛ	Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України
ВР ЦНБ ХНУ	Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации (г. Москва)
Госархив Белгородской обл.	Государственный архив Белгородской области Российской Федерации
Госархив Курской обл.	Государственный архив Курской области Российской Федерации
Держархів Харківської обл.	Державний архів Харківської області
Держархів Чернігівської обл.	Державний архів Чернігівської області
ДБ	Духовная беседа
ДВ	Духовный вестник
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
КА	Київська Академія
КЕВ	Курские епархиальные ведомости. Часть неофициальная
КС	Киевская старина (1882–1906 гг.), Київська старовина (з 1992 р.)
НИА СПбИИ РАН	Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук
ОДД	Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода
ОПИ ГИМ	Отдел письменных источников Государственного исторического музея (г. Москва, Российская Федерация)
ОР ГИМ	Отдел рукописей Государственного исторического музея (г. Москва, Российская Федерация)

ОР РГБ	Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (г. Москва)
ОР РНБ	Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (г. Санкт-Петербург)
ПЕВ	Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная
ПГВ	Полтавские губернские ведомости
ПСЗ	Полное собрание законов Российской империи
РА	Русский архив
РГИА	Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург)
РГАДА	Российский государственный архив древних актов (г. Москва)
РС	Русская старина
Сборник РИО	Сборник Русского исторического общества
Сборник ХИФО	Сборник Харьковского историко-филологического общества
СЛ	Сіверянський літопис
Труды КДА	Труды Киевской духовной академии
УІЖ	Український історичний журнал
ХС	Харьковский сборник
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЧЕИ	Прибавления к Черниговским епархиальным известиям
ЧГВ	Черниговские губернские ведомости
ЧИОНЛ	Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца
ЧОИДР	Чтения в обществе истории и древностей российских

ВСТУП

Актуальність теми визначається насамперед необхідністю дослідження специфіки православних колегіумів України як типу навчального закладу, як історичної форми університетської ідеї у Східній Європі наприкінці XVII – на початку XIX ст. Таке завдання в історіографії ставиться вперше. В існуючих на сьогоднішній день дослідженнях з історії освіти та культури України та Росії XVII–XVIII ст. містяться тільки загальні оцінки колегіумів. Дослідниками не були вироблені критерії, які б дозволяли віднести колегіуми до того чи іншого типу навчальних закладів, недостатньо проаналізовано генетичний зв'язок єзуїтських та православних колегіумів, не охарактеризовано сутність еволюції останніх на тлі процесів, які розгорталися у Російській імперії в цей час. Сьогодні все частіше мова йде про те, що православні колегіуми потенційно могли розвинутися до рівня університетів за прикладом ряду католицьких колегіумів, але ця точка зору не підкріплена відповідними аргументами.

В історіографії добре відомі католицькі (єзуїтські) навчальні заклади, які були поширені та здобули визнання у багатьох країнах Європи [863, 972, 1017, 1018, 1029, 1039, 1047]. Православні колегіуми мали генетичний зв'язок із єзуїтськими, який втілювався в схожості всієї організаційної структури, у наявності таких же «класів» та порядку їх проходження, програми освіти (фактично зорієнтованої на єзуїтську «Ratio Studiorum»). Важливою ознакою православних колегіумів вважається всестановий склад учнів, однак єзуїтські колегіуми також не знали станових обмежень. Втім, у конфесійному плані це були різні навчальні заклади. Звісно, на східнослов'янських землях панували традиції, догмати та норми Православної Церкви, які впливали на зміст освіти. Найбільш відомим з православних був Київський (Могилянський) колегіум, який здобув статус академії від уряду Речі Посполитої, а згодом і від Російської держави. Як відомо, вже до середини XVII ст. київський митрополит Петро Могила зумів успішно адаптувати деякі західноєвропейські освітні форми, результатом чого й стало створення Київського колегіуму.

Наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. на українських землях, які входили до складу Російської імперії, були засновані ще три православні колегіуми – Чернігівський, Харківський та Переяславський (відповідно, у 1700, 1726, 1738 рр.). Окрім зазначених навчальних закладів, у Російській імперії не існувало інших із такою назвою. Більше того, до реформи духовних навчальних закладів у Російській імперії 1808 р. (яка була спрямована на подальшу професіоналізацію духовної освіти та, відповідно, уніфікацію духовних навчальних закладів) колегіуми зберігали своєрідність освітньої моделі.

Синкретичний характер православних колегіумів був зумовлений декількома факторами. Ці навчальні заклади виникли на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, згодом Російської держави. Час виникнення та існування православних колегіумів (XVII–XVIII ст.) дослідники визначають як важливий етап «зустрічі» та взаємодії традицій Заходу та Сходу у всіх сферах культури та на різних її рівнях. У ході такої взаємодії й була вироблена культурно-освітня форма православного колегіуму, який, базуючись на «латинській ученості», став сплавом західноєвропейської та східнослов'янської культурних традицій. Вибір Петра Могили на користь моделі єзуїтського колегіуму, заснованого на принципах поєднання гуманітарно-філологічної освіти з релігійно-моральним вихованням, означав поворот до європейських освітніх стандартів, при цьому, як зауважують дослідники, він відповідав потребам суспільства та церковної реформи [618, 966, 1040, 1042, 1045]. Саме цей успішний досвід Києво-Могилянського колегіуму, результатом якого було прищеплення досягнень західноєвропейської освіти на ґрунті православно-руської культурної традиції, сприяв появі та стрімкому зростанню Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів.

Модель православного колегіуму XVII–XVIII ст. є достатньо складною, багат шаровою, вона була втіленням складних історичних реалій тогочасного життя Гетьманщини та Слобідської України XVIII ст. Православні колегіуми

України виникли на перехресті культур, традицій, епох, у час, який характеризувався активною взаємодією різних культурно-освітніх та церковно-історичних традицій. В історії православних колегіумів відобразилися й ті зміни, які відбувалися в політичному, соціально-економічному та культурному житті. За короткий час ці освітні інституції встигли розквітнути та згаснути, являючи собою не тільки освітній, але й культурний феномен. Всебічне вивчення історії православних колегіумів України залишається актуальним науковим завданням.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи «Історія освіти та культури України (кінець XVII – XIX ст.)», яка розробляється на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Мета дослідження полягала у тому, щоби ґрунтуючись на сучасних методах історичних досліджень охарактеризувати православний колегіум як тип навчального закладу, визначити місце та роль православних колегіумів у процесах, які відбувалися в освіті та культурі Східної Європи XVII-XVIII ст.

Для реалізації мети вирішувалися такі **дослідницькі завдання**:

- виявити характерні риси освітньої моделі православного колегіуму;
- розкрити специфіку православного варіанту гуманістичної школи шляхом порівняльного аналізу із Києво-Могилянською академією, а також із католицькими та протестантськими навчальними закладами;
- дослідити організаційні основи діяльності православних колегіумів,
- реконструювати змістовне наповнення навчально-виховного процесу;
- встановити етапи розвитку православних колегіумів;
- проаналізувати колективний портрет учнів та викладачів православних колегіумів;
- встановити основні форми стосунків колегіумів із місцевим суспільством;

- виявити місце православних колегіумів у загальних проектах освітніх реформ в Російській імперії XVIII ст.;
- з'ясувати зміни, які відбулися у всіх складових моделі православного колегіуму в ході реалізації реформи духовних навчальних закладів 1808 р. у Російській імперії.

Саме розв'язання поставлених завдань дозволить виявити риси освітньо-культурної моделі православного колегіуму, а також охарактеризувати процес трансферу та адаптації західно- та центральноєвропейських культурно-освітніх форм на землях Східної Європи. При вирішенні цих завдань враховувалося те, що європейські освітні інституції того часу переживали кризу й одночасно процеси трансформації, які привели до виникнення так званої «класичної моделі» університету, що йшла на зміну докласичному (середньовічному) університету, з відповідними формами початкової та середньої освіти (оскільки у XVIII столітті, особливо в другій його половині, в усіх країнах Європи поступово вибудовувалася система освіти, із визначенням меж кожного з рівнів освіти).

Об'єктом дослідження є православні колегіуми України, які існували наприкінці XVII – на початку XIX ст.

Предметом дослідження є освітньо-культурна модель православного колегіуму, процеси трансферу та адаптації західно- та центральноєвропейських культурно-освітніх форм.

Хронологічні межі дослідження зумовлені часом існування православних колегіумів, від кінця XVII ст. до початку XIX ст. Втім, необхідність з'ясування більш загальних тенденцій, які спостерігалися в освіті та культурі, зумовило увагу до явищ та процесів більш раннього часу, інколи починаючи з кінця XVI ст.

Територіальні рамки дисертаційної роботи охоплюють передусім територію, на яких набула розповсюдження модель православного колегіуму – українські землі Гетьманщини та Слобідської України. Разом із цим, реалізація завдань дослідження трансферу та адаптації європейських освітніх форм

почасти вимагала вихід за ці межі, й звернення до основних характеристик навчальних закладів, які існували в Європі (перш за все у Речі Посполитій та Російській імперії).

Наукова новизна дослідження полягає тому, що:

- вперше в історіографії визначено специфіку моделі православного колегіуму України;
- визначено характерні риси православних колегіумів України як типу навчального закладу;
- вперше запроваджено методику аналізу моделі навчального закладу, в результаті чого показано модель православного колегіуму як результат трансферу гуманістичної школи з Західної та Центральної Європи на східнослов'янські терени;
- вперше досліджено процес адаптації моделі гуманістичної школи на рівні змісту навчальних курсів, які викладали в православних колегіумах, прийомів виховання, інших складових навчально-виховного процесу;
- розкрито специфіку православного варіанту гуманістичної школи шляхом порівняльного аналізу із Києво-Могилянською академією, з католицькими та протестантськими навчальними закладами Європи, духовними семінаріями Російської імперії;
- вперше запроваджено методику аналізу й обробки біографічних даних, що дозволило виявити певні групи у складі викладачів православних колегіумів та простежити типові траєкторії їх життєвого шляху, реконструювати їх «колективний портрет»;
- досліджено стосунки православних колегіумів із місцевим суспільством, визначено форми культурних взаємовпливів.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані в процесі створення узагальнюючих праць з історії Російської імперії й історії України, історії культури та освіти, в процесі підготовки навчальних посібників, при розробці навчально-

методичних комплексів з історії освіти, науки та культури для вищих навчальних закладів. Результати дослідження можуть бути корисними при визначенні підвалин та національної специфіки розвитку освіти та виховання в Україні.

Особистий внесок здобувачки полягає у постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті авторкою самостійно. Усі публікації у наукових фахових збірниках і доповіді на конференціях є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були обговорені на засіданнях кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Вченої ради історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, використовувалися авторкою у процесі читання лекцій з історії України, джерелознавстві історії України, на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Основні положення та висновки та дисертаційної роботи були оприлюднені у доповідях на наукових конференціях, симпозіумах та семінарах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, зокрема на міжнародній науковій конференції «Києво-Могилянська академія в історії України» (Київ, 11–13 жовтня 2000 р.), міжнародному симпозіумі «Університети й нації в Російській імперії XIX ст.» (Харків, 16 жовтня 2003), міжнародній науково-практичній конференції «Гендерна політика міст: історія і сучасність» (Харків, 18 грудня 2003 р.), міжнародній науковій конференції «Релігія і церква в історії України» (Полтава, 14–16 вересня 2005 р.), «Історія університетської освіти в Росії та міжнародні традиції освіти» (Санкт-Петербург, 16–18 червня 2005 р.), на III Міжнародному науковому конгресі українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.), міжнародній науковій конференції «Релігія і церква в історії України» (Полтава, 14–16 вересня 2006 р.), міжнародній науковій конференції «Історичне знання: теоретичне підґрунтя та комунікативні

практики» (Москва, 5–7 жовтня 2006 р.), міжнародній науковій конференції «Університетські концепції в Європі та Росії XVIII - на початку XIX ст.» (Санкт-Петербург, 22–24 червня 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Дослідження джерел з історії українського і польського народів» (Херсон, 14–15 вересня 2007 р.), міжнародному науковому семінарі «Академічна конфліктологія: природа університетських конфліктів в Російській імперії» (Москва, 3–4 листопада 2007 р.), на VII Міжнародному конгресі українців (Київ, 30 червня – 3 липня 2008 р.), міжнародній науковій конференції «Університет та місто в Російській імперії XVIII – на початку XIX ст.» (Харків, 15–17 травня 2008 р.), міжнародній науковій конференції «Історіографія в міждисциплінарному просторі. X Астаховські читання» (Харків, 6–7 червня 2008 р.), «Теорії та методи історичної науки: крок у XXI століття» (Москва, 12–14 листопада 2008 р.), 3-му методологічному семінарі «Історична наука в Україні як історія інтелектуальних співтовариств» (Київ, 25 листопада 2008 р.), міжнародній науковій конференції «Південь Росії та Україна у минулому та сьогодні» (Белгород, 23–24 січня 2009 р.), науковому семінарі «Проблеми освіти й освіченості в ранньомодерній Україні (Київ, 27 січня 2009, 26 січня 2010), міжнародній науковій конференції «Допоміжні історичні дисципліни в просторі гуманітарного знання» (Москва, 29–31 січня 2009 р.), міжнародній науковій конференції «Університетські практики влади: Казань, Москва, Харків (XVIII – перша половина XIX ст.)» (Казань, 27–29 квітня 2009 р.), міжнародній науковій конференції «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 29–30 вересня 2009 р.), міжнародній науковій конференції «Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії» (Дніпропетровськ, 8–9 жовтня 2009 р.), на міжнародній конференції «Треті Ліхудівські читання» (Новгород, 31 травня – 2 червня 2010 р.), на міжнародній конференції «Німецько-російські університетські відносини кінця XVIII – початку XX ст. в європейському контексті: трансфер, взаємодія, життєві світи» (ФРН, м. Майнц, 17–19 червня 2010 р.), науковій конференції «Історія

повсякдення: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні» (Харків, 12–13 жовтня 2010 р.), Четвертих Всеукраїнських наукових читаннях, присвячених пам'яті професора Миколи Павловича Ковальського (Дніпропетровськ, 18–19 березня 2011 р.), на VI Міжнародній науковій конференції «Російська імперія в історичній ретроспективі. Влада та суспільство» (Чернігів, 18–20 травня 2011 р.).

Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено в індивідуальній монографії автора, в 30 статтях, з яких 22 опубліковані у збірниках наукових праць, що входять до переліку фахових видань з історії, у 27 виступах на конференціях.

Структура дисертації обумовлена її змістом, окресленою метою і завданнями. Робота складається зі вступу, шести розділів (13 підрозділів), висновків, 16 додатків на 18 сторінках, списку використаних джерел і літератури (1048 найменувань на 126 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 477 сторінок, з них основний текст – 333 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження історії православних колегіумів розпочалося ще на початку XIX ст. й пройшло декілька етапів. Спостереження за цим процесом дозволяє не лише визначити дискусійні аспекти історіографії цих навчальних закладів, а й допоможе вирішити проблеми, які стосуються більш загальних питань історії освіти та культури XVIII – початку XIX ст. В історіографії можна виокремити три періоди дослідження історії православних колегіумів: перший охоплює XIX – початок XX ст.; другий – радянську добу, третій – пострадянські часи.

Перший період. Вже на початку XIX ст. з'явилися перші невеличкі історичні довідки та статті з історії окремих колегіумів, які містили загальні характеристики цих закладів [498]. Подібних статей та коротких оглядів у 40-х роках XIX ст. вже було написано близько десяти [727, 774]. Наприкінці XIX століття були здійснені спеціальні розвідки з історії окремих колегіумів, авторами більшості з яких були дослідники краю, єпархії (чимало з них були священиками) [594, 605, 885, 896, 911]. Авторами деяких розвідок були також професійні історики – університетські вчені [695]. У цих перших працях з історії колегіумів автори намагалися охопити увесь час існування закладів, охарактеризувати основні етапи їх історії, фінансово-економічні аспекти діяльності, вплив кожного з єпархіальних архієреїв (традиційним стало описання подій за періодами управління преосвященних). У цих нарисах автори чимало уваги приділяли біографіям визначних вихованців та викладачів. При тому, що автори таких праць намагалися представити всі складові життя колегіумів, але навчально-виховний процес був змальований як правило надто загально (зазвичай надавався перелік класів, загальна характеристика спрямованості навчання). Відомості про змістовне наповнення навчальних курсів відрізнялися фрагментарністю, автори не ставили завдання простежити зміни, які відбувалися протягом XVIII – початку XIX ст.

У другій половині XIX ст. почали з'являтися окремі праці, присвячені різним аспектам історії колегіумів. Так, було здійснено спеціальні дослідження з історії формування книжкових зібрань бібліотек колегіумів [376, 932].

У другій половині XIX – на початку XX ст. при підготовці узагальнюючих праць з історії міст, єпархій, з історії освіти, церкви, культури, автори не оминали увагою й православні колегіуми та їх діячів [537, 571, 627, 781, 803, 846]. Завдяки більш масштабним завданням, які ставили перед собою ці дослідники, колегіумам приділено не так багато уваги, втім вони були показані як частка загальної історії краю, явище освіти та культури свого часу. Водночас, це дозволило помітити певні відмінності колегіумів у порівнянні з іншими освітніми інституціями Російської імперії. У цей час фактично була поставлена проблема типології шкіл, здійснені спроби визначити місце православних колегіумів у «системі освіти» України XVIII століття (зазвичай така мета не декларувалася, але оціночні твердження подекуди з'являлися). Втім, історики освіти досить обережно ставилися до проблеми статусу колегіумів, лише називаючи певні їх особливості у порівнянні із духовними семінаріями [627, с. 157, 213; 912, с. 5].

Дослідники XIX–XX ст. виявили розбіжність поглядів у оцінці рівня освітньої програми колегіумів, визначали його як «середній» [780, с. 242], так і як «вищий» [540, с. 193; 846, с. 68]. Нерідко уточнювали статус колегіумів зауваженнями, що ці заклади відігравали роль академії [914, с. 65]. Чимало істориків зазначали, що колегіум на межі XVIII–XIX ст. мав якщо не права, то славу вищого навчального закладу. У цей час дослідники запропонували й чимало визначень-епітетів. Зокрема Г. Максимович назвав Чернігівський та Переяславський колегіуми «академіями у мініатюрі» [719, с. 121]. Почали застосовувати й такий красномовний епітет як «Афіни» («Чернігівські Афіни» тощо).

На розуміння моделі православних колегіумів істориками XIX ст. впливала відповідь на питання про те чи ця модель була запозиченою чи власною? У XIX ст. історики колегіумів, фіксуючи зразок Києво-Могилянської

академії у моделі колегіуму, визначали спільні риси цих закладів із єзуїтськими колегіумами (організаційні засади, структура навчального плану, шкільні порядки тощо). Ці науковці дійшли висновку, що від Києво-Могилянської академії колегіуми перейняли модель й західноєвропейські освітні традиції [786, с. 29, 50; 885, с. 1]. Саме при такому підході було вперше поставлено питання про змістовне наповнення терміна «православний колегіум», спостерігалось прагнення визначити основні риси такого колегіуму (в тому числі через порівняння із єзуїтськими та іншими школами [790, с. 65]). При тому, що дослідники в цей час розглядали складові моделі єзуїтських та православних колегіумів як явища одного порядку (хоча не завжди чітко це формулювали). Для підкреслення своєрідності, місцевого колориту колегіумів було запропоновано декілька цікавих термінів, наприклад «місцевий університет» [574, с. 323].

У XIX ст. було поставлено питання про періодизацію історії православних колегіумів. Значною віхою в історії колегіумів всі автори називали прийняття «Духовного Регламенту». Так само одностайно завершенням історії всіх духовних навчальних закладів країни визнавали реформу 1808 р. (яка була впроваджена в життя у 1817 р.). Ці дати автори праць зазвичай і називали при визначенні меж періодів [594; 705, 1896, № 5, с. 179]. Дослідники історії Чернігівського колегіуму неодмінно підкреслювати, що створення Синоду сприяло централізації та уніфікації, зникненню місцевих особливостей, й відзначали, що чим більш раннім було заснування школи по відношенню до прийняття «Духовного Регламенту» та створення Синоду, тим більше заклад зберігав місцевих особливостей [705, 1896, № 5, с. 181].

У зазначений історіографічний період вийшло друком й декілька важливих досліджень зарубіжних істориків, які були присвячені Києво-Могилянській академії. Саме у цих працях, на думку сучасного польського дослідника Л. Заштовта, було поставлено важливе питання про «взаємини латинських і візантійсько-руських впливів на шкільництво, «еманації латинсько-польської культури на території лівобережної України» [624, С.

XXX, XXXVII]. Особливо слід відзначити працю А. Яблоновського, присвячену цивілізаційному значенню Києво-Могилянської академії для України та Росії [1019, s. 229-276], зростанню польського впливу на Україну та Росію. За оцінками сучасних науковців, праця А. Яблоновського на сьогодні не втратила цінності та наукової актуальності [700, с. 67–72].

Отже, у XIX – на початку XX ст. дослідниками було зібрано, опрацьовано та введено до наукового обігу значний архівний матеріал, історіографія просувалася від фактографічних розвідок, систематизації матеріалу, виявлення ключових проблем до встановлення зв'язку історії колегіумів із загальними процесами в історії освіти, церкви і культури. Чимало авторів, які зацікавилися історією колегіумів, не були професійними істориками, але саме завдяки їх працям сьогодні маємо можливість отримати інформацію з джерел, які не збереглися. Сучасні історики нерідко не тільки апелюють до цих розвідок, але, не звертаючи уваги на аматорські прийоми досліджень, інколи навіть наслідують постановку завдань, послідовність викладення та аналізу матеріалу.

У наступний історіографічний період, у радянську добу, відбулися настільки суттєві зміни в тематиці та спрямованості досліджень, в тому числі й з історії освіти в цілому та колегіумів зокрема, що можемо говорити про розрив із попередньою історіографічною традицією. Класова та атеїстична позиції зумовили агресивно-тенденційні оцінки колегіумів, які панували декілька десятиліть. Прикладом яскраво вираженого ідеологічного підходу до вивчення історії цих закладів у перші радянські десятиліття може слугувати стаття О. Водолажченко, яка присвячена історії Харківського колегіуму. Ця робота демонструє доволі тенденційний підбір прикладів, однобічність оцінок, а то й відверту фальсифікацію окремих аспектів історії зазначеного колегіуму й історії освіти на українських землях у цілому [572]. Ця та інші подібні праці знаменували, що радянські історики обрали демонстративну позицію ігнорування здобутків попередньої історіографії. Статті О. Водолажченко віддзеркалила корінний поворот у дослідженнях не лише історії колегіумів, а й

історії дореволюційної освіти взагалі. На жаль, навіть очевидні похибки цієї розвідки в наступні десятиліття повторювалися іншими авторами, не говорячи вже про деякі твердження, які відповідали ідейним схемам того часу та вважалися аксіоматичними. Зазначимо, що почасти оцінки були вкрай нігілістичними. Так, у 1920-1930-ті рр. автори, не заглиблюючись у аналіз джерел, робили висновки про діячів церкви, які мали відношення до колегіумів, як «тупих феодалів у рясі», які насаджували в цих закладах «скотячо-рабський світогляд» [606, с. 12–15]. Відгомони таких підходів до дослідження цієї інституції, не подолані й досі. Щоправда, у 1920-ті роки можна зустріти поодинокі розвідки з історії освіти, в яких превалювали зважені характеристики руху освіти в Україні [588].

Вивчення історії освіти, культури та науки поживалося у 1960–1970-ті роки, у тому числі науковці поступово поверталися й до аналізу ролі колегіумів у цих різноманітних процесах [742]. Так, у зв'язку із ювілеєм Г. С. Сковороди з'явилася низка нових досліджень життя та творчості цього видатного українського філософа. У багатьох розвідках з історії творчого шляху Сковороди, дослідники звертали увагу й на період його викладання у Харківському та Переяславському колегіумах. Хоча автори цих праць (зазвичай філософи, філологи), характеризуючи колегіуми, як правило, спеціально не аналізували тенденції розвитку освіти, їх висновки також вплинули на оцінки цих закладів. Зокрема, зазначимо, що Г. С. Сковороду протиставляли іншим викладачам колегіумів, а пошуки «ворогів» мислителя стали одним із ключових моментів при характеристиці середовища навчальних закладів. Висновки про «архаїчність» поглядів інших викладачів колегіумів ставали визначальними, цих учителів називали не інакше як «невігласами», які захаращували голови учнів непотрібним мотлохом [716, 717, 831]. Втім, автори деяких праць, наприклад, А. Ніженець, продемонстрували й намагання вийти за межі такої традиції, принаймні, вперше пролунали висновки про існування кола прихильників Сковороди в колегіумах, учні та викладачі поступово втрачали риси одіозних персонажів [762, 763].

Також відзначимо, що у цей час українські вчені розпочали важливу роботу із вивчення та публікації рукописних курсів лекцій з філософії, риторики, поетики викладачів українських навчальних закладів [732, 768, 867, 897]. Ці праці повертали дослідження у річище вивчення змісту та рівня освіти, яке було розпочате на попередньому історіографічному етапі. Хоча у фокусі досліджень перебувала передусім Києво-Могилянська академія, науковці не оминали увагою й колегіуми. Примітно, що було відновлено деякі напрямки дослідження історії колегіумів, зокрема, вивчення книжкового зібрання бібліотек колегіумів [641, 656].

Можна констатувати, що позиції істориків радянської доби щодо рівня освітньої програми колегіумів розділилися. Як і у попередній історіографічній період дослідники цього часу визначали православні колегіуми України XVIII століття як «вищі навчальні заклади» [552, с. 107; 573, т. 3, с. 14; 588, с. 83; 808, с. 58; 974, с. 9], «середні навчальні заклади» [876, с. 203–204], так й «заклади підвищеного типу» [740, с. 86]. Поглиблений аналіз дав підстави стверджувати, що у 60-ті роки XVIII ст. програма викладання в Харківському колегіумі за обсягом не поступалася першим вищим світським навчальним закладам Російської імперії – університету Петербурзької Академії наук та Московського університету [551, с. 92].

Думки істориків розділилися й щодо оцінок інших параметрів моделі колегіумів. Певні думки висловлювали на сторінках праць з історії педагогіки, освіти, культури. Хоча класовий підхід вимагав від істориків визначити статус колегіумів у категоріях «становий/позастановий» заклад, дослідники надавали діаметрально протилежні відповіді на зазначене питання. В історичній літературі радянської доби паралельно існували характеристики колегіумів як «церковних станових закладів», так і «всестанових навчальних закладів». Але в одному радянські історики були одностайні – вони вважали колегіуми архаїчними навчальними закладами.

Відповідали радянські вчені й на питання щодо витоків моделі колегіуму. Відомо, що на певних етапах в СРСР відбувалися «кампанії», в ході

яких вчені різних галузей намагалися показати незалежність радянської науки та культури від здобутків Заходу, в тому числі й у історичній ретроспективі. Спостерігалось й прагнення принизити надбання західної культури. У цьому контексті в ряді праць радянських вчених було надане вкрай тенденційне трактування діяльності Ордену єзуїтів, в тому числі й його освітньої політики [748]. Під впливом праць радянських істориків й сьогодні лунає однозначно негативна оцінка єзуїтської освіти та її впливів. У радянську добу на сторінках наукової історичної літератури годі й шукати згадок про єзуїтські зразки в моделі православних колегіумів, тим більше не знайдемо вивчення різних аспектів процесу запозичень, культурних впливів. Подекуди оцінки із політичної історії без будь-яких змін переносили до праць з історії освіти. Вельми показовою у цьому плані є відома монографія З. Хижняк, присвячена Києво-Могилянській академії, в якій «прогресивна Європа» протиставлялася «феодально-реакційній Польщі» [945]. У працях, написаних упродовж 1970–1980-х років, за висновком Н. Яковенко, «поворот обличчям до Заходу», прищеплений на стовбур офіційної радянської історіографії, «породив доволі дивного мутанта – таку собі Європу поза часом і простором, «Європу взагалі» [986, с. 358–359].

Втім, також маємо відзначити й деякі очевидні досягнення в дослідженні теми, які були зроблені окремими науковцями в ці часи. Так, вивчаючи джерела з історії української культури, Я. Д. Ісаєвич вперше за радянську добу спеціально дослідив документи, які розкривали зміст, рівень та організацію викладання в Харківському колегіумі [635]. На підставі джерел дослідник стверджував, що в середині XVIII ст. до колегіуму широко проникли передові філософські і суспільно-політичні ідеї. Більше того, саме цей дослідник сформулював, що витoki освітньої та інтелектуальної культури України належить шукати на Заході. Однак такі висновки мали пробиватися крізь масив радянської ідеологічної літератури.

Повний розрив із попередньою традицією вивчення православних колегіумів радянська історіографія демонструвала у питаннях періодизації

історії освіти. Характерною рисою періодизації, яку пропонували дослідники радянського часу була орієнтація на події, які відбувалися в світській освіті в XVIII ст. Процеси в самій церковній школі, намагання її реформувати з боку влади залишилися поза увагою науковців, відповідно в якості віх періодизації історики пропонували події, що мали значення для створення світської школи – заснування університетів, народних училищ [673, с. 40].

Отже, в радянський час, при загальній зміні методологічних принципів історичної науки, церковна історія і все, що мало до неї відношення, як класово вороже, науково неактуальне, опинилося на периферії наукових пошуків (особливо до 1950-х років). З 1960-х років дослідження історії колегіумів поступово відновилися, однак зазвичай вони спиралися на заідеологізовані оцінки та однобічні підходи, які укорінилися в радянській історіографії.

У пострадянську епоху поступово активізувалися дослідження з історії церкви, освіти, культури України, розпочалися пошуки нових методологічних орієнтирів, підходів [688, 971]. Характерним явищем стало звернення до творів істориків та краєзнавців, які працювали в XIX – початку XX ст., із намаганням повернутися до обговорення тих проблем, які тоді так і залишилися не вирішеними. У роботах попередників вишукували й опубліковані джерела, які у радянські часи були втрачені. Це призвело до того, що у працях пострадянських дослідників спостерігається повернення до проблематики, яка була в центрі уваги майже століття тому.

Історики кінця XX – початку XXI ст. так само, як й їх попередники, продемонстрували прагнення визначитися із місцем православних колегіумів у «системі освіти» України XVIII ст. Підсумовуючи ці пошуки, відзначимо, що на початку XXI ст. амплітуда оцінок в науковій літературі не зменшилася, а якщо ж узяти узагальнюючі праці з історії освіти, історії педагогіки (у тому числі підручники) можна прочитати вже про «десятки типів шкіл», які виникли в Україні у XVII–XVIII столітті [715, с. 16–17; 850, с. 34]. В сучасних дослідженнях з історії освіти в Україні XVII–XVIII ст., при визнанні відсутності системи та спадкоємності типів шкіл, нерідко в тих самих працях,

послідовно проводиться лінія від початкової ланки освіти, через середню (колегіуми) до вищої [640, с. 432]. Виокремлення «ступенів освіти» в дослідженнях можуть дещо відрізнятися (деякі автори виділяють чотири) [850, с. 208], при цьому колегіуми відносять як до вищого рівня освітньої програми [640, с. 692; 698, с. 135; 747, с. 78; 969, с. 7;], так і середнього [521, с. 62; 741, с. 138; 809, с. 247], або ж до «середньо-вищого» [598, с. 371]. Коли ж дослідники, маючи на увазі православні колегіуми, говорять, що «багато шкіл створювалися за зразком Києво-Могилянської академії», які були «головними освітніми центрами» своїх регіонів [614, с. 27], а також про «престижні навчальні заклади», центри науково-педагогічної думки [715, с. 63, 64], складається враження, що в Україні існувала мережа колегій–академії–університетів. Іноді пишуть, що у системі «загальнонаціональної системи освіти» колегіуми були школами нового типу – «училищними (дочірніми) колоніями Київської академії» [530, с. 130, 153], або й «середньо-вищими» навчальними закладами [598, с. 371]. Можна прочитати висновки про те, що колегіуми були «науковими» центрами [662, с. 14].

У сучасній науковій літературі, так само як і раніше, можна помітити розбіжності у визначенні моделі колегіуму в категоріях «становий»/«позастановий» заклад. Хоча сьогодні більшість дослідників називають колегіуми «всестановими центрами просвіти» [662, с. 16; 714, с. 255], та навіть в спеціальних розвідках можна зустріти й таке визначення, як «позастановий духовний заклад» [530, с. 158]. Сучасні науковці нерідко продовжують оцінювати спрямованість навчання колегіумів й за критерієм «прогресивний – архаїчний». Наприклад, можна зустріти оцінку Харківського колегіуму як закладу, що за спрямованістю та структурою належав до архаїчного типу [687, с. 17]. У науковій літературі ознака «архаїчний» виникає тоді, коли православні колегіуми порівнюють із моделлю класичного університету, риси якої починають формуватися у другій половині XVIII ст. Але реально епоха «класичного» (модерного) університету розпочнеться на межі XVIII–XIX століть. Тому православні колегіуми слід було б порівнювати

із відповідною «докласичною» стадією європейського університету й середньовічними та ранньомодерними формами європейських навчальних закладів.

На оцінку моделі православних колегіумів, як і раніше, впливає відповідь дослідників на питання про запозичення та «власні здобутки», роздуми про ступінь «західності». В цілому нова пострадянська гуманістика, як зазначила Н. Яковенко, «немовби розпалася три потоки», які ця дослідниця пов'язує з різницею поколінь (одне з них бачить життєпростір «нації» як певної самодостатності; друге орієнтується на формулу України як простору «між Сходом і Заходом»; третє, при визнанні названої формули, «західні» елементи ототожнює насамперед із пересадкою «латинської» культурної традиції через Польщу) [986, с. 360–362]. У сучасній українській історіографії поширилися висновки про те, що основними тенденціями розвитку українського шкільництва було формування «українського типу освіти» [783, с. 461], «становлення національної школи вищого типу» [640, с. 431]. Серед визначальних рис такої школи (в тому числі колегіуму) перш за все називається «демократизм», «демократичний дух» [617, с. 273]. При цьому «демократизм форми» вбачають у тому, що у колегіумах не вели обліку учнів [640, с. 467], а демократичні тенденції пояснюють бідністю [662, с. 12]. Втім, як відомо, латинські школи, середньовічні та ранньомодерні (докласичні університети) Європи не мали національної забарвленості [526]. Регіоналізація посилювалася разом із процесом конфесіоналізації освіти в епоху Реформації та після неї, суто національні моделі – це вже явище більш пізнє. Хоча ще наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років пролунали важливі спостереження українських та канадських істориків про латинське шкільництво і шкільний гуманізм в Україні, які повертали дослідження історії колегіумів на українських землях у річище загальноєвропейських студій, орієнтували дослідження на порівняння і зіставлення результатів вивчення історії православних колегіумів із висновками досліджень європейської гуманістичної школи і університету [800, 985]. Сьогодні вже існує декілька збірок статей,

автори яких, передовсім дослідники Києво-Могилянської академії, спеціально ставлять проблему «вписування рідної культури в загальноєвропейський контекст» [584, с. 5–6], прагнуть дослідити європейську академічну традицію у Києво-Могилянській академії [583]. Серед завдань для дослідників Києво-Могилянського колегіуму (академії), які цілком актуально виглядають й стосовно інших православних колегіумів, М. Ткачук назвала проведення ґрунтовного порівняльного аналізу організаційних аспектів, змістовного наповнення навчального процесу в цьому колегіумі та у католицьких і протестантських вищих закладах [918, с. 76].

Дослідження впливів єзуїтського шкільництва Речі Посполитої на культурну ситуацію в Україні, як зазначила Т. Шевченко, й досі недостатнє, адже оцінка істориків, «зазвичай, негативна, спирається головним чином на старі стереотипи й антиєзуїтську риторичку, тим часом, як конкретні прояви освітньої активності Товариства Ісуса залишались непроаналізованими» [972, с. 8]. Щоправда, неупереджене всебічне вивчення цієї проблеми не тільки у вітчизняній, але й у зарубіжній, зокрема польській історіографії, почалося відносно недавно, й лише останнє десятиліття ХХ ст. стало переламним щодо оцінки ролі єзуїтських навчальних закладів [864, с. 38–39]. На початку ХХІ століття історики створили низку досліджень, у яких внесок єзуїтів у створення шкіл, у літературу, мистецтво, розглядається всебічно, на підставі широкого кола джерел [1035, 1047].

Сучасна історіографія не тільки намагається надати відповіді на питання, що вперше поставили автори ХІХ ст., але й відродити жанри та напрямки досліджень. Так, дослідники знов звернулися до вивчення книжкових зібрань бібліотек колегіумів. Хоча, як справедливо зазначила О. Дзюба, репертуар книг тільки до певної міри відбиває спрямованість і характер та зміст навчального процесу [599, с. 45].

У наш час відновився жанр розвідок з історії колегіумів, у яких, навіть за невеличких обсягів, автори намагаються охопити увесь спектр питань від фінансово-господарських до навчального процесу, числа учителів та учнів

[957]. Такий підхід нерідко поєднується із тим, що історія колегіуму розглядається лише під кутом зору характеристики діяльності місцевих архіпастирів (із виділенням періодів відповідно до управління певних осіб) [711]. Такий розгляд історії колегіумів особливо проявляється в працях з історії відповідних єпархій [655].

Найбільшою вадою сучасної історіографії можна назвати невелику кількість нових джерел, які вводять до наукового обігу дослідники, адже саме на цій підставі можна переконливо уточнювати, або ж і переглядати висновки попередників. Втім, чимало науковців сьогодні оперують лише даними, наведеними у «класичних» працях авторів XIX – початку XX ст. (П. Знаменського, М. Кедрова) [див., наприклад: 559, с. 49–74]. Вже зазначалося, що дослідники історії окремих колегіумів першого етапу історіографії (В. Литинський, П. Солнцев, М. Стеллецький, В. Демидовський) не були професійними істориками. Ніскільки не заперечуючи на цій підставі їх внесок, все ж зазначимо, що звернення до цих розвідок має бути вдумливим. Тим не менш, сучасні історики нерідко наслідують й саму постановку завдань, й послідовність викладення та аналізу матеріалу, нерідко просто повторюють ті чи інші твердження, не враховуючи при цьому особливостей появи цих праць, аматорських прийомів досліджень XIX ст. Брак джерел з історії колегіумів призводить і до інших проблем. Не можна погодитися із таким підходом дослідників, коли висновки, зроблені на матеріалах Києво-Могилянської академії, механічно переносять на історію колегіумів, без відповідної верифікації. Подібні закиди можна зробити навіть відомим вченим [див., наприклад: 703].

Помилки виникають й поширюються тому, що автори як узагальнюючих праць з історії України, так і спеціальних досліджень з історії різних галузей культури зовсім не враховують здобутки істориків освіти (у таких працях можна прочитати, що колегіум керувався статутом 1786 р., в них з легкістю можуть переплутати Харківський колегіум та додаткові класи) [662, с. 13, 16].

Безсумнівно, у сучасній вітчизняній історіографії освіти можна спостерігати й пошуки нових підходів, намагання урахувати при аналізі історії освіти в Україні загальноєвропейські тенденції у цій галузі [583, 805]. Заслуговує на увагу діяльність Науково-дослідного центру «Спадщина Києво-Могилянської академії». Під час «Днів науки» у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» відбуваються засідання круглих столів «Проблеми освіти й освіченості в ранньомодерній Україні» (керівники Н. Яковенко та М. Яременко). У науковому часописі «Київська Академія» (науковий редактор Н. Яковенко) вітчизняні та зарубіжні науковці презентують результати розвідок, які спираються на сучасні підходи до дослідження історії освіти в Україні, Києво-Могилянської академії, Київської духовної академії. На початку ХХІ ст. з'явилися й історіографічні праці, які підсумовують результати досліджень історії церкви та історії освіти в Україні [589]. Останніми роками вийшли й спеціальні історіографічні розвідки з історії як окремих [720], так й усіх православних колегіумів [820].

Проблеми, які виникають при намаганнях подолати підходи радянської науки, особливо наочно можна спостерігати на прикладі вирішення питань періодизації розвитку освіти в Україні. Нерідко, так само, як у попередню добу, при створенні періодизації сучасні автори орієнтуються на процеси, які відбувалися в суспільстві в цілому, або ж на розвиток новонародженого сегменту тогочасної освіти – світської школи [614, с. 50]. Показово, що більшості дослідників й сьогодні не зрозуміло, що початки, основні віхи та «кінець історії» колегіумів необхідно шукати в процесах, які відбувалися в освіті як такій, з особливою увагою на так званій «духовній школі», яка панувала декілька століть. Нерідко можна побачити, що дослідники об'єднують період колегіуму та семінарії, подовжуючи їх «спільну історію» аж до кінця ХІХ ст. [720]. Це свідчить про те, що зазначені автори не усвідомлюють специфіку історичного етапу існування колегіумів, за традицією дивляться на них виключно як на станову духовну школу. Навіть в дослідженнях, присвячених історії колегіуму на зламі ХVІІІ-ХІХ ст., не

визначаються хронологічні межі, не ставиться питання коли й чим завершується для них «початок XIX ст.» [957]. Звісно, ряд науковців, при вивченні проблем духовної освіти звертаються до дослідження реформ.

Характеризуючи сучасну історіографію питання, слід відзначити й деякі найбільш знакові праці зарубіжних дослідників. До них перш за все слід віднести фундаментальну узагальнюючу працю європейських дослідників з історії університету, в якій він розглядається як соціальний інститут [1001, 1002]. Зокрема, на увагу заслуговують ті сторінки, на яких йдеться про кризові явища в галузі освіти та спроби її реформування на зламі XVIII–XIX ст. Відзначимо також роботи Яна Кусбера, присвячені дослідженню перенесення освітніх концепцій із Західної Європи до Росії й появі нового соціального прошарку освічених людей у післяпетровські часи (автор вивчав всі установи виховання, професійної та загальної освіти від духовних семінарій до кадетських корпусів) [1022, 1023]. Г. Мюльпфордт також розглядав процес проникнення деяких ідей Просвітництва (пієтизму, раціональної філософії) до Російської імперії, роблячи акцент на ролі навчальних закладів, діячів церкви, науковців [754, 1027]. Важливими виглядають й оцінки єзуїтської освіти та Києво-Могилянської академії, які містяться у ряді праць сучасних польських істориків [864, 1008, 1015].

На пострадянському просторі поки що єдиним прикладом застосування компаративістики до історії освіти XVIII – першої половини XIX ст. є монографія А. Ю. Андреева, в якій подається порівняльна історія російських та європейських університетів, розв'язуються проблеми входження навчальних закладів Російської імперії до університетської історії Європи [526]. Процес виникнення університетів у різних країнах Європи представлений у ній як розповсюдження («трансфер») певних зразків вищої освіти. Показано, як цей процес поступово охоплював різні країни й з Центральної Європи (в тому числі й через навчальні заклади на українських землях) прийшов до Росії. Останнім часом у російській історіографії спостерігаємо активні пошуки нових підходів до вивчення історії освіти у XVII–XVIII ст., про що свідчить проведення вже

третіх «Ліхудівських читань» (із виданням збірників статей), поява новаторських праць з історії духовної освіти [905].

Підбиваючи підсумки останнього історіографічного етапу й дослідження історії православних колегіумів в цілому, можна зазначити, що охарактеризована вище дискусія про ознаки моделі православного колегіуму свідчить про кризу тих підходів, в основі яких були і залишаються намагання оцінювати навчальні заклади, орієнтуючись на дуальні семантико-структурні та семантико-аксіологічні опозиції типу схід–захід, свій–чужий, прогресивний–архаїчний. Вочевидь, назріло дослідження, в якому б, на засадах сучасних полідисциплінарних підходів були б подолані жорсткі лінійні опозиції, відбулася переорієнтація на взаємопроникнення та руйнацію протистояння *vis-à-vis*, що надасть змогу не лише краще з'ясувати особливості моделі православного колегіуму, зіставити їх з ознаками європейських освітніх інституцій, а й простежити процес трансферу й адаптації європейських культурно-освітніх форм на українських землях.

1.2. Аналіз джерельної бази

Основний корпус джерел з теми почали вводити до наукового обігу історики ХІХ – початку ХХ століть, які досліджували історію освіти та церкви, діяльність окремих православних колегіумів України. Науковці та аматори цього часу спиралась переважно на матеріали архівів семінарій та духовних консисторій відповідних єпархій і майже не вивчали джерела, які відкладалися у архіві Синоду. В радянську добу процес вивчення та публікації такого роду джерел майже припинився, кілька десятиліть колосальні за обсягом архівні фонди, які містили джерела з історії церкви, освіти залишалися поза увагою дослідників. До того ж фонди духовних семінарій та консисторій в центральних та обласних архівах України зазнали чималих втрат протягом буремного ХХ ст. Відомо, що ще у 1917–1920 рр. серйозно постраждав архів Харківського колегіуму [572, с. 106], чимало було втрачено також під час Другої світової війни. Деякі з фондів суттєво постраждали у ході так званої

«науково-технічної обробки». Наприклад, за 1949–1963 рр. у фонді Харківської духовної консисторії Державного архіву Харківської області було знищено 48339 справ і 178 кг неописаного розсипу [837]. Подібні втрати відбулися й у інших архівах. Внаслідок цього фонд Чернігівської духовної семінарії (ф. 682) Державного архіву Чернігівської області нараховує всього 60 одиниць зберігання, а в фонді Переяславсько-Бориспольської духовної консисторії (ф. 990) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається лише декілька десятків справ, які стосуються Переяславського колегіуму. Відповідно, сьогодні перед дослідниками історії православних колегіумів України XVIII – початку XIX ст. стоїть складне завдання формування репрезентативного джерельного комплексу, вишукування джерел у багатьох архівах, бібліотеках та музеях задля відтворення повноцінної картини діяльності зазначених освітніх інституцій.

У ході дослідження було виявлено та опрацьовано значну кількість джерел із чималого числа архівних та бібліотечних фондів. Всі вони склали великий та різноманітний комплекс писемних та зображальних джерел. Писемні джерела з історії православних колегіумів, які були використані у дисертації, представлені декількома основними групами: законодавчі акти, інші актові джерела, справочинна документація, наукові та навчальні праці та інші твори (проповіді, слова, повчання, філософські та богословські праці, тощо), економіко-географічні описи та статистичні матеріали, джерела особового походження, твори художньої літератури XVII – початку XIX ст. Невелика кількість зображальних джерел представлена кресленнями, планами, малюнками. До того ж збереглися деякі будівлі (навчальні корпуси, церкви), які також дозволяють з'ясувати деякі подробиці історії колегіумів.

Характеристику комплексу джерел з історії православних колегіумів розпочнемо із законодавчих актів. У дисертаційному дослідженні використані такі різновиди цих нормативних документів, як укази, статути, регламенти, жалувані грамоти. Частина цих законодавчих актів визначали загальні умови функціонування навчальних закладів (наприклад, Духовний Регламент 1721

р.), але були й такі, які стосувалися безпосередньо колегіумів (Жалувана грамота Харківському колегіуму [434] та ін.). Ці джерела містять загальні положення, на підставі яких діяли єпархіальні архієреї у сфері управління духовними школами, вони дозволяють з'ясувати основні принципи функціонування цих шкіл у Російській імперії, а також визначити деякі специфічні риси саме православних колегіумів. Ці джерела в переважній більшості були опубліковані у збірках законів («Полное собрание законов Российской империи»).

У ході дослідження використовувалися й інші нормативні джерела, які регулювали діяльність посадових осіб, викладачів та учнів православних колегіумів. Насамперед були залучені актові джерела, опубліковані в спеціальному виданні: «Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания». Ці документи, передусім постанови Синоду, в яких зафіксовані рішення, що приймали у відповідь на звернення єпархіального архієрея щодо розв'язання проблем внутрішнього життя колегіумів (наприклад, прийняття на роботу професора, використання додаткових коштів тощо). Чимало важливих нормативних актів, які мають відношення до історії православних колегіумів, містяться також у збірках документів з історії Києво-Могилянської академії (опублікованих професором М. І. Петровим) [306–308]. Задля вирішення компаративістських завдань до дослідження були залучені й нормативно-регламентаційні джерела, які регулювали навчальний процес в інших освітніх інституціях, передусім єзуїтських колегіумах («Ratio Studiorum» [464]), духовних семінаріях та університетах.

Наступною групою джерел є численна справочинна документація. Ці документи можна класифікувати за різними критеріями. Втім, враховуючи особливості даного історичного етапу становлення системи діловодної документації, вважаємо за доцільне класифікувати ці джерела за функціями, які вони виконували в процесі управління колегіумами. Тому в масиві

справочинних джерел виділено такі різновиди як організаційно-розпорядча, звітна та облікова документація.

Організаційно-розпорядча документація, яка була залучена до даного дослідження, почасти близька до актових джерел і представлена указами, розпорядженнями та інструкціями Синоду, які приймалися з конкретного приводу: у зв'язку із розглядом певного загального питання у Синоді; у зв'язку із розв'язанням конкретної справи, яка викликала необхідність відповідних інструкцій єпископам щодо певного колегіуму [454, 455]. До цього ж різновиду джерел відносимо й офіційне поточне листування Синоду із єпископами з різних питань. Важливими організаційно-розпорядчими документами були також офіційні листи, рапорти, донесення, подання єпископів до Синоду з питань, які стосувалися колегіумів, у яких повідомлялося про певні події, ставилися конкретні питання, містилися пропозиції, прохання, клопотання. Названі вище постанови та розпорядження Синоду по відомству православного віросповідання приймалася на підставі попереднього офіційного листування, відповідних звернень єпископа. Тому аналіз цих попередніх матеріалів надає можливість правильного тлумачення певного акту, дозволяє розкрити механізм стосунків місцевої єпархіальної влади та Синоду з питань розвитку освіти, прослідкувати певну спрямованість їх діяльності. Ці джерела відклалися переважно у фондах Синоду, й зберігаються в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, невелика їх частина представлена в оглядах джерел, які були опубліковані у XIX – на початку XX ст. [398–414]. Цінність джерел цих фондів полягає у різноманітності матеріалів, й у тому, що більшість документів, представлених в синодальних фондах, не збереглася в архівах консисторій відповідних єпархій та колегіумів.

Оскільки організаційно-розпорядча документація (як і інші різновиди справочинної документації) створювалася на всіх рівнях, вона відтворює систему державного апарату Російської імперії. Тому вище були названі ті її різновиди, які утворювалися на вищому щаблі державної влади. Подібні організаційно-розпорядчі документи створювалися й на місцевому

(єпархіальному) рівні. У ході дисертаційного дослідження аналізувалися укази, розпорядження, інструкції, правила (для учнів), «промеморії» єпископів, які вони направляли до колегіумів [8, 12, 18, 30, 51–60 та ін.]. Серед організаційно-розпорядчої документації особливу увагу було звернено на офіційне листування, зокрема, рапорти та донесення ректорів колегіумів, які містили відомості про отримання указів, інструкцій та розпоряджень єпископів, а також повідомляли про хід їх виконання, стан справ у колегіумах, призначення викладачів тощо [37, 126, 130, 133, 147 та ін.]. Ці документи відклалися свого часу в архівах духовних консисторій єпархій та архівах колегіумів, які у наш є складовою ряду фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві, фондів Державних архівів Чернігівської та Харківської областей, Державних архівів Белгородської та Курської областей Російської Федерації.

У ході дослідження проектів створення університетів на українських землях були залучені депутатські накази шляхетства Малоросійської та Слобідсько-Українських губерній до Комісії для укладання Нового Уложення у 1767 р. [337–339]. У дослідженні були використані й деякі проекти перетворень духовних навчальних закладів, які зберігаються в архівосховищах й досі не були оприлюднені [281].

Серед справочинної документації надзвичайну інформаційну цінність має звітна документація. Примітно, що джерелознавчі студії звітної документації губернаторів (щорічних звітів та деяких інших видів) розпочалися в радянський час й на сьогодні в цьому напрямку чимало зроблено [610, 701]. Звітна ж документація єпископів не тільки спеціально не досліджувалась, але й зазвичай не згадується в посібниках та підручниках з джерелознавства історії України. На жаль, звіти єпископів до Синоду, ці насичені інформацією джерела, значною мірою продовжують залишатися поза увагою істориків. Зокрема, у даному випадку, аналіз звітів єпископів до Синоду показав, що в цій документації інформація про духовну школу була одним із важливих аспектів характеристики життя єпархії. Звіти єпископів до Синоду першої половини XVIII ст. перш за все містили інформацію про час

заснування духовного закладу, кількість викладачів, учнів та навчальні дисципліни, які в ньому викладали [261, 265, 266, 271–273 та ін.]. Дослідження звітів дозволяє отримати докладні характеристики загального стану справ у колегіумах, інформацію про значні події їх внутрішнього життя. Звітна документація єпископів як джерело з історії розвитку освіти в єпархії має велике значення, оскільки вона не відклалася на місцевому рівні (збереглися лише окремі звіти у вигляді фрагментів чернеток). Окрім чисельності викладачів та учнів, у звітній документації фіксувався обсяг навчальних дисциплін, які викладали в колегіумах. Звітна документація надає змогу встановити не тільки кількість навчальних дисциплін, але й їх змістовне наповнення, адже іноді у звітах можна віднайти вказівки на посібники та твори певних авторів, на які спиралися при викладанні (особливо для другої половини XVIII ст.).

При здійсненні дослідження залучалася звітна документація місцевого рівня, звіти ректорів колегіумів та викладачів. Цінність цих звітів у тому, що в них фіксувалася стадія вивчення різних навчальних дисциплін (тема, розділ, параграф підручника), а також називалися навчальні посібники. Ці джерела відкладалися у архівах колегіумів [77, 79, 80 та ін.].

У XVIII ст. у Російській імперії поступово виникає облікова документація, яка включала різні матеріали фіскального, адміністративного, церковного обліку населення та різних промислово-сільськогосподарських об'єктів, й створювалася для контролю за реалізацією управлінських рішень. Такі документи розроблялися й для обліку в освітніх інституціях. У 1737 році був вироблений усталений формуляр, за яким почали збирати відомості про викладачів та учнів духовних шкіл. Цей документ мав включати такі обов'язкові характеристики викладача, як вік, національність, станове походження, відомості про те де й коли викладач здобув освіту, діяльність після навчання. Щодо учнів, формуляр включав такі дані: станове походження, місце народження (єпархія), вік, відомості про те яким дисциплінам вже навчався й характеристику здібностей та успіхи у даному класі. У 1737 р. були

розроблені форми, за якими мали збиратися дані на місцях. Окрім зазначення загального числа дітей священоцерковнослужителів у єпархії, збиралися відомості по чотирьох вікових категоріях (до 7 років, 7 –12 років, 12 – 15 років, 15 – 20 років та більше). По кожній з вікових категорій єпископ мав повідомити число дітей, які були вже писемними, таких, що навчаються та тих, що не вчилися (у останній групі зазначалася кількість дітей, що не навчалися через хворобу). На відміну від багатьох великоросійських єпархій, відомості з українських єпархій почали надсилатися вже з 1738 року [236–238], й надалі поступали регулярно. Особливо розлогими ці відомості стають наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли кожен звіт про викладачів та учнів сягав понад сто аркушів. У цей час з'явилися додаткові дані про викладачів (коли відбулося висвячення на священика, характеристика здібностей викладача єпископом). З 1790-х рр. відомості надсилалися до Синоду щорічно, тому таких звітів щодо стану справ у духовних закладах України накопичилося чимало [267, 268]. Натомість відсутність такого роду інформації в сучасних дослідженнях стає все більш помітною. Так, В. Микитась у монографії «Давньоукраїнські студенти і професори» робить висновки щодо тенденцій розвитку освіти в Лівобережній та Слобідській Україні, спираючись на дані переписів 1732 та 1740–1748 рр., які зафіксували кількість церковно-парафіяльних шкіл, що надавали тільки елементарну початкову освіту [741, с. 133–134]. Узагальнюючих даних, які б охоплювали студентів та викладачів колегіумів та семінарій, на сьогодні немає. Сучасні засоби формалізації інформації дозволяють обробити ці звіти за допомогою статистичних та кліометричних засобів, побачити тенденції розвитку духовних навчальних закладів. Наявність чіткого формуляру дозволяє застосувати комплекс методів, які розроблені для аналізу масових джерел.

У даному дослідженні також використано й облікову документацію, яка відкладалася на місцевому рівні консисторій та колегіумів. До неї відносимо документацію про призначення викладачів та їх списки. Напередодні кожного навчального року ректор колегіуму готував розпорядження про призначення

учителя для викладання певної дисципліни на затвердження архієрея. Такі списки викладачів містять дані про навчальні дисципліни, які викладали в колегіумах, важливі біографічні відомості про учителів. Списки учнів укладали з різних причин, приміром, вони фіксували перелік осіб, які прийняли присягу, учнів, які не повернулися вчасно з вакацій тощо. Важливими для дослідження навчального процесу є списки учнів кожного класу, які готували викладачі з відмітками про успіхи в навчанні кожного учня. Ці списки виступають важливим джерелом відомостей не тільки про число спудеїв, але й біографічних даних як про самих учнів, так й викладачів. Такі джерела в основній масі зберігаються в архівосховищах [13, 15, 17, 18, 22, 117, 119–121], але окремі були опубліковані у XIX ст. [332]. До облікової документації, яку використано у дослідженні, відносимо й різноманітні реєстри. Важливими джерелами для встановлення кола навчальної літератури, яку використовували в процесі викладання, були реєстри книг, які закупили колегіуми [29 та ін.]. Важливими джерелами такого ж характеру були також каталоги (реєстри) бібліотек православних колегіумів, описи книжкових зібрань, які належали викладачам колегіумів [205 та ін.].

Певна частина справочинної документації фіксувала відомості, що пов'язані безпосередньо із особами викладачів та учнів, яка була частиною внутрішньої документації колегіумів (різноманітні довідки, контракти, «атестати» тощо). Атестати студентів колегіумів дають можливість уточнювати біографічні відомості (час навчання певної особи в колегіумі), інформацію про навчальні курси [108, 110]. Відомості про видачу заробітної платні (рапорти про її отримання) надають свідчення не тільки про рівень матеріального забезпечення викладачів, градації матеріального заохочення, але й про виокремлення навчальних дисциплін.

Справочинні джерела в їх сукупності надали можливість досліджувати навчально-виховний процес, усе розмаїття повсякденного життя студентів та викладачів, дозволили визначити як загальноприйняті для того часу норми поведінки, так й відхилення від них. Спираючись насамперед на ці джерела

проводилося дослідження «академічної повсякденності» як конкретного способу існування викладачів та студентів, а також сукупності ритуалів, комунікативних та повсякденних практик, сформованих колегіумським співтовариством у сфері «академічного життя». Змістовне наповнення справочинної документації настільки різноманітне, що зумовило використання її при дослідженні найрізноманітніших аспектів проблеми.

Надзвичайно важливою складовою джерельного комплексу були навчальні та наукові (філософські, богословські та ін.) праці XVII – початку XIX ст. Перш за все в ході дослідження виявлялися книги навчального характеру, твори, які використовували як посібники у процесі навчання. До цієї ж групи належать праці професорів колегіумів (друковані та рукописні), представлені передусім посібниками з різних дисциплін. Особливо важливими джерелами для реконструкції змістовного наповнення процесу навчання (або й встановлення біографічних даних) виступають рукописні курси лекцій, які записувалися як студентами, так й викладачами. Рукописні конспекти курсів поетики, риторики, філософії, богослов'я зберігаються в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, рукописному відділі Російської державної бібліотеки (м. Москва) [169, 170, 172, 173, 297–299]. Виявлення цих курсів, атрибуція, датування, ідентифікація стали важливими завданням дослідження. У названих архівосховищах (а також у рукописному відділі Російської національної бібліотеки) відкритися й окремі проповіді та проповідні слова, виголошені викладачами колегіумів. Ці проповідні слова мали безпосереднє відношення до процесу навчання, їх дослідження також розглядаємо як необхідну складову масиву джерел. Частина проповідних слів видатних наставників колегіумів була надрукована [313, 314, 326, 327, 355, 356, 422]. Важливим різновидом джерел для цього дослідження були переклади праць європейських вчених, які робили викладачі та студенти колегіуму із навчальною метою [329]. Окремі переклади були знайдені у рукописних відділах Державного історичного музею Російської Федерації (м. Москва) [289–296]. До дослідження було залучено ряд рукописів навчального

характеру (зошити з вправами, тези диспутів, нотатки, зроблені учнями, записники викладачів тощо). Ці джерела стали важливим свідченням запровадження окремих дисциплін, а також доповнення картини навчальної діяльності учнів та викладачів. Такі пам'ятки зберігаються у рукописних зібраннях (зокрема, у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [223]).

Важливою групою джерел виступають економіко-географічні та статистичні матеріали, представлені перш за все топографічними описами намісництв та єпархій [384, 492, 493, 501]. Деякі з них, зроблені знавцями свого краю, відрізняються наявністю великої кількості фактів, детальними поясненнями, в тому числі, які стосувалися й історії колегіумів. Примітно, що деякі популярні тоді господарські описання (календарі), перекладені викладачами та учнями, містили інформацію про самі колегіуми [496–498].

Особливий інтерес для даного дисертаційного дослідження становили джерела особового походження XVIII – початку XIX ст. До дослідження залучалися щоденники, спогади, мемуари-автобіографії, приватне листування (епістолярні джерела), які переважно належали професорам колегіумів, а також деяким діячам церкви, чиє життя було пов'язане із колегіумами (спогади І. Тимківського, Я. Толмачова, В. Демдовського, І. Кулжинського, І. Крамаренка [336, 366, 369, 478, 479]). У деяких випадках залучалися щоденники, спогади та записки відомих осіб (Петра Апостола, Якова Марковича, Миколи Ханенка, академіка Василя Зуєва), які не мали безпосереднього відношення до православних колегіумів, але відвідували їх, були присутніми на окремих актах, спілкувалися із учнями [311, 351, 385, 495]. Маємо й деякі невеличкі спогади місцевих мешканців [500]. Переважна більшість цих джерел опублікована, проте у рідкісних місцевих періодичних виданнях XIX ст. У церковній періодиці XIX ст. були опубліковані й цікаві епістолярні джерела [420]. Окремі мемуари та листи були виявлені у архівосховищах (зокрема у Державному архіві Російської Федерації). Враховуючи невелику кількість таких джерел, вони піддавалися особливо ретельному дослідженню задля

вилучення всього спектру прямої та прихованої інформації. Тому відомості із цих джерел залучалася й для відтворення картини атмосфери навчального закладу, й встановлення кола навчальної літератури, яку згадували учні та викладачі, й при встановленні біографічних даних тощо.

Наступну групу джерел становлять твори художньої літератури кінця XVIII – початку XIX ст. Звернення до творів художньої літератури як історичного джерела стає притаманним сучасній історіографії. Методи інтерпретації пам'яток художньої літератури неодноразово спеціально обговорювалися джерелознавцями [856, 977]. Для даного дослідження особливо інформативними були твори тих письменників, яких сучасники іноді зневажливо називали «побутописцями». Втім, уважаємо, що в творах таких письменників, як Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, В. Наріжний та інших [357, 359, 393], містяться справжні «картини-замальовки» інтелектуального середовища учнів та викладачів. Ці твори надають можливість побачити певні соціальні та культурні процеси, які пов'язували колегіуми та місцеве суспільство, з вуст деяких літературних персонажів лунають відповіді на потенційні питання культурної та інтелектуальної історії.

Окрім писемних джерел, до дослідження були залучені й зображальні джерела. Їх невелика кількість також зумовлювала до них особливу увагу. Ці джерела представлені кресленнями, «планами місць» колегіумів, схемами будівель колегіумів. Особлива увага приділялася й малюнкам учнів колегіумів, які збереглися на сторінках конспектів. Окремі з них відзначалися високими художніми якостями, як наприклад, зображення «грецьких муз» у панегірику Тимофію Максимовичу [334]. Більшість малюнків досліджувалися з позицій культурної історії, як джерело інформації про культурні символи, які існували в середовищі учнів колегіумів. Відбулося й безпосереднє ознайомлення із тими будинками, які свого часу належали колегіумам і збереглися до сьогодні.

Переважну більшість джерел, які були виявлені в архівосховищах та в рукописних фондах бібліотечних зібрань України та Російської Федерації, вперше введено до наукового обігу. Підсумовуючи, підкреслимо, що при

зазначеній розпорошеності джерел по різних архівосховищах та рукописних зібраннях, після їх зведення до єдиного джерельного комплексу та опрацювання, маємо достатньо репрезентативну джерельну базу дослідження, яка, на нашу думку, дозволяє всебічно охарактеризувати модель православного колегіуму.

1.3. Методологія і методи дослідження

За оцінками фахівців, невід'ємною характеристикою стану наукового знання як такого, й соціально-гуманітарного знання зокрема, в останні два-три десятиліття стала полідисциплінарність / міждисциплінарність / «interdisciplinarity» [огляд історіографії див.: 839, с. 25–60]. У сучасному наукознавстві в якості загальної назви дослідження, яке виходить за межі однієї дисципліни, застосовують також й термін «крос-дисциплінарність». У другій половині ХХ ст. чимало вчених звертали увагу на обмеженість дисциплінарних кордонів досліджень, а також висловлювали впевненість у тому, що виникла нагальна потреба в їх подоланні, в «наведенні мостів». Ще Макс Планк висловив думку, що наука як неподільна цілісність «поділяється» на окремі галузі не стільки природою речей, скільки обмеженими здатностями людського пізнання. Такий висновок став ще більш очевидним у наш час. Отже, за великим рахунком, сучасне дослідження має вирішувати такі завдання, які з необхідністю передбачають застосування полідисциплінарного підходу (від запозичення теорій та методів інших наук до віднайдення принципово нових, таких, які не можуть належати до тієї чи іншої дисципліни). Саме тому науковці все частіше говорять про міждисциплінарну методологію [857, с. 24–25].

Методологічну основу даної дисертаційної роботи становить полідисциплінарний підхід, зорієнтований насамперед на використання методологічних принципів, які були сформульовані у процесі розвитку таких сучасних напрямів історичної науки як інтелектуальна та культурна історія, історія ментальностей, історія повсякденності, компаративістика,

просопографія. Ці напрями обрані свідомо, із урахуванням завдань дослідження історії православних колегіумів України кінця XVII – початку XIX ст. як культурно-освітнього феномену.

Декілька зауваг щодо специфіки зазначених методологічних підходів. Культурна історія орієнтує дослідження на «культурний вимір» суспільних подій, явищ та процесів, формуючи новий погляд на суспільство як таке. За визначенням дослідників, ця культурологічна тенденція є «історичним поворотом» соціальних наук до історії [841, с. 8]. «Нова культурна історія» (як її також нерідко називають), вже завоювала свої позиції серед багатьох істориків [623, с. 59–60], адже вона переорієнтовує соціокультурну історію «від соціальної історії культури до культурної історії соціального», або «до культурної історії суспільства», що передбачає конструювання соціального буття через посередництво культурної практики, можливості якої визначені та обмежені практикою повсякденних відносин [840, с. 250–251]. Неабияке значення при реалізації завдань дисертаційної роботи також мали принципи та підходи інтелектуальної історії, яка вивчає історичні аспекти усіх видів творчої діяльності людини (у широкому розумінні її об'єктом є історія умов і форм інтелектуальної діяльності, історія не лише ідей, а й різноманітних духовних явищ з точки зору їх ролі в житті суспільства). Не дивно, що інколи історико-антропологічні дослідження називають «інтелектуальною історією знизу» [967, с. 36–58], оскільки ті зосереджені на інтелектуальному тлі певного історичного періоду. На сьогодні одне із основних завдань в царині інтелектуальної історії полягає у тому, аби простежити творчу роль індивідів у формуванні нових колективних стереотипів. Відповідно, значну увагу дослідники приділяють виявленню взаємодії традицій та новацій, континуїтету та дисконтинуїтету в усіх сферах інтелектуального життя та діяльності [див. про це: 841, 931]. На сьогодні такого роду підходи, вбачаючи їх щільний симбіоз і генетичні зв'язки, науковці нерідко називають «новою культурно-інтелектуальною історією», адже вони спонукають зосередитися на інтелектуальній діяльності та

продуктах людського інтелекту, історичному розвитку інтелектуальної сфери в межах загальнокультурної парадигми. Дослідницьке поле цих сучасних наукових напрямів включає вивчення всіх форм, засобів та інститутів інтелектуального спілкування, виявлення взаємовідносин із соціальним контекстом та «зовнішнім» світом культури. Такі запити «нової культурно-інтелектуальної історії» відповідають основним тенденціям оновлення методології історії, які визначив ще видатний французький вчений Жак Ле Гофф: дослідження «соціальних навичок мислення», історії ментальностей, історії ціннісних орієнтацій [692, с. 26].

Отже, при написанні цієї дисертаційної роботи особливе значення мали саме зазначені вище методологічні засади. Зокрема, принципи культурної історії застосовувалися задля дослідження складових елементів західноєвропейських освітніх традицій, що сприйняли та розвивали православні колегіуми України, а також креативної адаптації цих традицій до нових соціальних умов Гетьманщини та Слобідської України у XVIII ст. Погляд на колегіуми як інтелектуальні співтовариства з необхідністю включає декілька дослідницьких завдань, традиційних для інтелектуальної історії, в основі яких лежить встановлення різних форм та каналів комунікації, інтелектуальної взаємодії, обміну ідеями, символами, ідеологіями, текстами, думками, через дослідження кола читання, складу учасників та напрямків явних чи неявних дискусій, тематики творів, проповідей, промов, результатів та інтенсивності видавничої діяльності, складу книжкових зібрань тощо. Оскільки змістовною складовою поняття «інтелектуальні співтовариство» є інформаційний ресурс, при вивченні православних колегіумів дослідження спрямовувалося на відтворення ідей та їх еволюції, а також ідейних комплексів які репрезентували колегіуми як інтелектуальні співтовариства. Звернемо увагу на те, що на сьогодні характерна певна відокремленість досліджень з історії науки та освітніх (інтелектуальних центрів) України в різні періоди часу, але особливо це стосується XVIII ст. Для вітчизняної історіографії характерним залишається підхід, коли при дослідженні досягнень XVIII ст. у різних галузях

знання та художній творчості рідко виявляється зв'язок між картиною світу, методами роботи окремих інтелектуалів (наприклад авторів підручників) та тими навчальними закладами, в яких вони отримали освіту, з якими підтримували інтелектуальне спілкування.

Застосування методів та напрацювань культурно-інтелектуальної історії втілювалося в реконструкцію зв'язків культурних традицій, які сформувалися в колегіумах, та тими, які характеризували окремі інтелектуальні співтовариства. Хоча сьогодні ще зберігається зверхнє ставлення істориків до теми «простих (або безіменних) інтелектуалів» (термін «прості інтелектуали» використовується за аналогією з подібними поняттями, які застосовують історики повсякденності). Ці особи не здійснювали переворотів у інтелектуальному житті, а були здебільшого інтерпретаторами (іноді й невдалими) ідей видатних європейських науковців того часу. Втім, зазначимо, що до програми дослідження історії ідей, яку накреслив один із фундаторів цього напрямку Артур Лавджой, був включений пункт саме про важливість вивчення «проявів певних ідей не тільки у вченнях або оригінальних судженнях глибоких мислителів..., але й у колективній думці великих груп людей» [цит. за: 838, с. 7]. Вважаємо це актуальним завданням у процесі вивчення інтелектуальних співтовариств, освітніх інституцій України XVIII – XIX ст. У даному випадку методи інтелектуальної історії та історії ментальностей наближаються одне до одного, адже характерними рисами історії ментальностей є акцент на колективних цінностях на протиположності індивідуальним, на думках простих людей на протиположності думкам представників еліт [857, с. 50–51].

Оскільки одне з основних завдань дисертації полягає у виявленні характерних рис моделі православного колегіуму, які сформувалися у процесі трансферу та адаптації західно- та центральноєвропейських культурно-освітніх форм, важливо відзначити ще деякі підходи культурної історії, які активно використовувалися під час дослідження. Проблеми культурного трансферу та адаптації у контексті історичних зв'язків різних культур та субкультур набули

останнім часом неабиякої актуальності. Сучасні підходи до їх вивчення, на думку багатьох європейських істориків, спрямовані на подолання настанов та схем, що мають вроджені вади, на кшталт «зразок і копія», «модель і імітація», «транслятор і той, хто сприймає», «першість і відсталість» [968, с. 14]. Рецепцію явищ культури все більше розуміють вже не тільки як пасивне сприйняття та засвоєння певних культурних форм, але і як активний процес, під час якого адаптація супроводжується відбором, внесенням змін, різноманітними доповненнями, а часто й іншим тлумаченням змісту цих форм, аби з часом вони могли називатися «своїми». Відповідно, до програм досліджень культурного трансферу включають завдання не тільки виявлення того, що переносилося до іншого культурного середовища, але й тих трансформацій, що неодмінно відбувалися під час такого «переносу». Представники цього дослідницького напрямку підкреслюють пріоритет «того контексту, в якому приживаються та інтегруються елементи інших культур, перед впливом та дифузією» [див. про це: 968, с. 14]. Сьогодні не без підстав стверджується, що «поліморфізм» українського культурного простору виступав як стрижневий елемент культурного коду [982, с. 58, 95; 1005, р. 325–387]. «Поліморфізм» виявлявся у багаточаровості, мінливості та податливості на зовнішні впливи, у мовному та конфесійному плюралізмі. Як відзначив Марк фон Хаген, саме «розпливчастість кордонів, прозорість культур, мультиетнічність, яка склалася історично, можуть зробити історію України вельми сучасною цариною досліджень» [940, с. 48; 1016]. Необхідність подібних розвідок зумовлена тим, що, на думку Н. Яковенко, сьогодні існують радше декларації солідарності з поглядом на Україну як територію, якою проходив рухливий кордон взаємодії між західною та східною цивілізаціями, ніж конкретні дослідження [983, с. 168].

У дисертаційному дослідженні були використані також підходи історії повсякденності. Цей напрямок історичної науки виходить з положення про те, що повсякденність – це царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може розуміти інших людей і діяти спільно з ними, й саме тут

виникає їх спільний комунікативний світ. Але немає «людини взагалі», кожна людина поєднує в собі щось типове, а щось своєрідне, відповідно, виникає необхідність більш уважно підходити до аналізу кожного історичного факту. Напрацювання, які вже існують в галузі історії повсякденності (про її методологічні засади вже маємо спеціальні праці [661]) при виконанні даної роботи використовувалися не тільки для аналізу її типових об'єктів (практик дозвілля тощо), але й «академічної повсякденності» колегіумів. Поняття «академічна повсякденність» не так давно почали використовувати вітчизняні історики. У розумінні багатьох дослідників світ повсякденності в цьому випадку об'єднує тих, хто навчає, та тих, хто навчається, а поняття «академічна повсякденність» позначає конкретний спосіб існування викладачів та студентів, а також сукупність ритуалів, комунікативних та повсякденних практик, сформованих співтовариством навчального закладу, які використовувалися у сфері «академічного життя». Вважаємо, до «академічної повсякденності» викладачів та студентів православних колегіумів України кінця XVII – початку XIX ст. можуть бути віднесені повсякденний побут та святкова культура, ритуали, церемонії та символи, традиційні форми спілкування та міжособистісні стосунки, які будувалися згідно певних правил, тощо. В даному дослідженні зусилля були спрямовані на виявлення прихованих сенсів «академічної повсякденності», особливостей протікання процесів культурної адаптації на рівні щоденного життя учнів та викладачів православних колегіумів. Аналіз «академічної повсякденності» відбувався в декількох напрямках, зокрема, через виявлення «внутрішніх» та «зовнішніх» структур, повсякденного життя в класній кімнаті, а також через реконструкцію того світу повсякденності, який охоплював учнів та учителів після занять.

Методи компаративістики в процесі виконання даного дослідження залучалися з метою виявлення близьких за змістом явищ та процесів інтелектуальної діяльності, розповсюджених у навчальних закладах Західної, Центральної та Східної Європи. Порівняння здійснювалося й при вивченні

навчальних курсів, етапів проходження, внутрішнього наповнення, методів виховної роботи з учнями колегіумів, ступеня готовності інтелектуальних співтовариств Східної Європи до сприйняття ідеї університету. За останні десятиліття в соціально-гуманітарному когнітивному просторі виникла ще одна міждисциплінарна область – історична імагологія, яка походить з компаративістського літературознавства й спрямована на дослідження образів різних явищ культури. За оцінками наукознавців, центральна її проблематика – «свого» та «іншого», що нерозривно пов'язана із проблемою конструювання ідентичності, вже не обмежується міжнаціональними відносинами, а включає й більш широкий спектр взаємовідображень на рівні соціальних груп та субкультур [839, с. 251]. У даному дослідженні й через застосування таких підходів показано як сама модель колегіуму з «чужої» перетворилася на «свою».

Звичайно, важливим підґрунтям даного дослідження було чітке дотримання принципу історизму. Увага до історичного контексту, усвідомлення відмінностей між минулим і сьогоденням є актуальними для будь-якого історичного дослідження, але особливо для культурно-історичних досліджень.

Методи та напрацювання в галузі просопографії використовувалися при створенні колективного портрету викладача православного колегіуму. Утворення просопографічних баз даних за останні роки стало надзвичайно популярним [631, с. 101], чимало істориків створюють «образи» та «колективні біографії», в результаті обробки та дослідження баз даних, сформованих на підставі збору відомостей біографічного характеру. Однак, більшість подібних досліджень стосуються ХХ ст., а серед розвідок, які присвячені попереднім століттям, переважають ті, які вивчають біографії представників влади. Колективні портрети викладачів навчальних закладів України (різних періодів) ще не створювалися. У даному випадку таке дослідження здійснювалося на основі бази даних «Викладачі православних колегіумів» (що укладалася за допомогою програми MS Access), до якої було внесено інформацію про 255

осіб. Звернення до просопографічних методів зумовлене практично повною відсутністю у вітчизняній науковій літературі уявлень про пересічного інтелектуала, «типового» викладача, й одночасно наявністю суперечливих оцінок, які не підкріплюються ґрунтовним аналізом джерел. Складання бази даних викладачів колегіумів дозволило з багатьох «дрібних» біографічних даних вибудувати колективний портрет викладача колегіуму XVIII – початку XIX ст., а також визначити типові траєкторії їх діяльності. При формуванні бази даних був використаний проблемно-орієнтований підхід [577, с. 153], тобто до бази були введені всі віднайдені нами у різних джерелах відомості про викладачів. База даних створювалася методом «декілька джерел – одна персоналія», причому серед джерел були задіяні практично всі види, використані у даному дослідженні. В інфологічній моделі Бази даних стрижневою сутністю став викладач колегіуму, з яким пов'язана характеристична сутність. Відповідно до цієї інфологічної моделі була побудована база даних, в якій кожній сутності та її атрибутам відведена певна таблиця. Головна таблиця складається з 20 полів, які включають описання таких атрибутів, як соціальне походження викладача, місце навчання, тривалість викладання у колегіумі тощо. Такий підхід до побудови бази даних, на нашу думку, дозволив уникнути тих типових «пасток» просопографічного аналізу, як довільне «творення» досліджуваної мікрогрупи, або ж того, що спостереження, змодельовані на прикладах кількох осіб, неправомірно поширюють на всю групу, про що зазначила Н. М. Яковенко [983, с. 249].

У дослідженні використані й традиційні для історичних праць конкретно-наукові методи. Особливо у даному випадку велике значення приділялося історико-генетичному методу, який дозволив у динаміці розглянути зміни, що відбувалися в усіх складових історії православних колегіумів України зазначеного періоду. Історико-типологічний метод забезпечував упорядкування сукупності явищ, притаманних православним колегіумам (навчально-виховного процесу, організаційно-правових засад)

та виявлення близьких за сутністю європейських освітніх інституцій задля проведення сутнісного аналізу.

Зазначені підходи та методи, на нашу думку, дозволяють не лише всебічно осягнути такий складний історичний феномен як православні колегіуми, але й охопити його у динаміці, з'ясувати сутність моделі через широкі порівняння. У цьому варіанті міждисциплінарність являє собою не абстракцію, а реальне поле застосування різноманітного інструментарію, який надає сучасна наука.

РОЗДІЛ 2.

ПРАВОСЛАВНІ КОЛЕГІУМИ УКРАЇНИ НА ТЛІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНІХ ФОРМ У ЄВРОПІ (XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII ст.)

2.1. Основні тенденції розвитку освіти в Західній, Центральній та Центрально-Східній Європі у XVII – першій половині XVIII ст.

Поняття «перехідний період» при вивченні явищ культури має використовуватися вельми обережно. Культура як така не передбачає чітких меж та однозначних характеристик. Тим не менш, очевидно, що ми можемо спостерігати зародження, розквіт, відносну стабільність, кризу і нарешті згасання ряду явищ, які встановлюють «обличчя культури», створюють той або інший її «образ» [959, с. 7–12]. Явища культури перехідного часу уже не належать попередній епосі, але ще не відповідають новій. У ці періоди не тільки доживають залишки старого, але й проростають паростки нових явищ. Так само й у європейській культурі перехідного періоду від Середньовіччя до Нового часу, який Й. Хейзінга назвав «Осінь Середньовіччя», окрім рис зів'язання культури, спостерігаються риси культури, яка народжувалася: «причинно-породжувальне мислення», «переміщення інтересу від символізму до природного розвитку», «прихід нових форм», «звернення до античності, поєднання земного та містичного» [944, с. 280, 290–297, 355–368]. В англomовній літературі вже давно застосовується й прижився термін *Early Modern Times*, яким позначається ранній Новий час як епоха, яка пролягала між середніми віками та безпосередньо Новим часом. Але оскільки «кордони культурних епох проходять у різних країнах по-різному» [852, с. 16], сьогодні історики зорієнтовані саме на дослідження таких особливостей.

У перехідний період від Середньовіччя до Нового часу на протікання основних процесів у культурно-освітньому житті суттєво вплинула криза середньовічного університету. Сучасні історики освіти зазвичай користуються періодизацією університетської історії, запропонованою Петером Моравом, згідно з якою виділяють три університетські «моделі», що відповідають трьом

епохам історії європейських університетів – докласичній, класичній та пост класичній [524, с. 48; 1026, s. 1–43; 1046, p. 303–361]. У докласичний період, який охоплював XII–XVIII ст., університети являли собою середньовічні корпорації, які набували певні права та привілеї від верховної влади (світської та церковної) [736, с. 110]. Поділяємо точку зору про те, що «в дискурсі про вищу освіту в Україні варто розглянути передусім середньовічне та ренесансне підложжя цього культурного явища» [549, с. 7]. Саме тому, на нашу думку, розгляд особливостей моделі православного колегіуму варто розпочати із виокремлення основних тенденцій в розвитку освіти в Західній та Центральній Європі. Оскільки дослідники ведуть пошуки місця православного колегіуму на вищих щаблях «системи освіти», а також через те, що ряд католицьких колегіумів здобували статус університетів, вважаємо логічним позначити передовсім процеси змін у докласичних університетах та гуманістичних школах ранньомодерного часу, докладно не розглядаючи історію шкіл, які надавали виключно початкову освіту.

Кризові явища в докласичному (середньовічному) університеті назрівали поступово, мали специфіку та своєрідність протікання у різних країнах Західної Європи. Важливо розуміти, що у ряді країн Європи певні риси моделі докласичного університету могли залишатися (консервуватися), переходити у наступну епоху і в дещо видозміненому вигляді продовжувати своє існування й у моделі класичного університету. Занепад університету в ранньомодерний час, падіння його авторитету, поява нових видів навчальних закладів й наукових установ, свідчили про те, що основні засади цієї моделі університету не відповідали викликам й потребам часу, переживали глибоку системну кризу. Нові явища в політичному, економічному та культурно-освітньому житті, ідеологічні процеси в суспільстві поступово приводили до видозмін, або ж вимагали суттєвих коректив основних параметрів докласичного університету.

Які ж параметри моделі докласичного університету дослідники визначають як основні? Визначення цих параметрів має давню історіографічну, історико-юридичну традицію. Дотримуючись термінології римського права,

середньовічні юристи називали університетом (*universitas*) будь-яку організовану спілку людей, будь-яку корпорацію (*corpus*) [900, с. 1]. Себто корпорація, організована задля передачі та отримання знань, була різновидом організації союзу людей. Серед основних параметрів, що сформували модель докласичного університету, перш за все називають «університетську автономію», яка в середньовічному розумінні включала ряд складових. Дослідники традиційно висувають на перший план «академічну свободу», яка трактувалася як право здійснення власного суду за університетськими законами й, відповідно, звільнення від юрисдикції місцевої влади; самопоповнення членів корпорації через вибори; самоуправління, яке виражалося у регулярних виборах ректора та інших посадовців; фінансову самостійність. Не менш важливо назвати й право на надання вчених звань, які визнавалися на теренах всього християнського Заходу. Такі ознаки моделі докласичного університету визначали як дослідники XIX століття, так і сучасні історики [526, с. 63–64; 805, с. 30–32; 900, с. 78–85]. Кожна з цих ознак університетської автономії наприкінці XVII – у XVIII ст. піддавалася нищівній просвітительській критиці й поширювалися уявлення про те, що університет як тип навчального закладу застарів, став непотрібним [805, с. 72–75; 900, с. 213–215; 941, с. 43]. XVIII ст. нерідко називають нижчим щаблем університетської історії [555, № 7, с. 50]. Особливої напруги додавало «перевиробництво» наукових ступенів – явище, відоме всім європейським університетським країнам [526, с. 92–93]. Можна назвати ще одну серйозну проблему, яка окреслилася після Реформації, – «розмивання» статусу європейського університету. На цей статус почали претендувати колегії та академії (у цей час деякі колегії та академії надавали наукові ступені, отже мали елементи академічної свободи [526, с. 89]).

Ранньомодерний період розвитку освіти в Європі характеризувався поступовим становленням ієрархії освітніх закладів, що в перспективі створять систему, в якій буде закладена можливість послідовного сходження від нижчих ступенів до вищих. Як відомо, у середньовічні часи «середня» освіта ще не

виокремилася із «вищої». Філософський факультет європейського університету займав проміжне становище між латинською школою та спеціальними факультетами, оскільки був підготовчою загальнонауковою установою [782, с. 68–69]. Дослідники університетів зазначають, що ці інституції ще «не були університетами у повному сенсі слова» [795, с. 64], особливо якщо дивитися на них із позицій моделі модерного університету ХІХ ст. Артистичний (філософський) факультет виконував функції підготовчого етапу, фактично функції середньої школи. Курс цього факультету відповідав курсу гімназій, які почали масово виникати у ХVІІ–ХVІІІ ст. у всіх європейських країнах.

Важливо відзначити, що досягнення гуманізму були враховані у навчальних програмах як католицьких, так й протестантських університетів та гімназій. Достатньо зауважити, що перший етап програми «*Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu*», яка була розроблена для єзуїтських навчальних закладів, співвідносився із курсом протестантської гімназії [782, с. 90–91]. Як відомо, єзуїтські колегії були середнього та вищого рівнів. У колегіях першого типу надавали типову освіту гуманістичного рівня з трьох граматичних класів і двох «гуманістичних» (поетики і риторики). Повні колегії мали й вищі класи – філософії та теології [985, с. 17]. Граматичні класи, класи поетики і риторики та філософські лекції (етапу *studia superiora*) співвідносилися із програмою артистичного (філософського) факультету, богословські студії відповідали богословському факультету [526, с. 85; 548, с. 26; 782, с. 90–91].

У суспільстві у ХVІІ ст. поступово викристалізовувалася потреба не тільки у більш чіткому розподіленні окремих ступенів освіти (нижча, середня, вища), а також у встановленні відповідності між ними задля послідовного проходження етапів. Одночасно відбувалося розуміння необхідності створення певних умов для функціонування такої системи (підготовка педагогічних кадрів для кожної з ланок освіти, адміністративний апарат, фінансування тощо). У Європі у ХVІ–ХVІІ ст. зростало не тільки загальне число шкіл, але ставало все більше різних типів шкіл, програми яких не збігалися. Дослідники називають цей процес диференціацією освітніх закладів. З'явилися, стали популярними й

швидко поширювалися школи, які пропонували навчальні курси, що фактично відповідали програмі артистичного (філософського) факультету університету. Це були гімназії, або ж «академічні гімназії». Різні «вчені школи» (так вони, наприклад, називалися у Німеччині), міські та державні, свідомо розширювали навчальну програму до початків «академічного викладання», відгукуючись на потреби заможних городян [782, с. 72]. У ці заклади йшла молодь, яка прагнула здобути освіту більшу, ніж початковий щабель, хоча переважна частина не планувала подальших наукових студій на спеціальних факультетах університетів. Число шкіл різних типів стрімко зростало, особливо у великих містах. Їх значення важко переоцінити, адже вони поступово стали ядром всієї середньої освіти [782, с. 74]. Мережа шкіл та колегій успішно розвивалася, оскільки вони були доступні для всіх станів, й завдяки тому, що процес викладання з часом був переведений на рідну мову [див.: 619, с. 22]. М. Окенфус звернув увагу на те, що класична латинська форма освіти в Європі поступово втрачала свою колишню незаперечну позицію [1028, р. 125]. У Німеччині, Франції, Англії та інших країнах, у школах «нової моделі» все частіше відмовлялися від латинської програми на користь освіти на мові певного народу. Цей процес стане визначальним лише в середині XVIII століття.

В умовах швидкого зростання кількості шкіл різних типів, нові університети відкривалися не часто. Задля залучення молоді окремі університети утримували у своїй структурі й гімназії. У таких університетах навчання у гімназичному циклі було організоване як просування класами, а навчання на факультетах – як лекції по кафедрах [805, с. 69; 1002, р. 65]. Така «двоскладність» університетів передбачала, що студенти одночасно відвідували і класи гімназії, і лекції певних факультетів. Подібна практика фіксує ступінь розмитості кордонів середнього та вищого рівнів освіти. При аналізі історичної ролі та місії певного навчального закладу дослідники мають враховувати цей історичний контекст. Принагідно зазначимо, що для вступу до середньовічних університетів не існувало станових обмежень, тому вихідці із середніх та

нижніх станів становили достатньо високий відсоток студентства. Дослідники зафіксували, що в різних університетах Європи вихідці місцевого бюргерства поступово починають переважати інші стани [758, с. 68–71; 898, с. 49]. Отже, європейський університет докласичного типу був щільно пов'язаний різномірними зв'язками із міським середовищем, міською культурою.

Хоча межі між середньою та вищою школою у XVII–XVIII ст. не визначилися, можна стверджувати, що середня ланка освіти базувалася на доктрині «гуманістичної школи». «Гуманістичною школою» у сучасних дослідженнях називають тип школи, в якій новолатинська освіта була універсальною передумовою для учнів, які у подальшому сподівалися стати студентами медицини, права або теології [799, с. 75]. До «гуманістичної школи» відносять протестантські гімназії, англійські «посполиті школи» (*grammar schools*) та єзуїтські колегії [799, с. 76]. Гуманістична школа являла собою всеєвропейський тип шкільництва, підпорядкований ідеалу *pietas litterata* – освіченого благочестя, «зрощення» християнської душі на відповідно підібраних зразках латинської літератури, ключем до якого мало стати бездоганне володіння класичною латиною [919, с. 49]. Отже, у цей час у європейських країнах утворювалася універсальна шкільна культура [985, с. 11–13]. Зазначимо, що у Речі Посполитій перша кальвіністська школа гімназійного рівня була заснована у середині XVI ст., на українських землях кальвіністська школа гуманістичного типу з'явилася у м. Дубецьку в 1559 р. [987, с. 577].

Окрім названих тенденцій, необхідно враховувати, що у XVII–XVIII ст. у Європі почали виникати спеціальні школи – військові, інженерні, медичні, гірничі, торговельні, сільськогосподарські, ветеринарні тощо, які засновувалися як державні (без корпоративних прав). Такі школи виконували завдання професійної освіти, надаючи мобільну відповідь на прагматичні потреби суспільства.

Характеризуючи загальні процеси у європейській культурі та освіті, не слід забувати, що важливою ознакою освітніх закладів у часи Реформації стала конфесіоналізація [805, с. 69]. Це зовсім не означало ворожості до досвіду

педагогів інших конфесій, радше навпаки [639, с. 179–180]. Впливи конфесіоналізації на освіту особливо наочно ілюструє приклад історії німецьких університетів. Не університет, а місцевий князь встановлював віросповідання й, відповідно вчення, яке мали викладати на богословському факультеті. Дослідники історії середньовічних університетів зазначають, що насправді не таким простим є питання визначення, чи був університет церковною (духовною) або світською (мирською) корпорацією. До речі, самі університети (наприклад, Гейдельберзький) нерідко називали себе церковними корпораціями [900, с. 95]. Ректори всіх середньовічних університетів обов'язково мали духовний сан, й загальне число духовенства в університетах (викладачів і студентів) було значним [898, с. 46–47; 899, с. 35]. Слово «клір» у той час використовувалося для позначення особи духовного звання і як синонім вченого [528]. Ідеологи різних конфесій у своїх філософсько-богословських концепціях відводили школі велике значення. При цьому їх метою у цей час все більше ставало «практичне просвітництво», що передбачало організацію шкіл, розповсюдження їх на нові території, пошуки педагогічних прийомів, які б привертали до релігії [630, с. 150]. З процесами конфесіоналізації пов'язане явище «земельних» університетів, перед якими ставилося завдання виховувати вчителів, священиків, чиновників для потреб певної невеликої території. Із збільшенням числа «земельних» університетів відбувалися певні втрати універсального та інтернаціонального характеру середньовічного університету [782, с. 67]. Подібний процес можемо спостерігати й на прикладі академічних гімназій, інших навчальних закладів. Отже, конфесіоналізація й регіоналізація процесів були взаємопов'язані й взаємозумовлені, становлячи характеристику розвитку освіти.

Як відомо, Реформація привела до звуження сфери церковної компетенції, і поступово церква відійшла від освітньої сфери [526, с. 74]. Цей складний, суперечливий і тривалий процес відбувався по-різному у різних країнах й навіть у окремих регіонах відповідно до церковних традицій і особливостей міжконфесійних відносин. Втім, вектор змін був очевидний у

всіх країнах – «змирщення» університету, більш тісний зв'язок із державою та у перспективі «одержавлення» [526, с. 77]. Такі ж процеси «змирщення» відбувалися й у середній школі. Сучасні дослідники слушно підкреслюють, що не варто перебільшувати секуляризаційні тенденції у культурі взагалі й в освіті зокрема. Праці, які нещодавно з'явилися й спеціально присвячені католицькому, протестантському та єврейському Просвітництву, остаточно перемістили аксіому про непримиренну ворожнечу Просвітництва та релігії до сфери історіографічних переказів [956, с. 301]. Сьогодні Просвітництво розглядають як синтез світської та духовної культур, який характеризується такими суперечливими (на перший погляд) тенденціями, як секуляризація релігії та сакралізація культурних та політичних інститутів [956, с. 301]. Зв'язок між релігією та наукою у цей час за деякими параметрами став ще більш щільним, а «асиміляція відбувалася у сфері релігії, а не як засіб заміни релігійного авторитету науковим та світським авторитетом» [578, с. 24]. Окрім того, достатньо давно дослідники дійшли висновку, що «рушійною силою розвитку світської культури», зокрема німецької, у XVII ст. було пієтистське духовенство, яке перетворило ідеологію Реформації в гармонійний сплав християнства, античності, нової науки [619, с. 22]. Пієтисти виступили проти схоластики, за створення на базі латинської школи нової шкільної системи [843, с. 17, 27–28].

Отже, основними тенденціями розповсюдження вищої освіти в Європі XVI–XVII ст. були поширення, диференціація та професіоналізація [1002, р. 79–80]. Кожен з цих факторів розвитку вищої освіти зумовлював й впливав на розвиток та напрямок зрушень у становленні середнього щабля освіти й поступового формування системи освітньої галузі.

Територія Речі Посполитої була частиною європейського культурно-освітнього процесу, який сучасні дослідники уявляють як трансфер (або «експансію») певних зразків вищої освіти [1002, р. 80]. Динаміка розповсюдження університетів у цій частині Європи була дещо повільнішою, що пояснюється порівняно меншою урбанізованістю й особливостями

культурного та економічного розвитку. Перший університет у цьому великому регіоні – Краківський (1364) – довго був єдиним закладом, який отримав легітимні права від королівської та церковної влади, в тому числі й право надавати ступені магістрів та докторів. У ньому оформилися всі чотири факультетські корпорації. Цей університет довго залишався єдиним центром вищої освіти у країні, аж поки Товариство Ісуса не запропонувало свою систему католицької освіти. Товариство Ісуса заснувало успішно діючу мережу єзуїтських колегіумів, й через певний час деякі з них успішно подолали шлях до набуття академічного (університетського) статусу. Привілеї Віленської академії забезпечувалися відповідними документами короля, папи Римського, сейму. Правовий статус Віленської академії (університету) нічим не відрізнявся від університетів Західної Європи. При цьому університет мав право надавати наукові ступені в галузі філософії та богослов'я, тобто було сформовано два з чотирьох університетських факультетів [526, с. 102]. У Віленській академії, як і в деяких інших єзуїтських університетах, навчання на цих двох факультетах було об'єднане у єдину навчальну програму планом «Ratio studiorum». До речі, неповний склад факультетів не був чимось екстраординарним, і не всі католицькі університети Європи мали всі чотири факультети [941, с. 46]. Нерідко вони довгий час вони існували в складі філософського та богословського факультетів (університети в Оломоуці, Вроцлаві, Бамберзі, Трнаві). Замойська академія, третій університет у Речі Посполитій, отримала академічні привілеї від вищої церковної (1594 р.), потім королівської влади (1600 р.). У цій академії богословський факультет був відкритий дещо пізніше (1648 р.), й ще через певний час почали надавати докторські ступені [1007, с. 175–176; 1014, с. 225–227, 231–232]. Навчання в Замойській академії здійснювалося під впливом єзуїтської програми. Серед студентів академії було чимало молоді з українських земель, в тому числі тих, хто стояв біля витоків Київської колегії [590, с. 11–21; 1013, с. 230–241]. Особливе місце Замойської академії, яка розташовувалася безпосередньо на українсько-польському прикордонні, зумовлювалося не тільки тим, що вона була близькою

територіально, а передовсім відсутністю «явної релігійної заангажованості у спрямуванні університетських студій» [987, с. 591].

Отже, академії Речі Посполитої набули основних ознак, притаманних моделі європейських докласичних університетів, хоча вони відрізнялися між собою набором наук, які у них викладали. Найбільшу повноту мала Краківська академія, а Віленська й Познанська академії за обсягом дисциплін філософського та богословського циклів мало чим відрізнялися від колегій вищого типу (або академічних гімназій) [875, с. 44]. Познанська академія не надавала вчені звання, не мала поділу на факультети [875, с. 44]. Організатори єзуїтської освіти насамперед піклувалися про набуття академічного (університетського) статусу, відкладаючи на майбутнє більшу спеціалізацію та «прирощування» наук. Така позиція мала сенс, адже високий статус завжди приваблював більше молоді. Саме цей, «спрощений єзуїтами тип академій», став орієнтиром для Києво-Братської колегії на шляху здобуття нею академічного статусу [790, с. 115]. До речі, деякі дослідники вважають єзуїтські колегії особливим типом навчальних закладів, який відрізняється від університетів [див. про це: 526, с. 103–104]. Одним з головних аргументів є те, що заснування цих шкіл було приватною справою Товариства Ісуса, відбувалося за рахунок його коштів та пожертвувань місцевої шляхти. У факті заснуванні цих закладів не було злиття бажання світської та духовної влади, не було волі монарха (окрім Віленської академії), не було офіційної санкції держави на підготовку еліти суспільства. Натомість інші дослідники вважають, що не слід виокремлювати модель католицького чи протестантського університету, оскільки вони походять від єдиної середньовічної моделі [526, с. 11]. Влучним виглядає порівняння лютеранських, кальвіністських та католицьких університетів із родинами, коріння яких сягало загальноєвропейської середньовічної моделі [526, с. 94]. До речі, у німецьких землях, окрім католицьких і протестантських університетів, існували ще й «змішані» університети, в яких під одним дахом середньовічної моделі мирно уживалися два богословські факультети [560, с. 106].

У XVII – на початку XVIII ст. у Речі Посполитій єзуїтські навчальні заклади поширювалися білоруськими землями, де відкрилося близько двох десятків єзуїтських колегій, деякі були колегіями вищого типу. В Полоцьку, Несвіжі, Орші, Пінську існували філософські та богословські класи, які сучасні дослідники ототожнюють із відповідними факультетами університетів [548, с. 65–70].

Усього за станом на 1648 р. на теренах Корони Польської і Великого князівства Литовського діяло 32 єзуїтських колегіуми, в тому числі тринадцять з них були засновані на українських землях [987, с. 584]. Першим на українських землях у 1575 р. почав діяти Ярославський колегіум, який мав академічний рівень. На початку XVII ст. відкрилися колегіуми у Львові та Луцьку, а після цього кожні декілька років такі заклади виникали у нових та нових містах. Деякі з колегій мали й вищі класи. Вищі колегії називали також «повними колегіями», адже як навчальний заклад вищого типу вони користувалися правами академій [652, с. 56; 972, с. 56]. Важливо зупинитися на прагненнях вищих колегій здобути привілеї, які б відповідали статусу академій. 1661 роком датується «справа Львівської єзуїтської колегії», яка знаменувала спробу здобути статус академії (університету) [653, с. 17–18]. Дослідники, оцінюючи результати цієї справи, висловлюються, що *de jure* Львівська єзуїтська школа не набула академічного статусу, оскільки бажаний привілей так і не був отриманий [863, с. 77]. Інші наполягають на тому, що у ході цієї справи фактично були розпочаті лекції з богословських предметів, заклад почав іменуватися «академією» і тільки політичні обставини, конкуренція із Краківською та Віленською академіями, привели до відкликання рішень верховної влади. Тобто точкою відліку університетської історії Львівської колегії визнають 1661 рік [805, с. 127–128].

Єзуїтські колегіуми виникли на всіх українських землях, які входили до складу Речі Посполитої: у Галичині (Ярослав, Львів, Кросно), на Волині (Луцьк, Острог), на Поділлі (Кам'янець-Подільський, Вінниця, Бар), на Придніпров'ї (Київ), на Лівобережжі (Переяслав, Новгород-Сіверський). Нашу

увагу особливо привертають останні. У 1635 р. переяславський староста Лукаш Жулкевський склав фундаційний акт, на підставі якого у Переяславі згодом була відкрита школа. У 1637 році відкрились граматичні класи, з 1645 – клас поетики, з 1646 р. – клас риторики [972, с. 139–141]. У 1636 році єзуїтську резиденцію у Новгороді-Сіверському заснував київський каштелян і новгородський староста Олександр Пісочинський. Школа із класом граматики з'явилася у 1636 р., згодом відкрилися інші класи, включно із поетикою [972, с. 142–144].

Як можна визначити основні риси єзуїтського колегіуму? Історіографія історії єзуїтських колегіумів дозволяє відповісти на ці питання. Як вже зазначалося, рішення про заснування єзуїтських колегіумів приймалося Товариством Ісуса. Джерелом формування колегії були фундації (маєтки чи грошові суми), при чому фундаційний акт мав забезпечувати засобами прожитку щонайменше двадцять осіб навчального та обслуговуючого персоналу [987, с. 584]. Найвищий щабель керівництва всіма колегіумами здійснював генерал Ордену єзуїтів. Ректор колегіуму безпосередньо керував та відповідав за управління закладом, ходом навчання та виховання. Ректор затверджувався на цій посаді генералом за представленням провінціала Ордену. Помічником ректора був префект, який затверджувався провінціалом за представленням ректора. Суттєвою ознакою єзуїтської освіти у колегіумах були принципи програми «Ratio studiorum», яка передбачала послідовне проходження класів (граматичні, класи поетики, риторики, філософії, богослов'я) [972, с.53–57; 1004, s. 20–24]. Ця програма фактично стала підґрунтям освітньої та наукової діяльності єзуїтів, систематизувала роботу єзуїтських шкіл, визначила межі компетенції та обов'язки посадових осіб, зміст і структуру навчального процесу [1034, s. 69–90]. Програма була настільки продумана та послідовна, що відомий німецький педагог XIX ст. Карл Шмідт назвав її «єзуїтським навчальним кодексом» [976, с. 216], який швидко розповсюдився багатьма країнами Західної і Центральної Європи. Продовжуючи характеристику цього типу шкіл, слід виокремити латинську

мову викладання. Немає потреби характеризувати значення вивчення латини – мови європейської науки, юриспруденції, універсальної мови спілкування, риси середньовічної «вченості». Єзуїтські колегіуми характеризувалися також відкритістю щодо навчання у них представників різних суспільних станів. Такі ознаки називають визначальними в моделі єзуїтських колегіумів дослідники різних часів [759, с. 13–14]. При цьому дослідники зазначають, що «Орден не створив принципово нової навчальної програми, перейнявши та застосувавши до власних потреб програми та виховні методи університетських колегій і протестантських гімназій» [972, с. 8]. Важливо відзначити, що за формами організаційної побудови єзуїтська шкільна система була централізованою, підлягаючи централізованому керівництву та єдиному статуту, протестантське шкільництво було децентралізованим [987, с. 576–577]. Середину XVII ст., а саме 1647/46 навчальний рік вважають еталонним в історії єзуїтської освіти в Україні з огляду на досягнення нею максимального ступеню екстенсивного розвитку в цьому регіоні [863, с. 43].

Отже, у Речі Посполитій, в тому числі й на українських землях, які входили до її складу, у XVII – на початку XVIII ст. відбувалися культурно-освітні зрушення, подібні до тих, що відбувалися в інших регіонах Європи. На спрямованість та зміст цих змін впливали процеси конфесіоналізації, яка виявлялася як у католицькому, так і в протестантському варіантах. У цей же час утворилися умови для диференціації шкіл, що у подальшому буде визначати зміни в освітній сфері. Наявність на українських землях навчальних закладів різних конфесій, тих освітніх форм, які вже поширилися у Європі, сприяло виникненню такого феномену, як православний колегіум.

2.2. Східноєвропейські освітні форми: запозичення та вироблення власних освітніх зразків (XVII – перша половина XVIII ст.)

У сучасній історіографії вже набуло сталості твердження про те, що українська культура у XVII ст. відігравала важливу роль посередника між Сходом і Заходом [див.: 591, с. 1; та інші статті збірки; 986, с. 336–365].

Останнім часом особливу увагу дослідників було зосереджено на вивченні перш за все європейських культурних впливів. Деякі із цих істориків вважають, що передумовою наукового погляду на українську культуру має стати саме розуміння відкритості української культури до сприйняття європейського інтелектуального спадку. Вочевидь, українська культура, сприймаючи «західнолатинську» культуру, вбирала, переосмислювала, адаптувала різні її складові, в тому числі й освітні форми. Провідні діячі української культури того часу реалізували західноєвропейські програми освіти на базі латинської вченості, розробляючи, по суті, концепцію синтезу західноєвропейської та слов'янської культури [640, с. 67–68]. Погляд на українські землі як на смугу культурного порубіжжя, вимагає, на нашу думку, звернення до більш загальної проблеми семіотичного простору та його кордонів. Адже саме прикордонні смуги виступають найбільш «гарячими» точками семіосфери, оскільки вони одночасно належать обом прикордонним культурам, обом взаємно прилягаючим семіосферам [710, с. 262]. Кордон створює механізм переведення тексту чужої семіотики на свій і стає смугою трансформації «зовнішнього» у «внутрішнє». Проблеми адаптації нових культурних моделей (в тому числі й освітніх) можна розглядати під різними кутами зору. У даному випадку сконцентруємо увагу на процесі трансферу та адаптації деяких освітніх інституцій.

Міркування про культурні впливи, переведення «чужого» у «своє» ставить питання про своєрідність освітніх форм, які виникали на українських землях, про співвідношення їх із тими моделями навчальних закладів, та досвідом, який сприймали із заходу Європи. У сучасній українській історіографії широко розповсюдилися думки, що основними тенденціями розвитку українського шкільництва у XVII–XVIII ст. було формування «українського типу освіти» [783, с. 461], системи спеціальної професійної освіти, «становлення національної школи вищого типу» [640, с. 431]. Проблема «типології» шкіл потребує ретельного дослідження. В історико-педагогічних працях останніх десятиліть набули розповсюдження твердження, що

формулюються як аксіоми, хоча вони потребують верифікації. Наприклад, що «українське шкільництво швидко вбирало в себе педагогічний досвід західноєвропейського суспільства, поєднуючи його з національним, що базувався на глибокій культурній традиції Київської Русі» [640, с. 432]. Але як тільки ми поставимо питання про те, які форми, інституції запозичувалися, які культурні традиції закріпилися і які зміни у них відбулися, то навряд чи зможемо впевнено щось стверджувати. Типовим для багатьох досліджень є очевидне бажання наблизити минуле до сучасного. У працях з історії освіти в Україні XVII – початку XVIII ст. проводиться лінія від початкової ланки освіти, через середню (колегіуми) до вищої [640, с. 432], широко застосовується поняття багатоступеневої «системи освіти».

Історики церкви, літератури, культурного життя Східної Європи XVII – початку XVIII ст., які писали свої праці у другій половині XIX – на початку XX ст., неодноразово висловлювалися про боротьбу двох протилежних напрямків – «візантійсько-слов'янського» та «латино-польського» [752, с. 52]. П. Знаменський наголошував, що пануючим мотивом духовної освіти в Російській імперії першої половини XVIII ст. була «боротьба попереднього елітно-слов'янського напрямку з латинським» [627, с. 10]. «Київську школу», її модель, «дух і напрямок» визначали як «латинську освіту» [533, с. 12–13; 881, с. 81] (з появою «київських вчених» пов'язували початок «латинського» періоду в історії Московської слов'яно-греко-латинської академії, який прийшов на зміну «грецькому» [845, с. 34–35; 881, с. 17]). Деякі науковці зазначали, що прийняття «латинського зразку» привело до викривлення національних зразків [571, с. IV]. Для радянської історіографії було властиво заперечення зазначеної орієнтації на єзуїтські школи й намагання підкреслити власну, не західну культуру [739, с. 4–5]. Підхід, який наголошував на боротьбі двох напрямків «просвіти» як основній лінії освітніх процесів, перейшов до сучасної російської історіографії [550, с. 45; 795, с. 67].

Хоча терміни «латиняни» та «грекофіли» міцно закріпилися у науковій літературі, вони потребують не тільки уточнення, а й спеціальних студій, які б

реконструювали історико-культурну ситуацію. Так, О. Пахльовська щодо Києво-Могилянської академії зазначила, що тільки на перший погляд видається парадоксом, що «конфесійна догматичність мозкового центру православ'я межує з незвичною для ортодоксії відкритістю до «латинської науки» [783, с. 461]. Якщо спиратися на результати дослідження Л. І. Сазонової, стає очевидним, що негативний відтінок терміна «латиняни» корінням сягає у церковну полеміку XVII ст. щодо порушення православної догматики та ухилення в католицизм, й означав конфесійну приналежність, а не опонентів, які орієнтувалися на західноєвропейський культурний досвід [852, с. 94]. На конфесійну ознаку вказував і термін «грекофільство». Певну плутанину може внести використання термінів без відповідного пояснення, адже з історико-культурної точки зору справжніми грекофілами були саме латиняни, які визнавали авторитет Аристотеля та зробили античність культурною умовністю [852, с. 94–95]. Конкретно-історична ситуація з її богословською полемікою наповнила термін «грекофіли» специфічним змістом, який аж ніяк не пов'язаний з його етимологією. Саме тому М. Н. Сперанський, шукаючи термін, який би відповідав історичній ситуації, назвав представників цієї течії «консерватори-елліністи» [891, с. 533]. Продовжуючи термінологічні пошуки, Л. І. Сазонова запропонувала використовувати терміни «ортодокси» або «грекофіли-ортодокси», й зробила висновок, що навряд чи існувала якась несумісність між латино- та грекофілами [852, с. 96]. Відомий російський історик та культуролог Г. С. Кнабе показав, що як «елінофільству», так й «латинству» – обом цим культурним комплексам була притаманна двоїстість, їх взаємопроникнення, формування на цій основі єдиного античного канону було набагато сильнішим та яскравішим [654, с. 88–89, 92]. Історики освіти мають враховувати наведені висновки не тільки тому, що вони характеризують загальне культурне тло, але й тому, що у програмах цих культурних комплексів містилася й освітня компонента. Без необхідного трактування цих термінів важко розібратися й у поглядах сучасних дослідників на освітні процеси. Зокрема, Я. Ісаєвич вже висловив думку про те, що в

Україні XVII ст. «змагання між «візантійно-слов'янською» і «латинською» орієнтацією завершилося витворенням стійкої моделі, яка передбачала поєднання або й синтез обох елементів» [636, с. 131].

Наскільки історіографічні міфи й «усталені» терміни впливають на оцінки конкретних освітніх форм, стає зрозумілим, якщо навести декілька прикладів. У історіографії грекофільський підхід до освіти на східнослов'янських землях традиційно пов'язувався із діяльністю в Москві братів Ліхудів. Проте Ліхуди за своєю освітою та педагогічними методами були тими самими «західниками», здобули освіту у Венеції та Падуї й зовсім не відмовлялися від латини як однієї з основ освіти [891, с. 534]. Цей висновок стосується не тільки названих діячів, але й багатьох інших. Враховуючи, що «освічені греки» отримували цілком західну освіту, виникає питання, що являла собою «грецька модель» освіти, за впровадження якої вони начебто боролися на східноєвропейських землях? М. Ф. Каптерев ще наприкінці XIX ст. дійшов висновку, що греки взагалі не могли перемогти в освітній справі, оскільки у них не існувало своєї вищої школи [645, с. 497]. Це зауваження сприйняли вчені початку XX століття [564, с. 99]. Освіта греків, їх «вченість» у цей період була західною, оскільки вони здобували її у латинських школах Західної Європи.

Говорячи про два типи європейської культури – західноєвропейський та греко-слов'янський, В. Нічик слушно зазначила, що їх не варто аналізувати в категоріях «вищий» і «нижчий», вони могли взаємодоповнювати та взаємозбагачувати один одного, що й було запропоновано Києво-Могилянською академією [770, с. 79]. І все ж важливо зазначити, що греко-візантійська культурна традиція у цей час не могла запропонувати конкретний зразок або форму (конструкцію) освітньої інституції.

Утім, проблема «вибору» моделі освітньої інституції на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, не була простою та однозначною. Дослідники підкреслювали, що в умовах реформаційних течій різні суспільні угруповання приділяли особливу увагу шкільній освіті і

друкарству [636, с. 117]. Це сприяло активізації шкільної справи, й кількість шкіл, які засновували представники різних конфесій, швидко зростала, створюючи ситуацію змагання. Політична система Речі Посполитої, шляхетське суспільство та його культура дискусії зробили можливим діалог, який впливав на вибір таких зразків [1006, с. 5–19].

Дослідження моделі православного колегіуму передбачає оцінку здобутків Острозької та Києво-Могилянської академій. Дослідники зазначають, що ці заклади «потенційно могли б представляти перші в Європі православні університети» [526, с. 115], а Д. Чижевський висловився про те, що Острозьку школу та Києво-Могилянську академію можна вважати «університетами *sui generis*» [961, с. 24]. Характерними є пошуки типології навчальних закладів, які ведуть сучасні українські дослідники. Приміром, історик освіти А. М. Алексюк вважає, що для встановлення типу Острозької школи необхідно відповісти на питання про цілі, які ставили організатори перед школою, склад викладачів, коло навчальних дисциплін, причетність викладачів до науково-дослідної роботи, репутацію закладу, розголос про її діяльність, оцінки учнів та викладачів [521, с. 19, 22]. Усі зазначені питання важливі, але тип школи перш за все визначається шляхом порівняльного аналізу. Очевидно, що концентрація уваги на «внутрішніх» аспектах не дозволяє побачити зв'язки із західноєвропейськими освітніми моделями. Хоча назва «Острозька академія» закріпилася в історіографії, формально цей заклад не був академією, а його статус співвідноситься із колегіями вищого типу [749, с. 25]. Однак Острозька колегія, на думку дослідників, стала закладом «нового типу колегії – слов'яно-греко-латинської» [749, с. 26, 30; 851, с. 76], уособлювала «початок реального компромісу між східнослов'янськими просвітницькими традиціями і «латинською» наукою» [775, с. 271]. Вибір трьох мов (слов'янської, грецької та латини) відбивав тенденцію до поєднання «східної» та «західної» традицій [636, с. 118].

При характеристиці освітніх рухів, які відбувалися на українських землях у цей час, слід згадати й братські школи. Православні братства, за

висловленням Я. Ісаєвича, «свідомо стали на шлях синтезування східних і західних культурно-освітніх традицій» [636, с. 117]. Історики в другій половині XIX ст. зробили припущення, що православне братство було аналогом духовних гільдій Західної Європи (схожість устрою, напрямків діяльності тощо) [874, с. 302, 319].

Дослідження статусу православних колегіумів України обов'язково передбачає й визначення здобутків Києво-Могилянської академії у XVII – на початку XVIII ст. Це надає змогу встановити орієнтири, якими керувалися інші православні колегіуми. Відомо, що академія мала генетичний зв'язок із єзуїтськими колегіумами Речі Посполитої, що втілювалося у всіх елементах організації та змісту навчання й виховання, що й дає змогу казати про неї як цілком західний за змістом і формами навчання заклад [636, с. 117; 756, с. 220; 1028, р. 110, 114; 1037, р. 13], але водночас й про синтез здобутків європейської освіти на ґрунті православно-руської культурної традиції [756, с. 221]. Побудова академії за моделлю вищих єзуїтських шкіл свідчить про виняткову ідеологічну гнучкість [783, с. 457]. Зрозумілим і природним було прагнення Києво-Могилянського колегіуму отримати від королівської влади привілеї академії. Це передбачало включення до курсу викладання вищих наук (філософії та богослов'я), набуття права власного академічного суду над професорами та студентами, а також незалежності від світської та духовної влади та ін. Науковці називають декілька найважливіших кроків керівництва Київської школи на шляху здобуття академічних привілеїв. З. І. Хижняк у спеціальній розвідці, присвяченій правовому статусу Києво-Могилянської академії, зауважила, що офіційне юридичне визнання вона отримала за Гадяцьким трактатом у 1658 р. [947, с. 100] (щоправда, раніше авторка визначала час отримання статусу академії 1701 роком). Утім, критична репліка щодо 1701 р. залишається чи не єдиною в українській історіографії [999, с. 623–624].

Наступними віхами в історії академії були грамоти, отриманням яких могилянці прагнули в нових історичних умовах закріпити привілеї закладу вже

від московської влади. Царською грамотою від 11 січня 1694 р. колегіум підтвердив право викладати вищі науки, його керівництву надавалося право суду над студентами, без будь-якого втручання військових та світських чинів [415, с. 320–321]. Петро I грамотою від 26 вересня 1701 р. підтвердив попередню грамоту, закріпивши права академії [415, с. 325–334]. Учені XIX–XX ст. наголошували, що статус, який академія набула після отримання привілеїв, відповідав навчальному закладу університетського типу [568, 1903, № 9, с. 66; 616, с. 26], такому, який склався у Західній Європі в попередні століття [809, с. 248], вищому навчальному закладу [624, с. XXX], «справжньому університету» [1002, р. 48]. Утім, Н. Яковенко зазначає, що реальний статус академії через низку причин не дорівнював університетському зразкові Західної Європи [984, с. 305–326]. Взагалі в історіографії стосовно визначення статусу Києво-Могилянської академії існують різні точки зору. Автори монографії з історії розвитку освіти в Україні зазначають, що й до 1701 р. заклад нічим не поступався західноєвропейському університету [847, с. 90]. З. Хижняк і М. Яременко свідомо загострили питання правового статусу колегії (академії), зробили акцент на необхідності продовжити студіювати співвідношення статусів Києво-Могилянської академії та європейських університетів. Можна погодитися із тим, що вживання назви «академія» у царській грамоті 1701 р. могло бути результатом механічного перенесення фраз із прохання могилянців та київського митрополита [999, с. 635–636]. Можна поставити питання й про те, як московські урядовці у той час розуміли статус академії, взагалі наскільки рівень культури та освіти, політична культура Російської держави дозволяли сприймати академічну свободу в європейському розумінні. При цьому варто дослухатися зауваження дослідника історії університетів В. Фрійхофа про те, що труднощі оперування традиційною термінологією при визначенні університету особливо виявляються у Східній Європі [938, с. 43].

Дослідники європейського університету звертали увагу на те, що верховна влада не тільки зберігала широкі можливості втручання у

внутрішньоуніверситетське життя, але й нерідко свідомо це демонструвала, обмежуючи перш за все право вибору професорів. В епоху Просвітництва влада вважала свій вплив на університети доречним й справедливим. Адже лише влада могла забезпечити університети, які ніколи не мали абсолютно незалежного економічного становища. Ці парадокси врешті-решт стали одним з виявів кризи університетської автономії у XVIII ст., її переродження у майбутньому [526, с. 64–65]. У цьому контексті варто навести виважене визначення університетів ранньомодерного часу, яке надається сучасними істориками університетської освіти й ґрунтується на здобутках досліджень європейської освіти. Університети/академії трактуються як установи, котрі були засновані владою певної території та видавали дипломи, які визнавалися з боку церковної та світської влади [1002, р. 80].

Враховуючи освітні рухи на українських землях виникає питання якою мірою зразки європейських освітніх інституцій вплинули на інші православні школи, які утворювалися наприкінці XVII – на початку XVIII ст., наскільки ці заклади ставили перед собою завдання йти шляхом Києво-Могилянського колегіуму в набутті прав та привілеїв. Чи знали вони про такий досвід й чи могли засновники колегіумів використати певні документи як зразок? Починаючи дослідження цих питань, варто наголосити на необхідності дотримуватися порівняння правового статусу православних колегіумів України і європейських освітніх структур саме ранньомодерної доби. У науковій літературі виникає плутанина й робляться некоректні висновки через те, що православні колегіуми порівнюють із «класичним» університетом, який постав на початку XIX ст. Тому православні колегіуми слід порівнювати із відповідною докласичною стадією європейських університетів.

Аналізуючи правовий статус православних шкіл, важливо враховувати, що використання назв навчальних закладів у XVII–XVIII ст. відбувалося до певної міри вільно, без дотримання чіткості та якихось правил. Так, в актовій та справочинній документації XVIII ст. Києво-Могилянську академію іменували також «колегією», «київськими школами». Назва «колегіум»

співіснувала із назвами «академія», «чернігівські (харківські, переяславські) школи», «слов'яно-латинські школи», «архієрейська школа», «семінарія». Вивчення побутування назв у різних сферах життя, різних середовищах, літературних пам'ятках має важливе значення, проте для дослідження статусу варто зосередитися на документах суто правничого характеру і певних юридичних практиках.

Православні колегіуми зробили декілька кроків, які можна кваліфікувати як спробу йти шляхом Києво-Братського колегіуму в оформленні зовнішніх корпоративних прав. Важливо відзначити, що ініціатива створення православного колегіуму належала місцевому архієрею. Наприкінці XVII ст. повноваження архіпастирів щодо розвитку освітніх закладів у єпархії не регламентувалися законодавчими актами Російської держави чи Московської патріархії. Витоки Чернігівського колегіуму пов'язують зі «школами», які заснував у Новгороді-Сіверському один із видатних ієрархів Лазар Баранович. Відомо, що Лазар Баранович навчався у Києво-Братському колегіумі, Віленській академії, був ректором Києво-Братського колегіуму. В 1657 р. він став єпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським. З праць дослідників XIX століття дізнаємося, що школу, яку створив Лазар Баранович у Новгороді-Сіверському, було переведено до Чернігова у 1670–80-ті рр. (називали різні дати – 1671, 1672, 1689, але для встановлення точної дати не маємо документів) [705, 1896, № 6, с. 214–215; 903, с. 24; 925, с. 9–12]. На жаль, щодо новгород-сіверського періоду існування школи не збереглося свідчень. Хоча маємо декілька документів, якими єпископ Лазар Баранович підтверджував права різних монастирів, жодного повідомлення про школи у цих актах не знайшлося. Перша згадка в офіційному документі про чернігівську школу міститься в грамоті московського патріарха Адріана, якою у 1694 р. Феодосій Углицький затверджувався архієпископом Чернігівським [312, с. 395–403]. Це найбільш ранній акт, який нам вдалося відшукати (до речі, його не фіксували дослідники історії Чернігівського колегіуму). У тексті згадуються школи, в яких чимало учнів навчалися «божественных писмен чтенію и свободных

наук» [312, с. 400]. Підкреслимо використання в грамоті права викладання «вільних наук». Згадка про школи вельми важлива, адже вона засвідчує певну правову традицію, яка існувала на цих землях. Намагання зафіксувати визнання школи з боку московських патріархів можемо розглядати як прагнення місцевого архієрея до юридичного оформлення заснування школи, визнання вищою церковною владою згідно із певною традицією.

Для оцінки правового статусу православних колегіумів, особливо тих, які виникли пізніше (Харківського та Переяславського), маємо охарактеризувати «Духовний Регламент» [431] – законодавчий акт, яким регулювалося церковне життя Російської імперії впродовж XVIII–XIX ст. «Духовний Регламент» був затверджений 25 січня 1721 р., й у ньому з більшою чіткістю (ніж у законодавстві попереднього часу) були визначені питання освіти, зокрема суспільна користь та значення освіти, запропонована «схема» заснування школи, дано деякі інші поради та рекомендації. Автор документа, Феофан Прокопович, описав основні засади функціонування шкіл, правила організації навчального процесу та напрямків виховної роботи. Науковці неодноразово наголошували на близькості теоретичних засад «Духовного Регламенту» із працями Самуїла Пуфендорфа та інших представників школи природного права [563, с. 56–57; 910, с. 524–534]. Деякі вчені навіть називали документ програмою Російської Реформації [937, с. 84]. Учені давали загальну оцінку Прокоповичу як просвітителю, «вченому-борцю із схоластиком, який вивільнився від традиції латинсько-єзуїтської освіти» [1009, р. 75–105]. Разом із цим, М. І. Кедров зауважив, що, хоча у «Проекті академії» (складової «Регламенту») Прокопович закликав «внутрішній та зовнішній устрій побудувати на інших началах», відмінних від латинсько-єзуїтської освіти, йому не вдалося повністю звільнитися від педагогічних понять, в яких він сам виховувався, які панували у Київській колегії [950, с. 189]. Це зауваження породжує питання про освітню модель, яку проектували та практичну реалізацію проекту, можливості його втілення. «Регламент» не був ані фіксацією здобутків Київської академії, ані проектом, який можна було

реалізувати в Російській імперії у найближчі десятиліття. За влучною оцінкою Г. Флоровського, «Регламент» був радше «міркуванням, а не уложенням», наближався до політичного памфлету, маніфесту, був декларацією нового життя [937, с. 84–85]. Якщо уважно придивитися до «Проекту академії», побачимо, що статус академії в ньому виглядає зовсім не «академічним» у порівнянні зі статусом (привілеями), який у той час був зафіксований актами Києво-Могилянської або Московської академії. Цей статус взагалі не виокремлено, хоча його можна «зібрати» із окремих позицій (розпорощених по параграфах). «Регламент» проектував «систему» духовних шкіл в імперії, нижчим щаблем яких мали стати архієрейські школи, вищим – академія. Обов'язок заснування архієрейських шкіл у єпархіях законодавець покладав на архіпастирів. Щодо академії, то з тексту витікає державна ініціатива її заснування. Право призначення ректора та префекта надавалося Духовній колегії (Синоду), їй же належало право звільняти учителів, які не впоралися зі своїми обов'язками. Диплом академії мав надавати його власнику перевагу на державній та церковній службі. Курс передбачався восьмирічний, без виокремлення ступенів, завершувався філософським та богословським класами. Отже, у цьому акті не було й натяку на академічні привілеї та академічні права. До речі, назва «академія» у «Духовному Регламенті» вживалася як іменування навчального закладу, а під терміном «семінарія» законодавець розумів бурсу-інтернат (приміщення) при ній. Назву «семінарія» для найменування духовних шкіл в єпархіях Російської імперії почали використовувати тільки з 1737 р., хоча протягом усього XVIII ст. семінарія не вважалася попереднім щаблем академії [882, с. 395, 409].

Отже, «Духовний Регламент» закликав архієреїв засновувати школи в єпархіях. Незважаючи на декларації про суспільну користь й цивільну службу, «Регламент» проектував освіту, яка за своїми завданнями тяжіла до вирішення професійно-станових завдань. Церковна освіта мала вбудовуватися в державний механізм станового типу. В Російській імперії обов'язковість станової професії зумовлювала й обов'язкову освітню підготовку до неї [846, с.

394]. Втім, «Регламент» не був першим актом, фактично він продовжив лінію щодо обов'язкової освіти дітей духовенства, яка простежується в законодавстві з початку XVIII ст. [див. про це: 819, с. 53–55]. Безперечно, «Духовний Регламент» став важливою віхою в історії розвитку освіти в Російській імперії, після його прийняття процес створення «станових архієрейських шкіл латинського типу» пішов набагато швидше [564, с. 406]. У перші роки після прийняття «Духовного Регламенту» архієреями, випускниками Києво-Могилянської академії та її колишніми викладачами було засновано чимало слов'яно-латинських шкіл (Тверська, Суздальська, В'ятська, Холмогорська, Вологодська, Коломенська та ін.). Насправді процес їх організації нерідко розтягувався на десятиліття. Проблеми, з якими стикалися засновники шкіл, полягали не тільки у матеріальному забезпеченні. Вважаємо, що основною причиною було повільне сприйняття (а то й відверте неприйняття) самої освітньої моделі латинської школи. Тому чимало з названих шкіл існували декілька років й закривалися одразу після переходу архіпастиря до іншої єпархії. Через певний час школи знов відкривали (деякі з них «засновували» декілька разів). До середини XVIII століття процес адаптації архієрейських шкіл у великоросійських єпархіях проходив із значними труднощами. Показово, що через рік, 31 травня 1722 р., був прийнятий акт (його рідко згадували дослідники), яким значно знижувалися (у порівнянні із «Регламентом») вимоги до організації єпархіальних шкіл, дозволялося засновувати елементарні школи, в яких навчали лише граматиці [432]. Дослідники XIX ст. дійшли висновку, що в Російській імперії (особливо у першій половині XVIII ст.) у багатьох єпархіях не були створені школи, а більшість відкритих духовних шкіл не відповідали накресленому у «Регламенті», оскільки їх курси обмежувалися лише слов'янською та латинською граматиною [634, с. 580; 949, с. 511–512]. Деякі історики підкреслювали, що в Російській імперії у XVIII ст. існував лише «тип» духовних шкіл, який був доволі невизначеним з точки зору як сукупності предметів, так і градації цих шкіл [647, с. 548].

Хоча законодавець наголосив на необхідності заснування шкіл, протягом декількох десятиліть влада жодним чином не контролювала місцевих архієреїв. Школи, духовна освіта в цілому протягом всього XVIII ст. перебували у підпорядкуванні кожного окремого єпархіального архієрея і повністю від них залежали. Щоправда, спроба створення єдиного керуючого органу була зроблена 21 липня 1721 р., коли Синод затвердив «Типографскую контору». У постанові Синоду зазначалося, що Київські та Чернігівські школи підлягають своїм архієреям і при необхідності мають звертатися до контори [454, т. 1, № 153]. Ця установа існувала короткий час й не здійснила заходів із координації освітньої справи. Адміністративна діяльність Синоду в XVIII ст. обмежувалася тим, що він лише спонукав засновувати школи [627, с. 189]. Все інше – організація школи, пошук засобів існування, визначення кількості класів, призначення вчителів – було у повній компетенції єпархіальних архієреїв. Отже, можна погодитися із тим, що духовні школи не були пов'язані із офіційним органом управління й не мали загального нагляду [721, с. 5; 847, с. 83].

На цьому тлі приклад Харківського колегіуму є унікальним з точки зору становлення його статусу. Відомо, що белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський у 1722 р. заснував архієрейську школу у Белгороді, яку в 1726 р. перевів до Харкова [див. дискусію про дату переведення школи до Харкова: 810, с. 73–76; 828, с. 20–22]. Єпіфаній Тихорський, очевидно, орієнтувався на досвід Києво-Могилянської академії при оформленні правового статусу школи, адже «Духовний Регламент» не передбачав привілеїв чи пільг для архієрейських шкіл. Оцінюючи статус Київського Братського Училищного монастиря, історики пишуть, що назва «Училищний» визначає, що головною функцією монастиря було утримання академії, професорів та незаможних студентів [947, с. 98–99]. Подібну назву в Російській імперії здобув лише Харківський колегіум. Єпіфанію Тихорському вдалося заснувати новий монастир і вже для нього домогтися зазначеного «статусу». У зверненні до Синоду 18 січня 1729 р. белгородський єпископ після повідомлення про

створення школи, просив приєднати до цієї школи Покровську церкву (яка стояла поряд) й утворити Училищний монастир [230, л. 1]. Важливо, що у зверненні Єпіфаній апелював до статусу «Московського и Киевского училищ», тобто до існуючої моделі, а не до «Духовного Регламенту». За цим же академічним зразком він просив зробити ректора школи архімандритом Покровського монастиря. Постановою від 5 травня 1729 р. школу об'єднали з Покровською церквою і комплекс отримав назву «Покровський училищний монастир», на чолі із архімандритом (ректором) [454, т. VI, № 2217]. Підкреслимо, що посада ректора була тільки в академіях [627, с. 190]. Указ Синоду від 26 жовтня 1742 р. надавав право ректору Харківського колегіуму «за прикладом ректора Московської академії» носити мантію зі скрижалями, хрест, панагію та використовувати рипіди при богослужінні [492, с. 27]. Хоча у наведених документах статус «Харківського Покровського училищного монастиря» не пояснювався спеціально, із звернень Єпіфанія Тихорського та його наступників очевидно їх прагнення назвою «училищний» підкреслити особливість цієї інституції, відмінність від інших монастирів, а також закріпити цей спосіб фінансового забезпечення колегіуму.

Середньовічна традиція здобуття привілейованого статусу для навчального закладу від монарха наочно виявилася у ще одному зверненні белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського до вищої влади з проханням видати грамоту для підкріплення школи. Жалувана грамота Харківському колегіуму від Анни Іоанівни (16 березня 1731 р.) дозволяла навчати дітей різних станів, фіксувала привілей учити їх не тільки піїтиці, риторичі, але й філософії, богослов'ю, судити викладачів та учнів, а також захищала від втручання військової та світської влади [434]. Варто порівняти грамоти надані Києво-Братському (11 січня 1694 р.) і Харківському колегіумам [див. докладніше про це: 816, с. 44–46]. Порівняння грамот дає змогу говорити про близькість правових конструкцій, у яких були зафіксовані привілеї, надані закладам, навіть послідовність їх викладення. Привертає увагу повний збіг окремих речень. В обох грамотах надавалося право навчати дітей різних станів,

визначалося коло навчальних дисциплін, до яких включалися вищі класи (філософії та богослов'я), наголошувалося на обов'язковому дотриманні віросповідання «східної» церкви, а також закріплювалося право судової влади над учнями і учителями, гарантувався захист від втручання військової і світської влади. Хоча дослідники неодноразово зазначали, що Києво-Могилянська академія була зразком для інших закладів, в тому числі й колегіумів, не було зроблено порівняльного аналізу конкретних юридичних актів, які визначали їх статус. У результаті порівняння жалуваної грамоти Харківського колегіуму із жалуваною грамотою Києво-Могилянському колегіуму можна стверджувати, що статус Харківського колегіуму наближався до статусу академії. Якщо ж порівнювати ці права з усталеними уявленнями та юридичною практикою оформлення правового статусу європейських університетів, можемо констатувати їх близькість до «академічної свободи» у її середньовічному (корпоративному) розумінні. Статус колегіумів фіксують й розпорядження архієреїв (оригінали їх втрачено, маємо публікації у періодичних виданнях ХІХ ст.). Найцікавішим видається розпорядження белгородського єпископа Петра Смелича (1737 р.), яким духовенство міста Харкова зобов'язувалося розквартирувати по 2-3 учня колегіуму й доглядати за ними [607, 1874, № 14, с. 670–671; № 16, с. 762–765]. Разом із цим духовенство звільнялося від постоевої повинності. Архієрей направив промеморії до губернської, воєводської та військової канцелярій, які запросили відомості про число учнів, розміщення їх у певних осіб [394, 1873, № 14, с. 670; № 16, с. 762]. Розпорядження привертає увагу тим, як єпископ на місцевому рівні намагався створити сприятливі умови діяльності колегіуму. Також маємо характерне клопотання до Синоду Митрофана Слотвинського (1743 р.) про те, щоб викладачі підлягали тільки академічному суду, а не світським чиновникам (окрім кримінальних справ) [408].

Система управління православного колегіуму була вписана до організаційної структури Православної Церкви. Фундаторами православних колегіумів були місцеві архієреї – чернігівський, белгородський,

Переяславський. Із попереднього огляду законодавства зрозуміло, що в Російській імперії у XVIII ст. ініціатива створення школи, перелік та обсяги навчальних курсів, залучення учителів перш за все залежали від зусиль архіпастиря. Архієрей керував всіма складовими навчального процесу: призначав та звільняв викладачів, затверджував їх за класами, розглядав їх рапорти з усіх питань, затверджував розклад занять тощо. Від завзятості архієрея залежало число учнів колегіумів, забезпечення їх необхідним для навчання. Від архієрея повною мірою залежав добробут колегіуму. В багатьох випадках він здійснював суд над викладачами та учнями. Головним управителем колегіуму був ректор. До його обов'язків належав безпосередній контроль за навчальним процесом. Префекти Чернігівського та Переяславського колегіумів до появи ректорської посади поєднували всі обов'язки ректора і префекта (останній наглядав за поведінкою учнів). Обов'язки ректора і префекта колегіумів були тотожними функціям цих посадовців Києво-Могилянській академії [493, с. 124]. Дослідники історії академії підкреслювали, що у першій половині XVIII ст. обов'язки посадових осіб не були оформлені, порядок внутрішнього життя тримався «звичаями академічними» [568, 1902, № 1, с. 34, 57]. У православних колегіумах обов'язки посадових осіб були сформовані на основі звичок і норм, які фундатори колегіумів та вчителі винесли із своєї *Alma mater* – Києво-Могилянської академії.

Досліджуючи православні колегіуми і порівнюючи їх із відповідними європейськими інституціями, очевидною є подібність способів фінансового забезпечення. Дослідники відзначали схожість економічного устрою колегіумів із Києво-Могилянською академією [786, с. 29]. Забезпечення Чернігівського та Переяславського колегіумів відбувалося із прибутків монастирів, Харківського – із доходів училищного монастиря. Крім того, колегіуми володіли маєтками (землями, угіддями, селами із залежним населенням), прибутки від яких йшли також на потреби колегіумів. Історія демонструє поширену практику благодійних внесків на колегіуми. Завдяки пожертвуванням особливо багатими

володіннями відрізнявся Харківський колегіум [див. докладно про це.: 828, с. 25–28]. Цей заклад навіть будував у місті крамниці та здавав їх в оренду [206, арк. 115–116]. Так, ректор колегіуму Митрофан Слотвинський 17 вересня 1735 р. звернувся до імператриці з проханням про видачу окружної грамоти на училищні землі [235, л. 1]. Отже, керівництво колегіуму в оформленні земельних володінь намагалося дотримуватися європейських традицій. Відомо й те, що викладачі та студенти колегіумів користувалися також і прибутками від церков, до яких чимало з них було приписано (напрошуються паралелі із бенефіціями). Певна фінансова самостійність колегіумів існувала де-факто. «Духовний Регламент» не передбачав їхнього державного утримання, що довгий час гальмувало виникнення духовних шкіл на теренах імперії, які у багатьох єпархіях виникли лише тоді, коли їм були призначені державні оклади [571, с. 316]. «Духовним Регламентом» на утримання шкіл передбачався лише так званий «хлібний збір» – тридцята частка від прибутків церков та двадцята від монастирів відповідної єпархії. На утримання колегіумів архієреї також віддавали частину прибутків архієрейського дому (при цьому вигадували гнучкі «схеми» збору, описували та вивчали доходи щоб не завдати шкоди церковним господарствам) [380, с. 35–39; 547, 1903, № 22, с. 777–779; 684, с. 115–116; 697, 426–427]. Втім, для повноцінного існування закладу одного «хлібного збору» не вистачало, зібрати його у повному обсязі було важко. Він збирався спочатку в натуральній формі, потім у грошовій. Труднощі збору цього основного джерела матеріального забезпечення шкіл були такими, що Синод дозволив архієреям зменшити число учнів у школах, у зв'язку із чим чимало шкіл закрилося (у Ростові, Ярославлі, Суздалі) [627, с. 106–107; 802, август, с. 116–118]. Зазначене джерело фінансування не могло забезпечити існування мережі шкіл. Натомість інші джерела, якими користувалися колегіуми, дозволяли останнім досить успішно розвиватися.

Окрім численних пожертвувань від широкого кола благодійників, представників різних верст суспільства, у православних колегіумів були й меценати, які на початкових етапах надали земельні володіння (їх діяльність

можна порівняти із діяльністю вельмож, які надавали фондуші та піклувалися про європейські університети). Таким меценатом Чернігівського колегіуму називають Івана Мазепу [925, с. 13–14]. У «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705), з присвятою гетьману, у передмові до читача говориться, що тільки завдячуючи його допомозі у 1705 р. архієрейська кафедра дістала змогу спорудити шість кам'яних училищ під одним дахом [731, с. 57–58]. Меценатом та захисником Харківського колегіуму був князь генерал-фельдмаршал М. М. Голіцин, який не тільки подарував колегіуму села, але й надавав всіляку підтримку (згодом це продовжили його нащадки) [828, с. 22–25]. З тих свідочств, які ми маємо, зрозуміло, що між М. М. Голіциним та засновником колегіуму єпископом Єпіфанієм Тихорським були тісні стосунки. Дослідники наводили розпорядження М. М. Голіцина, які по суті були охоронними грамотами. Скажімо, розпорядженням від 19 березня 1730 р. захищалися земельні володіння колегіуму, наголошувалося, щоб ніхто заклад не кривдив, без грошей нічого не брав у колегіуму, «высшим – под опасением воинского суда, а нижним – наказания на теле, по силе преступления» [цит. за: 933, с. 177–178].

Модель православного колегіуму окреслиться ще наочніше, якщо проаналізувати законодавчі акти кінця 1730-х років, які зафіксували наступні кроки уряду Російської імперії щодо духовних навчальних закладів. Указом Синоду від 24 січня 1737 р. розпочався збір відомостей з єпархій імперії щодо наявності у них духовних шкіл, числа учнів, які в них навчалися, навчальних дисциплін, прибутків [522, с. 435–436]. Згідно з указом ці відомості єпархіальні архієреї мали надсилати до Синоду щорічно. 7 вересня 1737 р., з'явився законодавчий акт, яким у Російській імперії була розпочата епоха духовних «семінарій» як навчальних інституцій [437]. У цьому указі наголошувалося на обов'язковому заснуванні у всіх єпархіях «семінарій» для навчання дітей духовенства. Обсяги навчальної програми знов не були чітко визначені. Внутрішня організація шкіл також не визначалася, не передбачалося створення керівного органу. Указом від 9 червня 1738 р. Синод зобов'язувався розробити

статут для новоутворених семінарій, який мав включати визначення числа учнів, перелік і зміст навчальних курсів, навчальні посібники, встановити число вчителів (а також відповіді на питання, звідки їх брати) тощо [522, с. 440–441]. Проте цей статут так і не був розроблений. У зазначених законодавчих актах робився акцент на обов'язковості освіти для дітей духовенства, їх поява була пов'язана із так званими «розборами» духовенства, прагненням держави визначити та оптимізувати число осіб духовного звання (тобто спонуками, далекими від освітянських проблем) [819, с. 59–60]. Модель семінарії як навчальної інституції законодавець знов залишав вельми нечіткою, позначивши її у загальних рисах. Деякі історики вважали, що з 1737 р. семінарії можна визначати як середні навчальні заклади на тій підставі, що у названих актах пропонувалося створення і нижчих духовних навчальних закладів [571, с. 312]. Однак, у наступні десятиліття мережа початкових шкіл не виникла, більшість новоутворених семінарій надавали тільки початкову освіту [627, с. 551]. До того ж, курс академій не відрізнявся від курсу деяких потужних семінарій і колегіумів. Деякі дослідники відзначили, що хоча назва «семінарія» закріпилася в літературі, й створюється враження, що в цих закладах готували священників, це було не так [1025, р. 369]. Отже, 1737 р. не можна розглядати як віху у створенні моделі семінарії у Російській імперії.

Таким чином, на межі 1730 – 1740-х років загальноімперське керівництво формулювало «державне замовлення» щодо станової духовної школи лише у загальних рисах. Саме це зробило можливим збереження *status quo*, й місцеві архієреї залишалися повновладними керівниками освітньої справи в єпархіях, продовжували розбудову «своїх» шкіл на власний розсуд фактично до початку ХІХ ст. [912, с. 6]. Щодо православних колегіумів це означало можливість продовження їх існування у тих формах, з тією внутрішньою організацією, яку вони мали у попередній період. Примітно, що за таких умов колегіуми здобули й певні успіхи у боротьбі за свій статус. У 1730 – 1740-ті роки не тільки в місцевій справочинній документації [86, арк. 1; 140, арк. 10; 152, арк. 2; арк. 1; 286, л. 1], але й у синодальній Чернігівській та Харківській колегіуми нерідко

називали академіями [240; 241; 243; 400, стб. 469; 401, стб. 114]. У ці роки архіпастирі демонстрували прагнення зберегти модель православного колегіуму, навіть чинили певний опір деяким діям Синоду. Зокрема, у 1720–1730-ті роки київський митрополит і чернігівський архієрей свідомо відмовлялися надавати інформацію про учнів академії та колегіуму, вбачаючи в цьому обмеження прав та свобод. Таких випадків було декілька. У 1727 р. керівництво Чернігівського колегіуму, відповідаючи на вимогу Синоду повідомити число учнів, писало про те, що невідомо, скільки учнів буває у школах через те, що їх ніде не записували, й не можна записувати, оскільки це вільні люди [398, стб. СXXXVI]. Більш чітко ця позиція сформульована в одному з донесень Київської академії до Синоду (1738 р.), у якому відмову обґрунтовували тим, що у школах приймають вільних людей і скільки хто бажає, то й вчиться, тому в один час число учнів прибуває, в інший зменшується, оскільки переходять до інших шкіл: Чернігівських, Харківських та за кордон [404, стб. 615]. Це офіційне листування фіксує існування на практиці вільного пересування членів колегіумських корпорацій (важливої риси докласичного університету), на яке, за думкою керівництва колегіумів, посягав Синод. Історико-юридичний аналіз цієї та інших постанов й порівняння прав колегіумів, які вони мали, свідчить, що держава поступово змінювала свій погляд на академічні права цих інституцій. Попередні права хоча й не відмінялися певним указом, але застосування їх у нових умовах ускладнювалося (згодом унеможлиблювалося) тими змінами, які відбувалися у Російській імперії, поступово визначаючи життя й на українських землях.

Статус православних колегіумів можна зіставити зі статусом єзуїтських колегіумів, а також «неповних» університетів Європи. Колегіуми, очевидно, мали потенціал для подальшого розвитку у «повний» університет докласичного типу. Розширення академічних прав та закріплення правового статусу на рівні вищої влади приводило до реформування багатьох західноєвропейських колегіумів на «повні» університети (академії). Розмірковуючи про перспективи православних колегіумів, оцінюючи їх права,

закріплені законодавством, не варто забувати й про загальні умови розвитку культури і освіти в Російській імперії у XVIII ст.

У зв'язку із питанням про статус православних колегіумів, їх прав та привілеїв постає проблема статусу Московської слов'яно-греко-латинської академії у XVIII ст. Дослідники XIX ст. висловили думку, що вона була «першим російським університетом» [571, с. 117]. Привілеї, які мали Київська та Московська академії, «академічні свободи», дозволяють і деяким сучасним дослідникам уважати ці академії «православними університетами» [525, с. 11]. А. Ю. Андреев пояснює поняття «православний університет» за аналогією з тими термінами, які позначали у той час університети інших конфесій (католицькі, лютеранські, кальвіністські). Поняття «православний університет» означає, що православ'я було офіційним віросповіданням, яке підтримувалося в університеті (поняття не тотожне визначенням «церковний університет», «університет Руської Православної Церкви», ширше, адже університет створювався за участю церкви та держави, як й інші університети «докласичної» епохи) [525, с. 11].

За висновками дослідників, Московський університет у XVIII ст. так і не набув усіх елементів докласичного університету, добре знайомих західній культурі [930, с. 214]. Університет не мав навіть основ автономії (університетського самоуправління), влада не надала йому права присвоювати вчені ступені, у ньому не склалася професорська корпорація [612, с. 17; 795, с. 101; 796, с. 152]. Існували й інші суттєві відмінності від європейської моделі. Європейські університети виникли як вільні корпорації професорів та учнів, у Росії роль держави одразу була визначальною [796, с. 153]. Проте приналежність Московського університету до університетської родини не викликає заперечень (до речі, як і у інших докласичних університетах, вища освіта в ньому співіснувала із середньою). Відповідно є всі підстави для переосмислення багатьох оцінок та характеристик такого явища як православний колегіум.

* * *

Отже, на українських землях у XVII – на початку XVIII ст. при становленні моделі православних колегіумів були відчутні процеси взаємодоповнення і взаємозбагачення, культурної конвергенції таких потужних культурних течій, які в літературі традиційно називають «елінофільством» («грекофільством») і «латинством». Модель православного колегіуму сформувалася у ході трансферу і адаптації форми «латинської школи» загальноєвропейського зразка, зокрема такого його різновиду, як єзуїтський колегіум. Як і інші школи цієї доби вона мала конфесійний характер. Сприйняття західноєвропейського культурно-освітнього досвіду відбувалося на різних рівнях шляхом запозичення окремих елементів цього досвіду, в тому числі організаційних форм. Разом із цим, варто нагадати висновок Ю. Лотмана про ілюзорність уявлення, що розповсюдження тієї чи іншої культурної моделі є автоматичним процесом, не пов'язаним із якісними трансформаціями [709, с. 244]. Дослідження історії «латинських» шкіл в Україні демонструє, що їх виникнення та поширення вкладається у загальні етапи «експансії культурного впливу» [709, с. 248]. На думку вченого, імпортована культура спочатку захоплює провідні позиції, а «своя» традиція піддається засудженню як така, що «відстала». На наступному етапі «нова» культура починає сприйматися як своя та споконвічна. Дійсно, православні колегіуми виникли як реакція на загальноєвропейські культурно-освітні рухи. Із часом нова форма настільки прижилася, що київські вчені у Росії сприймалися вже як носії «латинської» вченості (для «киян» вона була давно своєю). В. Нічик слушно зауважила, що вирішальна роль у засвоєнні явищ інонаціональної культури належить сприймаючій культурі, процес їх відбору регулюється рівнем її розвитку, традиціями, внутрішніми духовними потребами, котрі можна назвати зустрічною течією» [767, с. 97].

Яскравим свідченням того, що «латинський» освітній зразок прижився на українських землях, стало виникнення колегіумів – Чернігівського, Харківського і Переяславського. Апеляція колегіумів до власної традиції, що

виявлялося у відносинах із структурами Російської імперії, демонструє бажання зберігати й відстоювати свою модель закладу. Православні колегіуми, перебуваючи у смузі культурного порубіжжя, демонстрували переведення моделі колегіуму із площини «іншого» у площину «свого».

РОЗДІЛ 3

ПРАВОСЛАВНИЙ КОЛЕГІУМ ЯК ТИП НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

3.1. Зміст навчання. Навчальні курси

Запозичення форми єзуїтського колегіуму, яке відбувалося на українських землях у XVII ст., не було механічним процесом, супроводжувалося певними перетвореннями, зумовленими новою соціокультурною основою. У даному випадку зосередимо увагу на з'ясуванні змісту навчального складника у православних колегіумах, зокрема виявленні міри присутності програми «Ratio Studiorum» у реальних навчальних практиках, а також спробуємо простежити ті зміни, які відбувалися з часом у навчальному процесі під впливом реалій соціокультурного життя Гетьманщини і Слобожанщини, Російської імперії у цілому, й виявити певні етапи на цьому шляху.

Дослідження навчальних планів навіть західноєвропейських університетів ранньомодерного часу перебуває на початковій стадії [555, № 1, с. 44]. Зацікавлення істориків довгий час концентрувалося на діяльності факультетів та окремих професорів, тому в європейській історіографії спостерігається дефіцит спроб синтезувати відомості про навчальну діяльність та навчальні заклади на більш-менш значній території. Щоб надати матеріал для узагальнень, необхідно дослідити навчальні плани інституцій кожного регіону. Єдиним засобом відтворити те, що відбувалося у класній кімнаті є реконструкція навчальних курсів та навчальних планів [555, № 1, с. 44]. Очевидно, що подібні завдання стосовно колегіумів України не менш важливі.

Як відомо, навчальна програма «Ratio Studiorum» [див. публікацію українською мовою: 464] виникла в ході обговорень, дискусій [див. про це: 1034, с. 69–90]. Для єзуїтських навчальних закладів ця програма стала своєрідною конституцією (хоча із плином часу деякі зміни відбувалися). Говорячи про існування на практиці цієї програми у православних колегіумах,

слід розуміти, що фундатори колегіумів, викладачі та учні офіційно про неї не згадували, не зв'язали свою працю з її вимогами. Програма була присутня *de facto*. Разом із цим, міру присутності «Ratio Studiorum» у навчальних програмах православних колегіумів України XVIII ст., фактичне проникнення і пристосування її до навчальної повсякденності слід з'ясувати.

Про значний вплив «Ratio Studiorum» на Києво-Могилянський колегіум у XVII ст. вже йшлося в спеціальних розвідках [653, с. 7–13; 866, с. 24–28]. Однак, коли мова йде про православні колегіуми XVIII ст., які існували в інших політичних, культурно-історичних умовах, видається некоректним механічне приписування їм всього «масиву» культурних явищ (в тому числі й освітніх практик), характерних для Києво-Могилянської академії, навіть на підставі загальноновизнаного факту, що колегіуми були створені за її зразком. Для дослідження периферії культурних явищ важливим завданням є з'ясування того, як приживалися на місцевому ґрунті різні сегменти освітнього процесу й у чому виявилися відмінності від Києво-Могилянської академії.

Граматичні класи. Навчальний процес у православних колегіумах був організований як послідовне проходження класів за зразком, який практично не відрізнявся від навчальних закладів Товариства Ісуса й Києво-Могилянського колегіуму XVII – початку XVIII ст. Навчання передбачало послідовне проходження граматичних класів, поезії, риторики, філософії та теології. Відмінністю православних закладів була наявність підготовчого класу аналогії (або фари), якого не було в єзуїтських колегіумах [866, с. 24]. Існування цих класів спостерігається з моменту заснування колегіумів. На відміну від єзуїтських колегіумів, у православних у початковий період їх існування не зустрічаємо інструкцій чи інших нормативних документів, якими б регламентувалися обсяги, зміст навчання в кожному класі.

Латинська мова. У першому підготовчому класі (аналогії) учнів навчали елементарному читанню та письму латинською мовою. В інфимі, нижчому граматичному класі, розпочиналось вивчення латини, яке передбачало опанування правил граматики, граматичний розбір, перші вправи

з перекладу. Ці заняття продовжувалися в наступному класі. Така навчальна практика існувала й у Києво-Могилянській академії наприкінці XVII ст. [790, с. 75] Посібником з латинської мови у православних колегіумах була праця Емануїла Альвара «De institutione Grammatica libri tres», яка широко застосовувалася в єзуїтських навчальних закладах [464, с. 52] і в Києво-Могилянській академії. Д. Вишневський назвав цю книгу підручником всієї Західної Європи, Польщі й майже всіх шкіл XVIII ст. [568, 1902, № 5, с. 112]. Існує чимало свідчень, що саме з Альвара починали навчання учні граматичних класів колегіумів. Велика кількість цих підручників зафіксовано в «Реєстрі» книг бібліотеки Харківського колегіуму, складеному в 1753 р. [227, арк. 4 зв.]. М. Стеллецький писав, що у перші десятиліття в Харківському колегіумі навчалися за виданнями Альвара для польських колегій [892, ч. 2, с. 512]. Підручник Альвара був у особистій бібліотеці першого ректора Харківського колегіуму Платона Малиновського [410, стб. 617]. Про викладання синтаксису за Альваром свідчить «Schola Syntaxeos» – лекції та вправи, розроблені Пилипом Гошкевичем у Переяславському колегіумі в 1742–1743 та 1743–1744 н. р. [298, л. 96 об.–166], а також граматичні вправи учнів Чернігівського колегіуму в 1734 р. [172, арк. 222–230]. У ці роки витрати «на покупку алваров» були звичайною статтею видатків колегіумів [402, стб. 659]. У першій частині підручника систематично викладалися основні поняття про частини мови, пропонувалися приклади із перекладами для вивчення напам'ять. У синтаксичному класі колегіумів переходили до наступної частини підручника Альвара.

У середині XVIII ст. постала необхідність заміни цього посібника на більш сучасний. У інструкції єпископа Самуїла Милавського ректору Харківського колегіуму Йову Базилевичу та префекту Михайлу Шванському в 1769 р. йшлося про проведення занять з латинської граматики не за посібником Альвара, а за посібником Целларія (у переробці Геснера) [695, с. 71]. Посібники Кристофа Целларія (Cellarius Christoph), німецького філолога, педагога, професора елоквенції та історії в університеті Галле, були

надзвичайно популярними в Європі. У православних колегіумах вони були у великій кількості [499]. Про навчання за цими посібниками можна дізнатися не тільки з інструкції Самуїла Миславського, про їх використання на заняттях свідчать звіти викладачів, їх закупували у великій кількості всі колегіуми (тільки в 1774 р. Переяславський колегіум придбав у Москві 140 примірників [29, арк. 7, 46]). Посібник брали читати студенти, що зафіксовано в документації колегіумів [125, арк. 1].

Із знайдених нами вправ учнів колегіумів зрозуміло, що для перекладів учителі пропонували учням молитви, тропарі, кондаки, латинські прислів'я. Такі вправи містяться в збірках Чернігівського колегіуму 1742 р. [176, арк. 36–114] та Харківського колегіуму 1750–1753 рр. [288, л. 1–22]. Поступово вправи ускладнювалися, вчителі задавали учням для перекладу уривки з Євангелія, діалогів Себастьяна Кастелліо (французький гуманіст, перекладач Біблії латиною та французькою) [705, 1897, № 6, с. 225], листів Цицерона. При їх виконанні використовувалися також так звані «Лангиевы разговоры» (їх називали також «разговоры Лонгия» [556, с. 44]). Насправді ця праця називалася «Школьные разговоры» й була написана професором богослов'я в Галле Йоганном Йоахимом Ланге (Johann Joachim Lange). До перекладу цього популярного в Європі посібника долучився ректор Петербурзької академічної гімназії Мартин Шванвіц [373]. Вправи із «Лангія» робили й учні Києво-Могилянської академії [699, № 8, с. 453, 456–459]. У цих розмовах викладалися граматичні правила, а предметами розмов були ситуації навчальної повсякденності учнів. У такий спосіб учням прищеплювали певні моральні норми, правила поведінки. Подібні латинські фрази зустрічаються у збірках вправ, які виконували учні різних колегіумів (типовими є упорядковані латинські фрази в збірці Чернігівського колегіуму 1742 р. [176, арк. 257–309]). До занять латиною в православних колегіумах залучали й так звані «лексикони Кнапіуша», праці Григорія Кнапського (Gregorii Sparii), відомого укладача словників та лексиконів для єзуїтських навчальних закладів [511]. У православних колегіумах лексикони були представлені великою кількістю

примірників різних видань (про це свідчить реєстр бібліотеки Харківського колегіуму 1753 р. [227, арк. 5, 6, 8 зв., 13, 13 зв.]).

У науковій літературі неодноразово згадувалася й аналізувалася цікава рукописна збірка 1738–1743 рр. учня Харківського колегіуму Івана Ушивського. Коли збірку вивчали історики літератури, їх перш за все цікавили «живі літературні інтереси школярів XVIII ст.» [297, с. 2–5]. Але цей рукопис – типова збірка вправ із перекладу, які Іван Ушивський виконував під керівництвом учителя Самуїла Люлянського [189]. Під таким кутом зору дослідники не розглядали збірку, хоча вона виступає аутентичним джерелом для характеристики навчальних занять. Збірка дає змогу уявити різновиди вправ, їх «типовий» зміст. Серед вправ (фраз), які перекладав учень, були звичайні привітання вчителя, коли він заходив до класу, й фрази, які описували типові «шкільні ситуації», що відбувалися в колегіумському класі [189, арк. 71, 98]. Збірка демонструє палітру вправ із перекладу коротких уривків, прислів'їв, висловлювань, які учитель узяв із різних джерел: духовних книг, творів античних авторів, світських повістей західноєвропейського походження. Учитель запропонував для перекладу й прислів'я народного походження, при чому в збірнику бачимо прислів'я російські, польські й українські («Баба з воза, колесам легше», «Осмак копи стереже», «Який пан, такий його крам» тощо).

У спогадах колишніх вихованців колегіумів можна віднайти згадки про авторів, уривки з творів яких також використовували для перекладів у граматичних класах (найчастіше згадується Корнелій Непот [365, с. 404]). Для з'ясування кола авторів, можна долучити реєстри книг, які купували колегіуми для навчальних потреб. Згадки учнів перегукуються із відомостями, що Переяславський колегіум закупив праці Корнелія Непота (20 примірників), Цицерона та ін. [29, арк. 46–46 зв.]. Важливим є свідчення про придбання Переяславським колегіумом праці Я. Коменського «Видимый свет» [29, арк. 46–46 зв.], яку також використовували для перекладів [363]. Подібні завдання виконували й учні єзуїтських колегіумів. У програмі «Ratio Studiorum» йшлося

про вивчення в середньому граматичному класі листів Цицерона, у вищому граматичному – праць Овідія, Тібулла, Вергілія, Проперція [464, с. 187]. В середньому граматичному класі єзуїтських колегіумів зазвичай робили переклади листів Цицерона, вибраних місць Овідія, у вищому граматичному класі перекладали Катулла, Тібулла, Проперція, уривки із «Георгік» та «Енеїди» Вергілія [790, с. 75], крім того «Життєописання» Корнелія Непота, байки Федра, діалоги Лукіана [942, с. 84]. Гуманістичний підхід до викладання мов передбачав, щоб кожне граматичне правило ілюструвалося прикладами, взятими з античної літератури. Основні дидактичні прийоми у цих класах були спрямовані на спонукання учнів розмовляти латиною в школі і вдома, на виконання щоденних письмових вправ.

Дослідники колегіумів неодноразово підкреслювали, що дидактичні і педагогічні прийоми, які використовували в колегіумах, були перейняті з досвіду Києво-Могилянській академії [697, с. 430]. Проте, чимало педагогічних знахідок були запозичені академією із єзуїтської педагогіки. Важливо виявити прийоми єзуїтської педагогіки, які застосовувалися у православних колегіумах, а також відрізок часу, коли цей досвід активно використовувався. У граматичних класах православних колегіумів застосовували декілька прийомів єзуїтської педагогіки. Приміром, задля того, щоб привчати учнів колегіумів до латини, їх зобов'язували розмовляти цією мовою у школі і вдома. Для цього використовували такий засіб, як «calculus» (паперовий сувій, в якому записували ім'я учня, що порушив правило говорити лише латиною). Учень прагнув передати «калькулюс» іншому, адже той, у кого переночував «калькулюс», мав бути покараний учителем [697, с. 430].

Організація шкільних вправ у православних колегіумах також свідчить про запозичення видів робіт із єзуїтських шкіл. Інструкція Самуїла Милавського 1769 р. фіксує, що назви видів робіт міцно закріпилися, й у російськомовній кальці ними продовжували оперувати без пояснень значення цих слів [інструкція надрукована: 695, с. 60–79]. Вправи виконувалися у класі (exercitio), й задавалися як домашня робота (occupatio). У спогадах вихованців

православних колегіумів описані «екзерциції» і «окупації», інші складові шкільної повсякденності, відомі з єзуїтської педагогіки. Чимало спогадів пересипані латинськими словами, які відбивали процес навчання. Особлива увага авторів спогадів надавалася системі оцінювання, прикладам діапазону вчительських оцінок від схвалення до засудження [336, с. 432; 365, с. 403; 367, с. 91–92; 369, № 7, с. 190–193].

У всіх православних колегіумах застосовувався ще один прийом єзуїтської педагогіки – організація змагання учнів. Викладач оприлюднював «рейтинг» успішності учнів, кожен з яких міг виконати вправу, підписати її «de Ioso» й вказати прізвище учня, на місце якого претендував цей учень. Якщо він виконував завдання краще, місце в списку підвищувалося. Ця практика організації змагань учнів описана в спогадах вихованців Чернігівського колегіуму [379, № 7, с. 192], вона була традиційною й для Переяславського колегіуму [697, с. 431]. У збірках граматичних вправ можна знайти фрази, у яких зафіксована практика змагань (рукописна збірка 1738–1743 рр. Івана Ушивського) [189, арк. 17]. У спогадах вихованців колегіумів описана також практика «аудиторства», перевірки знань обраними учителем кращими учнями [367, с. 91–92; 369, № 7, с. 190–191].

Спогади колегіумців цікаві подробицями навчального побуту, в них можна віднайти свідчення про схожі методи навчання у православних і єзуїтських колегіумах, які зберігалися аж до початку ХІХ ст. Тотожність великих сегментів спогадів учнів православних колегіумів, які стосуються методів вивчення латини, є яскравим свідченням прилучення православних колегіумів до загальноєвропейської навчальної повсякденної культури гуманістичного шкільництва. У колегіумах повною мірою була сприйнята система педагогічного стимулювання учнів, яка була розроблена в єзуїтських навчальних закладах. Методи єзуїтської педагогіки, особливо з організації змагання учнів, по-різному оцінювалися істориками педагогіки. У ХІХ ст. педагоги, в тому числі західноєвропейські, оцінювали їх вельми критично [834, с. 390–391]. На початку ХХ ст. розпочався процес переоцінки здобутків

езуїтської педагогіки, зокрема у польській історіографії [864, с. 31–38; 1015, с. 33–34]. У Російській імперії про це свідчила стаття М. Добролюбова [603, с. 58]. Однак процес переоцінки принципів єзуїтської педагогіки не набув розвитку в радянській історіографії, подекуди не сприймається вітчизняними істориками й досі.

У середовищі православних колегіумів не тільки застосовували апробовані педагогічні прийоми, але й вели власні методичні пошуки. Міркування як зробити опанування латини більш цікавим і корисним спостерігаємо в інструкції Самуїла Миславського (1769 р.). Задля того щоб учні могли закріпити у пам'яті слова і швидкі відповіді, в інструкції пропонувалося узяти для перекладів з російської на латину книгу «Товарищ разумный» [695, с. 72]. Самуїл Миславський мав на увазі книгу, рекомендація якої для духовного закладу може виглядати дивно, адже книга спрямована на освіту світської особи, дворянина [470]. Самуїл Миславський рекомендував учителям латинської граматики, щоб вони не мордували учнів заучуванням напам'ять правил та винятків, звертав увагу, що дитина може вивчити напам'ять всі правила, однак від цього не буде користі, якщо вона не буде їх використовувати у власних творах [695, с. 73]. У спогадах вихованців колегіумів містяться описання методичних підходів, які використовували викладачі латини. І. Крамаренко згадував, що вчителі Переяславського колегіуму Г. Адамович і А. Лосієвський розхвалювали учнів за правильні переклади, якщо ж хтось не міг упоратися, пропонували легшу вправу [365, с. 404].

У граматичних класах викладання поступово переходило на латину, й від її засвоєння залежало подальше навчання в цілому. Вихованець Харківського колегіуму Є. Топчієв писав, що у перших трьох класах панування латини було таким, що з класу до класу переводили виключно за успіхами в її засвоєнні [483]. Інструкція 1769 р. визначала, що до граматичного класу не можна приймати учнів, які не вміють читати і писати латиною та російською мовами [695, с. 71]. У спогадах неодноразово згадувалися учителі латини, які вимагали

від своїх учнів думати латиною [367, с. 91–97], й учні знали латину настільки добре, що вели нею буденні розмови [365, с. 404]. Колишній учень Харківського колегіуму Я. Толмачов писав, що на третій рік навчання він міг добре розуміти латинських класиків, прочитав «Розмови» Еразма Роттердамського, історію Саллюстія [479, с. 702]. Ф. Луб'яновський згадував, що в граматичному класі «с учителями и товарищами болтал по-латыни, сочинял хрии и речи» [381, с. 100]. Такі спогади демонструють як латина, а разом із нею антична та середньовічна європейська культури ставали частиною навчальної повсякденності учнів вже молодших класів колегіумів.

У дослідженнях, присвячених окремим колегіумам, для підтвердження високого рівня знань латинської мови учнями, наводилося чимало прикладів запрошення їх (разом із вихованцями Києво-Могилянській академії) до медико-хірургічних закладів Російської імперії. Такі виклики із колегіумів почалися у 1750-х рр., у 1760-ті стали регулярними й продовжувалися до початку ХІХ ст. [див. докладніше про це: 828, с. 75–76]. Медична колегія офіційно зазначила (24 жовтня 1768 р.), що вбачає єдиним надійним джерелом набору до медико-хірургічної науки запрошення студентів перш за все з «малоросійських семінарій», тому що вони особливо здатні до медико-хірургічної науки завдяки добрим знанням латинської мови та інших споріднених наук [259, л. 1]. Дослідники історії духовних шкіл неодноразово відзначали, що у першій половині ХVІІІ ст. у великоросійських школах латину не сприймали як необхідну складову навчання, традиції її викладання не існувало [627, с. 119, 416]. Однією з гострих проблем розвитку університетської освіти у Росії ХVІІІ – початку ХІХ ст. було недостатнє число студентів, які могли розуміти лекції латиною [806, с. 267]. Ця проблема існувала в Московському університеті, а професор Казанського університету М. Буліч писав, що у перші роки існування університету він взагалі не міг читати лекції, адже жоден студент не знав латини (як і німецької, і французької) [320, с. 169].

Свідченням високого рівня викладання латини можна вважати також прагнення викладачів до створення власних навчальних посібників. Найбільшим успіхом на цьому шляху стало видання декількох латинських хрестоматій, які уклав ректор Харківського колегіуму Андрій Прокопович [812]. Ці латинські хрестоматії у перші десятиліття ХІХ ст. використовували студенти обох закладів – Харківського колегіуму та Харківського університету.

Слов'янська мова. Викладання церковнослов'янської мови у православних колегіумах велося за «Граматиною Словенською» Мелетія Смотрицького. Цей посібник здобув величезну популярність у школах України, Росії та Білорусі [531, с. 21], використовувався у різних навчальних закладах майже два століття. Дослідники вважають, що автор цього посібника першим в історії нашого мовознавства подав повний курс граматики в її тодішніх основних частинах [764, с. 30]. М. Смотрицький створив ґрунтовний підручник, в якому здійснив кодифікацію церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції [764, с. 111]. Мовознавці зазначають, що цей посібник був призначений для викладачів та учнів [765, с. 62]. Відомо, що «Грамматика» була вперше видана у 1619 р., наступне її видання (1721 р.) Синод розіслав по єпархіях [522, с. 428]. Цим й обмежилася допомога Синоду в забезпеченні посібниками духовних шкіл. Примірники цієї книги зафіксовані у каталогах колегіумських бібліотек. Велику роль «Граматики» в розвитку граматичної думки та освіти східнослов'янських народів сучасні мовознавці вбачають у з'ясуванні структури церковнослов'янської (словенороської) мови, в її кодифікації, чим були закладені й основи вітчизняної лінгвістики [766, с. 6–20].

Церковнослов'янську мову в колегіумах викладали тільки в нижчих граматичних класах. Її вивчення відбувалося шляхом читання текстів, які використовували під час богослужіння [669, с. 30]. Викладання цієї мови поступово зміщувалося до підготовчих класів й домашньої освіти [627, с. 436]. Цим і пояснюється дивна на перший погляд ситуація, на яку звернув увагу

К. Суторіус [905, с. 80], що деякі студенти філософії та богослов'я не могли читати книг церковнослов'янською [50, арк. 1].

Можемо констатувати, що серед викладачів колегіумів існував інтерес і до «простої» мови. Зокрема, засновник Харківського колегіуму єпископ Спіфіній Тихорський (він викладав у граматичних класах Києво-Могилянської академії), мав у особистій бібліотеці «Лексикон словеноросійський» Памви Беринди. Ця книга разом із іншими була передана за його духовною до Харківського колегіуму [231, л. 38]. До бібліотеки Чернігівського колегіуму цей лексикон потрапив разом із бібліотекою померлого чернігівського архієрея Кирила Ляшевецького [414, стб. 700].

Російська мова. Питання про початок вивчення російської мови в колегіумах практично не досліджувалося науковцями, тому сьогодні про перші кроки викладання цієї мови маємо лише поодинокі згадки. Жалувана грамота Харківському колегіуму від 16 березня 1731 р. – один з перших офіційних документів, в якому йшлося про російську мову викладання [434]. У літературі зустрічалося твердження, що початок викладання російської мови можна вести від цієї грамоти (на слово «старатися» автори не звернули увагу). Якщо законодавець й прагнув до цього, посібників російської мови, тим більше посібників з різних курсів, або ще не існувало, або вони були у мізерній кількості. На нашу думку, аргументом на користь того, що окреме викладання російської мови в колегіумах розпочалося не раніше 1760-х років, свідчить інструкція Самуїла Миславського. Єпископ зазначив, що учитель має підписуватися саме як «учитель російской грамматики» [695, с. 74]. Нічого подібного ми не зустрічаємо щодо учителів латинської чи грецької мов. Із тексту інструкції зрозуміло, що це були перші кроки викладання мови. Вивчення російської граматики, як указував Самуїл Миславський, мало відбуватися за граматиною Михайла Ломоносова [695, с. 74], яка у другій половині XVIII ст. стала найбільш поширеною [596, с. 404]. До колегіумів її заповували у великій кількості примірників [29, арк. 7]. Повертаючись до аналізу інструкції Самуїла Миславського, підкреслимо, що вивчення російської

мови було пов'язане із вивченням латини. Хоча на перший погляд інструкція надавала перевагу російській мові, реально латина ще довгий час зберігала провідне місце у навчальній практиці. Цей висновок підтверджується й справочинною документацією. Приміром, указ консисторії від 23 березня 1771 р. до Харківського колегіуму наголошував на обов'язковому вивченні орфографічних правил російської мови, які були вибрані із різних новітніх граматик [58, арк. 1]. Указ зобов'язував викладачів колегіуму переписати правила, надати їх учням і точно їх дотримуватися.

У подальшому з'явився посібник з російської мови, який уклав викладач Харківського колегіуму Іван Переверзєв [417]. Посібник був зорієнтований на подолання помилок, яких припускалися носії української мови, тому М. Возняк назвав його одним з кроків «московського походу проти української вимови» [573, с. 11]. Посібник фіксував загальні тенденції посилення впливу російської мови, а також перебирання нею ролі латини в навчальному процесі. У 1780-ті роки таку ж політику щодо впровадження російської мови у Києво-Могилянській академії проводив київський митрополит Самуїл Миславський [858, с. 157–159]. Наприкінці століття російську граматику в колегіумах вивчали за ще одним популярним тоді посібником А. Барсова [317].

Польська мова. Вивчення польської мови у православних колегіумах мало відмінності. Відомо, що в Чернігівському колегіумі з початку існування викладання велося слов'янською, латиною і польською [780, № 9, с. 244]. У збірках, які укладалися в Чернігівському колегіумі, заклад називали «слов'яно-полоно-латинським» [177, арк. 29]. У звітах до Синоду єпископи називали класи «слов'яно-полоно-латинською» граматиною та синтаксевою [236, т. 5, л. 253, 384]. Хоча В. Пархоменко зазначав, що у Переяславському колегіумі польську мову почали викладали з 1741/1742 н. р. [780, № 9, с. 238], за свідченням рапортів до Синоду єпископа Арсенія, викладання польської також почалося із заснування колегіуму [403, стб. 77]. Збереглися вправи, які робили учні синтаксичного класу Переяславського колегіуму в 1742–1744 рр., які містять типове «Adagia polono-latina» – вправи із паралельним польсько-

латинським текстом [298, л. 166 об. –188 об.]. Подібні справи знаходимо у збірці Чернігівського колегіуму 1742–1743 рр. [176]. Учнівські справи з польської мови виступають свідченням її студіювання паралельно із латиною. Хоча історики відзначали, що вивчення польської мови в Чернігівському колегіумі відбувалося із перших років, вважаємо за необхідне підтвердити цей факт джерелами. У «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705), виданні, пов'язаному із Чернігівським колегіумом, у присвяті гетьману Івану Мазепі, після віршів, у яких зазначалася його роль в організації Чернігівського колегіуму, розміщено звернення до нього польською мовою учнів класів інфими, граматики та синтаксису. С. Маслов зазначив, що «вихваляння гетьмана проводиться, пристосовуючись до всіх відмін, способів та інших дієслівних форм, різних синтаксичних конструкцій та стильових фігур», які вивчали у цих класах [731, 53–54]. Про вивчення польської мови в Чернігівському та Переяславському колегіумах у перші десятиліття й у подальшому, свідчать атестати, інші справочинні джерела [213, арк. 1]. Розклад занять, укладений для Переяславського колегіуму, фіксує збереження польської мови як предмета викладання наприкінці XVIII ст. [468, 1887, № 20, с. 720].

Щодо викладання польської мови в Харківському колегіумі в історіографії переважала думка про те, що в цьому закладі її не викладали. Пошуки джерел не давали результатів [828, с. 95], хоча були відомі переклади з польської, які регулярно робили учні Харківського колегіуму [391, 392, 496, 497, 498]. Ці переклади студенти та викладачі здійснювали під керівництвом Андрія Прокоповича наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з метою популяризації наукових знань. Андрій Прокопович був вихованцем Харківського колегіуму [812, с. 25–30], напевно, він студіював польську мову у цьому закладі. Нами були знайдені шкільні справи учнів Харківського колегіуму, які датуються 1750–1753 рр., й серед граматичних вправ віднайдені латино-польсько-російські справи, переклади з польської й польською [288,

л. 17]. Тобто можна стверджувати, що польську мову вивчали й у Харківському колегіумі, хоча, можливо, це не було постійною практикою.

Математика. У граматичних класах учнів навчали також арифметиці. У спогадах вихованців Чернігівського та Переяславського колегіумів згадується про її вивчення в граматичних класах, але ці згадки відносяться до другої половини XVIII ст. [369, № 7, с. 193; 594, 748]. Прикро, що в спеціальних розвідках з історії Чернігівського та Переяславського колегіумів відсутні згадки про цю дисципліну. Хоча даних про вивчення математики небагато, але відтворення навчального процесу передбачає заповнення й таких лакун. При дослідженні історії викладання математики слід враховувати, що «система наук» того часу відносила її до розряду філософських наук, а іноді математику викладали у поетичному класі [568, 1902, № 5, с. 132]. Згідно «Ratio Studiorum» математику викладали в філософському класі [464, с. 50]. Курс математики, який читав Феофан Прокопович у Києво-Могилянській академії, також був складовою курсу філософії [640, с. 690–691]. Разом із цим, із практики академії і колегіумів відомо про спроби виокремити цю дисципліну, надати їй місце в граматичних класах (у єзуїтських колегіумах з часом математику викладав окремий учитель [1011, с. 125]). При єпископі Петрі Смеличі в Харківському колегіумі почали окремо викладати математику та геометрію. П. Знаменський зазначав, що математичний клас колегіуму був розкішно організований, в ньому викладалися математика, геометрія, архітектура [627, с. 460]. Існують відомості про викладання математики у наступні, 1750-ті роки [55] (хоча деякі дослідники стверджували, що викладання математики в цей час припинилося [763, с. 193]). Відомо, що математичні книги були у бібліотеці Йоасафа Горленка, яка надійшла до Харківського колегіуму [411, стб. 696], у бібліотеці ректора Платона Малиновського значилася «Арифметика» Л. Магницького [410, стб. 611]. Більше відомостей про викладання математики в колегіумах відноситься до 1760-х років. Для занять купували посібники М. Курганова [371]. Значно частіше в різних реєстрах зустрічався посібник математики Д. Анічкова. Перу цього автора належало декілька посібників з арифметики [309],

геометрії, тригонометрії. Важливо відзначити, що під цим же іменем у каталогах були зафіксовані книги, які Анічков переклав з латини. Ці посібники з арифметики, алгебри, геометрії та архітектури належали перу видатного німецького математика, фізика і астронома Йоганна-Фрідріха Вейдлера (Weidler Johann Friedrich), який викладав у Віттенберзькому університеті. Значення цих посібників полягало в тому, що вони були кроком уперед у порівнянні із методами старих авторів [552, с. 109]. Відомо, що математику у Московському університеті наприкінці XVIII – на початку XIX ст. викладали також за посібником Вейдлера. У 1771 р. для Переяславського колегіуму було закуплено 10 примірників його арифметики [29, арк. 46]. Я. Толмачов згадував, що як викладач Харківського колегіуму він готувався до занять за повним курсом математики Вейдлера, написаного латиною [479, с. 704]. Посібники Анічкова були рекомендовані митрополитом Самуїлом Миславським й для Києво-Могилянської академії [858, с. 157]. Окреме викладання математики закріпилося у 1760-ті рр. й у інших колегіумах. У атестаті про закінчення Чернігівського колегіуму шляхтича Івана Лежицького-Рогалі значилося, що він (окрім інших дисциплін) із 1765 р. прослухав арифметику, геометрію, планіметрію [216, арк. 50]. Примітно, що в XVII–XVIII ст. викладання математики в єзуїтських колегіумах та академіях розвивалося у подібному напрямку [1030, s. 245–267; 1031, s. 225–244; 1033, s. 183–191].

Характеризуючи викладання математики, слід підкреслити, що особливістю Харківського колегіуму були так звані «додаткові класи», які з'явилися в 1768 р. [див. докладніше про них: 828, с. 97–100]. У «додаткових класах», згідно з інструкцією Катерини II губернаторові Є. О. Щербініну, мали викладати французьку та німецьку мови, математику та геометрію, малювання, а також інженерну та артилерійську справи, геодезію [442]. Учні колегіуму відвідували ці класи протягом чотирьох років, починаючи з граматичних класів, й продовжували студії, навчаючись в класі поетики. З 1769 р. у Харківському колегіумі почали komponувати розклади занять таким чином, щоб учні могли відвідувати заняття як у колегіумі, так і в «додаткових класах».

Таких розкладів збереглося декілька, за різні роки [64, 65, 66, 67]. Розклади занять дають змогу встановити дисципліни, які студіювали учні колегіуму в «додаткових класах». Це арифметика, геометрія, німецька, французька та італійська мови, архітектура, живопис, малювання тощо. Посібники з математики в «додаткових класах» були такими самими, більша «спеціалізація» класів та додаткові години занять дозволяли поглибити знання. На ці класи були виділені значні кошти, на які закупили математичні та фізичні інструменти [44, арк. 5]. У наступні роки придбання різних приладів продовжувалося (в 1787 р. придбали повітряну машину, магнітний камінь з якорем, барометр та мікроскоп [45, арк. 1]). Для Харківського колегіуму практика відвідування занять в «додаткових класах» виявилася надзвичайно важливою, адже й після приєднання «класів» до головного народного училища більшість дисциплін залишилася у програмі колегіуму. Про позитивні наслідки «додаткової» програми свідчить й бажання учителів колегіуму поглиблено займатися математикою. Приміром, учитель Харківського колегіуму С. Антоновський написав посібник з арифметики (хоча він був опублікований пізніше, привертає увагу, що курс мав чітку систему [310]). Зазначимо, що в подібних навчальних закладах Російської імперії окреме викладання математики було введено тільки наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Навіть у найкращих із них, таких як Петербурзька духовна академія, окремий курс математики з'явився лише в 1785 р. [962, с. 77].

Названі посібники, за якими викладали арифметику в колегіумах наприкінці XVIII – на початку XIX ст., свідчать про набуття арифметикою статусу однієї з дисциплін курсу «нової» гімназії початку XIX ст. Аналогічні процеси відбувалися у викладанні математики в XVIII ст. у західноєвропейських навчальних закладах. Саме в цей час відбувалося переміщення елементарної математики з університетів до шкіл [552, с. 98].

Спрямованість навчання в «додаткових класах» Харківського колегіуму, обсяг дисциплін, який у них викладали, мали разючу схожість із тими завданнями, які вирішували шляхетські колегіуми Речі Посполитої (їх

відкривали ордени театинів, піярів, єзуїтів) [див. про шляхетські колегіуми Речі Посполитої: 1035]. Програма навчання у першому в Речі Посполитій Collegium Nobilium, який відкрився у Львові (1749 р.) та в інших містах (Варшаві, Вільно та ін.), засвідчувала, що вони далеко виходили за межі «Ratio studiorum» [832, 1032]. Обґрунтовуючи необхідність цих закладів, їх засновники апелювали до досвіду виховних закладів для еліти, які на той час успішно діяли в усіх «правовірних королівствах» Європи. До речі, шляхетські корпуси, які були відкриті в Російській імперії, вирішували схожі завдання.

Катехізис. Відомо, що катехізис починали вивчати в граматичних класах колегіумів, продовжуючи навчання в наступні роки [369, № 7, с. 193; 594, с. 748; 694, с. 4]. У колегіумах, як і в Києво-Могилянській академії, вивчали так звану «малу» та «велику» інструкції [568, 1902, № 5, с. 131]. Можна припустити, що викладання катехізису, як і в академії, довгий час не було постійним й не завжди входило до класних занять. В інструкції Самуїла Миславського було визначено посібник із катехізису та порядок його вивчення [695, с. 79]. Це було одне з перших видань посібника московського митрополита Платона [421]. У розкладі занять Харківського колегіуму на 1769–1770 н. р. для катехізису була відведена пообідня година в суботу [65, арк. 1–2]. Із звітів викладачів у подальші роки зрозуміло, що викладання катехізису відбувалося за рекомендаціями Самуїла Миславського [75, арк. 10; 457, № 3, с. 56].

Спів. Як свідчать спогади колишніх вихованців, починаючи з граматичних класів учні навчалися нотному співу [594, с. 748]. Ці заняття поєднували теорію і практику, адже учні обов'язково співали в колегіумському хорі. Ці хори брали участь у службах у колегіумських храмах і у храмах міста [367, с. 98, 100; 558, с. 54]. Питання, які стосуються церковного співу, нерідко взагалі «випадають» з поля зору дослідників. Приміром, говорячи про розвиток викладання музики, згадують тільки про музику в «додаткових класах» Харківського колегіуму [662, с. 12–16]. Небагато відомостей можна відшукати й у спеціальних статтях, присвячених музичному вихованню в Чернігівському

колегіумі [657, с. 56; 734, с. 53] (дивними виглядають зауваження, що «музика не викладалася як окремий предмет» [734, с. 51–55]). Із поодиноких відомостей можна дізнатися, що в «нотному відділі» Харківського колегіуму вивчали ноти, ірмолойний та партесний спів [138, арк. 1]. Відомо, що в 1747 р. півчі хору Харківського колегіуму були запрошені до хору при дворі в Петербурзі [49]. Із спогадів Цебрикова стає зрозуміло, що ректор Харківського колегіуму Базилевич захоплювався вокальною музикою й написав декілька духовних концертів [168, арк. 3]. Ймовірно, ці твори виконували учні колегіуму. Існують свідчення про те, що учні навчалися грі на різних музичних інструментах. Наприклад, у листі Самуїла Миславського до ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета (1770 р.) містилося прохання дозволити одному з учнів приватно вчитися грі на «клавикорді» [457, № 3, с. 56]. Зазначимо, що навчання музиці продовжувалося в наступних класах, ускладнюючись, набуваючи нових форм (про це далі). Втім, навчання співу в православних колегіумах, так як й у єзуїтських [1020, с. 551–552], мало на меті досягнення передовсім «утилітарних» цілей: вміння співати під час церковної служби.

Німецька ті французька мови. Включення до програми викладання колегіумів німецької та французької мов відкривало нові можливості прилучення до досягнень європейської науки і культури. Викладання німецької та французької раніше за інші заклади почалося в Харківському колегіумі. Дослідники зазначали, що це відбулося за єпископства Петра Смелича (1736–1742 рр.), за часів правління Анни Іоанівни [892, ч. 2, с. 632]. Викладання цих мов у Києво-Могилянській академії було розпочато, відповідно, у 1738 та 1753 рр. [945, с. 81], а у більшості духовних шкіл Російської імперії вони з'явилися лише наприкінці століття [627, с. 458; 634, с. 604; 718, с. 92–93]. На початку ХІХ ст. у багатьох семінаріях «нові» мови або не викладали, або обмежувалися однією [912, с. 12]. Викладання німецької мови в Переяславському колегіумі розпочалося в 1763 р. [781, с. 141], а в Чернігівському – в 1766 р. [547, 1903, № 22, с. 770]. Викладання французької розпочалося на початку 1780-х рр., про що свідчать відомості про курси Чернігівського колегіуму (французька

зазначена з 1782 р.) [216, арк. 70]. Ці мови починали вчити з синтаксичного класу. Інструкція Самуїла Миславського для Харківського колегіуму 1769 р. визначала, що вивчати ці мови можна з синтаксичного класу, щоб у перші роки навчання учні цілком зосередилися на латині.

Відомо, що перших викладачів «нових мов» до Харківського колегіуму запросили з-за кордону, й дослідники неодноразово зазначали, що їх імена невідомі [885, с. 14]. Втім, нам вдалося розшукати відповідні документи й встановити імена перших викладачів-іноземців. Реєстр викладачів Харківського колегіуму, складений 10 грудня 1741 р., містить прізвище викладача німецької та французької мов – магістра Готфріда Юнгіуса [206, арк. 26]. Проте учитель Бонеберг писав преосвященному Петру Смєличу, що з ним вчинили несправедливо, запросивши Юнгіуса, адже він займався з учнями старанно, писав лекції для усіх учнів, яких було в німецькій школі 23, а у французькій 54 чоловіка [420, с. 42]. Отже, можна назвати час (1740 р.) та прізвища перших викладачів-іноземців, які започаткували викладання мов у Харківському колегіумі. Хоча дослідники зазначали, що викладання мов припинялася на деякий час, ця перерва не перевищувала одного року, адже існують відомості про викладання німецької у 1740-ті роки [87, арк. 1]. Історія перших десятиліть викладання мов свідчить про бажання керівництва колегіуму запросити осіб, які мали освіту, здобуту в європейських навчальних закладах. Так, у 1760 р. у листі ректора Харківського колегіуму Костянтина Бродського до белгородського єпископа Йоасафа Миткевича зазначалося, що йому стало відомо, що у Белгороді перебуває іноземець пан Герц, який у мовах німецькій та французькій вельми вмілий, тому йому запропонували (й він погодився) викладати їх у колегіумі [892, ч. 2, с. 223–224]. Хоча в листі не вказувалося, які навчальні заклади закінчив Герц, підкреслювалося, що він знавець також геометрії та юриспруденції, які може викладати. Існують відомості про те, що викладачі-іноземці запрошувалися до колегіуму й у подальшому. Так, на початку 1780-х рр. у Харківському колегіумі німецьку мову викладав виходець з Німеччини Карл-Йоганн Феген, який згодом

перейшов до Києво-Могилянської академії [854, с. 559]. Із листа белгородського єпископа Самуїла Миславського губернатору Є. Щербініну (від 25 травня 1771 р.) стає зрозумілим, що в результаті певних зусиль вдалося «виписати» з Московського університету викладача французької мови іноземця Петра Оттона. Архієрей назвав цю подію щастям, на яке давно очікували [892, ч. 2, с. 634]. Хоча П. Оттон запрошувався в «додаткові класи», Самуїл Миславський писав, що він буде викладати французьку для всього Харківського колегіуму [388, № 19, с. 335]. Учні колегіуму відвідували заняття в класах німецької та французької мов й у «додаткових класах». Приміром, у 1769 р. у класі німецької мови навчалося 10 колегіумців, французької – 30 [47, арк. 8, 9].

Окрім залучення іноземних викладачів до викладання мов, відомо, що студентів колегіуму відправляли за кордон для студіювання мов, для того щоб у подальшому вони ставали викладачами. Така практика не могла бути постійною, оскільки потребувала значних коштів, утім, вона існувала. Відомо, що єпископ Самуїл Миславський за свій кошт відправив двох студентів Харківського колегіуму до Німеччини, щоб вони, окрім інших наук, вивчали іноземні мови [693, с. 165].

До бібліотек колегіумів купували велику кількість граматик німецької та французької мов, у чималій кількості вони були у власних бібліотеках викладачів, діловодна документація рясніє відомостями про видачу їх учням. Проте далеко не завжди можна встановити які саме граматики використовували у процесі викладання, адже авторів у цій документації не фіксували. Лише поодинокі згадки імен укладачів граматик можна віднайти у джерелах. Відомо, що при викладанні німецької мови в Чернігівському колегіумі наприкінці XVIII ст. використовували «граматику Голтергофа» [705, 1899, № 2, с. 84]. Цю граматику створив Франц Голтергоф (Franz Holterhof), доктор теології з Галле. Він написав посібник німецької граматики із короткою хрестоматією з уривків німецьких авторів [331]. У документах Харківського колегіуму згадувалася ще один посібник – німецька граматика професора

Лейпцизького університету Йоганна Кристофа Готтшеда (Johann Christoph Gottsched) [333]. Вона мала великий вплив на формування норм німецької літературної мови й була найбільш популярною в Німеччині в XVIII ст. [608, с. 286, 287]. Дослідники відзначають впливи цієї граматики на посібник російської граматики М. Ломоносова [608, с. 287, 288]. При викладанні німецької для перекладів нерідко використовували текст трагедії видатного німецького поета Фрідріха Клопштока «Смерть Адама» [892, ч. 2, с. 636]. Ця трагедія на сюжет Святого Письма була вельми популярною в різних аудиторіях Європи.

При викладанні французької мови в Харківському колегіумі використовували «Рестову граматику» [892, ч. 2, с. 635]. Можна точно назвати цей популярний у той час у Європі посібник, який у колегіумах був як оригінальним французьким, так й перекладеним російською [396]. П'єр Ресто (Pierre Restaut) створив один з перших посібників спеціально для вивчення французької мови, яким користувалися в різних навчальних закладах. Показовим фактом прилучення викладачів колегіумів до методичних пошуків у викладанні мов виступають їх власні спроби написання посібників. На початку XIX ст. учитель французької мови Харківського колегіуму Яків Толмачов, як він записав у спогадах, уклав для учнів посібник з французької граматики [479, с. 707]. Цей посібник виявився настільки вдалим, що його чотири рази перевидавали в Москві, використовували в різних навчальних закладах у першій половині XIX ст.[482]. Автор врахував дидактичні прийоми, відомі із попередніх європейських граматик. Окрім граматичних правил граматика містить цікаві «дитячі розмови» на різні теми, в основі яких були ситуації, які виникали у повсякденному побутовому і навчальному житті дитини. Всі розмови мали на меті невимушено прищеплювати норми моралі, поведінки, життєві орієнтири.

При вивченні французької мови для вправ із перекладу широко використовували книги різноманітного змісту. Вибір книг для перекладів вельми показовий, адже через них учні не тільки опановували мову, але й

знайомилися із працями, якими зачитувалися в Європі, які презентували сучасні філософські, політичні, естетичні ідеї тощо. У джерелах згадуються такі книги для перекладів: «книги Телемака», французькі п'єси [892, ч. 2, с. 636]. Роман Франсуа Фенелона «Пригоди Телемака» в цей час був надзвичайно популярним у Європі, його переклали усіма європейськими мовами. У романі ставилися питання кращого державного устрою, відобразилися принципи освіченої монархії. Цей твір зустрічався в описах книг, які належали студентам колегіумів (1770 р.) [105, арк. 1].

У 1794 році у зв'язку із революційними подіями у Франції у духовних школах Російської імперії було заборонено викладати французьку мову, проте ця заборона була скасована вже в 1797 році [627, с. 774].

Слід зазначити, що у XVIII ст. у Росії латинська мова сприймалася переважно як символ «попівської вченості», до якої в дворянському середовищі ставилися зверхньо, натомість володіння французькою було ознакою «дворянської вченості», вищого світу [806, с. 283; 952, с. 231]. За німецькою мовою у XVIII ст. поступово затверджується роль мови вченого світу. В Російській імперії й у наступному XIX ст. кількість німецькомовних посібників з різних наук переважала російськомовні книги [648, с. 74]. Увага керівництва колегіумів до викладання французької і німецької мов достатньо показова. Для православних колегіумів це означало поєднання церковної складової освіти і світської ученості. Вважаємо, що багаторічна історія викладання латинської мови в колегіумах надала викладачам необхідний досвід та дидактичні прийоми викладання інших мов.

Маємо декілька колоритних свідчень про роздуми керівництва колегіумів щодо дидактичних прийомів викладання мов. Белгородський єпископ Самуїл Миславський відверто писав у листі губернатору Є. Щербініну (25 травня 1771 р.) про те, що його спілкування з учнями колегіуму французькою мовою виявило, що жоден з них недостатньо володів розмовною мовою, а всі учні були «французскими попугаями» [892, ч. 2, с. 634]. Єпископ висловив сподівання, що учитель П. Оттон продемонструє на практиці шляхи, які

зменшують навантаження учнів, але ведуть до результату. Архієрей пропонував, щоб у Харківському колегіумі обрали чотирьох учнів, оселили їх із П. Оттоном задля постійного спілкування французькою. У наступні роки пошуки прийомів оволодіння мовами продовжувалося, в інструкції для інспекторів Харківського колегіуму (1796 р.) їм радили розмовляти з підлеглими учнями латинською та німецькою мовами [695, с. 83].

Переклади учнів з німецької та французької настільки прижилися у навчальній практиці колегіумів, що викликали пропозицію слобідсько-українського губернатора Є. О. Щербініна про створення у Харкові друкарні з метою видання студентських перекладів. Ця історія відома, її описували дослідники історії колегіуму [828, с. 93–94]. На жаль, друкарня у Харкові у той час не була заснована. Тим більше важливо встановити коло зацікавлень учнів і викладачів. Вдалося відшукати рукописні переклади з німецької мови учнів Харківського колегіуму: «Житие графа Боневала» та «Краткое описание жизни Фридерика Августа, короля Польского та курфюрста Саксонского» (зроблені, відповідно, у 1754 і 1770 рр. [294; 296]). У присвяті губернатору Є. О. Щербініну зазначено, що це перші недосконалі студентські переклади [296, л. 2 об.]. Показово, що учні через ці перекладацькі справи знайомилися із рядом праць значно раніше, ніж вони були опубліковані російською мовою (один із названих творів був надрукований у Росії значно пізніше [458]). Зберігся ще один переклад з французької, зроблений учнями Харківського колегіуму (1770 р.) під назвою «Достойный дворянин» [295]. Вдалося встановити, що це був переклад уривку твору Еразма Роттердамського «Colloquiorum familiarium opus», розмова між Гарпалом та Несторієм про знатність. Студентський переклад був присвячений прокурору Слобідсько-Української губернії князю Г. І. В'яземському [295, л. 2 об.]. Позначки, зроблені князем на чистих аркушах рукопису, свідчать, що серед перекладачів був його син. В'яземський віддав належне якості роботи й відзначив, що обрані для перекладу розмови Роттердамського є приводом замислитися над історією і сучасним розумінням дворянської гідності, обранням життєвого шляху [295,

л. 11 об., 23 об.–24]. Коментарі В'яземського підкреслюють, що переклади мали завдання набагато ширші, ніж опанування граматичних правил. Можна навести приклади й інших перекладів. На початку XIX ст. учні Харківського колегіуму переклали з німецької уривки однієї з праць Християна-Фюрхтеготта Геллерта (Christian Fürchtegott Gellert) [329], професора словесності і етики Лейпцизького університету.

Характеризуючи вивчення німецької та французької мов у колегіумах, особливо вправи із перекладу, варто згадати поняття, яке запропонував Д. С. Ліхачов, – «літературна трансплантація» [706, с. 15–23]. Говорячи про переклади, які робили у Російській імперії у XVIII ст., він відзначив їх властивість пересаджувати на новий ґрунт не тільки окремі твори, а й культурні шари, які у нових історичних умовах починали новий цикл розвитку. Гадаємо, можна стверджувати, що процеси культурної трансплантації відбувалися й у колегіумах.

Отже, дослідження змісту навчання у граматичних класах православних колегіумів свідчить про сприйняття й поступове опанування освітніх традицій та основних методів навчання, які були відомі з практики гуманістичних шкіл Європи, у першу чергу єзуїтських колегіумів. Втім, із другої половини XVIII ст. у православних колегіумах все більш відчутною стає тенденція, яка позначилася й у розвитку європейської гуманістичної школи. Йдеться про те, що латинська мова почала втрачати колишнє значення у процесі навчання, яке вона зберігала декілька століть, поступово перестала відігравати роль загальноєвропейського засобу комунікації, перетворюючись на один з предметів викладання [799, с. 80]. Зміни акцентів у викладанні латини й розширення застосування польської мови демонстрували у XVIII ст. єзуїтські колегіуми [1003, s. 434–435], шляхетські колегіуми Речі Посполитої, зокрема Collegium Nobilium, у яких посилювалося викладання польської мови, французької та німецької мов [832, с. 120]. Процес поступової переорієнтації гуманістичної школи на локальні мови відбився й на православних колегіумах, у яких російська мова починає перебирати на себе деякі функції латини. Разом

із тим, традиції викладання латини суттєво вплинули на методи викладання нових мов. У цілому можна зазначити, що програма граматичних класів православних колегіумів поступово еволюціонувала до програм гімназій модерного типу.

Клас поезики та риторики. Дослідники різних часів неодноразово зверталися до аналізу давніх українських «шкільних» латиномовних поетик. Якщо у ХІХ ст. переважали оцінки, що шкільні поетики повністю залежали від західноєвропейських, то у ХХ ст. дослідники почали активні пошуки оригінальності поетичних курсів. Важливо відмітити, що дослідження поетичних та риторичних курсів, особливо в останні десятиліття, здійснювалися перш за все вченими-мовознавцями і літературознавцями, й їх цікавили питання, пов'язані із літературним процесом в Україні, із розкриттям авторами латиномовних поетик поняття поезії та художньої прози, ритміко-метричної структури вірша, стилістичної теорії тощо [732]. Результати таких розвідок мають неодмінно враховуватися при вивченні курсів поезики православних колегіумів. Разом із тим, як слушно зауважила Н. Пилипюк, історики культури, літератури та філософії часто застосовували не відповідні історичному контексту критерії аналізу й оцінювання, «знехтувавши не тільки педагогічний контекст, в якому читалися курси поезики та риторики, але вік слухачів, для яких вони були призначені» [800, с. 72–73]. Це привело до того, що поетикам і риторикам автори надавали незалежного статусу, якого вони ніколи не мали під час виховного процесу. Н. Пилипюк підкреслила, що такий підхід нерідко призводив до несправедливих порівнянь рукописних шкільних підручників Києво-Могилянської академії із друкованими текстами, які у Західній Європі призначалися читачам, дозрілим за віком і більш досвідченим у літературі. Філологи і літературознавці, які шукали в курсах поезики православних колегіумів перш за все оригінальні ідеї, нерідко робили висновки, якими наче виправдовували скромні досягнення учителів на ниві теорії поезики, а учнів – у відсутності оригінальності їх поетичних творів. Характерним у цьому плані є твердження про те, що Чернігівський колегіум

хоча й не дав українській культурі багато визначних особистостей, але все ж сприяв появі так званих «малих поетів» [530, с. 144]. Окреслений дослідницький підхід не враховує, що курси поетики і риторики в гуманістичних школах, в тому числі й у «київських школах», виконували завдання вивчення класичних мов, а також розвитку характеру і розумових здібностей учнів [1036, р. 61–122, 241, 301]. Дослідження шкільних поетик та риторик обов'язково має враховувати дидактичну мету, призначення, методичні прийоми, які застосовували викладачі задля досягнення педагогічних цілей. При такому підході стає очевидно, що «наслідування» певного автора в давніх українських поетиках було одним із основних методів навчання [867, с. 101]. Вивчення навчального посібника чи короткого курсу відноситься до такої сфери, в якій історики й до сьогодні не виробили чітких підходів. Жаклін Амнесс підкреслює, що саме за цими скромними підручниками середньовічний інтелектуал вивчав обов'язкові предмети й знайомився із творами попередників [523, с. 149]. Уважаємо, це стосується й учнівської аудиторії православних колегіумів. Отже, будемо намагатися розглядати зміст курсів поетики, методи її викладання з точки зору того місця, яке відводили їм у процесі навчання та виховання.

Характеризуючи дидактичні завдання, які ставилися у цьому класі, зазначимо, що курси поетики були насамперед спрямовані на подальше опанування латинської мови. На цьому етапі її вивчення учень мав настільки вільно володіти латиною, щоб самостійно писати твори на різні теми, перш за все із орієнтацією на зразок. Особливу увагу викладачі приділяли вмінню учнів переробляти прозу на поетичні рядки. Читання короткого посібника поетики із поясненням кожного уривка тексту авторів, виконання вправ – такими були основні види занять у цьому класі. Читання та тлумачення уривків античних творів учнями разом із учителем відігравали як мовознавчу, так й етичну роль. Висловлювання учителів і учнів православних колегіумів свідчать, що вони добре розуміли завдання, які ставилися у процесі тлумачення зразків поетичних творів античних авторів у курсі поетики. Григорій Сковорода, як

викладач Харківського колегіуму, писав 1762 р. у листі до свого учня Михайла Ковалинського: «Май на увазі, доказом твоєї любові до мене буде твоя любов до грецьких муз», а у 1763 р. знову повторював: «люби грецькі музи разом з доброчесністю» [472, с. 223, 332]. Ф. Луб'яновський писав, що латина і поезія привчали до простого, ясного і благозвучного викладення думок [381, с. 100–101].

Дослідники ХІХ – початку ХХ ст. неодноразово зазначали, що українські поетики ХVІІ–ХVІІІ ст. походили від ряду латинських посібників, особливо праці Якова Понтана [753, с. 362; 791, кн. 7, с. 320]. Згодом висновок уточнили, зазначаючи, що київські поетики постали від поетичних посібників і трактатів італійських гуманістів ХVІ ст.: Марка-Джіроламо Віди, Юлія Цезаря Скалігера, польського єзуїта Мацея Казимира Сарбєвського та інших [757, с. 16; 799, с. 89]. Посібник Якова Понтана «Поетичні настанови» (1600 р.), найактивніше використовувався в українських школах тому, що виклад поетичних постулатів було пристосовано для потреб «шкільної науки». Цей посібник завоював й шкільні аудиторії Європи. Разом із тим, як свідчать результати розвідок, важко встановити, з яких конкретно посібників (або їх частин) компілювався курс, який укладав викладач православних колегіумів (академії), адже ці посібники мали певну схожість, й вели походження від двох провідних авторитетів – «Поетики» Аристотеля і «Послання до Пізонів» Горация [867, с. 39]. Важливо відзначити, що всі названі посібники були представлені у бібліотеках православних колегіумів, були доступними викладачам поетики.

Враховуючи те, що перші викладачі православних колегіумів були виключно вихованцями Києво-Могилянської академії, її професорами, маємо підстави стверджувати, що зміст, спрямованість і методи викладання поетики у цих закладах істотно не відрізнялися. Професори переходили з академії до колегіумів як у перші роки їх існування, так і надалі. Можна знайти приклади читання тих самих курсів одним викладачем у академії і колегіумі. Скажімо, у 1747/48 н. р. курс поетики в Києво-Могилянській академії читав Йоакимф

Карпинський [568, № 10, с. 225], який пізніше викладав у Харківському колегіумі. Митрофан Слотвинський читав курс поетики у Києво-Могилянській академії у 1726/27 н. р., а в наступному році перейшов до Харківського колегіуму. Курс Митрофана Слотвинського мав спільні риси із поетиками А. Донаті, Я. Понтана, Феофана Прокоповича [835, с. 40–41].

Якщо коротко охарактеризувати змістовне наповнення курсу поетики, слід сказати, що «загальна поетика» включала визначення та пояснення її природи, користі та важливості, а також поетичних правил. У «спеціальній поетиці», яку вивчали у подальшому, йшлося про види поетичних творів, правила їх написання та зразки віршів [791, кн. 7, с. 312]. Хоча в різних трактатах видів поезії виділялося від трьох до шести, у київських поетиках найважливішими вважалися епічна поезія, драматична поезія, лірична поезія з елегійною, епіграматична поезія [791, кн. 11, с. 345]. На думку дослідників (В. Резанова, В. Перетца), розкриття всіх видів поезії здійснювалося під впливом названих трактатів пізніх гуманістів.

Перш ніж перейти до аналізу рукописів курсів, які збереглися на сьогодні, варто зробити декілька загальних зауважень. Дослідники нерідко вільно й недостатньо обґрунтовано застосовують поняття «навчальний посібник» й «підручник» до рукописів із записами лекцій різних дисциплін. Обговорення джерелознавчого наповнення термінів «рукописна книга», «навчальний посібник/підручник», «конспект курсу» стосовно латиномовних богословських курсів розпочав Костянтин Суторіус [905, с. 92–96], який висловив сумніви щодо коректності застосування термінів «посібник/підручник» щодо студентських записів курсів, адже статус посібника передбачає записи викладача, до того ж, ці записи зазвичай неповні, уривчасті. К. Суторіус висловив сумніви й щодо того, наскільки конспекти студентів можна називати «рукописними книгами», оскільки вони писалися й призначалися для власного використання. Рукописи, які мають відношення до колегіумів, у більшості випадків були студентськими конспектами (записками) курсів (хоча нерідко практично неможливо встановити, хто їх писав: студент

або викладач). Записи курсів поетики, які збереглися до сьогодні, становлять конспективний виклад основних положень поетики, й вони невеликі за обсягом. Більшість рукописів фіксують й різні форми занять у класі. Часто ці «поетичні конспекти» є збірками сентенцій античних авторів, поетичних конструкцій, які розбиралися учителем, пропонувалися учням для перекладу, заучування і подальшого використання, іноді вони є лише набором вправ. Очевидно, що термін «підручник» до таких конспектів застосовувати неправильно, але в ряді випадків можна казати, що записи мали значення посібника. «Простий» характер цих конспектів не повинен розчаровувати дослідника, спонукати його до пошуків виправдань їх укладачів, намагань «підвищити» їх статус. Змістовне наповнення курсів, різновиди вправ зумовлювалася потребами навчання «неопоетів».

Наявні рукописи курсів поетики засвідчують, що кожен викладач поетики готував «власний» курс, так само як це було прийнято у єзуїтських колегіумах Речі Посполитої, у Києво-Могилянському колегії. Подібність назв курсів, які викладали в різних колегіумах (православних і єзуїтських), ті самі сентенції класиків, вправи із перекладу схожих уривків текстів античних авторів фіксують те, що не тільки змістовне наповнення курсу поетики, але й методи її викладання у православних колегіумах були гомотетичними. Викладачі колегії пішли апробованими шляхами європейської гуманістичної школи. Навчання поетики продовжувалося із використанням завдань, вже відомих учням із граматичних класів. Невеличке теоретичне положення засвоювалося шляхом виконання «екзерцицій», які писалися у класі під керівництвом учителя, а також «окупацій», домашніх вправ, які учитель потім перевіряв. Учитель давав учням набір синонімів до ряду понять з метою їх подальшого застосування. Типовим прикладом є «Conficiendae odae carmine heroico», словник синонімів, який пропонувався учням Переяславського колегії учителем Пилипом Гошкевичем у 1742 р. для використання при складанні віршів [298, л. 82–96]. Хоча дослідники іноді зазначали, що такі прийоми не пробуджували «самостійність думки» учнів [568, 1902, № 10,

с. 255], не можна не визнати, що учням необхідно було розвивати ерудицію для написання власних творів.

На сьогодні маємо суперечливі твердження щодо початку викладання курсу поетики в Чернігівському колегіумі. Важливим свідченням щодо перших кроків викладання поетики виступає передмова до читача, яка міститься у виданні чернігівської друкарні – «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705) [622, с. 21]. У ній говориться про роль гетьмана Івана Мазепи в розвитку колегіуму й підкреслюється, що завдяки його допомозі в 1705 р. архієрейська кафедра дістала змогу поширити школи та спорудити шість кам'яних училищ [731, с. 57–58]. Найбільш раннім латиномовним рукописом, який зберігся, є запис «курсу поетики», який був прочитаний Германом Прохоровичем у Чернігівському колегіумі (датується 1730 р.) [192]. Рукопис відображає не увесь курс, лише частину, але він дає змогу досліджувати прийоми, які використовували в колегіумах задля подальшого опанування латини. Рукопис свідчить про застосування методів гуманістичної школи. Зокрема, в ньому міститься запис «моря солодкомовних поетичних конструкцій», які розбиралися в класі учителем разом із учнями, а також вправи з перекладу різних сентенцій, словник латиномовних висловів. Курс поетики цього ж викладача, прочитаний у Чернігівському колегіумі у 1731 р., знаходився у рукописах Іркутської духовної семінарії [467, с. 310]. Дослідження цих курсів надає чимало аргументів на підтвердження думки про успадкування традицій Києво-Могилянської академії та єзуїтських колегіумів. Курс поетики, який прочитав у Чернігівському колегіумі Йосип Лип'яцький (у 1735/36 н .р.), мав чимало спільного із поетикою Митрофана Довгалевського, вченням про концепти М.-К. Сарбєвського [732, с. 35–37].

На жаль, до нашого часу не зберігся рукопис курсу поетики під назвою «Аполлоновий театр», який був прочитаний у Чернігівському колегіумі у 1745 р., однак відомий один з поетичних зразків з цього курсу – «Діалог Енея з Турнусом». Учитель поетики Чернігівського колегіуму за традицією запропонував учням приклад трагедії, яку написав на вигаданий сюжет,

створивши історію про змагання Енея з Турнусом. Діалог вперше опублікував М. Марковський [728, с. 42, 103–107], у 1989 р. твір був перекладений українською мовою [386, с. 258–268]. Дивно, що історики літератури, які вивчали зміст «Діалогу», пишуть про загадковість його призначення [973, с. 524]. Такі висновки демонструють штучний відрив твору від середовища і контексту, коли поза увагою опиняється призначення курсів поетики. Цей твір, на нашу думку, виступає свідченням, що викладачі колегіумів, окрім вивчення поетик західноєвропейських авторів XVI–XVII ст., безпосередньо зверталися до творів античних авторів. Нерідко встановити джерела курсів поетик досить складно, у цьому ж випадку очевидно, що учитель безпосередньо звертався до «Енеїди» Вергілія. Серед записів курсів поетик православних колегіумів, які збереглися, курс поетики, який був прочитаний у Чернігівському колегіумі у 1749/50 н. р. [173], який досліджувала М. Андрущенко й дійшла висновку, що поетика написана Серапіоном Валуцьким за «київською схемою» [530, с. 140].

Один із записаних курсів поетики та риторики, прочитаних у Переяславському колегіумі у 1742 р. Пилипом Гошкевичем, мав назву «Сад муз» [298, л. 1]. На прикладі віршів і байок, якими ілюстрував виклад курсу П. Гошкевич, В. Маслюк і М. Андрущенко засвідчили яскраве відображення впливу київської поетики [530, с. 148; 733, с. 63]. Вважаємо, що на основі записів цього курсу можна казати, що структура викладу теоретичних основ відображала традиції гуманістичних поетик XVII ст. Записи курсу демонструють дидактичні прийоми, які використовували викладачі класу поетики. Викладач поетики обирав тему – моральну сентенцію (з творів античних авторів, тексту Святого Письма), й за цим взірцем писалася віршована імітація латинською або слов'янською. Науковці відзначали (щоправда, тільки на прикладах Києво-Могилянської академії), що в давніх поетиках часто використовувалися езопівські сюжети [675, с. 21]. Переяславський учитель також звернувся до Езопівських творів, використав їх сюжети для створення своїх прикладів. Отже, до програм колегіумів входив уважно відібраний античний матеріал. Н. Пилипюк зазначала, що важливо

дослідити, які саме видання входили до програми православної гуманістичної школи [799, с. 78–79]. Це завдання непросто виконати, проте окремі зразки поетичних рукописів дають змогу познайомитися із «типовим» ілюстративним матеріалом з античної спадщини, до якого зверталися викладачі.

Характеризуючи рукописні посібники, слід мати на увазі, що під час їх підготовки могли використовуватися подібні рукописи інших колегіумів, які містилися у бібліотеках. Дослідники неодноразово зазначали, що рукописний курс поетики Феофана Прокоповича вплинув на викладання в інших навчальних закладах [732, с. 9]. Опис бібліотеки Чернігівського колегіуму свідчить про наявність в ній курсу поетики, який був прочитаний у Харківському колегіумі в 1737 р. [376, с. 207–208]. У цьому році курс поетики в Харківському колегіумі читав Стефан Вітинський, який відзначився першими спробами використати принцип силабо-тонічного віршування. Він склав вірш на честь перемоги під Хотином, який був надрукований у Петербурзі в 1739 р. [469, с. 165]. Можна припустити, що як викладач поетики Стефан Вітинський знайомив учнів із зразками своїх поетичних творів. Через розповсюдження конспектів курсів певні поетичні напрацювання викладачів могли поширюватися і в інших закладах.

Як відомо, у Переяславському (1753/54 н. р.) та Харківському (1759/60 н. р.) колегіумах курс поетики викладав Г. С. Сковорода. Конспект його курсу не зберігся, проте дослідники наголошують на його новаторському характері [762, 187–188]. Активні творчі пошуки Григорія Сковороди привели до конфлікту із переяславським єпископом. Можливо, що саме під час викладання курсу виникла відома байка Сковороди про козеня і вовка, яка була написана для учнів. Історики літератури припускають, що з цією ж метою Г. Сковородою були написані дві «фабули» – зразки поетичних творів, якими він ілюстрував виклад матеріалу [675, с. 56], епіграма «Carmen», деякі інші поезії [936, с. 25]. Названі приклади фіксують включення до курсів поетики творів, написаних польською та слов'янською мовами.

У класах поетики єзуїтських і православних колегіумів застосовували й певні друковані посібники. За інструкцією Самуїла Миславського в класі латинської поезії Харківського колегіуму мали студіювати розділи про просодію посібника граматики Целларія. Самуїл Миславський радив перекладати байки Федра, дистихи Катона, елегії Овідія, оди Горація. Оскільки учні мали перекладати латинські твори російською прозою, потім поетичними рядками, їм пропонувався як посібник праця В. К. Тредіаковського [484]. Викладачі поетики колегіумів спочатку використовували рукописний курс поетики Феофана Прокоповича, потім друкований [517]. Ще одним друкованим посібником, який використовували у поетичних класах православних колегіумів, були поетичні розділи риторики Бургія. На початку ХІХ ст. була надрукована латинська хрестоматія, укладена ректором Харківського колегіуму Андрієм Прокоповичем, яка містила уривки з творів латинських поетів [512].

Коло праць античних авторів, які використовували учителі для прикладів і перекладів, далеко не обмежувалося названими в інструкції Самуїла Миславського. Учителі розбирали із учнями твори Езопа, Вергілія, Горація, Саллюстія, Цезаря. Вже у «Зерцалі от Писанія Божественного», упорядником якого був префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський, були і вірші на пошану гетьмана Івана Мазепи (польською мовою). Ці вірші містили велику кількість ремінісценцій у вигляді цитат із Теренція та Вергілія, згадок про Гелікон і муз, античних богів, подій [731, с. 52–53]. Можна припустити, що збірка використовувалася викладачами як зібрання прикладів для навчання поезії і риторики. Хоча не тільки цією збіркою віршів могли користуватися викладачі колегіуму, а й іншими, які уклав фундатор колегіуму Іоан Максимович. Особливо варто відзначити твір Іоана Максимовича «Феатрон или позор нравоучительный» (Чернігів, 1708) [622, с. 23], у якому розсіпані вірші Гомера, Горація, Вергілія. Враховуючи тісний зв'язок Іоана Максимовича і Чернігівського колегіуму, учительний характер цього та деяких інших творів, виданих у Чернігові, можна казати, що до цих творів зверталися

викладачі класу поетики. М. Докучаєв на підставі джерел бібліотеки Чернігівського колегіуму стверджував, що в класі поетики як зразок вивчали твір Лазаря Барановича «Лютня Аполлонова», праці Іоана Максимовича «Алфавіт рифмами сложенный» (1705), «Богородице Діво» (1707) та інші [605, № 16, с. 293]. У передмові до праці «Алфавіт рифмами сложенный» (Чернігів, 1705) [622, с. 22] міститься присвята Чернігівському колегіуму, в якій Іоан Максимович називає його «Чернігівськими Афінами» [935, с. 212]. Учні єзуїтських колегіумів у цьому класі також вивчали твори Цицерона, Цезаря, Саллюстія, Лівія, Курція, Вергілія, оди Горація [789, с. 76; 972, с. 44]. Ці твори були зазначені у програмі «Ratio Studiorum» [464, с. 181, 184]. Отже, якщо порівняти коло читання в поетичному класі учнів православних та єзуїтських колегіумів, можна побачити чимало спільного.

Свідчення про використання у процесі навчання названих античних авторів неодноразово зустрічаються й у спогадах вихованців колегіумів. Колишні учні нерідко згадували й методи викладання в цьому класі. І. Крамаренко писав про учителя поезії Переяславського колегіуму Леонтія Івановича Савича, який декламував твори латиною і російською мовою, пропонував учням вірші для читання вдома [366, с. 407]. Серед книг, які належали студентам колегіумів, неодноразово зустрічаємо і «Енеїду» Вергілія, і байки Езопа [125, арк. 1]. До бібліотеки Харківського колегіуму від архієрея Досіфея (1730-ті рр.) були передані поеми Гесіода, від інших архіпастирів та викладачів надійшло чимало праць Вергілія, Овідія, Цицерона, Горація [227, арк. 13, 13 зв., 15].

У Києво-Могилянській академії та в колегіумах у цьому класі читали також рукописні збірки моральних сентенцій. Однією з них була «*Pia desideria*» бельгійського єзуїта Германа Гуго (Herman Hugo), яка неодноразово друкувалася в Європі [509]. Це була збірка емблем, кожна з яких супроводжувалася латинською елегією та прозовим текстом (із Святого Письма, Псалтиря). Про використання цієї збірки існує чимало згадок, вона була представлена у бібліотеках викладачів, наприклад у бібліотеці Платона

Малиновського, ректора Харківського колегіуму [410, стб. 617]. В лютому 1732 р. ця книга потрапила до бібліотеки Харківського колегіуму із книжковим зібранням митрополита Стефана Яворського [730, с. 35, XXXVI, XXXVII]. Ця книга мала величезний вплив на творчі пошуки різних осіб того часу, в тому числі Стефана Яворського [625, с. 69–79].

Російська поезика. Окрім латинської поезії з другої половини XVIII ст. у колегіумах розпочалося викладання й російської поезії. Так, у Харківському колегіумі викладання російської елоквенції (красномовства) та поезії було розпочате із 1769 р. за розпорядженням єпископа Самуїла Миславського. Одночасно було направлено двох студентів колегіуму до Московського університету задля підготовки їх до викладання цієї дисципліни [693, с. 167]. Інструкція Самуїла Миславського та звіти викладачів свідчать, що основним посібником з російської поезії була праця Михайла Ломоносова [377]. Відомо, що і в інших колегіумах учителі при викладанні російської поезії зверталися перш за все до цього посібника. З другої половини 70-х рр. XVIII ст. у поетичних класах колегіумів почали використовувати й посібник, укладений професором поезії Московської академії Аполлосом Байбаковим [315]. Посібник мав чимало спільного із «старими» латинськими поетиками Герарда Воссіуса, лише почасти спирався на праці В. Тредіаковського [643, с. 195, 237; 807, с. 403]. Він був присвячений і російській, і латинській версифікації. Як ілюстративний матеріал наводилася поезія Феофана Прокоповича, Сильвестра Медведєва, Ломоносова, Хераскова, Сумарокова, Рубана, робилися посилання й на сучасну журналістику. Це був перший підручник поезики, написаний російською мовою, автор якого орієнтувався на сучасний йому стан російської мови та вірша. Тому дослідники XIX ст. зазначали, що цим посібником завершилося «обрусіння» цієї шкільної дисципліни, яке відбувалося поволі протягом XVIII ст. [643, с. 239]. Н. Пилип'юк писала, що впровадження цього підручника у практику Києво-Могилянської академії знаменувало «тріщину у гуманістичному профілі академії», переорієнтацію гуманістичної школи на локальні мови, свідчило про нову орієнтацію та систему пріоритетів у вивченні

мови [799, с. 80]. Викладачі колегіумів відтепер створювати посібники російською мовою. Так, у Харківському колегіумі російську поетику викладав Яків Толмачов, який надрукував у Москві посібник, результат напрацювань декількох років викладання [481]. І все ж, у джерелах називається невелике коло авторів російських поетів, яких читали учні колегіумів, переважно це Державін [366, с. 406], Херасков [29, арк. 46].

Уже зазначалося, що гуманістичний підхід до викладання передбачав, що кожне правило ілюструвалося прикладами, взятими з античної літератури. У класах поетики та риторики гуманістичних шкіл були розроблені методи аналізу та наслідування стилістичних засобів, форм класичних зразків. За оцінками багатьох дослідників, освітня практика Ордену єзуїтів, спираючись на культ латинського слова, вводила в навчальний обіг тексти античних авторів, розробила техніку їх аналізу й наслідування як стилістичного еталона – *imitatio antiquorum* [наслідування давніх] [972, с. 44; 987, с. 575–576]. Складання учнями класу поетики власних творів, в тому числі віршованих, було одним із ключових методів навчання у цьому класі. Збереглися приклади цікавих творів, які були написані учнями цього класу різних православних колегіумів. У даному випадку ми не ставимо завдання визначити міру оригінальності цих учнівських вправ. Уважаємо, що такі праці варто аналізувати передовсім як культурні явища епохи, відшукувати в них відлуння ідей, етичних норм, конструкцій тих творів, які студіювали їх автори в колегіумських аудиторіях, й на які орієнтувалися, використовували як взірець при складанні власних поезій. Популярність заняття поетичною творчістю була настільки високою, що в спогадах колишніх колегіумців неодноразово можна вчитати: «все мы были поэтами» [381, с. 100] або «появились среди нас и свои поэты» [369, № 8, с. 214]. Дослідники неодноразово писали, що популярність класу поетики зумовлювалася й тим, що знання та навички, які отримували у цьому класі, набували певної суспільної ваги. Юні поети могли вітати віршами вітати поважних персон. Важливим педагогічним прийомом було заохочення кращих вихованців виступати із латинськими віршами під час урочистих подій.

За спогадами І. Тимківського на святковій події кращий учень кожного класу читав вірші ректору, архієрею [478, № 17, с. 22]. Коли принц Ангальт знайомився із Харківським колегіумом, Ф. Луб'яновський вітав його латинськими віршами [381, с. 102–103].

Переходячи до аналізу поетичної творчості колегіумців, підкреслимо, що ми звертаємо увагу на ті зразки, які безпосередньо відносяться до середовища колегіумів, й виводимо за межі дослідження твори, які писалися випускниками чи викладачами після залишення закладу. Твори учнів колегіумів, які до нас дійшли, різні за стилем, але їх об'єднує антична тематика, насиченість образами античної міфології. У повісті «Панна сотниковна» Г. Квітка-Основ'яненко описав характерний епізод виступу учня класу поезики Харківського колегіуму із привітанням сотнику (вірш був написаний учителем колегіуму) [358, с. 304]. «Гори Парнаські», вище яких злітав юнак, «дух мистецтва», Геркулес, Марс, Сатурн – типовий набір для вітального вірша. Цей приклад перегукується із творами учнів, відомих з інших джерел. Так, у збірці віршованих (російських і латинських) привітань студентів префекту Переяславського колегіуму Федору Домонтовичу були презентовані російські і латинські вірші, в яких «соборы муз» на Парнасі, Кронос, Феб, Орфей, інші подібні персонажі були включені у віршовані рядки привітань [375, с. 450–454]. Студенти демонстрували префекту свої вміння складати поезії різних жанрів і форм (акровірші, канти, оди, рондо). У віршах на честь приїзду московського митрополита Платона від учнів Харківського колегіуму в 1804 р. звучали привітання, в яких вони називали себе «питомцями Харьковской Минервы» [537, т. 2, с. 792]. У привітаннях єпископу Христофору Сулимі колегіум поіменовано «Парнасом», «Харьковским Парнасом», «собором Парнаских муз», «храмом Паллады», себе студенти називали «чадами Паллады» «среди муз на Геликоне» [225, арк. 1, 30 зв., 57]. Оформлення привітань також відбивало вплив світу античної літератури (як у збірці віршів Федору Домонтовичу [375, с. 451]).

Захоплення античністю, яке так виразно демонстрували учні православних колегіумів у своїх віршах, поєднувалося із християнськими основами їх світогляду. Християнська символіка і тематика «не конфліктувала», а органічно поєднувалася із античною. Іноді таке поєднання християнства та античності приводило до достатньо незвичного «сусідства» навіть в одному поетичному рядку. У збірці віршованих привітань учнів Харківського колегіуму на честь приїзду Катерини II у 1787 р. в одному із кантів говорилося, що захоплення і радість від події переживали «Парнас и церковь» [537, т. 1, с. 470]. Поруч із цим є й варіанти вплетіння античних символів в українське позиціонування. Разом із «Зефірами» та «Ефірами» натрапляємо на визначення учнів самих себе як «наук Украинских птенцов» [354]. У віршованому похвальному слові на честь засновника Харківського колегіуму єпископа Єпіфанія Тихорського від учня І. Філіповича у 1727 р. звучали слова про радість «Украины» з приводу організації колегіуму [537, т. 1, с. 460–461]. У віршованих партіях єпископу Христофору Сулимі теж натрапляємо на побажання, щоб у колегіумах (на «Олімпі» та «Парнасі») «Украина процветала», була «Украина благословенна» й розквітав «сад украинских наук» [225, арк. 2, 9].

Характерною рисою учнівських творів було те, що вірші нерідко склалися так, щоб продемонструвати оволодіння спудеями різними формами. Так, у «Зерцалі от Писанія Божественного» бачимо «лабіринт», створений на пошану гетьману Івану Мазепі, в якому 961 літеру було розміщено так, що у будь-якому напрямку від центра можна прочитати речення: «Іоан Мазепа гетман Малороской земли» [731, с. 55–56]. У літературі описана рукописна збірка вправ учнів Чернігівського колегіуму в 1749–1750 рр. (вона не збереглася) [347, с. 134–155], у якій містилися епітафії чернігівському єпископу Амвросію Дубневичу, й майже всі 14 віршів, написаних слов'янською та польською мовами, були акровіршами.

«Шкільний вірш», попри всю його простоту, наївність, невигадливість, дозволяє окреслити коло навчальної літератури, яку вивчали в православних

колегіумах й спрямованість вивчення поезики. Учнівські поетичні твори якнайкраще відображують педагогічний сенс вивчення поезики, адже в них яскраво відбивається мета, яку ставили учителі перед поетичними заняттями, – плекання особистості учня, розвиток його моральних якостей.

Завершуючи огляд «шкільної поезики», варто зазначити, що дослідники не одне десятиліття сперечалися щодо визнання/не визнання «схоластичного характеру» шкільних поетик та риторик й навчальної програми православних колегіумів України загалом. Оскільки схоластичність є рисою всього навчання, вважаємо за необхідне торкнутися цього питання після розгляду наступних класів.

Шкільний театр. Характеристика курсу поезики буде неповною, якщо не сказати про шкільний театр православних колегіумів. Відомо, що в курсі поезики професори викладали теорію драми, й наприкінці року викладач мав написати власний драматичний твір. Ці драми ставили й розігрували учні. Традиції шкільної драми зародилися в Західній Європі, перейшли до Речі Посполитої, отримали розвиток у єзуїтських навчальних закладах [огляд сучасної літератури з історії шкільного театру в єзуїтських колегіумах див.: 1015, s. 39–41]. Саме польська драма, яка розквітла в єзуїтських колегіях, за визначенням дослідників історії літератури, здійснила значний вплив на шкільну драму Київської колегії [894, с. 103–104; 792, с. 60, 65, 67]. Теорія драми була представлена у посібниках риторики та поезики (перш за все Я. Понтана, Я. Масена), які здобули популярність у Києво-Могилянській академії та інших колегіумах [836, с. 247, 262, 289]. За оцінками Л. Софронової, М. Сулими, український шкільний театр повторював організацію польського шкільного театру, спирався на теоретичний та практичний досвід польських викладачів і драматургів [889, с. 28; 901, с. 13]. Спектаклі шкільного театру були передбачені навчальним планом «Ratio studiorum» [464, с. 64] й мали сприяти вирішенню дидактичних і педагогічних завдань. Попри критику шкільного єзуїтського театру істориками та педагогами ХІХ ст., сучасні вчені говорять про існування зв'язку між просвітительським і шкільним театром,

адже обидва були театрами дидактичними [888, с. 42]. Сутність українського старовинного театру відображено в розвідці Л. Софронової, в якій театр показаний як «одна зі знаменних точок перетину історико-культурних кордонів» [890, с. 297]. Шкільному театру та шкільній драмі присвячено не одне дослідження (М. Петров, В. Резанов, Л. Софронова), хоча у центрі уваги традиційно перебувала київська шкільна драма. Щодо шкільного театру в православних колегіумах відомості в літературі відрізняються суперечливістю та відсутністю посилань на джерела. М. Петров зазначав, що існують свідчення про те, що у першій половині XVIII ст. київська шкільна драма з'явилася в Харківському колегіїмі, вистави створювалися за зразками Києво-Могилянської академії [792, с. 216, 252]. Засновники колегіумів та викладачі знали традиції театру академії (Лазар Баранович брав участь у шкільному спектаклі, Йоасаф Горленко відомий як автор одного із драматичних творів [792, с. 66, 439]). Хоча загальні роздуми про «перетікання» шкільного театру з Києво-Могилянської академії до колегіумів видаються логічними, у дослідженнях бракує фактів. М. Андрущенко навіть підкреслила, що ми «не маємо свідчень, чи виставлялися у провінційних культурних осередках шкільні драми» [530, с. 157]. Не можемо погодитися із припущеннями дослідників, що у колегіумах ставилися «твори таких популярних у ті часи авторів, як Ф. Прокопович, Г. Кониський, Л. Горка, М. Довгалевський, М. Козачинський, та інших письменників» [771, с. 13]. За таких припущень, перелік авторів може варіюватися, однак не надає конкретних фактів. Отже, питання про існування шкільних вистав у колегіумах у XVIII ст. потребує ретельного дослідження.

Згадки про театральні вистави у колегіумах вдалося відшукати в деяких джерелах. Петро Апостол, син гетьмана Д. Апостола, у своєму щоденнику писав, що 10 червня 1725 р. бачив постановку комедії, яку давали учні Чернігівського колегіуму [311, с. 111]. Микола Ханенко 20 червня 1730 р. записав у щоденнику, що дав чернігівським «студентам інтермедіантам 1 рубль» [495, с. 7]. Існують ще деякі непрямі свідчення, що підтверджують існування театру в колегіумах. Колишній викладач Харківського колегіуму

Митрофан Слотвинський після призначення його тверським єпископом, одразу створив семінарію, в якій була поставлена «Опера про Олександра Македонського» [541, с. 56–58]. Митрофан Слотвинський сам читав курс поези, в якому викладав і теорію драми [835, с. 40–41]. Автором «Опери» був викладач Михайло Тихорський, родич Митрофана, який закінчив Харківський колегіум. Отже, є підстави припустити, що традиції ставити шкільну драму були вельми укорінені, викладачі продовжували їх на новому місці. У літературі був описаний один із творів колегіумського театру. М. Петров зробив коротенький огляд п'єси «Благоутробіє Божіє», яка була поставлена в Харківському колегіумі в 1727 р. Дійовими особами були абстрактні персонажі – Надія, Любов, Істина, Правосуддя [792, с. 254–255]. З описання витікає, що п'єса відносилася до творів духовно-релігійного характеру й належала до великоднього циклу. Автора твору можна з ймовірністю встановити, адже у 1726/27 н. р. курс риторики читав вихованець Києво-Могилянської академії Гавриїл Краснопольський [229, л. 71–72].

Враховуючи вкрай скупі відомості про колегіумський театр, вважаємо справжньою вдачею те, що нам вдалося віднайти рукопис драматичного твору, який був написаний у Чернігівському колегіумі у 1706 р. Він мав назву «Риторської Сивиллы Первое Прововестие» і був присвячений Великомучениці Катерині. Цей твір міститься у одній збірці із курсом риторики «Clavis scientiarum», який читався в Чернігівському колегіумі [170, арк. 23 зв.–46] (нами знайдена й рукописна копія цього твору, яка була зроблена у 1866 р. у Чернігові [171]). Драматичний твір був написаний паралельно латинською та російською мовами. Твір складався із дванадцяти яв, дійовими особами були мучениця Свята Катерина, імператор Максимін та філософи. Цей сюжет був достатньо популярним для шкільних театрів. З перших рядків стає зрозумілим, що життя Святої Катерини проектувалося на тогочасну військово-політичну ситуацію [див. докладніше про це: 816, с. 98–99]. У десятій яві висловлено переконання, що благочестивий Государ не буде уражений супротивниками [170, арк. 42]. П'єса завершується подякою Богу та

Святій Катерині. Ідея боротьби та перемоги була продовжена і розвинута у вірші «Mars Rossysky», який міститься із текстом самої п'єси. Вірш представлений у вигадливій формі (у вигляді променів, що розходяться із центра) [170, арк. 47–48]. Упевненість у перемозі «правовірного царя» у битві із іновірцями була виражена й у канті (у рукописі він міститься після п'єси) [170, арк. 42]. Відомо, що музику активно використовували в єзуїтських шкільних театрах, накопичили досвід, виробили відповідні прийоми [170, арк. 48–49]. Дослідники вже звертали увагу, що в українську шкільну драму також включалася музика, але зазначали відсутність нотних записів [663, с. 201; 485, с. 3]. Тому знахідка канта Чернігівського колегіуму буде у пригоді історикам музичної культури України XVIII ст.

Занепад української шкільної драми М. Петров пов'язував із 1760-ми роками (у цей час були заборонені рекреаційні п'єси в Києво-Могилянській академії) [792, с. 394]. За даними дослідника, у другій половині XVIII ст. продовжували існувати й були популярними драматизовані шкільні діалоги, уривки, сцени та драматизовані вітальні вірші, які призначалися для середніх та нижчих станів суспільства, а також вертепні вистави напівшкільного, напівнародного походження та характеру [792, с. 398]. Такі діалоги і сцени розігрували учні колегіумів поза їх стінами, але шкільний театр із тими функціями, які на нього покладалися раніше, у другій половині століття зійшов нанівець.

Клас риторики. Курс риторики можна назвати концентрованим виразом сутності гуманістичної школи. Перш ніж проаналізувати викладання риторики у православних колегіумах, слід звернути увагу на те, що риторика виконує різні функції у суспільстві. Риторіку розуміють як навчальну дисципліну, а також визначають «риторичне» як мовну практику [689, с. 6]. Поліфункціональність риторики неодмінно привертала увагу науковців, сучасна теорія риторики визнає існування й різних рівнів риторики [852, с. 113–114]. Досліджуючи курси риторики, науковці найчастіше зосереджувалися на історії стилістичних теорій, особливостях риторичного

знання XVII–XVIII ст. [575], на встановленні розбіжностей у розгляді окремих питань загальної та спеціальної риторики і поетики, показі значення цих курсів «не тільки у формуванні і розвитку естетико-літературної думки і художньої літератури в Україні у XVII – першій половині XVIII ст., а і в національній і соціальній боротьбі українського народу» [732, с. 7]. Однак для дослідження навчальних курсів риторики у православних колегіумах важливим видається не «відірватися» від контексту, в якому побутували ці курси. Не слід забувати про призначення курсів, склад аудиторії, для якої вони створювалися, дидактичну мету, яку вони вирішували разом із курсом поетики. Курс риторики був зорієнтований на продовження виконання тих завдань, які були поставлені у попередніх класах. Опанування латини мало піднятися на таку висоту, щоб учень міг самостійно складати твори на різні теми, письмові та усні промови. Відповідно до програми «Ratio Studiorum» метою навчання учнів у класі риторики єзуїтського колегіуму був «вишкіл досконалого красномовства, яке охоплює дві найбільші вмілості – ораторську і поетичну» [464, с. 172]. Методи навчання, які застосовували викладачі, були подібними до попереднього класу. Учитель разом із учнями читав посібник, пояснюючи прочитаний уривок тексту, так само читалися і розбиралися твори античних авторів. Така інтелектуальна техніка, яка «додавалася» до вивчення класичного тексту, була відпрацьована в навчальних закладах Західної Європи протягом тривалого часу [586, с. 248–249]. У «Ratio Studiorum» зафіксовані методи і форми роботи викладача риторики, вимоги до лекцій, принципи тлумачення правил, промов ораторів, віршів [464, с. 175–177]. Подібні методи почали відпрацьовуватися й у православних колегіумах. Інструкція єпископа Самуїла Миславського 1769 р. дає змогу стверджувати, що такі вимоги мали висувати викладачі до учнів класу риторики при розборі промов Цицерона, Саллюстія, Курція тощо [695, с. 66–67]. Учні цього класу вправлялися зі складання промов, вітань, панегіриків, листів з орієнтацією на зразки доказів та спростувань, запропоновані у посібниках. Як і в поетичному класі, вивчення античних творів, окрім названої

мети досконалого оволодіння мовою, мало виховне завдання плекання особистості учня.

На початку курсу риторики у вступній частині розглядався її предмет, мета, переваги, сутність та користь. Загальна риторика трактувала прийоми винайдення ораторських доказів на прикладах історій, притч, сентенцій, розглядалося їх розташування, виклад, запам'ятовування, вимова оратора. Так укладалися київські риторики [897, с. 6], ці складові помітні у риториках інших колегіумів. Вивчали також спеціальні правила різних видів ораторського мистецтва.

У конспектах курсу риторики колегіумів, які збереглися, нерідко зустрічаємо добірки фраз, які втілювали певне поняття і які мали використовувати учні у вправах. Очевидно, що учні записували їх із поясненнями вчителя. На такий характер занять вказує конспект піїтики та риторики Чернігівського колегіуму 1730 р., який складається із «моря» сентенцій, вибраних із праць різних авторів, вправ з їх перекладу тощо [192]. Цінність таких конспектів в тому, що вони відображають дидактичні прийоми, які застосовувалися на заняттях риторики. Добірки сентенцій, які збереглися й у вигляді окремих збірок, використовувалися при виконанні вправ вищого рівня. Такі джерела свідчать про розповсюдження у православних колегіумах прийому, добре відомого із практики гуманістичних шкіл. Видання на кшталт «канонічних» «Adagia» Еразма Роттердамського пропонували учням під керівництвом учителя використовувати певні фрази, вплітаючи їх до своїх вправ. Збірки за своєю сутністю наближалися до завдань посібників або ж хрестоматій, пропонуючи певні «вибірки» з античної літератури. З такою ж метою у класі риторики використовували велику кількість латинських лексиконів, які зафіксували каталоги колегіумських бібліотек та реєстри власних зібрань викладачів. Зазвичай непросто встановити, якими саме лексиконами послуговувалися, адже посилання на них «глухі». Тільки у окремих випадках можемо точно встановити ці лексикони. Колишній учень Харківського колегіуму Я. Толмачов згадував, що він вчив латинські слова з

«Геснерова» лексикону [479, с. 703]. Толмачов писав про популярний лексикон Йогана Матіаса Геснера (Johann Matthias Gesner) [330], професора елоквенції Геттінгенського університету, засновника Філологічної семінарії. Геснер відкинув «давньо-гуманістичний наслідувальний метод» й увів новогуманістичний, за яким класики були матеріалом для естетико-літературної та історичної освіти [782, с. 134–135]. Лексиконами Геснера користувалися і в інших колегіумах (для Переяславського колегіуму в 1774 р. було придбано 25 «Геснерових лексиконів» [29, арк. 46]). В літературі неодноразово відзначалися факти видання у Російській імперії (чи на її замовлення за кордоном) певної кількості лексиконів. Проте тиражі видань були мізерними [939, с. 50]. На жаль, у дослідженнях можна зустріти хибну практику «приписування» комплексу лексиконів колегіумам і іншим закладам, що призводить до викривлення картини навчального процесу.

Статус поетики і риторики як нормативних залишався недоторканим до кінця XVIII ст. Сучасна німецька дослідниця Р. Лахманн зауважила, що для оцінки підручників риторики, які склалися в Західній і Східній Європі, важливо розуміти, що основний наголос робився не на досягненні оригінальності, тому очікування від підручника новаторства буде дорівнювати хибному розумінню його ролі як такого [689, с. 165]. Водночас у курсах була закладена можливість нового акцентування. Таким автором став Феофан Прокопович, його «Риторика» знаменувала переломний момент в історії ораторського мистецтва в Києво-Могилянській академії [575, с. 36–37]. Дослідники казали про те, що майже у всіх риториках XVIII ст. відчувається вплив курсу Феофана Прокоповича [576, с.42]. Серед таких професорів називають Митрофана Довгалевського, Лаврентія Горку, Георгія Кониського, Порфирія Крайського (був харківським архієреєм у 1763–1768 рр.). Як уже зазначалося, типовою була практика, коли колишні професори Києво-Могилянській академії, які з часом очолювали єпархії, передавали свої рукописні курси викладачам місцевих шкіл. Названі автори зверталися також до праць іспанських вчених XVI–XVII ст. – Бальтазара Граціана і Франціска

Суареса [799, с. 89], польських – М. Сарбєвського, С. Орїховського, Я. Квяткевича, В. Кояловича [575, с. 9, 29].

Викладання курсу риторики у православних колегіумах у першій половині XVIII ст. передбачало складання професорами «своїх» курсів. Можемо говорити про їх спорідненість із курсами риторики, які читалися в Києво-Могилянській академії, адже всі викладачі риторики колегіумів, їх керівництво навчалися (й викладали) в академії. Приміром, перший викладач риторики Харківського колегіуму Іларіон Григорович слухав риторику в академії [228, л. 1]. Завдяки особистим зібранням книг засновників колегіумів та їх викладачів до колегіумських бібліотек потрапили названі праці іспанських вчених XVI–XVII ст. [227, арк. 122]. Чимало рукописних курсів, які були записані викладачами під час навчання у Києво-Могилянській академії, в інших закладах, також наявні в зібраннях бібліотек колегіумів. Рукописних записів курсів риторики, які викладали у православних колегіумах України у першій половині XVIII ст., збереглося більше, ніж записів поетичних курсів (їх нараховується 15). Починати аналіз курсів варто із їх назв. Я. Недзвєдзь відзначив, що метонімія «Гелікон Могилянський» у назві рукописного курсу поезики Феофана Прокоповича (1703 р.) відіграє набагато важливішу роль, ніж може видаватися на перший погляд [759, с. 17]. Прокопович «поєднав тут два лади, а саме: вписав грецьку міфологію у свою власну дійсність початку XVIII ст., і Гелікон виявився перенесеним на береги Дніпра», а «Україна (названа Роксоланією) свідомо приймала лад *Latinitatis* і вписувалася в історію латинської цивілізації» [759, с. 18]. Подібне культурне явище спостерігаємо й при розгляді курсів риторики колегіумів. Так, зберігся рукопис курсу, який був прочитаний у Чернігівському колегіумі у 1726/27 н. р. префектом Димитрієм Смяловським. Курс мав промовисту назву «*Domus Tullianae eloquentiae...*» («Дім Тулліанового красномовства...») [203, арк. 77]. У курсі поезики та риторики Пилипа Гошкевича 1742 р. Переяславський колегіум названо закладом, розташованим «на парнаському переяславо-берловіанському пагорбі» [298, л. 1]. У текстах натрапляємо на такі ж визначення. В курсі

риторики Чернігівського колегіуму (1708 р.) навчання називалося «олімпійськими іграми» [170]. «Перенесення Олімпу» на український ґрунт відбулося і в оформленні курсів. У одному з конспектів піітики та риторики Чернігівського колегіуму в 1730 р. титульний аркуш оздоблений композицією, насиченою античними мотивами [192, арк. 1]. Подібне зображення Олімпу з Аполлоном і дев'ятьма музами знаходимо також у курсі риторики, прочитаному в Харківському колегіумі в 1737 році [197, арк. 1 зв.]. Античній символіці нерідко надавали національного колориту. За особливо яскравий приклад можуть послужити зображення грецьких муз на Олімпі у панегірику на честь архімандрита Тимофія Максимовича, складеному студентами Чернігівського колегіуму 1730 р. [334, с. 714], у конспекті піітики та риторики цього ж колегіуму 1730 р. [192, арк. 1], конспекті риторики Харківського колегіуму 1737 року [197, арк. 1 зв.]. У назвах рукописних курсів нерідко присутній також образ «саду». Риторика Чернігівського колегіуму 1717 р. названа «*Reginae hortus eloquentiae...*» («Сад цариці красномовства») [201, арк. 3], лекції Пилипа Гошкевича 1742 р., прочитані у Переяславському колегіумі, мали назву «*Hortus musarum*» («Сад муз» [298, л. 1]).

Я. Недзведзь підкреслює, що «курси риторики і поетики «інкультурували» універсальний латинський лад, звужували до місцевих умов і потреб» [759, с. 18]. Саме тому у назві поетики Феофана Прокоповича з'явилася «руська молодь» і «православна Могиянська Академія». Подібне явище спостерігаємо і в колегіумах. У записах курсів неодноразово зазначалося, що риторики створювалися задля «сприйняття та використання роксоланською молоддю» («*Roxolanae iuventuti*»). Таке визначення аудиторії спостерігаємо у курсі риторики Харківського колегіуму 1737 р. [197, арк. 84], діалектики Харківського колегіуму 1737 р. [172, арк. 1], риторики Чернігівського колегіуму 1717 р. [201, арк. 1], у курсі риторики Стефана Джевецького, який був прочитаний у Переяславському колегіумі у 1739/40 н. р. [297, л. 1]. У деяких курсах записано, що вони призначені для наставляння «російської» молоді» («*Rossiacam iuventuti*»). Так зазначено у курсі риторики,

який прочитав Лазар Богословський у Чернігівському колегіумі у 1738 р. [193, арк. 181]. Таке «перемішування» «Росії» з «Роксоланією» було характерне для київської літератури, відбилося у назвах курсів Києво-Могилянської академії [982, с. 72]. У назвах курсів увічнювалися також імена засновників колегіумів (так само було і в єзуїтських колегіумах). Наприклад, у назві курсу риторики 1708 р. Чернігівський колегіум іменувався «колегією архієпископо-Максимовичеською» [170], у курсі риторики, який був прочитаний у 1737 р. у Харківському колегіумі, заклад назвали «рідною Харківською Тихореціанською академією» (на честь засновника – єпископа Єпіфанія Тихорського) [197, арк. 84]. У такій схожості підходів єзуїтських та православних колегіумів вбачаємо прояви універсальної культури гуманістичного шкільництва, яка утворилася у Західній Європі й поступово охопила східні її терени. Достатньо цікаво виглядає зафіксоване у назвах курсів іменування самих закладів. Окрім найбільш уживаного терміна «collegium» (у риториці Чернігівського колегіуму 1718 р. «orthodoxo collegium» [198, арк. 190]), у конспекті 1737 р. Харківський колегіум називався «Харківською Тихореціанською академією» [197, арк. 84], у курсі риторики Лазаря Богословського 1738 р. «академією» названий Чернігівський колегіум [193, арк. 181].

Характеризуючи рукописні записи риторичних курсів, слід сказати про рукопис курсу риторики Чернігівського колегіуму 1708 р. М. Демков писав, що видатною подією в історії Чернігівського колегіуму було «видання» цього «підручника» [596, с. 134], згодом чимало вчених повторили це [644, с. 377; 847, с. 80; 903, с. 34]. Нам вдалося розшукати запис цього курсу риторики [170]. Курс під назвою «Ключ наук» («Clavis scientiarum»), був прочитаний у Чернігівському колегіумі Антонієм Стаховським. Рукопис вивчав М. Докучаєв й зробив висновок про його близькість до курсу Феофана Прокоповича [605, № 16, с. 288]. Інші записи курсів риторики, які збереглися до сьогодні, засвідчують дотримання викладачами основних складових курсу (риторика Харківського колегіуму 1737 [197, арк. 84–207], курс риторики Стефана

Джевецького (1739/40 н. р.), який був прочитаний у Переяславському колегіумі [297, л. 1–105]). Наприкінці курсу риторики читалася діалектика (риторика Харківського колегіуму 1728/29 н. р.) [196, арк. 119–147]. Записи курсів свідчать, що діалектику розпочинали вивчати у травні [172, арк. 1; 202, арк. 93–152; 204, арк. 189–257]. Відомо, що стрижнем курсу риторики була риторична теорія похвали добрих вчинків і догани пороків [799, с. 75]. Особливо це виявляється у тих випадках, коли колегіумці зверталися до меценатів, покровителів закладів. Типовим є послання гетьману Івану Мазепі у «Зерцалі» від префекта Антонія Стаховського, написане у риторико-панегіричному стилі [731, с. 48–49]. Примітним є панегірик 1730 р. на пошану викладача Чернігівського колегіуму архімандрита Тимофія Максимовича, який склали студенти, що навчалися на його пожертвування. Окрім віршів, у яких Тимофія Максимовича славлять як мецената й просвітителя, панегірик містить якісно виконане зображення Олімпу та античних божеств [334, с. 714]. Промови кращих учнів риторичного класу, ставали важливими елементами святкових подій у колегіумах [78, арк. 1–1зв.].

До речі, серед практичних вправ учнів колегіумів та Києво-Могилянської академії рідко зустрічаємо церковну проповідь [568, 1902, № 10, с. 256]. Тільки наприкінці XVIII ст. у звітах викладачів риторичного класу колегіумів йшлося про вправи учнів зі створення коротких промов, проповідей та листів [79, арк. 7 зв.].

Аналізуючи викладання риторики у колегіумах не можна обмежитися дослідженням виключно рукописних записів курсів, адже практика їх створення згасає у середині XVIII ст. Проте навіть у спеціальних монографіях з історії колегіумів, коло друкованих посібників з риторики, якими користувалися при викладанні, визначено вельми невиразно. Одним із друкованих посібників, який використовували у всіх православних колегіумах, була риторика Бургія. Цей посібник радили вивчати інструкції, згадки про нього розпорошені у спогадах студентів колегіумів [479, с. 703], звітах викладачів [79, арк. 7]. Посібник Йоганна Фрідріха Бургія «Основи риторики»

(Burg Johann Friedrich «Elementa oratoria») був перекладений М. М. Бантиш-Каменським [506], він перевидавався десятки разів й у більшості семінарій його вивчали до 1830-х років [456, с. 95]. Плутанина виникає із встановленням ще одного підручника риторики, який нерідко згадували студенти колегіумів, але вони по-різному називали прізвище автора («Лежай», «Лежей» тощо) [479, с. 703]. Його автор – французький єзуїт, професор риторики Габріель Франсуа Лежай (Gabriel François Lejay), відомий курсами риторики, прочитаними у Парижі (College Louis le Grand), які й були покладені в основу названого посібника [514].

З другої половини XVIII ст. у колегіумах почали вивчати, як вже зазначалося, російську елоквенцію (красномовство) та поезію за посібником М. В. Ломоносова [377], про що свідчила інструкція Самуїла Миславського 1769 року, рапорти вчителів [77, арк. 3]. У різних джерелах знаходимо свідчення, що риторику Ломоносова вивчали паралельно із латинською риторикою. Про це свідчить й реєстр книг, закуплених для Переяславського колегіуму у 1774 р. [29, арк. 46–46 зв.], й справочинна документація [125, арк. 1]. На межі 1780–1790 років белгородський єпископ Феоктист Мочульський написав декілька книг, якими користувалися в Харківському колегіумі [487; 489]. Ці книги відображують зміни у підходах до викладання риторики в колегіумах. Викладання курсу набуває прагматичної спрямованості [487, с. 5]. Посібник демонструє, що від риторики все більше очікували повідомлення певних правил написання текстів і складання промов. Риторика сприймалася перш за все як набір риторичних прийомів та навичок. Можна стверджувати, що ці посібники позначили відхід від поглядів на риторику, які панували в гуманістичній школі. Вони фактично відповідали вимогам, й по суті були посібниками для модерних гімназій, у яких риториці надавалося значення однієї із багатьох дисциплін гімназичної програми. На початку XIX ст. була надрукована й латинська хрестоматія, призначена для студентів риторичного класу, укладена ректором Харківського колегіуму Андрієм Прокоповичем, яка містила чимало уривків з творів латинських поетів [513].

Окрім підручників викладачі православних колегіумів рекомендували учням риторичних класів читати й інші книги, чимало з яких здобули популярність у гуманістичних школах Західної Європи. У першій половині XVIII ст. це були збірки розповідей на філософські, моральні та історичні теми – «Феатрони». Іоан Максимович зробив переклад творів Амвросія Мерліака під назвою «Феатрон или позор нравоучительный» (Чернігів, 1708) [622, с. 23]. У колегіумах читали також твір німецького історика Вільгельма Стратемана «Феатрон» [474]. Ці книги були у бібліотеках. Розбираючи приклади із цих та подібних книг, учні знайомилися із подіями біблійної, всесвітньої та вітчизняної історії, історією культури. Самуїл Миславський для читання в риторичному класі радив працю із всесвітньої історії Ієроніма Фрейєра (Hieronymus Freyer) [494], який викладав риторику в Галле, й став відомий завдяки працям з історії. Учням також рекомендувалася книга Йоганна Готліба Гейнекція (професора філософії в Галле, автора праць з проблем права та філософії), праця німецького професора поетики та риторики Данієля Георга Морхофа (Danielis Georgii Morhofii) [515], твір Квінта Курція, присвячений історії Олександра Великого [372]. Відомо, що у православних колегіумах учні разом із викладачами читали газети. У 1770 р. Самуїл Миславський, передаючи російські та латинські газети до Харківського колегіуму, зазначив, що зробив це для користі юнацтва [57, арк. 1]. Газети (наприклад, «Санкт-Петербургские ведомости») надходили до Харківського колегіуму регулярно [93, 94, 95]. Автори розвідок з історії періодики наголошують, що газети були надзвичайно важливими джерелами інформації про події життя Європи. Оскільки передплата на газети коштувала дуже дорого, вони рідко зустрічалися у приватних зібраннях (у 1770 р. Академія наук виписувала тільки 12 газет) [664, с. 237–243].

Встановленню кола книг, які вивчали професори православних колегіумів України у XVIII ст. з метою використання їх у процесі викладання, можуть посприяти нотатки викладача риторики Переяславського колегіуму Захарія Піючевського. Це джерело було описане В. Перетцем [418, с. 21–26].

Автор нотаток робив виписки із книг протягом багатьох років, коли він був викладачем поетики, потім риторики Переяславського колегіуму, аж до 1812 р. Характер записів демонструє скрупульозне ставлення Піючевського до творів, які він читав. Якщо ж придивитися до репертуару книг, можна стверджувати, що їх перелік свідчить про цілеспрямовані заняття учителя з метою удосконалення курсів поетики і риторики [докладніше про це див.: 816, с. 112–113].

Дослідники XIX–XX ст. неодноразово відзначали «схоластичний характер» шкільних поетик і риторик, усієї навчальної програми православних колегіумів України. Епітет «схоластичний» нерідко застосовувався дослідниками як усталений термін, хоча його багатозначність потребувала більш чіткого тлумачення. Чимало авторів під схоластичністю розуміли навіть таку ознаку, як латинська мова. Ці роздуми приводили до висновків, що в курсах поетики та риторики не можна знайти «биття пульсу суспільного та народного життя» [793, с. 1]. Але сучасні вчені здебільшого намагаються подолати погляд на схоластику як синонім відірваності від життя, сухої вченості [530, с. 29; 756, с. 227]. Перші кроки на цьому шляху зробив Г. Сивокінь [864, с. 9, 10], згодом дослідники історії філософії запропонували визначення «друга схоластика» [769, с. 20]. Вважаємо, що переоцінка «схоластичності» навчальної програми колегіумів у цілому, в тому числі й курсів поетики та риторики, пов'язана із досягненнями вчених у вивченні цього історичного етапу розвитку філософії.

Існує чимало свідчень про те, що проходження курсу риторики було розраховане на три роки [190, арк. 275 зв.; 413, стб. 392]. В атестатах про закінчення Харківського та Чернігівського колегіумів також фіксувалося проходження класу риторики за три роки [21, арк. 2; 26, арк. 1; 108, арк. 1; 112, арк. 1].

Можна погодитися із висновком видатного українського літературознавця Д. Наливайка про те, що у класах поетики і риторики учні «прилучалися до тієї наднаціональної системи знань і уявлень», яка утворилася

в учено-гуманітарних колах ренесансної Італії і поширилася Європою у XVI–XVII ст. [757, с. 16]. Основу цієї системи становила спадщина античної літературно-теоретичної думки й антична, переважно римська, література. У XVIII ст. до цієї традиції долучилися й православні колегіуми України. Запорукою успішного просування православних колегіумів по цьому шляху було опанування ренесансних методів викладання гуманістичних шкіл Європи.

Грецька мова. Для єзуїтських шкіл програма «Ratio Studiorum» передбачала студіювання грецької мови вже з граматичних класів, у риторичному учні мали вивчати твори широкого кола авторів (Демосфена, Платона, Фулідіда, Гомера, Гесіода) [464, с. 178]. У Російській імперії XVIII ст. викладання грецької мови велося тільки в декількох навчальних закладах (у Києво-Могилянській і Московській академіях воно розпочалося у 1738 р.). Аналізуючи стан викладання грецької, П. Знаменський дійшов висновку, що всюди в імперії воно було в занепаді, крім Харківського колегіуму та декількох інших шкіл [627, с. 456]. Тільки 27 серпня 1784 р. у Російській імперії з'явився указ про обов'язкове вивчення грецької мови в духовних семінаріях [445]. Звітуючи про отримання указу, белгородський єпископ Огей, один із небагатьох в імперії, повідомив, що цей клас із давніх часів існує в Харківському колегіумі [256, л. 77]. У XVIII ст. не тільки викладачів, але й учнів, які вивчали давньогрецьку мову, було мало. Тому в 1784 р. з'явився указ про збір відомостей про всіх учителів і учнів, які студіюють грецьку. До речі, поживлення вивчення грецької мови (поява нових посібників тощо) спостерігалось у XVIII ст. й у єзуїтських навчальних закладах [1033, с. 202].

Наскільки непросто було започаткувати викладання грецької мови, добре видно на прикладі Харківського колегіуму. У рапорті ректора колегіуму Гедеона Антонського (липень 1747 р.) читаємо, що спеціально для вивчення грецької та єврейської мов у вересні 1746 р. до Києво-Могилянської академії був направлений викладач колегіуму Йоакимф Карпинський [159, арк. 2, 3, 5–6, 9], але тільки в 1749 р. він був призначений викладачем грецької мови Харківського колегіуму [343, с. 52]. Отже, Йоакимф Карпинський відкрив

викладання грецької мови в Харкові. Нами знайдені відомості про ще одного з перших викладачів грецької мови. У рекомендації белгородського єпископа Самуїла Миславського, яку він надав Йову Базилевичу, серед різних достоїнств Йова архіпастир назвав гарне знання грецької та давньоєврейської мов, які той декілька років викладав у Харківському колегіумі [574, с. 328]. Ці факти підтверджуються проханням Базилевича про оплату його праці за 1752–1753 н. р. [89, арк. 1]. Серед викладачів давньогрецької варто відзначити грека за національністю Антонія Ксенатського (1760-ті рр.) [574, с. 32] та Г. С. Сковороду. Грецьку мову викладали і у Переяславському колегіумі [697, с. 432]. Викладання грецької в Чернігівському колегіумі було розпочато у 1780-ті рр. [705, 1899, № 2, с. 84]. Можемо стверджувати, що це було зроблено на початку 1780-х, тобто до прийняття загальноросійського указу, адже у відомостях про курси, які слухали учні цього колегіуму в 1782 р., зазначалася й грецька мова [216, арк. 70].

Як свідчать джерела, у Харківському колегіумі викладали давньогрецьку мову, а також вчили розмовляти новогрецькою мовою. Викладання починалося з риторичного класу [126], іноді з вищого граматичного [135; 137]. Важко назвати посібник з граматики, який використовували в колегіумах для викладання цієї мови. Ймовірно, це була граматика В. Лащевського [322]. Загалом, посібників з грецької мови у бібліотеках колегіумів було більше десяти. Різні граматики та греко-латинські лексикони потрапили до Чернігівського колегіуму із зібранням книг чернігівського архієрея Кирила Ляшевецького у 1770 р. [414, стб. 702, 704]. У звітах викладачів згадувалося, що граматичні правила закріплювалися читанням прикладів із Агапіта, перекладами із Езопа, промов Єфрема Сіріна [75, арк. 4; 79, арк. 1–1 зв.].

Перевіреним методом опанування розмовної грецької мови були поїздки учнів колегіумів до «грецької колонії» у Ніжин у задля спілкування з носіями мови [695, с. 16–17]. Василь Снісарев задля вивчення грецької мови і підготовки до її викладання, був направлений до Ніжина на два роки [849, с. 14–15].

Не дивно, що промови грецькою мовою стали звичайними під час святкових подій, які відбувалися в колегіумах. Наприклад, у Харківському колегіумі на початку 1790-х рр. при зустрічах архієрея Феоктиста Мочульського учителі та учні завжди виголошували декілька промов грецькою [694, с. 21–22].

Давньоєврейська мова. Дослідники ХІХ ст. надали вкрай скупі відомості про вивчення давньоєврейської мови у православних колегіумах ХVІІІ ст. Нами виявлено декілька свідчень про перші кроки її викладання, які були зроблені у Харківському колегіумі. Так, у серпні 1753 р. «вчитель давньоєврейської та грецької мов» Йов Базилевич звертався до керівництва колегіуму із проханням про оплату його праці за 1752/53 н. р. [89, арк. 1]. У Чернігівському колегіумі гебрайську мову почали викладати з 1797 р., студенти вивчали її у риторичному класі [705, 1899, № 2, с. 86, 87]. У джерелах знайшлося й ім'я першого її викладача – ним був студент богослов'я цього колегіуму Петро Кизимовський (невідомо де він сам навчався цій мові) [220, арк. 1–3].

Історія та географія. У єзуїтських колегіумах знайомство з історичними та географічними працями фактично починалося з вищого граматичного класу, й продовжувалося на наступних щаблях. На історію довгий час дивилися як на «допоміжний захід, здатний схилити учня до глибшого вивчення людської природи» [653, с. 20], а історичні праці розглядали передовсім як невичерпне джерело ерудиції, тому їх перелік у «Ratio Studiorum» достатньо великий [464, с. 181, 187]. Перший посібник історії для цих шкіл з'явився наприкінці ХVІ ст., згодом їх кількість зросла. У ХVІІІ ст. було опубліковано декілька посібників з історії (у тому числі з історії Польщі) та географії, які знаменували нові підходи до викладання цих дисциплін [1033, s. 191–193].

У «Духовному Регламенті» Феофан Прокопович рекомендував вивчення географії та історії починати з граматичного класу [431]. У класі піітики студенти православних колегіумів отримували певні відомості з історії,

міфології, географії, які вони черпали з історичних праць Цезаря, Саллюстія, Лівія, Курція. У класі риторичному, окрім теорії красномовства, фактично починалося викладання історії, старожитностей римських та грецьких, міфології та географії. Таку практику можна назвати загальноєвропейською нормою, адже, протягом XVI–XVII ст. більшість студентів отримувала історичні знання саме від професорів риторики [555, № 1, с. 50]. Отже, дослідження курсів риторики надає можливість окреслити коло історичних знань, які отримували студенти православних колегіумів України у XVIII ст. Як засвідчили дослідники, курс риторики Феофана Прокоповича (під впливом якого читалися відповідні курси у колегіумах) містив історичні сюжети. Феофан Прокопович розглядав історію як джерело прикладів ораторського мистецтва [703, с. 16–17]. Уже у перші роки існування колегіумів спостерігаємо прагнення їх засновників долучити учнів до вивчення священної, давньої та середньовічної історії. Саме такі оповідання були вміщені у другій частині книги, складеної Іоаном Максимовичем «Алфавіт рифмами сложенный» (Чернігів, 1705), та у згадуваному «Феатроні» (Чернігів, 1708) [622, с. 21, 23].

Для характеристики викладання історії в православних колегіумах слід згадати переклад з латини праці римського історика Тита Лівія, який у 1716 р. зробили викладачі Чернігівського колегіуму. Про цей переклад згадували дослідники у XIX ст. На щастя переклад зберігся [289–293]. Це п'ять книг, шоста книга – покажчик. На книгах указано, що переклад зроблено учителями Чернігівського колегіуму, хоча їх імена не названі. Можна стверджувати, що переклад був зроблена з метою подальшого використання у навчальному процесі [829, с. 203–216].

У XVII–XVIII ст. у західноєвропейських університетах професори історії також виступали перш за все як товмачі античних істориків та хронологів [555, № 1, с. 50]. Важливо встановити коли в колегіумах з'явилися окремі викладачі історії. П. Знаменський стверджував, що значно раніше, ніж у інших закладах, окреме викладання історії почалося у Петербурзькій семінарії і Харківському

колегіумі (до 1741 р., а потім припинилося) [627, с. 461]. Важливим свідченням щодо подальших подій, є рапорт белгородського єпископа Огея від 30 квітня 1785 р., в якому він звітував, що історію та географію почали викладати за єпископа Самуїла Миславського (очолював єпархію у 1768–1771 рр.) [257, л. 47]. Це підтверджується й донесенням ректора колегіуму Лаврентія Кордета [69, арк. 2]. Це заперечує свідчення академіка В. Зуєва, який у подорожніх записках зазначав, що викладання історії та географії почалося в колегіумі при єпископі Огеї [351, с. 189]. У 1780–90-ті рр. це вже був окремий предмет, який обов'язково зазначався у звітах [132; 207, арк. 2 зв.–3]. У 1780–90 рр. у звітах до Синоду серед дисциплін, які студіювали в колегіумах, відмічали окремо всесвітню історію та церковну історію [262, л. 1]. Про це свідчать і звіти викладачів історії та географії [77, арк. 4]. У 1770-ті рр. і у подальшому історію студіювали всі студенти [76, арк. 6; 124, арк. 1–16; 129, арк. 1–10; 261, л. 386–393]. Виокремлення історії та географії з курсів риторики та поетики у Переяславському колегіумі, відбувалося через читання історії та географії додатково у рекреаційні дні [627, с. 462].

Зміст курсу історії, який викладали в колегіумах, встановити надзвичайно складно. Інструкції, які виступають важливим джерелом відомостей щодо змісту навчання, містили вказівки лише про викладання ординарних предметів, а історія відносилася до екстраординарних дисциплін. Для з'ясування змістовної складової курсів історії необхідно аналізувати всю непряму інформацію джерел різного спрямування. Приміром, з листування Самуїла Миславського можна дізнатися про бажання купити «Іустинові, Флорові та Евтропієві історії» [303, л. 13 об.]. П. Знаменський мав відомості, що у Переяславському колегіумі викладали історичну географію Целларія [627, 462]. Праці Целларія з історії видавалися у Європі неодноразово, відомо, що деякі з них були в колегіумах [507]. Відомо, що переяславський єпископ Сильвестр Лебединський радив вивчати російську історію за працею М. М. Щербатова та М. В. Ломоносова [468, 1888, № 2, с. 83, 84]. Реєстри книг (які купували для занять, або дарували) дають змогу казати, що найкраще в

бібліотеках були представлені античні історики. У «Реєстрі книг» бібліотеки Харківського колегіуму (1753 р.) деякі історичні праці (Іустина, Саллюстія) були у декількох примірниках, а окрім античних істориків, у каталозі зафіксовані декілька хронік та праць з польської історії («Війна домова» Самуеля Твардовського) [227, арк. 1–16, 21–23]. У бібліотеках колегіумів були й переклади російською праць С. Пуфендорфа «Вступ до історії», церковної історії Баронія, праць Г. Кураса «Вступ до генеральної історії» та про діяння Олександра Великого, які могли використовувати при викладанні історії. У 1760–1780-ті роки у бібліотеках з'явилося декілька нових видань, які були написані як книги для читання з російської історії М. В. Ломоносова, О. П. Сумарокова, А. Шльоцера. У бібліотеці Харківського колегіуму було чимало примірників журналу «Ежемесячные сочинения», в яких був представлений широкий діапазон історичних публікацій, й ці журнали брали читати студенти колегіуму [227, арк. 53].

Не менш цікавими для встановлення посібників з історії, які використовували в навчанні, є описи особистих книжкових зібрань викладачів колегіумів, перш за все тих, які читали курси поетики та риторики. Про зацікавлення одного з викладачів, ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета (який викладав й курс риторики), свідчить реєстр його власної бібліотеки. Нами було знайдено два реєстри (у них значилося 215 та 243 книги) [205, арк. 230–270; 260, л. 3–5]. Книги, які відносилися до історії та географії, становлять більше половини зібрання Лаврентія Кордета. Ця бібліотека свідчить про цілеспрямований підбір навчальних посібників з історії та географії. Окрім невеликої кількості праць античних істориків, відзначимо наявність у важливих посібників з історії. Це перекладена з німецької праця Самуеля Пуфендорфа (Samuel Pufendorf) «Введение в историю» [463], праця Гілмара Кураса (Hilmar Curas) «Введение в генеральную историю» [370], церковна історія Баронія, праці І. Фрейєра, Буддея, Боссюе, Лакроца. Про значення праці Пуфендорфа, першого посібника з всесвітньої історії у Російській імперії, у літературі сказано чимало [724, с. 126–127; 785, с. 324–

326], але дослідники не фіксували використання цієї праці в колегіумах. Важливо, що в реєстрах бібліотеки Лаврентія Кордета значаться також декілька перекладених у той час російською мовою посібників з географії, приміром «Всеобщая география» Бернарда Варенія [321], праці А. Бюшінга. Праця Варенія вважається першим систематичним курсом географії [712, с. 289–290]. Дослідники дійшли висновку, що зміст цієї праці далеко випереджав загальний рівень географічних знань [696, с. 354, 356]. Окрім цього, у бібліотеці Кордета була праця Йоганна Гюбнера «Земноводнаго круга краткое описание». Книга була перекладена всіма європейськими мовами [696, с. 342, 343]. На праці А. Бюшінга спиралися викладачі Московського університету [613, с. 7]. Бібліотека свідчить про професійний інтерес Лаврентія Кордета до збору відомостей з історії та географії, при цьому його зацікавлення далеко виходило за межі суто навчальних потреб. Знаменно, що в особистій бібліотеці чернігівського архієрея Кирила Ляшевецького, яку отримав Чернігівський колегіум, було чимало тих самих посібників, книг з історії та географії, які зустрічаємо у бібліотеці Лаврентія Кордета [414, стб. 700, 702, 710].

Важливим джерелом, яке можна аналізувати з метою виявлення інформації про викладання та вивчення історії в колегіумах, виступають нотатки про книги, які видавалися викладачам та студентам для підготовки до лекцій, занять, для читання на вакаціях. Наприклад, у реєстрі книжок студента філософії Петра Крижанівського у 1773 р. значилася праця французького католицького священика Ж. Боссюе «Всеобщая история», яка була широковідомою в європейських країнах [125, арк. 1]. Студенти риторики брали вивчати книги Квінта Курція, «Ксенофонову історію» [227, арк. 50, 68 зв.]. Для окреслення кола читання студентів колегіумів слід звернути увагу на скаргу студента богослов'я І. Прокоповича на І. Леонтицького (1770 р.), у якій зазначається, що останній узяв три томи історії Вольтера (французькою мовою) [105, арк. 1]. Як відомо, ці праці Вольтера були популярними у вивченні історії і в європейських університетах [555, № 1, с. 50].

У 1780-ті рр., як свідчать звіти викладачів, при викладанні історії і географії почали користуватися відомою і популярною в Європі працею із всесвітньої історії Ієроніма Фрейєра [77, арк. 4]. Цей твір рекомендував читати Самуїл Миславський у інструкції 1769 р., його продовжували вивчати як посібник із всесвітньої історії і в наступні роки [494]. В Московському університеті у другій половині XVIII ст. ця праця була основним навчальним посібником з курсу історії [939, с. 101–102]. Відомо про вивчення у Переяславському колегіумі в другій половині XVIII ст. [594, с. 748] праці зі священної історії, написаної німецьким педагогом та письменником Йоганном Гюбнером (Johann Hübner). Хоча посібників з історії на той час було видано вже чимало [878, с. 169–186], деякі з них ніколи не згадувалися у колегіумах [566].

Імена викладачів, які першими почали викладати окремий курс історії та географії в колегіумах, назвати важко. Презентуємо найбільш ранню згадку про викладача історії та географії, яку нам вдалося розшукати. У донесенні ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета зазначено, що історію та географію (як окремий предмет) викладав Іван Переверзєв [126, арк. 1–2]. Іван Переверзєв відомий як укладач «Топографічного опису Харківського намісництва» 1788 р., проте у його біографії, складеній Д. І. Багалієм, факт викладання у колегіумі не відмічений [539, с. 330–331]. Згодом І. Переверзєв був призначений викладачем риторики у Воронежську духовну семінарію, де без будь-якої настанови розпочав викладати історію у вільні години [760, с. 130]. Ще одним викладачем, який окремо читав курс історії та географії в Харківському колегіумі на початку 1780-х рр., був Андрій Прокопович [76, арк. 6]. Вважаємо, не випадково, що у ряді видань, які готувалися у колегіумі [496; 497; 498], окрім звичайних для календарів відомостей, містився «Короткий опис Слобідської України», який включав опис губернії, міста Харкова та Харківського колегіуму. Ці видання можна віднести до числа перших в Україні краєзнавчих праць популярного характеру, які писалися з

метою ознайомлення широкого кола читачів із особливостями та історією краю [812, с. 28–30].

Заняття історією ставали невід’ємною складовою навчання, пронизуючи увесь навчальний процес. Під час богословського диспуту в Чернігівському колегіумі 7 червня 1805 р. відбулася цікава і характерна «Розмова про початок міста Чернігова та заснування семінарії» між «приїжджим» та «учнем» (обидва були з риторичного класу) [199, арк. 135–152]. Існує чимало свідчень колишніх учнів, що вони з молодших класів із повагою ставилися до історії закладу, дбали про деякі пам’ятні місця (приміром, піклувалися про могилу архієпископа Лазаря Барановича) [369, № 7, с. 193]. У записничку студента богослов’я Харківського колегіуму Г. Булгакова на початку XIX ст. були занотовані важливі віхи історії колегіуму [223, арк. 330]. Отже, спостерігаємо поступове виникнення інтересу до подій сучасної та вітчизняної історії.

Для правильної оцінки здобутків колегіумів у викладанні історії важливо підкреслити, що в Російській імперії у XVIII ст. історія як окремий предмет існувала тільки в декількох навчальних закладах. У Московському університеті з 1755 р. почали викладати всесвітню історію, й було поставлено питання про переклад з іноземних мов навчальних посібників з історії [965, с. 140]. Окрім православних колегіумів у XVIII ст. в Російській імперії окреме викладання історії у 1760–1780-ті рр. відбувалося тільки в декількох семінаріях та академіях [627, с. 780, 781]. У Проекті та Статуті духовних навчальних закладів (1766 р.) планувалося викладати історію в риторичному класі, історію філософії – у філософському класі [466, с. 312–313]. Але цей проект не втілювався у життя. У другій половині XVIII ст. історія як предмет викладання з’являється у програмах шляхетських колегіумів ряду європейських країн [1035]. Порівняння посібників з історії, які використовували в шляхетських та православних колегіумах свідчить про ряд збігів (в зібранні книг учня Львівського Collegium Nobilium, сина чернігівського хорунжого В. Тенгоборського, була й історична праця Ж. Боссюе) [832, с. 127].

Останнє десятиліття XVIII ст. характеризувалося появою в Російській імперії рекомендованих навчальних посібників з історії, розробкою планів її викладання. Комісія народних училищ підготувала програму написання підручників, в тому числі з російської історії [877, с. 132–135]. Деякі з книг, що рекомендували як посібники з історії – праці Шрекка, Дільтея, Лакроца, Голберга, Лангія [627, с. 781] – вже використовували в колегіумах.

Отже, викладання в класах поетики та риторики православних колегіумів свідчить про їх приналежність до типу гуманістичної школи, із притаманною їй гуманітарно-філологічною спрямованістю освіти. Зміст, порядок та дидактичні прийоми викладання свідчать про впливи навчальної практики Києво-Могилянської академії та єзуїтських колегіумів. Метою вивчення поетики та риторики було перш за все продовження опанування латини, а також досягнення морально-етичних завдань виховання особистості учня. У схожості підходів єзуїтських та православних колегіумів вбачаємо прояви універсальної культури гуманістичного шкільництва, яка утворилася у Західній Європі й поступово охопила її східні терени Європи, була успішно адаптована до потреб навчання у православних колегіумах. Курси, які викладали у колегіумах, цілком можна зіставити із першим етапом семи «вільних мистецтв» – тривіумом (*trivium*). Ця стадія включала граматику, риторику та діалектику. У класах поетики та риторики з другої половини й особливо в останній третині XVIII ст. відбувалися суттєві модифікації. Вони насамперед стосувалися місця і значення, яке відводили латині у концепції гуманістичної школи. Ознакою змін було поступове, але неодмінне розширення кола предметів за рахунок «реальних» дисциплін: російської та «нових» мов, математики, історії та географії. Аналогічні процеси відбувалися і в навчальних закладах європейських країн. Поступово курси поетики та риторики гуманістичної школи перебирали на себе відповідні завдання гімназійної програми, у якій латина набула значення пересічного, одного із багатьох предметів вивчення.

Клас філософії та богослов'я. Дослідження історії філософії (а також традицій її викладання) має велике значення для вивчення історії і культури,

адже філософія виступає конститутивним елементом культури. Курс філософії, а за ним і богослов'я займав особливе місце у програмі викладання колегіумів та академій XVIII ст. У єзуїтських колегіумах наявність цих курсів надавала інший, підвищений статус, відкривала можливості для набуття згодом академічного статусу. Дослідження курсу філософії, який викладався у Києво-Могилянській академії, має свою історію і чималі здобутки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. викладання курсу філософії потрапило до поля зору істориків, які вивчали різні аспекти навчального процесу в академії та побіжно у колегіумах. Із середини XX ст. група науковців Інституту філософії АН УРСР (В. Нічик, М. Кашуба, М. Рогович, І. Захара, В. Литвинов, Я. Стратій, В. Андрушко та ін.) розпочала дослідження курсів філософії, які читалися в Києво-Могилянській академії. Ці вчені провели величезну роботу із вивчення та публікації рукописних курсів філософії. Отримані результати надзвичайно важливі для науковців, які вивчають історію культури та освіти в Україні. Проте не можна не враховувати, що особливістю більшості історико-філософських студій радянського та пострадянського часу, присвячених філософським курсам професорів академії, було те, що кожного з викладачів дослідники трактували як оригінального мислителя, який розробив у своїх курсах власне філософське вчення [871, с. 2]. На думку сучасних науковців (М. Ткачук, В. Горського, М. Симчича), цей підхід не зовсім виправданий, адже завданням тодішнього викладача філософії було не створення оригінальних систем, а ознайомлення студентів з філософською культурою своєї доби [872, с. 31]. Сучасні дослідники підкреслюють, що рукописні курси філософії киево-могилянських професорів не слід розглядати як оригінальні філософські трактати [585, с. 59], що філософія в Києво-Могилянській академії була філософією «шкільною» за самим своїм статусом [917, с. 36]. Сьогодні історики філософської спадщини Києво-Могилянської академії стратегією дослідження називають з'ясування статусу і специфіки філософії як предмета викладання, функціонування її у освітньому контексті [918, с. 75], визначення, які філософські течії домінували й найбільше вплинули на зміст і форму курсів

[871, с. 2]. Названі завдання мають не менше, а навіть більше значення для дослідження курсів філософії, які читалися у колегіумах. Вивчення історії викладання філософії нерідко приводило дослідників історії колегіумів до розгубленості, адже курси, які пропонували викладачі колегіумів, вочевидь, не могли претендувати на «оригінальні філософські системи». Подолання такого «комплексу» нерідко відбувалося через приписування «оригінальних ідей» багатьом викладачам філософії колегіумів (при відсутності текстів курсів, інших джерел, взагалі без аргументації). Результатом стали висновки про те, що викладачі філософії колегіумів «робили свій внесок у перетворення філософії на Гетьманщині у самостійну сферу професійної діяльності» [928, с. 14], або про «специфічність регіонального чернігівського філософствування» [964, с. 155]. Відповідно, повернення до джерел, відтворення всього, що стосується навчального курсу філософії у колегіумах, уважаємо назрілим завданням.

Викладання курсу філософії раніше розпочалося в Харківському колегіумі. У звіті белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського від 11 жовтня 1727 р. повідомлялося про школу філософії та її викладача префекта Митрофана Слотвинського [229, л. 71–72]. Як свідчать матеріали цієї синодальної справи у цьому році курс філософії читався лише в Києво-Могилянській, Московській слов'яно-греко-латинській академіях та Новгородській школі. У середині 1750-х рр. із 26 семінарій Російської імперії тільки в чотирьох був курс богослов'я (до їх числа входив Харківський колегіум) і ще у чотирьох – курс філософії [943, с. 636]. Вважаємо важливим навести ці дані, адже сьогодні нерідко можна прочитати про десятки семінарій, у яких у XVIII ст. постійно викладали філософію» [750, с. 7]. За свідченням дослідників другої половини XIX – початку XX ст. курс філософії у Чернігівському колегіумі почали викладати в 1749 р. [493, с. 207; 547, 1903, № 22, с. 769; 896, с. 706]. Ці відомості підтверджуються даними джерел [344, с. 99]. Існують свідчення про неодноразові спроби чернігівських архієреїв відкрити клас філософії. Никодим Срібницький звертався до Синоду (6 серпня

1739 р.) із проханням про відкриття у Чернігівському колегіумі «шкіл» філософії та богослов'я [405, стб. 506]. У 1742 р. наступний чернігівський єпископ Амвросій Дубневич писав до Синоду про бажання завести філософію [407, стб. 459]. Дослідники неодноразово зазначали, що клас філософії у Переяславському колегіумі був відкритий завдяки старанням переяславського єпископа Йова Базилевича у 1774 р. [674, с. 435; 697 с. 430]. Втім, як свідчить рапорт до Синоду переяславського єпископа Іларіона (13 вересня 1781 р.), заняття у класі філософії Переяславського колегіуму почалися у 1773/1774 н. р. [254, л. 1]. Деякі документи наштовхують на думку, що його відкриття планувалося ще раніше [26, арк. 3]. Можна із упевненістю казати про те, що, навчання у цьому колегіумі швидко постало на основі традицій, які утвердилися в Харківському та Чернігівському колегіумах. Переяславський єпископ Йов Базилевич, який піклувався про філософський клас у Переяславі, чимало років викладав філософію, а першим викладачем став префект Петро Базилевич (брат єпископа) [31, арк. 32].

Філософські курси, які читалися у колегіумах у першій половині XVIII ст., спиралися на філософію Аристотеля. У програмі «Ratio studiorum» йшлося про те, що професори філософії мають наслідувати Аристотеля [464, с. 123]. Філософія Аристотеля подавалася через тлумачення перипатетиків й ряду єзуїтських коментаторів. М. Симчич, який провів комплексний порівняльний аналіз курсів логіки, читаних у Києво-Могилянській академії, дійшов висновку, що в могилянських курсах відбувалося «поєднання концепцій, притаманних епохам Античності, Середньовіччя, Нового часу, й що цей синтез був не стільки виявом власних філософських шукань, скільки впливом особливостей філософії «другої» схоластики, яка поєднувала в собі всі ці елементи» [872, с. 140]. В. Котусенко підкреслює, що «навіть побіжний аналіз структури типового філософського курсу Києво-Могилянської академії однозначно демонструє вплив на нього курсів, які читалися в колегіумах Ордену єзуїтів» [665, с. 85], що не може дивувати, враховуючи розповсюджену практику

навчання в єзуїтських навчальних закладах майбутніх викладачів Києво-Могилянської академії.

Філософські курси, які читалися в гуманістичних школах, склалися з окремих структурних компонентів. У XVII – першій половині XVIII ст. у цілісному філософському курсі послідовно розглядалися діалектика, логіка, фізика та метафізика. У деяких курсах Києво-Могилянської академії додавалися етика і математика [869, с. 81]. У межах цих окремих філософських «розділів» перш за все шляхом демонстрації авторитетних міркувань ставилися й розглядалися відповідні теми. М. Симчич пише, що «основна роль професора полягала не стільки в тому, щоб виголосити лекцію, скільки в тому, щоб прокоментувати уже записаний студентами текст» [869, с. 77]. Курс зазвичай був розрахований на два роки.

Відомо декілька рукописних курсів філософії православних колегіумів, за якими можна уявити загальні риси її викладання у першій половині XVIII ст. Почнемо їх розгляд із запису курсу філософії «*Philosophia orthodoxo-epipathetica...*», який був першим прочитаний у Харківському колегіумі у 1727/28 та 1728/29 н. р. [194]. Збереглися ще дві частини цього ж філософського курсу [305], який читав префект Митрофан Слотвинський [229, л. 71–72]. При висвітленні основних положень філософії він спирався на вчення «глави філософів Аристотеля», як було зазначено вже в назві. Курс викладався у формі публічних диспутів, й ця форма розгляду матеріалу у вигляді питань та відповідей на них (критика, спростування думок опонентів) була достатньо розповсюдженою. Митрофан Слотвинський навчався у Києво-Могилянській академії, Львівському єзуїтському колегіумі [639, с. 253], викладав поезію в Києво-Могилянській академії [835, с. 40]. Після цього став і викладачем філософії у Харківському колегіумі, згодом його ректором і викладачем богослов'я, в 1737 р. був викликаний на ректорство до Московської академії [786, с. 25], а пізніше став тверським архієреєм.

Усі перші викладачі філософії Харківського та Чернігівського колегіумів навчалися в Києво-Могилянській академії. Існує ще один курс

«аристотелівської філософії», який був прочитаний у Харківському колегіумі у 1749 р. [200]. За структурою він схожий на курс філософії Платона Малиновського, який той читав у Києво-Могилянській академії в 1721/1723 н. р. Зберігся також конспект, який свідчить про початок викладання філософії у Чернігівському колегіумі. Цей курс протягом двох навчальних років, 1749–1751, читав префект колегіуму Сильвестр Новопольський [299]. Він презентує традицію викладання філософії в Києво-Могилянській академії і складається із логіки (діалектики), метафізики та фізики. Особливістю рукопису можна назвати розлогий словник імен [299, л. 842–850], який дозволяв орієнтуватися у великому обсязі матеріалу.

Хоча інших рукописів курсів філософії, які були прочитані у колегіумах, на сьогодні не знайдено, існують деякі джерела, у яких зафіксовані відомості про викладання філософії. О. Шафонський писав, що в Чернігівському колегіумі у наступні роки продовжували вивчати «Аристотелеву філософію» [501, с. 281]. Дослідники ХІХ ст., які бачили інші рукописи, засвідчували, що метод та зміст філософського курсу наслідував Аристотеля [705, 1897, № 6, с. 309]. Можемо указати викладачів, які читали цей курс. Так, у 1733–1736 рр. у Харківському колегіумі курс філософії читав Кирило Флорінський, який тільки повернувся із Німеччини [239, л. 1]. Після нього (у 1736–1738 рр.) продовжив викладання «доктор філософії» Амвросій Поппель, який викладав й у 1743–1744 рр. [248, л. 1–2].

У науковій літературі згадується ще один рукописний курс «Всієї філософії», який читався у 1740–1747 рр., котрий деякі автори називають «чернігівським» [928, с. 13–14; 929, с. 143–151]. Проте жодних підстав для такого припущення немає. У конспекті курсу, який зберігався у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії не зазначено заклад, у якому цей курс був прочитаний, й не названо імені викладача [222]. Застереження щодо приписування цього курсу чернігівському викладачу були висловлені О. Травкіною [923, с. 22].

Філософські курси колегіумів, рукописи яких збереглися на сьогодні, мають подібність між собою, а також схожість із курсами академії як за формою, так і за переліком тем. Чітке структурування матеріалу за розділами було характерною рисою шкільної філософії, визначною рисою схоластичної техніки постановки і розв'язання певних питань. Про спрямованість та метод викладання філософії у Києво-Могилянській академії дослідники XIX – першої половини XX ст. неодноразово писали як про «схоластичний». У XIX ст. підхід до філософських курсів змінювався від «викривального пафосу» (у працях П. Куліша, І. Франка, М. Грушевського та ін.) до «виправдального пафосу» (М. Петров, С. Голубєв, Ф. Титов та ін.) [919, с. 41]. Подібне ставлення до «шкільної» філософії довгий час було притаманне й західноєвропейській науці [782, с. 112]. Протягом XX ст. зусилля декількох поколінь європейських дослідників були спрямовані на «реабілітацію» схоластики. У процесі переоцінки значення філософських курсів, які читалися в Києво-Могилянській академії та колегіумах у першій половині XVIII ст., важливо враховувати, що це не була середньовічна схоластика, а схоластика «поренесансова, барокова, яка синтезувала християнство і античність» [961, с. 25], так звана «друга схоластика», поширена в західноєвропейських університетах XVI–XVIII ст. [769, с. 19–20; , 770с. 83; 978, с. 129]. Виникнення і розвиток схоластики як шкільної науки пов'язані із європейською середньовічною традицією [585, с. 65]. Отже, можна казати, що у своєму схоластичному (шкільному) вимірі не тільки «києво-могилянська філософія» виявила причетність до європейського схоластичного дискурсу, як про це пишуть сучасні науковці [919, с. 48], але й філософія, що викладалася в інших колегіумах. Схоластика виконує передусім функцію філософії шкільної, тобто досліджує насамперед базисні поняття [666, с. 119].

З середини XVIII ст. викладання філософії в колегіумах поступово почало переорієнтовуватися на засадничі положення філософії Нового часу. В цей час й до єзуїтської філософії починають проникати картезіанські й вольфганські елементи [872, с. 144]. Чимало джерел свідчить, що з другої

половини XVIII ст. викладання філософії в усіх колегіумах з 1755 р. відбувалося за працями німецького філософа Ф. Баумейстера [501, с. 281; 594, с. 748; 705, 1897, № 8, с. 309]. В основу філософського курсу Ф. Баумейстера була покладена лейбнице-вольф'янська система. Ця філософська система превалювала в німецьких протестантських університетах (в Галле, Марбурзі). Повне уявлення про філософські посібники, якими користувалися викладачі, можна отримати, досліджуючи інструкцію Самуїла Миславського, надану Харківському колегіуму в 1769 р. [більш докладно аналіз див.: 816, с. 140–143]. Єпископ назвав підручник філософії Фрідріха Християна Баумейстера (Friedrich Christian Baumeister), за яким мало відбуватися навчання [504]. Самуїл Миславський рекомендував вивчати також праці Туміггія або Вінклера [695, с. 64]. Праці з філософії професора Лейпцизького університету Йоганна Генріха Вінклера (Johann Heinrich Winkler) декілька разів перевидавалися в Європі [519]. Людвиг Філіп Тюмміг (Ludwig Philipp Thümmig), відомий німецький фізик та філософ, зробив переклад праці Х. Вольфа з фізики [324]. Вже підкреслювалося, що Самуїл Миславський рекомендував книги, які були в бібліотеці Харківського колегіуму або у власних бібліотеках викладачів. Важливо відзначити, що Самуїл Миславський запропонував для вивчення філософії ще десять книг. Дослідники хоча й згадували інструкцію Самуїла Миславського, не вдавалися до відтворення всіх рекомендованих ним книг. Ми спробували виконати це завдання. Рекомендовані навчальні книги в інструкції Самуїла Миславського можна об'єднати в три групи. Перш за все у списку були названі книги, які у більш стислій формі, ніж «основні» книги, подавали тлумачення філософії Християна Вольфа. Це «Философические предложения» Якова Козельського [362]. Самуїл Миславський рекомендував працю Г. Теплова, яка розкривала загальні принципи філософської системи Х. Вольфа [476], й короткий посібник з фізики [368]. У переліку рекомендованих книг «Письма» видатного математика Л. Ейлера [503], праця Ж. Л. Д'Аламбера (Jean Le Rond D'Alembert) [335]. До другої групи літератури можна віднести праці з фізики Х. Вольфа [324; 325],

«Слова» М. Ломоносова [378; 379]. Оскільки основи права вивчали також у класі філософії, логічною є рекомендація праці В. Золотницького з природного права [350], перший систематичний виклад теорії суспільного договору в Російській імперії [683, с. 17].

Аналізуючи перелік книг, які рекомендував Самуїл Миславський, робимо висновок про зростання ваги фізики в загальному курсі філософії. Подібні процеси відбувалися й у єзуїтських колегіумах [1011, с. 122, 126–128, 134]. Курс фізики в університетах, в тому числі й Московському, читали на філософських факультетах як загальноосвітню дисципліну [681, с. 67], а кафедри фізики в європейських університетах почали з'являтися наприкінці XVIII ст. [552, с. 99]. Отже, програма, яку окреслив Самуїл Миславський несуттєво відрізнялася від програми Московського та академічного університетів [551, с. 92; 552, с. 115]. Пізніше в колегіумах почали викладати філософію за іншим посібником Ф. Баумейстера [504].

Красномовним свідченням зацікавлення викладачів раціональною філософією вважаємо те, що викладач Харківського колегіуму Яків Толмачов переклав з латини працю Ф. Баумейстера [480]. Толмачов переклав з німецької на російську одну з праць Мозеса Мендельсона (Moses Mendelssohn) [390], видатного німецького популяризатора школи Лейбниця–Вольфа.

Самуїл Миславський, подаючи перелік праць та посібників, не «відривався» від реалій життя та можливостей колегіуму. Ці поради виступали практичними рекомендаціями, дотримання яких підтверджувалося звітами викладачів Харківського колегіуму, а також інших колегіумів про проходження занять та іншими джерелами. Показовим прикладом виступає реєстр книг, які були закуплені Переяславським колегіумом у Москві вже у перший рік після відкриття філософського класу. Реєстр фіксує репертуар книг і кількість. Серед «філософських книг» значаться майже всі книги з філософії Баумейстера, праці Вольфа, Гейнекція [29, арк. 6–7, 46]. Аналіз інструкції Самуїла Миславського, реєстрів книг, дозволяє зробити висновки про переважання лейбнице-вольфганської філософії у колегіумах у другій половині XVIII ст.

Відомості про те, що учні та викладачі колегіумів читали праці сучасних європейських філософів, підтверджуються й іншими документальними свідченнями. В одному з документів колекції з історії Переяславського колегіуму зазначається, що ректор колегіуму Йосип Козачківський задля роз'яснення учням підручника Баумейстера доповнював його іншими філософськими працями [174, арк. 7 зв.]. Посібники Баумейстера були відомими всім, хто пройшов «колегіумську науку», чимало студентів володіли ними [223, арк. 329]. Достатньо характерним був епізод, який описав Г. Квітка-Основ'яненко в романі «Пан Халявський». Панич розмалював книги студента колегіуму, який перебував на кондиціях у родині Халявських. Одна із цих книг виявилася працею Баумейстера [359, с. 65]. Збереглися записи про регулярну видачу студентам філософії Харківського колегіуму посібників Баумейстера [227, арк. 50, 52, 52 зв., 53 зв., 54, 65].

Для встановлення кола навчальної літератури з філософії, яку студіювали учні в колегіумах, непересічне значення має дослідження власних бібліотек передовсім тих професорів, які викладали курс філософії. Така унікальна перспектива відкривається при вивченні бібліотеки Лаврентія Кордета [205, арк. 230–270; 260, л. 3–5], який викладав філософію у Харківському колегіумі. Дослідження реєстрів його бібліотеки свідчить про свідомий підбір книг, які були необхідні цьому професору для викладання курсів риторики (з історією), а також курсу філософії. Привертає увагу велика кількість творів Баумейстера, праць Йоганна Готліба Гейнекція (Johann Gottlieb Heineccius) [508]. Відомо, що Гейнекцій був професором філософії в Галле, наслідував погляди Х. Вольфа та Г. Гроція. Можна навести думку про Кордета видатного українського філософа Григорія Сковороди: «О філософских его суптильностях, даже до четвертого неба проницающих, нѣтъ чего уже и говорит» [471, с. 391]. Аналіз «філософського відділу» особистої бібліотеки чернігівського архієрея Кирила Ляшевецького, яка перейшла до Чернігівського колегіуму на прохання його керівництва, також приводить до висновку про цілеспрямований підбір навчальних посібників з філософії. Збіг зацікавлень Кирила Ляшевецького та

Лаврентія Кордета у підборі філософських праць виступає ще одним красномовним фактом повороту до лейбнице-вольфганської філософії [414, стб. 700, 701, 706].

Дослідники засвідчували, що в Києво-Могилянській академії із середини XVIII ст. філософський курс також читався за працями Ф. Баумейстера [769, с. 101; 794, с. 610–611; 858, с. 141–142, 149]. У Московській та Казанській академіях викладання філософії за посібниками Ф. Баумейстера починається тільки з 1770-х років [546, с. 92–93; 881, с. 299–301]. У Петербурзькому академічному та Московському університеті наприкінці XVIII – на початку XIX ст. філософію також викладали за посібниками Баумейстера та Вінклера [668, с. 54–55].

Рапорти викладачів філософії [80, арк. 1] свідчать, що наприкінці XVIII ст. в колегіумах почали використовувати посібник з історії філософії Йоганна Якоба Бруккера (Johann Jakob Brucker) [319], який вважається одним із родоначальників критичної історико-філософської науки [659, с. 106]. При вивченні моральної філософії зверталися також до книги «О должностях человека и гражданина» [397].

Сучасні дослідники роблять висновки про значення посібників з філософії як важливої складової процесів трансферу нових освітніх ідей, зокрема тих, які були вироблені у Галле, на східнослов'янські терени [754, с. 164]. «Німецьку книгу» дослідники розглядають як самостійне соціокультурне явище, яке в цей період було одним із основних критеріїв розвитку процесу взаємовпливів національних культур [630, с. 149]. Ці важливі висновки дослідники зробили на матеріалах російських навчальних закладів. Видатний німецький математик Г. Вейль, розмірковуючи над впливом філософії Лейбниція–Вольфа, зазначив, що саме на підвалинах цієї філософії відбулися кардинальні зміни в німецьких університетах, народився принцип *libertas philosophandi* – свободи наукової творчості, викладання та навчання [561, с. 310].

Надаючи загальну оцінку курсу філософії, який викладали в колегіумах, варто розуміти, що досягнення західноєвропейської науки не так швидко відбивалися на навчальних планах університетів. Відомо, що в університетах Російської імперії на початку XIX ст. курс філософії включав логіку, метафізику, моральну філософію, психологію, історію філософії, які викладали під впливом філософських курсів протестантських університетів Німеччини [906, с. 108]. Отже, філософські курси, які викладали в колегіумах, були не набагато меншими за цей обсяг, але за спрямованістю були дуже близькими.

Як відомо, основними формами вивчення філософії в гуманістичній школі, в єзуїтських колегіумах, Києво-Могилянській академії, були лекції та диспути. Оцінюючи методичні прийоми навчання, які застосовували в колегіумах, важливо те, що в цих закладах освоїли лекцію як організаційний аспект функціонування філософії у статусі навчальної дисципліни. Диспути починалися з філософського класу і продовжувались у богословському. Відомо, що в Чернігівському колегіумі до виникнення класу філософії диспути проводилися наприкінці класу риторики, про що свідчать тези, які готувалися для диспутів [170]. Диспути поділялися на «недільні» та «публічні», або «генеральні», які відбувалися наприкінці року (класу). На генеральних диспутах були присутні архієреї, інші поважні гості. Диспути добре відомі й описані істориками Києво-Могилянської академії [858, с. 191–194]. Найбільш ранні відомості про генеральні філософські диспути, які підтверджені джерелами, відносяться в Харківському колегіумі до кінця 1730-х – початку 1740-х рр. [402, стб. 263]. Керівництво колегіумів вважало диспути важливими елементами процесу навчання, неодноразово наголошувало на необхідності регулярного їх проведення [468, 1888, № 2, с. 85]. Якщо порівняти практику, яка утвердилася у православних колегіумах із вимогами «Ratio Studiorum», побачимо чимало спільного [464, с. 82–83]. Самуїл Миславський у 1769 р. радив філософські диспути проводити російською мовою. Ще однією формою занять у філософських класах колегіумів було написання дисертаційних творів,

рапорти викладачів про такі заняття учнів зустрічаються наприкінці XVIII ст. [80, арк. 2 зв.].

Після відкриття Харківського університету 51 студент філософського та богословського класів Харківського колегіуму додатково до колегіумської програми слухали в університеті лекції з ботаніки, фізики та енциклопедії лікарських наук [695, с. 19]. До їх атестатів вносилися відомості про те, що вони прослухали курси в університеті [828, с. 100].

Отже, у першій половині XVIII ст. викладання філософії в колегіумах відбувалося на ґрунті схоластичного аристотелізму «другої хвилі», яка була характерною для західноєвропейських навчальних закладів подібного типу, а також для Києво-Могилянської академії. Викладання у класі філософії можна зіставити із тією складовою семи «вільних мистецтв», що вивчали на підготовчому (артистичному) факультеті середньовічного університету, який отримав назву квадривіум (quadrivium). Опанування «другої схоластики» дало змогу викладачам православних колегіумів з другої половини XVIII ст. перейти до викладання раціональної філософії. Коло посібників з філософії, за якими навчалися у православних колегіумах, свідчить, що філософський курс репрезентував раціональну філософію Лейбниця–Вольфа. Значущість курсів філософії, які читалися у колегіумах, вбачаємо у сприйнятті філософського раціонального знання, у приєднанні до західноєвропейського філософського дискурсу. Значення цих курсів полягає також у тому, що тим самим на українських землях розпочалося систематичне викладання філософії як навчальної дисципліни.

Клас богослов'я. Починаючи огляд богословських курсів, які читалися у православних колегіумах, варто підкреслити, що у даному дослідженні ми зосередимося саме на «шкільному богослов'ї». Врахування «шкільного» характеру богослов'я важливо, адже «шкільна наука» передбачала перш за все трансляцію знання, традицію ставити запитання й знаходити на них відповіді, користуючись тими джерелами, які читали попередники. Дослідники XIX ст. бачили у «шкільному богослов'ї» перш за все «сухий схоластичний кістяк»

[949, с. 514], й не зважали, що такі риси були ознаками шкільного богослов'я цього часу. На жаль, й сьогодні шкільне богослов'я нерідко розглядають так само [804, с. 468]. На відміну від інших дисциплін богословські курси найменше привертали увагу науковців, навчальні плани з теології у західноєвропейських університетах раннього Нового часу почали досліджуватися тільки нещодавно [555, № 1, с. 44]. Говорячи про вітчизняну історіографію, у ХХ ст. дослідження історії богословських студій не проводилися. Сергій Головащенко як одне з актуальних завдань називає вивчення рецепції, критики та синтезу різноконфесійних герменевтичних парадигм у навчальному процесі [579, с. 194]. Це дослідницьке завдання доречно й щодо богословських курсів колегіумів.

Початок викладання богослов'я стало важливою віхою в історії колегіумів ХVІІІ ст., з цього часу можна казати про виникнення в них такого богословського дискурсу, в якому елементи православної догматики поєднувалися із єзуїтськими богословськими системами та підходами. Саме тому курс богослов'я, який викладали в навчальних закладах Російської імперії у першій половині ХVІІІ ст., в тому числі й колегіумах, сучасні науковці називають «православним латиномовним богослов'ям» [905, с. 4]. У колегіумах так само, як у єзуїтських закладах, а також у західноєвропейських університетах ХVІІІ ст., панувала традиційна «схоластична» теологія [555, № 4, с. 50]. Шкільне богослов'я єзуїтів, так само як і схоластичну філософію, відносять до так званої «другої схоластики» [905, с. 9]. Єзуїтські богослови як шкільний посібник використовували «Summa theologiae» Томи Аквінського [972, с. 67–69]. У «Ratio Studiorum» визначалося як слід тлумачити вчення Томи Аквінського [464, с. 90–96]. У ХVІІІ ст. твори Фоми Аквінського поєднували з богословськими працями його послідовників – Дунса Скота та Окама [905, с. 10].

У Києво-Могилянській академії єзуїтське богослов'я було прилаштовано до викладання богослов'я православного. Дослідники ХІХ ст. позитивно оцінювали шлях, який обрала академія, адже створити свою систему

богословської освіти одразу було неможливо. В Києво-Могилянському колегіумі було введено богослов'я, яке викладали у латино-польських навчальних закладах, роблячи виправлення у православному дусі [568, 1903, № 7, с. 359; 846, с. 45]. Довгий час курси, які читалися в Києво-Могилянській академії (до й певний час після Феофана Прокоповича), а також у інших школах, де викладали професори академії, орієнтувалися на богословські курси, які склалися єзуїтами [905, с. 18]. Сьогодні такі курси називають «єзуїтсько-православними», адже з точки зору конфесійної вони були православними, а з точки зору структури та термінології – засновувалися на традиціях викладання богослов'я в єзуїтських школах [905, с. 18].

У єзуїтських закладах курс богослов'я тривав чотири роки. «Ratio Studiorum» приписував викладачам у всьому наслідувати вчення Томи Аквінського [464, с. 91–92]. Відомо, що курс богослов'я в Києво-Могилянській академії тривав також чотири роки. Основними розділами курсу були ряд трактатів (про Бога єдиного та троїчного, про Божих янголів, про сутність священного втілення, про кінцеву мету та дії людини, про богословські чесноти, про гріхи, про благодать, про Святі Таїнства, про покаєння, а також про право, про цнотливу людину). Дослідники неодноразово зазначали, що курси різних викладачів відрізнялися порядком розташування прочитаних трактатів [557, с. 138–139].

Раніше за інші колегіуми курс богослов'я почали викладати в Харківському колегіумі, й хоча датою започаткування викладання неодноразово називали 1731 рік [892, ч. 2, с. 508], зберігся запис богословських лекцій курсу, який свідчить про початок читання богослов'я 23 грудня 1729 р. [195]. Із справочинних джерел відомо, що у 1729/30 н. р. курс богослов'я почав викладати Платон Малиновський, з квітня 1730 р. курс читав Митрофан Слотвинський. Цей же професор читав богослов'я до 1737 р. (в 1734 р. викладав Афанасій Топольський [233, л. 2]). Всі ці викладачі опановували богослов'я в Києво-Могилянській академії. Привертає увагу біографія Амвросія Попеля, який викладав у колегіумі філософію, потім богослов'я

(1742–1747 pp.), до цього він отримав ступінь доктора філософії (не вдалося встановити де саме) [943, с. 719].

Природно, що у особистій бібліотеці першого професора богослов'я Харківського колегіуму Платона Малиновського був рукописний теологічний трактат Стефана Яворського [410, стб. 618]. Завдяки бібліотеці Стефана Яворського викладачі богослов'я Харківського колегіуму отримали можливість вивчати як праці самого Стефана Яворського, так і ретельно підібрані посібники для вивчення Святого Письма, твори отців церкви, праці з догматичного, морального та полемічного богослов'я, проповідницьку літературу (з посібниками для складання проповідей), церковно-історичні праці [730, с. 28–34].

Хоча в інших колегіумах викладання богослов'я розпочалося пізніше, викладачі Чернігівського та Переяславського колегіумів вже на початковому етапі історії цих навчальних закладів цікавилися богословськими проблемами, вивчали праці видатних теологів. Наприклад, у 1714 р. у Чернігівському колегіумі був зроблений переклад з латини праці єзуїта Єремії Дрекселія (Jeremia Drexelius) «Іліотропіон», передмова до якого була написана викладачами Чернігівського колегіуму [785, с. 316]. Існує чимало фактів, що вже в першій половині XVIII ст. у православних колегіумах відбувалося знайомство із творами протестантських богословів. Іоан Максимович видав працю під назвою «Богомысліє», яка була перекладом «Роздумів» («*Meditationes Sacrae et exercitium pietatis*») лютеранського теолога професора Ієни Йоганна Герхарда (Johann Gerhard) [570, с. 296; 609, с. 153]. Викладачі богослов'я першої половини XVIII ст. мали в особистих бібліотеках праці протестантських богословів [399, стб. 946; 410, стб. 617]. Твори протестантських богословів (Квенштедта (Johann Andreas Quenstedt), Озеандера (Johann Adam Osiander) були в зібранні книг Стефана Яворського, які були передані до Харківського колегіуму [730, с. 30].

За оцінками багатьох дослідників XIX ст., Феофан Прокопович під час викладання у Києво-Могилянській академії, здійснив «реформу» курсу

богослов'я. Дослідники підкреслювали те, що перебудова полягала не тільки у зміні методу викладання, але й у заміні «спрямованості самої богословської доктрини», хоча «догматичне вчення залишалось недоторканим, православним» [958, с. 37]. За оцінками істориків ХІХ ст. система Феофана Прокоповича була «плодом різних богословських напрямків» [533, с. 83]. Вододілом, коли відбувся перехід до викладання курсу за системою Феофана Прокоповича, дослідники називають 1751/52 н. р. [904, с. 127–202]. Хоча за браком джерел неможливо встановити точно, коли в Харківському колегіумі почали відходити від єзуїтських традицій у викладанні богослов'я, але це відбулося не пізніше другої половини 1750-х рр. [905, с. 144]. Богословський клас у Переяславському колегіумі, за твердженням дослідників, був відкритий у 1778 р. [674, с. 453; 697, с. 430; 911, с. 78]. Втім, як свідчить рапорт переяславського єпископа Іларіона від 13 вересня 1781 р., заняття у класі богослов'я розпочалися у 1781/82 н. р. й першим професором богослов'я Варлаам Шишацький [254, л. 1]. Це підтверджувалося й наступними донесеннями Іларіона [255, л. 1]. Навчання у вищих класах Переяславського колегіуму припинялося, коли була ліквідована Переяславська єпархія, але після відновлення єпархії вищі класи були відкриті у 1799 р. [468, 1887, № 20, с. 715]. У Чернігівському колегіумі богословський клас з'явився у 1786 р. Не слід думати, що відкриття цих класів відбулося «запізно». У 1760-ті роки в Російській імперії богослов'я викладали всього у восьми закладах [627, с. 450]. Відкриття богословських класів у ще двох колегіумах на початку і у середині 1780-х років було значним досягненням. Отже, у Переяславському та Чернігівському колегіумах викладання богослов'я розпочалося одразу за «системою» Феофана Прокоповича. Довгий час у ХVІІІ ст. богословський курс Феофана Прокоповича не був надрукований, але розповсюдився у рукописних записах (можемо побачити його у бібліотеці професора богослов'я Харківського колегіуму Лаврентія Кордета [205, арк. 232 зв.; 260, л. 13 зв.]). За висновками дослідників, викладачі скорочували або доповнювали «систему» Феофана Прокоповича, дотримуючись загального плану [557, с. 143].

Листування між ректором Харківського колегіуму професором богослов'я Лаврентієм Кордетом та єпископом Самуїлом Миславським на початку 1770-х рр. свідчить про те, що єпископ посилав до колегіуму різні «трактати» Феофана Прокоповича у великій кількості, й робив це у відповідь на прохання ректора [457, № 4, с. 69, 71; № 5, с. 91, 92]. Пізніше був надрукований увесь курс Феофана Прокоповича, яким і користувалися в навчальних закладах [516]. Дослідження цього курсу продовжується, адже й досі не повністю встановлені джерела, якими користувався автор [904, с. 183]. Як свідчить інструкція єпископа Самуїла Миславського 1769 р. та інші джерела богословський курс Феофана Прокоповича вивчали латиною [695, с. 60]. Єпископ рекомендував викладачам богослов'я доповнювати працю Феофана Прокоповича трактатами інших християнських авторів, а також у «новейших иноверных учителей помощи искать» [695, с. 60]. Самуїл Миславський визначив перелік книг, які кожен студент зобов'язаний був мати у себе для навчання. Основним навчальним посібником мала бути праця архімандрита Платона (Левшина) «Православное учение» [421]. Окрім цього, рекомендувалися деякі праці Феофана Прокоповича та Григорія Полетики [424; 490]. Реєстр книг, які придбали для Переяславського колегіуму, свідчить, що купували праці і Феофана Прокоповича, і Платона Левшина [29, арк. 7, 46]. Існують відомості, що в Переяславському та Чернігівському колегіумах наприкінці XVIII ст. викладали богослов'я за «системою Іриней Фальковського» латиною [174, арк. 14 зв.; 705, 1898, № 17, с. 665]. Мова йшла про систему Феофана Прокоповича, яку в скороченому вигляді видав Іриней Фальковський. За цим посібником відбувалося навчання і в Московській анемії [881, с. 293].

Примітно, що два колишні вихованця Харківського колегіуму (Йоакимф Карпинський та Сильвестр Лебединський), які були його викладачами, згодом створили посібники із богослов'я. Вони написали посібники [510; 518], які наслідували Феофана Прокоповича та Голлазія. За висновками дослідників XIX ст., ці посібники були вельми популярними в навчальних закладах завдяки переконливій манері висвітлення питань [546, с. 66, 83; 602, с. 613; 627, с. 762].

Коли Сильвестр Лебединський став архієреєм Полтавської та Переяславської єпархії, він надзвичайно опікувався колегіумом й особливу увагу приділяв саме курсу богослов'я [468, 1888, № 2, с. 86]. Книгою Йоакима Карпинського активно користувалися при викладанні в Чернігівському колегіумі [705, 1898, № 17, с. 665].

Реконструювати зміст окремих складових богословського курсу, який викладали у колегіумах, допоможуть опубліковані праці Андрія Прокоповича [460; 461]. У вступному слові автор зазначив, що ці частини курсу він викладав у Харківському колегіумі на початку ХІХ ст.

Методи викладання богослов'я, як свідчила інструкція Самуїла Миславського, виступали продовженням тих, які застосовували у філософському класі. Детальні поради до проведення бесід, диспутів, надавалися ще у програмі «Ratio Studiorum» [464, с. 119–121]. У православних колегіумах сприйняли ці підходи, й вони стали широко використовуватися під час викладання курсу. За спогадами студента Переяславського колегіуму І. Крамаренка, викладач богослов'я майже увесь час занять у класі присвячував полеміці з різних богословських питань, які відбувалися латиною [365, с. 528]. У богословському класі важливими прийомами навчання були диспути, які проводилися щотижня, щомісяця й генеральні. Самуїл Миславський радив проводити богословські диспути щомісячно, по черзі латиною та російською мовою [695, с. 61]. У інструкції (а також у інших джерелах) наголошувалося, що на диспутах мали бути присутніми всі викладачі колегіуму. Джерела свідчать, що ритуал проведення богословського диспуту був повною мірою сприйнятий у православних колегіумах ХVІІІ ст. Організацію, основні етапи проведення диспутів у колегіумах, їх складові елементи можемо досліджувати на матеріалах декількох рукописних збірок, які відносяться до 1770 – 1780-х років [184–186]. Темати промов були основні богословські положення, як-от: про створення та промисел Божий, про падіння першої людини [186, арк. 5, 45, 69]. Науковий інтерес становить збірка із записом богословського диспуту, який відбувався наприкінці навчального року, 4 червня 1805 р., у Чернігівській

семінарії [199]. Питання, які були традиційними для подібних богословських диспутів, розкривалися латиною, російською, давньогрецькою та давньоєврейською мовами. Значення диспуту показано у виступі студента богословського класу Чернігівської семінарії А. Корнуха у 1809 р., у якому він зазначив, що цей акт показує «плоды учения» [188, арк. 35 зв.–36]. Хоча не вдалося розшукати рукописи, які б фіксували зміст диспутів у Переяславському колегіумі, справочинна документація свідчить, що вони відбувалися регулярно [468, 1887, № 24, с. 965]. У спогадах колишніх вихованців містяться згадки про диспути, які велися латиною [367, с. 94].

У богословському класі студенти мали вчитися складати проповіді. Самуїл Миславський в інструкції 1769 р. звертав увагу викладачів цього класу, що вони при перевірці проповідей мали стежити за їх правильністю з погляду віри, радив студентам при складанні проповідей використовувати певні зразки. Перелік запропонованих книг виступає важливим джерелом при дослідженні викладання богослов'я. Після проведеного аналізу скорочених, неповних імен та назв можна представити список праць, які єпископ рекомендував використовувати студентам. Це проповіді Феофана Прокоповича, архімандрита Платона (Левшина), преосвященного Гедеона (Криновського), бесіди Іоанна Златоуста, Ілії Мінятія [695, с. 62]. Відзначимо, що названі книги були у бібліотеках колегіумів у великій кількості. Для Переяславського колегіуму спеціально придбали проповіді Гедеона (Криновського) [29, арк. 7]. У листуванні ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета та Самуїла Миславського йшлося про закупівлю різних проповідей [457, № 5, с. 91]. Цікаво, що Самуїл Миславський радив використовувати для викладання богослов'я перекладену російською мовою популярну у Європі працю із всесвітньої історії французького католицького священика Жака Боссюе [318]. Студентам рекомендували читати твори французькою та німецькою мовами французького поета та драматурга Бернара Жозефа Сорена (Bernard Joseph Saurin), рекомендовані також праці відомих французьких проповідників початку XVIII ст. Еспрі Флеш'є (Esprit Fléchier) та єзуїта Луї Бурдалу

(Louis Bourdaloue), Йоана-Лоренца Мосгейма (Johann Lorenz Mosheim), відомого лютеранського богослова (який був професором у Гельмштадті, згодом у Геттінгені). Додаткові книги залучали й в інших колегіумах. Вже історики XIX ст., які наводили подібні факти у своїх розвідках, не завжди правильно розуміли, яку працю було названо у документах [705, 1898, № 17, с. 665]. В результаті дослідження встановлено, що в Чернігівському колегіумі залучали до викладання богослов'я праці відомих католицьких авторів Роберто Белларміно (San Roberto Francesco Bellarmino), Жака Боссюе, працю англійського протестантського священика Вільяма Еймса (William Ames).

Збереглося надзвичайно мало джерел особового походження, які належали «пересічним» студентам богословського класу. Поодинокі свідчення джерел дозволяють побачити, що студенти робили виписи із рекомендованої літератури. Так, у записничку нічим не примітного студента богослов'я Харківського колегіуму Г. Булгакова (початок XIX ст.) зустрічаємо чимало цитат, зроблених латиною із рекомендованих книг, які підбиралися для диспуту, проповіді [223].

Не менш важливими для встановлення картини занять у класі богослов'я видаються дидактичні поради Самуїла Миславського зі складання проповідей. Подібні рекомендації студентам надзвичайно рідко зустрічаються у джерелах, їх практично не згадували історики інших закладів. Єпископ Самуїл Миславський у інструкції зазначив, що студенти мають виголошувати проповіді не на догматичні, а перш за все на моральні теми (про добropорядність, викорінювання пороків [695, с. 62– 63]. Єпископ забороняв у проповіді часто цитувати текст Святого Письма.

Характеризуючи методику викладання у богословському класі, дослідники відмічали, що викладання велося вельми розумним практичним способом [892, ч. 2, с. 525]. Цей «практичний» характер виявився і в тому, що найкращі проповіді виголошувалися студентами не тільки в класі, а й у колегіумській церкві у недільні та святкові дні [705, 1898, № 17, с. 665]. Студенти Переяславського колегіуму проповідували у неділю та свята в соборі

міста та в домовій архієрейській церкві [468, 1887, № 24, с. 965]. У колегіумах створювали розклади проповідей викладачів та студентів на недільні та святкові дні [37]. Вони розроблялися на увесь навчальний рік (наприклад, на 1781/82 н. р. [130, арк 2 зв.; 131, арк. 2]). Про зміст студентських проповідей можемо скласти уявлення із архівних матеріалів, опублікованих О. Танковим, серед яких містяться й деякі проповіді студентів Харківського колегіуму 1770-1774 рр. О. Танков навів приклади тем проповідей (про значення віри, хиби невір'я, про засвоєння християнських чеснот, роз'яснення істин православ'я) та їх джерел (Притчі, Книга Премудрості Соломона, Святого Письма) [909, № 41, с. 809–810]. О. Танков зазначив, що студентські проповіді відрізняв їх стиль, «вчений» характер, вони були побудовані за риторичними правилами, окремі фрази виголошувалися латиною, містили приклади з історії [909, № 42, с. 834–835]. Автори включали у них відомості з фізики, астрономії, географії, геометрії, логіки, механіки тощо.

Дослідники XIX–XX ст., які вивчали історію проповідництва, зосереджували увагу передовсім на проповідях Стефана Яворського та Феофана Прокоповича, з'ясовували напрямки проповідництва в Києво-Могилянській академії [667; 751; 853; 963]. М. Петрову належить спеціальна розвідка з історії гомілетики в Києво-Могилянській академії [787, с. 86–124]. Слід зазначити, що ці аспекти висвітлювалися в курсі риторики, у той час як практичні заняття зі складання проповідей розпочиналися в богословському класі. Отже, можемо казати про наявність специфіки «шкільної проповіді», яка мала свої характерні риси, зумовлені її дидактичними завданнями. Дослідження проповіді з такої точки зору дозволяє, на нашу думку, виявити деякі її особливості. Роблячи висновки про переважання світської тематики у проповідях того часу, автори традиційно звертали увагу на політичні сюжети, військову тему (зокрема, Північної війни), яка в них присутня [679, с. 174–176]. Проповіді студентів колегіуму дозволяють бачити схожі тенденції, втім, світська тематика «шкільної проповіді» включала як компонент сучасні наукові надбання, презентацію нової науки.

До форм занять у богословському класі можна віднести й катехізічні бесіди, які з'явилися на межі XVIII–XIX ст. Бесіди були публічними, проходили у богословській аудиторії, їх вів один з викладачів [892, ч. 2, с. 528]. У бесідах могли брати участь всі охочі, але для студентів богословського класу вони були обов'язковими.

Характеризуючи заняття в богословському класі, слід нагадати, що в ньому студенти продовжували вивчення мов. Студенти продовжували вивчати давньогрецьку, німецьку та французьку мови. В інструкції Самуїла Миславського 1769 р. ішлося про те, що в богословському класі всі студенти мали вивчати, окрім латини, принаймні ще одну із названих мов [695, с. 63–64]. Подібні поради, з акцентом на дискусіях давньогрецькою мовою, містилися у пропозиціях викладачам Переяславського колегіуму 1801 р. від преосвященного Сильвестра Лебединського [468, 1888, № 2, с. 87]. Колишні студенти колегіумів згадували, що викладачі богослов'я віртуозно володіли не тільки латиною, але й німецькою мовою [365, с. 528]. Стосовно вивчення мов документація свідчить, що у богословському класі студенти продовжували їх вивчати (хоча й не всі) [134, арк. 8]. Керівництво колегіумів постійно підкреслювало необхідність усім дітям духовенства у цьому класі вчити давньогрецьку та давньоєврейську мови [207, арк. 21].

Наприкінці XVIII ст. курс богослов'я розширився за рахунок вивчення пастирського богослов'я, канонічного права та Святого Письма [892, ч. 2, с. 526]. Пастирське богослов'я вивчали за книгою Парфенія Сопковського про обов'язки пресвітерів (парафіяльних священиків) [416], канонічне право – за Кормчою Книгою [364]. Таку практику фіксували дослідники історії всіх колегіумів [594, с. 749; 705, 1898, № 17, с. 665]. З 1798 р., так само як у Києво-Могилянській академії [557, с. 143], у колегіумах почали вивчати церковну історію, герменевтику. Про це свідчить відомість богословського класу Харківського колегіуму початку XIX ст. [207, арк. 20 зв.]. У джерелах знаходимо підтвердження того, що і в інших колегіумах встановився подібний порядок викладання. У порадах Переяславському колегіуму 1801 р. від

Сильвестра Лебединського йшлося про те, що він спеціально для вивчення передав до бібліотеки книгу Бінгама з церковної історії [468, 1888, № 2, с. 87]. Працю англійського священика Джозефа Бінгама (Joseph Bingham) використовували як посібник у європейських навчальних закладах. Цією працею користувалися викладачі богослов'я в колегіумах протягом XVIII ст., вона була в особистій бібліотеці професорів Платона Малиновського та Лаврентія Кордета [205, арк. 233; 410, стб. 615]. П. Знаменський писав, що посібником до вивчення Святого Письма була праця Амвросія Подобедова, латинські посібники Буддея, Рамбаха, Озеандера, церковна історія вивчалася за Лангієм, Мосгеймом, Бінгамом, російська – за Платоном, церковна археологія – за Бінгамом [627, с. 760]. Реєстри бібліотеки професора богослов'я Харківського колегіуму Лаврентія Кордета відбиває наявність всього «спектра» посібників [260, л. 13 об.–14 об.]. Чимало із цих книг були в бібліотеці Чернігівського колегіуму (праці Йоганна Будде, Якоба Рамбаха та ін.) [376, с. 11; 599, с. 43]. Відомо, що у першого професора богослов'я Переяславського колегіуму Варлаама Шишацького була величезна власна бібліотека [950, с. 539].

Завершуючи дослідження викладання богослов'я у православних колегіумах XVIII ст. зазначимо, що єпископ Самуїл Миславський у інструкції Харківському колегіуму 1769 р. у розділі про навчання у богословському класі назвав його «богословським факультетом» [695, с. 63]. Наскільки реальний стан викладання відповідав такому визначенню? М. Петров, порівнюючи програму викладання в Києво-Могилянській академії та Московському університетах (на 1784 р.), зробив висновок про те, що їх відрізняли тільки окремі дрібниці [789, с. 77–78]. Як було встановлено, викладання у всіх колегіумах у цей час досягло такої ж повноти, яку мала Києво-Могилянська академія. При оцінці викладання богослов'я в академії слід не оминати увагою спостереження Сергія Головаценка щодо «відкритості як до католицької схоластики, так і до протестантського раціоналізму» [579, с. 192]. Дослідник підкреслив, що «досвід «зустрічі із Заходом», що століттями зростав в умовах

конфесійної полеміки і водночас відносно вільного навчання у католицьких і протестантських школах та університетах», сприяв «залученню київського академічного середовища до загальноєвропейського культурного, богословського та наукового контексту» [579, с. 192]. Таким чином осягаємо, наскільки важливо й надалі досліджувати шляхи, методи та реальні приклади залучення до названого європейського середовища не тільки викладачів та вихованців Києво-Могилянської академії, але й колегіумської спільноти. Оцінюючи богословський курс у колегіумах чи академіях, слід розуміти, що в другій половині XVIII ст. під впливом епохи Просвітництва у Західній Європі, за оцінками дослідників, теологія відходила на другий план, хоча й продовжувала бути фундаментальною базою наук та відігравати методологічну роль у процесі розуміння [941, с. 43]. Щодо Києво-Могилянської академії, сучасні українські дослідники роблять висновки, що вона наприкінці XVIII ст. перетворюється із закладу університетського типу на вузькоцерковний заклад [579, с. 194; 784, с. 23]. Якщо зосередити увагу на цьому курсі, дійсно, в богословських класах колегіумів зосереджувалася уся спеціальна духовна освіта. Але слід також мати на увазі, що богословський курс, наприкінці XVIII ст. доповнюється новими складовими. Методи навчання можна зіставити із тими, які практикували на богословських факультетах європейських університетах. Професори богослов'я в колегіумах наприкінці XVIII ст. почали постійно використовувати у викладанні посібники протестантських богословів та елементи їх системи. Тобто, окрім фіксації поступової «професіоналізації» богословської освіти у колегіумах, необхідно врахувати й ту тенденцію, яка виводила викладання богослов'я на рівень тогочасних європейських університетів. Без останнього розуміння колегіуму як навчального закладу залишиться однобічним.

3. 2. Методи виховання

Поняття «виховання» у широкому розумінні передбачає вплив на особистість з метою її розвитку. Зазначимо, що це трактування включає також

розвиток і розумових здібностей учнів. У більш вузькому розумінні виховання можна трактувати як набір прийомів, що втілюються у певні практики шкільного життя і мають на меті розвиток особистості у певних напрямках (моральне, фізичне, естетичне виховання тощо). Виховання у православних колегіумах являло собою складний комплекс принципів, підходів та методів. Безумовно, його основою були глибокі традиції релігійно-морального виховання, які склалися впродовж багатьох століть. Разом із тим новий час привніс і нові віяння до системи виховання. У даному випадку зосередимося саме на виявленні новацій у методах виховання, які з'явилися у православних колегіумах XVIII ст. Спорідненість православних колегіумів України XVIII ст. із типом гуманістичної школи означала, що в основі цих закладів, так само як і тогочасних єзуїтських колегіумів чи протестантських гімназій, був принцип поєднання гуманітарно-філологічної освіти із релігійно-моральним вихованням. Добре відомо, що в європейській гуманістичній школі метою навчання було формування благочестя, а її теоретичним підґрунтям виступав принцип *pietas litterata* (освіченого благочестя). Виховним ідеалом *pietas litterata* було «знання латини, була діяльна побожність і вміння скрізь поводити себе належно» [972, с. 44]. Ці ідеали були закладені у фундамент гуманістичної школи, на них будувалася уся «конструкція» закладу, кожний її сегмент (навчання, виховання тощо).

Дослідження методів виховання, поширених у православних колегіумах, передбачає їх умовне виокремлення із безпосередніх практик організації навчально-виховного процесу. Вивчення виховних практик вимагає звернення до методів культурної історії, історії повсякденності, історичної психології, які відносно недавно почали освоювати вітчизняні історики й до яких зовсім не вдаються історики педагогіки. Сьогодні нерідко й професійні історики уявляють виховання учнів православних колегіумів, спираючись виключно на художні образи, створені М. Г. Пом'яловським у «Очерках бурси». Вже наприкінці XIX ст. намагалися подолати викривальний пафос Пом'яловського [788, с. 3]. Проте від кінця XIX ст. мало хто з авторів узявся за палітру, на якій

би був увесь спектр фарб для картини виховання в колегіумах. Чимало праць, які написані сучасними істориками педагогіки, хоча й містять аналіз проектів видатних «педагогів-просвітителів», нерідко не ставлять питання про виховні практики, які існували, й впливи на них таких проектів [див., наприклад: 559, с. 49–74]. Педагогічні ідеї, які висловлювалися пересічними викладачами у XVIII ст., зовсім не досліджуються. Роздуми над педагогічними термінами не прив'язують до певного історичного контексту [див., наприклад: 559, с. 189]. Поява непідкріплених висновків зумовлена не тільки ідеологічними упередженнями авторів, а й тим, що виховний процес найменше відбився у джерелах, особливо тих, до яких традиційно зверталися історики XIX–XX ст. Дослідники ще в XIX ст. скаржилися на те, що збереглося вкрай мало архівних матеріалів, які стосуються виховання [892, с. 651]. Брак джерел підштовхує й сучасних істориків зосереджуватися не на конкретних прийомах виховання, які застосовували в навчальних закладах, а на педагогічних поглядах, освітніх ідеях, які висловлювалися у творах провідних діячів української культури. Це нерідко приводить до того, що виховні практики навчальних закладів, зокрема колегіумів, на тлі «передових педагогічних ідей» оголошуються архаїчними, протиприродними. Таку ситуацію можна спостерігати, аналізуючи праці, присвячені педагогічним поглядам Г. С. Сковороди. У більшості праць XX ст. звучать висновки, що Сковорода «як гуманіст, рішуче відходить від тогочасної педагогічної практики», а також те, що «церковники всіляко принижували й ганьбили природу людини» (учнів) [831, с. 109], що «школа перетворювалася на дитячу в'язницю», проти чого й піднявся Сковорода [716, с. 126, 127]. Твердження, які зустрічаються в сучасних працях та підручниках, мало відрізняються від тих, які були озвучені радянськими істориками педагогіки. Приміром, в одному із сучасних підручників з історії педагогіки України йдеться про те, що викладена у працях Сковороди «концепція моралі принципово розходилася з церковними догматами, в результаті чого його звільнили від викладання в Харківському колегіумі [532, с. 127]. Факт залишення Сковородою колегіумів автоматично стає «вироком» для виховних

практик колегіумів. При цьому дослідники ігнорують важливі спостереження, які були зроблені А. Ніженець, яка дійшла висновку, що учні мислителя, а також у свою чергу їх учні наслідували ідеї учителя, які, таким чином, переходили з покоління в покоління [762, с. 203]. Серед студентів, яких назвала авторка, були й ті, які згодом стали викладачами Харківського колегіуму (Микола Завадовський, Іван Двигубський, Василь Снісарев, Федір Татарський) [див. про це: 828, с. 144–145].

Як вже зазначалося, модель єзуїтського колегіуму й способи виховання, які використовували педагоги у цих школах, були сприйняті організаторами Києво-Могилянської колегіуму ще у XVII ст. [790, с. 102]. Навіть недруги єзуїтської педагогіки, які відкрито демонстрували негативне відношення до Товариства Ісуса, визначали, що його педагогіка вмiла не тільки привернути, але навіть прив'язати юнацтво до своїх шкіл, оскільки ця педагогіка придiляла вихованню більше значення, ніж освіті [699, № 7, с. 105; 699, № 8, с. 438, 444; 790, с. 100]. Відомий німецький педагог Карл Шмідт у праці з історії педагогіки ще у другій половині XIX ст. дійшов висновку, що єзуїти зробили виховання певною системою (до якої належав і порядок занять, а метод, дисципліна, внутрішній устрій шкіл) [976, с. 215]. Т. Шевченко зауважила, що педагогічні настанови єзуїтів були співзвучні також із лютерівським розумінням освіти, тому у протестантських гімназіях також опікувалися моральним та релігійним вихованням учнів [972, с. 47, 48]. Взагалі у XVII – на початку XVIII ст., а пізніше у працях просвітителів вихованню надавалося величезне значення й неодноразово підкреслювалася віра у безмежні можливості педагогіки. Г. Ф. Лейбниць на початку XVIII ст. висловився так: «Дайте нам у руки виховання, й ми менш ніж за століття змінимо характер Європи» [цит. за: 878, с. 206]. Говорячи про єзуїтську модель виховання, дослідники нерідко робили акцент на тому, що воно було «строго-релігійним» [699, № 8, с. 444; 726, с. 30]. Уважаємо, що негативізм оцінок російської історіографії, що потім перекочували до історіографії радянської, не враховує історико-культурне тло, на якому ці школи виникали. У цей час гуманістичні

школи всіх конфесій надавали релігійному вихованню неабиякого значення, а прагнення дотриматися певних конфесійних основ було однією із головних спонук до їх заснування. Ігнатій Лойола у IV частині «Конституції» сформулював кредо єзуїтського шкільництва так: «школа, окрім навчання, мусить ще виховувати релігійно і морально» [972, с. 51]. Якщо звернутися до «Ratio Studiorum», побачимо, що конкретними способами духовного контролю над учнями єзуїтських шкіл було їх заохочення до сповіді, щоденна участь у месі, слухання проповідей на свята тощо [464, с. 148]. Єзуїтська педагогіка знайшла чимало виховних прийомів, які зробили релігійне виховання достатньо успішним.

Історія Києво-Могилянської академії та інших колегіумів свідчить, що їх засновники і керівники сприймали релігійне виховання як необхідну й природну складову навчання. Дослідники наприкінці XIX й особливо у XX ст., намагаючись підкреслити потужний світський компонент та спрямованість освіти, яку надавали академія та колегіуми, вдавалися до приниження ролі релігійного виховання як однієї з підвалин освіти. Автори XIX ст. докладно описали, що учні академії мали регулярно відвідувати служби в храмі, виконувати деякі обов'язки при богослужінні (співати та читати на кліросі), виконувати паламарські та служительські обов'язки у конгрегаційній церкві [699, с. 573]. Те саме робили й учні православних колегіумів. Дослідники XIX ст. відзначали релігійний характер виховання у колегіумах, який перш за все мав прояв у виконанні і дотриманні всіх необхідних церковних обрядів [697, с. 436–437]. Ілля Тимківський, згадуючи навчання у Переяславському колегіумі, писав, що учні обов'язково мали бути на службі у храмі в недільні та святкові дні причому кожний клас мав визначене місце у храмі, викладачі фіксували присутність учнів на службі та їх поведінку [478, с. 21]. Про існування подібної практики свідчить й інструкція для інспекторів Харківського колегіуму (1796 р.) [695, с. 80]. У її першому пункті наголошувалося на необхідності навчати учнів «добронравію и страху Божію», далі йшлося про обов'язок учнів читати кожен день молитви та ходити до

церкви й завдання для інспекторів «скільки можна внедряють в мысли силу Закона Божія и добронравія» [цит. за: 695, с. 80–81].

Важливими віхами, які визначали ритм життя колегіумів, були церковні свята й церковний календар у цілому. Під час великих свят (Великдень, Різдво) колегіуми відвідували архієреї, інші знатні особи, на честь гостей учні різних класів писали вірші та промови. Існує чимало джерел, які свідчать про приготування учнів всіх класів до релігійних свят (зокрема, у Харківському колегіуму до Великодніх свят у 1792 р.) [78, арк. 1]. Достатньо типовими виглядають спогади Ф. Луб'яновського, який писав, що вийшов із Харківського колегіуму «с благогоговенієм к Евангелію и ученію церкви» [381, с. 113–114]. На початку ХІХ ст. колишній викладач Переяславського колегіуму Єпіфаній Канівецький, який тільки перейшов до Олександрівської семінарії, у своєму слові про обов'язки наставників визначив мету навчання, підкресливши, що «ученіє, ...неприменно должно соединять с благочестієм и добродетелью» [346, с. 2, 3–4].

Добре відомо про існування студентських братств (конгрегацій) у Києво-Могилянській академії, які були важливою складовою релігійного виховання [790, с. 103]. Дослідники неодноразово писали про велику роль, яку відігравали в релігійному вихованні студентські конгрегації, що створювалися в кожній єзуїтській школі (у великих школах їх могло бути декілька) [972, с. 81]. Статут конгрегації передбачав проходження майбутніми братчиками духовного випробування, а після вступу – щоденну участь у месі, щотижневу сповідь, причащення кожного місяця, дотримання постів, читання молитов, участь у церковних урочистостях, старанність у навчанні [див. про це: 972, с. 81–82]. До братств входила найздібніша молодь, що робило їх одним з елементів змагальності [972, с. 82]. Щодо православних колегіумів, добре відомо про існування конгрегації у Чернігівському колегіумі [925, с. 65–66]. Цікаво, що вона була створена в ім'я Богородиці Непорочне Зачаття.

Науковці звертали увагу на те, що викладачі православних колегіумів виступили авторами ряду праць наставницького характеру [644, с. 244; 686,

с. 87]. Надаючи оцінку цим книгам, сучасні дослідники нерідко шукають у педагогічних поглядах викладачів колегіумів оригінальності та нових теорій. С. Мащенко у розвідці, присвяченій світоглядно-освітньому вченню Іоанна Максимовича, стверджує, що він висловив у творах ряд оригінальних ідей про виховання особистості, а його філософські погляди стали «методологією виховної діяльності» Чернігівського колегіуму [738, с. 145]. Нагадаємо, що твори, які перекладав Іоан Максимович були морально-релігійними настановами та роздумами католицьких та протестантських богословів.

Досліджуючи методи виховання у колегіумах, не можемо не згадати ті ідеї та педагогічні настанови, які містилися у «Духовному Регламенті». Дослідники XIX–XX ст. неодноразово наголошували, що у цьому документі Феофан Прокопович висловив думки з приводу виховання, які на півстоліття випередили розвиток вітчизняних педагогічних ідей [571, с. 198; 646, с. 187; 740, с. 86; 847, с. 116]. У ньому формулювалося завдання для держави щодо створення «нової породи людей», задля чого Феофан Прокопович вважав за необхідне перші три роки навчання відгородити учнів від будь-яких побічних впливів (включаючи батьків), задля чого діти мали постійно жити в «семінарії» (яка трактувалася як приміщення для проживання). У «Регламенті» також було описано ряд конкретних методів виховання, вимог щодо нагляду за учнями, розпорядку дня, окреслено систему покарань та заохочень. Варто звернути увагу на те, що ці методи мають великі збіги із педагогічними прийомами єзуїтів. Важливо підкреслити, що не всі пропозиції цього документа були втілені на практиці (створення закритих семінарій ніде не відбулося). Натомість ряд прийомів єзуїтської педагогіки, які були добре відомі й сприйняті Києво-Могилянською академією, активно застосовувалися у православних колегіумах у XVIII ст.

Встановлюючи загальні погляди на методи виховання, слід зазначити, що для того часу поняття «виховання» й «дисципліна» наближалися одне до одного, а нерідко збігалися. Виховні дії часто розуміли як дисциплінарні (й навпаки). Такі погляди були притаманні часу, їх демонструє й «Духовний

Регламент». Видатні філософи на рубежі XVII–XVIII ст., які висували свої проекти школи, надавали особливого значення порядку та дисципліні у навчальних закладах, особливо на початкових стадіях навчання та виховання [878, с. 209].

Розуміння порядку та дисципліни передбачало виконання учнями обов'язків щодо навчання, організації вільного часу, поведінки вдома. Питання регламентації часу студентів Києво-Могилянської академії добре розглянуті О. Задорожною [620, с. 163–177]. На жаль, подібних документів, які стосувалися колегіумів, не знайдено. Відомо, що у колегіумах існував розклад занять, у якому було передбачено часи занять та відпочинку. Запорукою виконання учнями їх обов'язків мала бути певна система нагляду, яка передбачала продуманий і чітко визначений порядок розподілу обов'язків серед наставників. Ця система, яка діяла в єзуїтських колегіумах, Києво-Могилянській академії та православних колегіумах, містила чимало спільного. Нагляд за учнями був обов'язком кожного учителя. Керівництво колегіумів не втомлювалося нагадувати про це викладачам [91, арк. 1–1 зв.]. Посада префекта передбачала здійснення загального нагляду за колегіумом, у тому числі й за викладачами. Відомо також про існування у колегіумах посади суперінтенданта (який обирався з викладачів молодших класів), до обов'язків якого входив нагляд за учнями (відвідування кімнат учнів у бурсі і приватних квартир).

Відомо, що у Києво-Могилянській академії також прижилися методи взаємного нагляду учнів, обрання учителями для цього кращих учнів. У літературі докладно описані обов'язки, які покладалися на «сеньйорів», «інспекторів», «візитаторів», «директорів», «цензорів» у Києво-Могилянській академії [557, с. 56; 699, с. 565]. Ці учні були помічниками суперінтенданта. У православних колегіумах відомо про існування більшості із цих учнівських посад [697, с. 434; 925, с. 60–63]. Посада сеньйора, наприклад, передбачала нагляд за учнями, перш за все поведінкою, задля чого сеньйори мали відвідувати квартири учнів, а сеньйори бурс, відповідно, наглядати за

кімнатами. Якщо учень колегіуму чинив якісь безглуздя, сеньйор бурси давав відповідні пояснення. Такі обов'язки зберігалися до початку XIX ст., про що свідчить випадок крадіжки грошей учнем Харківського колегіуму (1802 р.) [210, арк. 2]. Найбільше відомостей у джерелах збереглося про посаду інспектора. Інспекторами були учні старших класів, які мали допомагати навчатися учням молодших класів та наглядати за ними. Їх призначали для кожної кімнати бурси. Інспектори, які жили на квартирах разом із декількома учнями, мали наглядати за навчанням та поведінкою, а також контролювати господарство. За виконання обов'язків від батьків учнів вони отримували грошову винагороду. Інспектори мали повідомляти суперінтенданта про вчинки учнів. У науковій літературі відома інструкція для інспекторів Харківського колегіуму 1796 р., якою встановлювалися їх обов'язки. Цю інструкцію опублікував А. Лебедев [див.: 695, с. 79–84], і вона декілька разів ставала об'єктом дослідження [828, с. 108–109]. Інструкція є цінною пам'яткою педагогічної думки, однією з небагатьох, у яких відбилися погляди на різні аспекти виховання. Відзначимо, А. С. Лебедев писав, що надрукував її за списком 1796 р. [695, с. 80], отже, подібні інструкції існували й раніше. Про існування цих інструкцій, принаймні на початку 1790-х рр., говорять і матеріали однієї із справ 1793 р., в якій йшлося про те, що інспектор мав переписати правила і роздати всім інспекторам колегіуму [106, арк. 1 зв.]. В інструкції (за списком 1796 р.) надані поради інспекторам, які по суті визначали нагляд не як спостереження, а радше як засіб запобігання можливим неприємним ситуаціям. Документ містить словесні звороти, які сформульовані радше як поради, а не вимоги. Укладачі правил писали, щоб інспектори «всячески старались» аби у вільний час їх підопічні, й вони самі читали книги. Інспекторам радили без особливої потреби не відпускати учнів із квартир й застерігали, щоб ті «не ходили по базару без нужды», так само й інспекторам радили вулицями не тинятися, «не шататься по чужим квартирам» [цит. за: 695, с. 81].

Києво-Могилянська академія та православні колегіуми із досвіду єзуїтської педагогіки запозичили продуману й розгалужену систему заохочень та покарань учнів. Історики освіти та педагогіки неодноразово відзначали, що в школах Товариства Ісуса діяла система заохочень та покарань, яка спонукала учнів до навчання. До речі, дослідники XIX ст. лише у загальних рисах описали систему покарань у Києво-Могилянській академії та православних колегіумах. Приміром, у великій статті, спеціально присвяченій педагогічним прийомам у академії, аналізу покарань, які застосовували до учнів, М. Лінчевський відвів лише дві сторінки [699, с. 586–587]. Подібне ставлення спостерігаємо у працях істориків колегіумів, які намагалися уникати епізодів, пов'язаних із застосуванням покарань. Проте повноцінний аналіз виховного процесу неможливий без розгляду як системи заохочень, так і системи покарань. Сьогодні можна побачити наслідки ігнорування вивчення системи покарань, які проявляються в тому, що дослідники наголошують на гуманному ставленні до учнів, незважаючи на загальноприйняті тоді педагогічні уявлення про необхідність та користь певних видів фізичного впливу на дитину.

Тілесні покарання, які застосовувалися в Києво-Могилянській академії та православних колегіумах, застосовувалися і в єзуїтських колегіумах, інших гуманістичних школах, домашньому вихованні. Покарання в єзуїтських школах були різними: виконання додаткових класних завдань, триваліші молитви, тілесні покарання [972, с. 79]. До порушників застосовувалися й різки, й інші види тілесних покарань (били лінійкою по руках, ставили на коліна) [790, с. 107, 110]. Учителі єзуїтських шкіл власноруч ніколи не здійснювали тілесних покарань [972, с. 79]. Різки зазвичай застосовували тільки для учнів молодших класів, на доросліших намагалися впливати словом, переконанням. Така практика існувала у Києво-Могилянській академії [858, с. 187]. Слід відзначити, що покарання, які сучасна людина сприймає як жахливі, у XVIII ст., за висновками П. Левицького, В. Демидовського, відповідали системі тогочасного виховання, яка була достатньо жорстокою, й шмагання різками було звичним, часто вживаним покаранням [594, с. 750; 697,

с. 433]. Навіть призначені до учнів інспектори нерідко застосовували різки до своїх підопічних. Подібний випадок стався у Переяславському колегіумі у 1746 р. [569, с. 7].

У Переяславському колегіумі покарання різками виконували найгірші за успіхами учні, яких називали «сікарями» або «calefactor'ами» («зігриваючими»), а за тяжкі провини учня сікли двоє «сікарів», під дзвін колегіумського дзвону (його звук розносився по місту) [697, с. 433]. Сікли нерідко до крові, що називалося загальновідомим тоді визначенням «березова каша». За спогадами колишніх учнів колегіумів, так сікли лише за надзвичайні вчинки: крадіжку, пияцтво, буйство [367, с. 98]. Така практика існувала і в Чернігівському колегіумі [896, с. 713]. Серед покарань, які застосовували у колегіумах, згадуються «палі» (удари лінійкою по руках), поклони, стояння на колінах (іноді на гречці). При цьому необхідно враховувати, що удари «палями», деякі інші покарання, застосовувалися як певний ритуал (особливо для тих, хто тільки вступив до закладу). В автобіографічній повісті «Бурсак» Василь Наріжний добре показав це на прикладі головного героя Неона, якого покарали ударами «палі» у перший день занять у Переяславському колегіумі. Пояснення надав досвідчений учень, який розказав новоприбулому, що в колегіумі так привчають до покірливості та терпіння, й порадив Неону потерпіти, запевнивши, що, коли він буде добре вчитися, кривди скоро закінчаться [393, с. 12]. Переживання літературного героя перегукуються із спогадами М. Т. Каченовського (записані його сином), видатного історика, який закінчив Харківський колегіум. Каченовський згадав добре відому з історії всіх колегіумів традицію сікти всіх без винятку учнів кожної суботи, й зазначив, що ці акції були більше традицією, аніж безглуздою розправою, адже для учнів, «выдающихся прилежанием и благонравием, обращался в одну лишь формальность поднимания и опускания розги» [357, с. 260].

За згадками вихованців Чернігівського колегіуму, у класі інфими стояли березові різки й сидів учень, який за наказом учителя сік різкою [369, № 7, с. 189]. Різки застосовували за певним порядком, залежно від оцінок, причому

за погані оцінки учитель декілька разів висловлював догану, й лише коли школяр не виправляв таку оцінку, звучало «flecti!» й учень виходив до порогу класу, ставав навколішки. Коли оцінкою аудитора було «nescit», цензор у класі поров таких вихованців, і як згадував І. Кулжинський, число ударів учитель призначав залежно від того, наскільки часто школяр отримував негативну оцінку [369, № 7, с. 191]. У спогадах підкреслювалося, що покарання різками застосовували лише до класу поетики [369, № 7, с. 192]. Загальноприйнятою у всіх колегіумах була практика застосування різок до учнів-утікачів. Більшість їх були учнями молодшого віку, а втеча вважалася серйозним вчинком. Резолюції про те, щоб утікача повернули до колегіуму та висікли, зустрічаємо протягом XVIII ст. [83, арк. 1]. В указі переяславського єпископа Йова Базилевича йшлося про те, що за першу втечу учня мають карати різками, якщо це трапиться вдруге – карати у шкільних сінях, за третю – «при собрании всех учеников публично перед школами» [28, арк. 27].

Джерела свідчать, що викладачі колегіумів розуміли, що покарання різками, окрім фізичних страждань, завдає й морального приниження, й намагалися їх обмежити. Це видно з листування між префектом Чернігівського колегіуму Сильвестром Новопольським та префектом Києво-Могилянської академії Георгієм Кониським щодо учня колегіуму Петра Мінца (1749 р.) [896, с. 712].

До речі, покарання різками застосовувалося як до учнів Петербурзької академічної гімназії, так і до студентів академічного Петербурзького університету [920, с. 28; 921, с. 36, 38]. У літературі наводилися свідчення про те, що учнів Московської академії за тяжкі провини карали не різками, ударами палиць по спині, саджали на ланцюг [882, с. 407].

Відомо, що до студентів вищих класів колегіумів (філософського та богословського) покарання різками не застосовували. Хоча чернігівський єпископ Віктор Садковський тільки в 1803 р. заборонив тілесні покарання для учнів старших класів [896, с. 713], вочевидь, таких поглядів дотримувалися і раніше. Ще в указі белгородського єпископа Петра Смелича 1738 р. містилася

вимога «детей жестоко ни за что не наказывать» [693, с. 57]. Джерела свідчать, що наприкінці XVIII ст. у Переяславському колегіумі різки застосовували лише у крайніх випадках [174, арк. 4]. Наприкінці XVIII ст. й у Харківському колегіумі різки застосовували тільки в надзвичайних ситуаціях [892, ч. 2, с. 655]. У спогадах така поблажливість до учнів навіть критикувалася [477, с. 77].

Для дослідження виховних практик важливо не тільки аналізувати наявні інструкції, але й виявляти факти їх порушень, аналізувати реакцію керівництва на недотримання інструкцій, на жорстоке поводження із учнями. Існує чимало фактів, які свідчать, що за подібні порушення педагоги нерідко звільнялися з посади. У 1802 р. чернігівський єпископ Віктор Садковський в указі ректору семінарії Павлу писав про вимоги не наказувати «тілесно» учнів богословського класу, а у наступному році ректора було звільнено із посади саме з причини порушення цього указу [627, с. 728]. В інструкції інспекторам Харківського колегіуму (1796 р.) зазначалося, що необхідно прагнути виправляти учнів не стільки покаранням, скільки напученням і карати за прогріхи вельми помірно [цит. за: 695, с. 82]. Випадки побиття інспекторами своїх підопічних ставали предметом розгляду. У листопаді 1793 р. у Харківському колегіумі обговорювався випадок побиття інспектором Микитою Максимовичем учня Павла Волошинова. Покаранням за порушення інструкції було 50 поклонів перед іконою Богоматері, а також наказано переписати правила для себе й для всіх інших інспекторів [106, арк. 1 зв.]. Текст інструкції (1796 р.) дає можливість стверджувати, що інспекторів намагалися утримати не тільки від тілесних покарань, але й від моральних принижень учнів. Укладачі правил забороняли примушувати школярів знімати з інспекторів чоботи та чистити їх, давати прізвиська, лаяти їх недобропрстойно [цит. за: 695, с. 83].

Джерела свідчать про те, що деяких учителів звільняли з посад за погане ставлення та приниження учнів. І. Крамаренко згадував про учителя граматичного класу Переяславського колегіуму С. Андрущенка, який ображав учнів, котрі погано навчалися латини, уїдливіми словами: «пень, колода,

чурбан, чемодан» [367, с. 97, 98]. Після скарг учнів, учителя було звільнено. Привертає увагу формулювання скарги сеньйора Чернігівської бурси Федора Григоровича ректору колегіуму на учителя граматичного класу Козьму Осокова (12 червня 1798 р.), що учитель лаяв його «дураком, нічого не смыслящим» [221, арк. 256]. Примітно, що подібні скарги стосувалися майже завжди учителів нижчих граматичних класів. Вочевидь, осіб, які виявляли якості, несумісні з учительською посадою, керівництво звільняло, тому ми не зустрічаємо їх серед викладачів середніх та вищих класів. У спогадах учнів неодноразово згадувалися викладачі, які були нетерпимими до фізичних покарань. Так, у спогадах про учителя Переяславського колегіуму Йосипа Козачківського відзначалося, що він не тільки рідко застосовував різки, але намагався завжди впливати на учнів словесними повчаннями, шукаючи методи впливу на совість учнів [174, арк. 4–5].

Оскільки у колегіумах не було чітко визначено, які покарання призначалися за певні порушення, можна побачити, як по-різному їх застосовували. Скажімо, на «чорну роботу» було відправлено учня за втечу із колегіуму [103]. Те саме було призначено архієреєм Сильвестром Лебединським студенту філософського класу Переяславського колегіуму, який прийшов просити вільного священницького місця «во французском жилете» (учню було наказано виконувати «чорну роботу» чотири дні) [468, 1887, № 21, с. 775]. Відомі випадки, коли учнів старших класів штрафували за певні вчинки. Ця міра покарання була передбачена інструкцією Сильвестра Лебединського (1801 р.) [468, 1888, № 2, с. 84]. Із спогадів І. Крамаренка відомо про існування карцеру в Переяславському колегіумі, куди за тяжкі провини саджали на декілька діб на хліб та воду [367, с. 98].

Слід зауважити, що у разі скоєння учнем серйозних вчинків (крадіжка, підробка документів) покарання учнів здійснювали державні органи влади [858, с. 188]. Коли в 1802 р. учень синтаксичного класу Харківського колегіуму Петро Котляревський украв гроші у ченця Іустина, палата карного суду губренського правління ухвалила рішення віддати учня у солдати [210, арк. 8].

Вид покарання учня залежав і від його соціального стану. У православних колегіумах дуже рідко застосовували таку крайню міру покарання, як відрахування учня із закладу, оскільки керівництво добре розуміло, що вигнання зі школи для дітей духовенства означало виключення з цього стану й віднесення до податкового стану. У таких випадках одразу приймалося два рішення: про відрахування, й передачу учня до відомства військового начальства [468, 1887, № 21, с. 774–775]. Тому навіть коли вчинки були достатньо серйозними, керівництво колегіумів намагалося знайти їм пояснення чи виправдання. Наприклад, коли чотирьох учнів риторики Харківського колегіуму було зупинено на міській заставі за те, що вони намагалися пронести у місто чверть горілки, їм загрожувало виключення і з колегіуму, і з духовного звання. Єпископ Христофор Сулима заступився за учнів, випросив у губернатора помилування, мотивуючи це тим, що студенти вчинили це не через зіпсованість характерів, не через прихильність до пияцтва (адже викладачі характеризували їх позитивно), а у перший раз через юний вік. Учні було покарано різками й узято підписку, що у подальшому вони такого не вчинять [690, 1893, вып. 7, с. 167–168]. Однак, коли йшлося про свавільні пропуски занять, які не припинилися й після умовлянь, сина священика, студента філософського класу Г. Моклаковського було відраховано із колегіуму [211, арк. 1–19].

Шляхетських синів, навчання яких в колегіумах не було обов'язковим, викладачі намагалися наставляти передовсім напученнями та вмовляннями. Збереглося декілька документів, які свідчать про те, що учителі православних колегіумів писали листи до учнів, щоб вплинути на них, переконати їх змінити негідне життя, почати вчитися. У літературі неодноразово зверталася увага на листування Г. С. Сковороди зі своїми учнями, з якими він спілкувався, ділився роздумами, давав поради щодо навчання, читання книг тощо. Адресати Г. С. Сковороди відзначалися старанністю, успіхами й гідною поведінкою. Зовсім інші проблеми стояли перед викладачами, які писали до учнів, котрі відзначалися недостойними вчинками. Такі листи не менш цікаві, оскільки в

них відбилися методи впливу на «важких» у педагогічному розумінні учнів. Оскільки подібних пам'яток збереглося вкрай мало, вважаємо, що такі листи надають можливість виявити педагогічні погляди пересічних викладачів православних колегіумів XVIII ст. Звертаємо увагу на те, що листи до учнів писали не тільки викладачі, але й керівники колегіумів. Так, у лютому 1784 р. ректор Переяславського колегіуму Йов Базилевич написав лист до учня Симеона Шабельського (представника відомої на Слобожанщині дворянської родини). У перших же рядках ректор рекомендував учневі «благочестіє, страх Божій і прилежаніє к наукам», й саме ці думки далі розвивалися у листі. Йов Базилевич закидав Симеону, що той постійно буває у товаристві недостойних людей, «призрев науки, к изученію которых сюда послан» [цит. за: 574, с. 324]. У листі був заклик соромитися минулого. І все-таки загальну тональність листа визначає турбота та доброзичливість, яку підкреслив й підпис: «от души тебе благожелающей». З листами-напученнями до учнів зверталися не тільки викладачі, але й батьки. Дослідник історії Чернігівського колегіуму М. Благовещенський навів зразок листа батька до сина з рукописного курсу риторики 1748 р. Батько повідомляв, що знає про те, що син частіше відвідує шинки, ніж храм та школу, закликав більше цінувати «добродетель и науку», а наприкінці сформулював свої погрози сину (коли до нього добереться) лаконічно: «сорву тебе ухо» [547, 1904, № 4, с. 149, 150]. Пам'яткою батьківської педагогіки виступає і лист до сина із записничка студента Харківського колегіуму Г. Булгакова. Батько писав, що мати посилає п'ять рублів, але якщо син застосує їх «в пользу, то это будет для меня приятно. Когда же издержишь понапрасно на пустяки, то будешь ты осел, а я твой верный отец» [223, арк. 387].

Після розгляду основних видів покарань, які застосовували до учнів православних колегіумів України у XVIII ст., варто дослідити різновиди заохочень до навчання, а також порівняти їх види із практикою єзуїтських колегіумів. Відомо, що в «Конституції» Ігнатій Лойола наголошував, що серед основних засад єзуїтського шкільництва має бути обмеженість тілесних

покарань, натомість на учнів мали «впливати вмовляннями, похвалами і впровадженням змагальності» [цит. за: 972, с. 51]. Єзуїтська педагогіка прославилася тим, що розробила розгалужену систему нагород для учнів [972, с. 79]. У програмі «Ratio studiorum» ряд пунктів було присвячено саме нагородам [464, с. 64, 145, 146]. В єзуїтських колегіумах було передбачено як моральну підтримку учнів, так і матеріальну. Найбільш «масовими» нагородами були книги, хрестики, іконки, які публічно вручали кращим учням [972, с. 73]. У попередньому підрозділі йшлося про організацію змагань учнів єзуїтських колегіумів на заняттях. Кращих учнів, виявлених у ході змагань, відзначали почесними титулами: «декуріон», «імператор», «претор», «трибун», «сенатор» [699, № 8, с. 445–446]. Вже розглядалися погляди істориків освіти щодо деяких прийомів єзуїтської педагогіки. Дослідники ще на наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. почали віддавати належне єзуїтській педагогіці [782, с. 92].

У православних колегіумах сприйняли практику організації змагань учнів на заняттях. Заохочення до навчання відрізнялися залежно від віку учнів. Так, у православних колегіумах, за прикладом єзуїтських, у молодших класах широко застосовували систему схвалень (Laudes), які записувалися учню. За провини учитель відраховував ці «схвалення» із загальної кількості. Колишній учень Переяславського колегіуму І. Тимківський згадував, що взимку він заслужив 500 «схвалень», половину з яких «прогуляв» навесні, оскільки любляв грати у м'яч [478, № 17, с. 20].

Як нагороду за гарне навчання та поведінку можна розглядати й призначення учнів на посади інспекторів та сеньйорів. Дослідники зазначали, що інспекторами до дітей знатних і багатих людей керівництво колегіумів призначало найбільш талановитих учнів [569, с. 6]. До відзнак можна віднести й право виступу учня на святкових подіях у колегіумі, виступ на публічних іспитах перед публікою. Після таких виступів було прийнято дарувати учням книги. До відзнак можна віднести й рекомендацію старанного та здібного учня на вигідне місце кондицій. Особливо допомагало бідним учням зарахування за ними священницького місця, з якого вони починали отримувати прибутки вже

під час навчання. Не менш важливе й те, що найбільш здібних учнів посилали для продовження навчання за кордон, до Києво-Могилянської академії чи університетів Російської імперії.

Серед заохочень, якими підтримували учнів православних колегіумів, варто назвати нагородження срібними медалями кращих учнів, яке застосовували в Харківському колегіумі з липня 1813 р. Існування такої нагороди було унікальним явищем для духовних академій та семінарій Російської імперії [див. про це: 828, с. 112–114]. Право нагородження вихованців медалями було виклопотане родичем князів Голіциних відомим меценатом М. П. Румянцевим.

Дослідження методів виховання учнів не може бути повним без розгляду виховних прийомів, які застосовували до учнів, що проживали в бурсі. Для всіх православних колегіумів XVIII ст. було характерно те, що в бурсах проживали далеко не всі вихованці колегіумів, а лише невелике їх число по відношенню до загалу учнів. Саме це М. Петров назвав дуже важливим фактором, який суттєво впливав на внутрішнє життя семінарій, оскільки проживання на «вільних квартирах» породжувало типи та побут, яких не було у «закритих» навчальних закладах [788, с. 3]. Організація самої бурси, самоорганізація учнів, їх почесні титули, взаємоконтроль, який був традиційно притаманний колегіумським бурсам, добре описаний В. Наріжним у повісті «Бурсак». Один з героїв із захватом і піднесенням пояснював новачку Неону розумну і дієву організацію цього життя [393, с. 14]. Учні, які виконували певні обов'язки у бурсі, мали й привілеї. Система почесних звань була також частково запозичена з єзуїтських колегіумів. Із розповідей героїв повісті Наріжного стає зрозумілою картина життя у бурсі, з її продуманою системою нагляду та підтримки порядку. Важливо відмітити, що у бурсі існували певні традиції застосування дисциплінарних стягнень, коли певні вчинки учнів розглядалися керівництвом колегіуму, а деякі покарання виносилися самими «сенаторами».

Важливою пам'яткою, яка демонструє, що й наприкінці XVIII ст. у православних колегіумах існували порядки, запозичені із подібної практики

єзуїтських колегіумів, є «Учреждение о содержании бурсь» 1792 р., створене для бурси Чернігівського колегіуму [457, 1904, № 4, с. 152]. Документ дає можливість побачити тотожність обов'язків суперінтенданта (вчителя, який наглядав за бурсою), сеньйора (студента, який її очолював), директора та інспекторів, із подібними посадами у єзуїтських колегіумах. Дисциплінарним стягненням у інструкції приділялася традиційно велика увага. Зокрема, суперінтенданти мав «штрафувати выговорами» інспекторів, які погано доглядали за своїми учнями, але коли це не допомагало, він позбавляв їх кондицій та призначав інших учнів. У документі називалися непристойні форми дозвілля, які наглядачі мали не допускати. Учні заборонялося ходити містом, особливо «по шинкам, трактирам, свадьбам и другим зазорным местам», стосовно нагляду за студентами старших класів було відзначено, «чтобы никто трубки не курил, в карты не играл и чтоб не было никакого шума» [цит. за: 547, 1904, № 4, с. 154]. Відомо декілька подібних інструкцій кінця XVIII ст. щодо нагляду за вихованцями колегіумських бурс, які за змістом та духом дуже близькі між собою. Так, у листі белгородського єпископа Феоктиста Мочульського керівництву Харківського колегіуму 28 вересня 1793 р. наголошувалося, що нагляд за вихованцями мав відбуватися з метою «отвращения безчиния и неблагопристойности» [61, арк. 45]. Підкреслимо, що організація бурси передбачала з боку керівництва колегіумів не тільки контроль, але й певні кроки щодо організації дозвілля учнів. Саме для цього єпископ Самуїл Миславський надіслав до бурси Харківського колегіуму гроші на газети [57, арк. 1].

Проблема організації дозвілля учнів завжди виступає педагогічною проблемою, вирішення якої відбувалося по-різному залежно від епохи й типу навчального закладу. Організація дозвілля становить важливу складову характеристики конкретних виховних прийомів. Відомий російський культуролог М. А. Хренов зауважив, що «ігрові характеристики» західної культури відрізняються від характеристик слов'янської або російської культури [953, с. 21]. Такий підхід може стати плідним, адже встановлення

видів дозвілля учнів православних колегіумів, різновидів ігрових практик надає можливість обрати новий ракурс дослідження української культури, типології виховних практик. Культура дозвілля учнів та викладачів православних колегіумів вже ставала предметом спеціальної розвідки [822]. Важливо відмітити, що, окрім відпочинку, який був пов'язаний із церковними святами, й був традиційним та характерним для всіх прошарків населення, у православних колегіумах у XVIII ст. з'являються та закріплюються нові практики дозвілля. Слідом за Києво-Могилянською академією, православні колегіуми сприйняли деякі форми дозвілля учнів, характерні для єзуїтських колегіумів. Феофан Прокопович у «Духовному Регламенті» фактично зафіксував ті форми, які вже прижилися та існували у Києво-Могилянській академії. Творець «Духовного Регламенту» підкреслив доцільність кожного дня дві години відводити на прогулянки семінаристів, й у цей час заборонялося вчитися. Ці прогулянки мали включати й рухливі ігри [431]. Отже, відпочинком від навчання Феофан Прокопович уважав активні ігри учнів, які дозволяли б зняти напругу й забезпечити повноцінний фізичний розвиток юнаків. Сьогодні загальновідомо, наскільки цей підхід до навчання та виховання обґрунтований, але для того часу це було новацією. З метою відпочинку від навчання «Регламент» пропонував розважальні поїздки учнів у теплу пору року за місто, які отримали назву «рекреацій» (з латини «recreationes» – відновлення, відродження). Феофан Прокопович пропонував у години відпочинку, як це було прийнято у Києво-Могилянській академії, влаштовувати диспути, комедії та веселі риторські «екзерциції». Якщо ж звернутися до «Ratio Studiorum», побачимо, що для учнів єзуїтських шкіл були чітко визначені години навчання та відпочинку, в тому числі щорічні та щотижневі вакації, святкові дні тощо [464, с. 56–58]. Отже, очевидні впливи єзуїтського шкільництва і на організацію дозвілля учнів православних колегіумів.

Ідеї, закладені у «Духовному Регламенті», були прогресивними для свого часу й відповідали духу раннього Просвітництва [704, с. 35]. Відомо, що

практика духовних шкіл Російської імперії далеко не збігалася із тим, що накреслив Феофан Прокопович у цьому документі. Дослідники історії духовних шкіл підкреслювали, що на практиці найбільше розходжень із тим, що пропонував «Регламент», було саме у виховному процесі [571, с. 198; 627, с. 390]. Однак цей висновок зовсім не стосується православних колегіумів України, у яких засвоїли апробовані в Києво-Могилянській академії форми відпочинку, нерозривно пов'язані із виховним процесом. Перш за все звернемо увагу на практику рекреацій, яка швидко розповсюдилася й стала звичайною у всіх колегіумах [697, с. 436; 828, с. 110]. Прогулянки за місто викладачів та учнів колегіумів були дуже популярними. Оскільки найчастіше вони відбувалися у травні, за ними закріпилася назва «травневі рекреації». В одному з видань початку ХІХ ст. час влаштування травневої рекреації пояснюється періодом «открытия благотворной весны» [382, с. 1]. Як свідчать джерела, в яких існують описи такого виду відпочинку, у ньому був присутній певний ритуал. Студенти збиралися під вікнами келії ректора й співали прохання відпустити їх на рекреацію. Ректор звертався до префекта, після чого приймалося рішення про перерву у заняттях на один день. Після отримання дозволу студенти вітали викладачів та керівництво колегіуму співом написаних на їх честь кантів, дякуючи їм за згоду розпочати гуляння. Рекреації відбувалися в одних і тих же живописних місцях за містом, які обрали студенти та викладачі. На природі починалися веселоці, ігри та розваги учнів (серед ігор називаються кеглі, м'яч тощо). Окрім рухливих ігор, учні розважалися грою на різних музичних інструментах, співали хором [697, с. 436–437]. Викладачі теж відпочивали та розважалися. Серед спогадів випускників колегіумів є згадки про професора, який на відпочинку любив співати українську пісню «Ой у полі могила з вітром говорила», а також співав її у перекладі латинською мовою, розважаючи таким чином слухачів [697, с. 432].

Уважно придивившись до колегіумських рекреацій, стає зрозуміло, що вони являли собою не тільки вид відпочинку учнів на природі. Поняття

«рекреаційні години» існувало й застосовувалося до визначення щоденного відпочинку учнів як Києво-Могилянської академії, так і інших колегіумів [699, № 9, с. 576]. Виникають питання про те, як був організований цей щоденний відпочинок й чи був він передбачений як обов'язковий. Відповіді можуть надати розклади занять для учнів колегіумів, в яких передбачена перерва у заняттях по обіді, яка тривала декілька годин [65, арк. 1–4; 66, арк. 1]. Після відпочинку заняття поновлювалися ввечері ще на декілька годин.

Спільні прогулянки студентів та викладачів стали у XVIII ст. звичайним видом відпочинку. Відомо, що Г. С. Сковорода, який викладав в Переяславському, а потім у Харківському колегіумах, полюбляв й регулярно здійснював такі невеличкі мандрівки зі своїми учнями. Деякі з них залишили спогади про подорожі, під час яких вони милувалися краєвидами, обговорювали з вчителем проблеми, які їх цікавили [361, с. 57]. У них були свої улюблені маршрути неподалік міста.

Чим ще розважалися під час рекреаційних годин учні колегіумів? Рідкісна удача чекає нас при знайомстві із конспектом курсу філософії, який читав Сильвестр Новопольський у Чернігівському колегіумі у 1749–1751 рр. Після запису першої частини курсу рукою того ж студента занотовані умови гри, яку можна віднести до мнемонічних ігор [299, арк. 390 зв.]. Три «персони» грали 24 бирками і «трьома речами», причому студент для прикладу можливих «речей» назвав «пиво, вино та мед», якими оперував для описання правил цієї гри.

Незначна кількість документальних джерел, якими регламентувався відпочинок учнів духовних навчальних закладів Російської імперії XVIII ст., зумовлює численні неточності в оцінках, які зустрічаються в працях дослідників історії церкви та освіти. Так, І. К. Смолич називає одним з перших подібних документів інструкцію митрополита Платона викладачам Московської академії, яка з'явилася наприкінці XVIII ст. У цій інструкції наказувалося, щоб вчителі при учнях вели між собою серйозні та повчальні розмови, особливо у години спільних прогулянок [882, с. 408]. Однак, говорячи

про регламентацію відпочинку учнів колегіумів України, слід відзначити, що подібні інструкції були створені набагато раніше. Причому в деяких з них пропонувалися нові (у порівнянні з «Духовним Регламентом») види інтелектуального відпочинку учнів. В інструкції белгородського єпископа Самуїла Миславського викладачам Харківського колегіуму, яку він направив разом із підшивками газет у 1770 р., йшлося про те, щоб викладачі ретельно та уважно читали учням газети у недільні та святкові дні, а також в інші вільні від навчання дні та години, якщо ж учні у цих газетах знайдуть щось незрозуміле, вони мають питати про це у префекта та викладачів [57, арк. 1]. Архівні документи свідчать, що читання газет стало звичайним заняттям вчителів та учнів у вільний час [93; 94; 95]. Слід сказати, що цей вид відпочинку не був характерним для духовних шкіл (семінарій) в Російській імперії у XVIII ст.

Відомо, що студентів православних колегіумів відправляли для подальшого навчання в університети Німеччини. На жаль, ми не маємо інструктивних документів, які надавалися цим студентам, однак існують правила для інспектора Московської академії, якого відправляли разом із студентами для вивчення богослов'я до Геттінгенського університету у 1766 р. [280]. Вважаємо, що можемо звернутися до цього документа, адже, за оцінками дослідників, у першій половині XVIII ст. Московська академія була справжньою колонією Київської і точною копією своєї метрополії [627, с. 9]. Спеціальний пункт інструкції був присвячений відпочинку студентів [280, арк. 3]. Від інспектора вимагалось стежити, щоб студенти кожного дня виділяли на відпочинок декілька годин, а окремі дні цілком присвячували відпочинку.

Ще одним важливим засобом виховання учнів колегіумів у XVIII ст. був театр, «шкільні містерії». Т. Шевченко зазначила, що шкільні вистави на релігійну тематику були одним із методів духовного впливу на учнів єзуїтських колегіумів [972, с. 77]. Вистави єзуїтського шкільного театру, «пропагували основні правди віри, ілюстрували католицькі догмати, пов'язані

із окремими церковними святами, і, зрештою, поглиблювали релігійні переживання» [цит. за: 972, с. 83]. Говорячи про шкільний театр, дослідники традиційно звертали увагу на його дидактичну роль, хоча не менш важливо враховувати, що шкільний він виконував важливу виховну функцію. У попередньому підрозділі аналізувалися джерела, на підставі яких можна отримати свідчення як про існування театру в православних колегіумах України у XVIII ст. Хоча відомості про театр скупі, все ж загальне спостереження про його наявність в православних колегіумах, з постановками перш за все релігійного спрямування, дає підстави розглядати такі вистави як один із важливих засобів виховання учнів.

Завершуючи дослідження методів виховання, які застосовували у православних колегіумах України у XVIII ст., підкреслимо, що свідомо не робили вибірки загальних слів вдячності педагогам православних колегіумів із мемуарів колишніх вихованців. У багатьох працях з історії освіти цитування теплих спогадів, в тому числі й про колегіуми, нерідко заступає аналіз самих методів виховання.

Дослідження методів виховання, які були прийняті у православних колегіумах України у XVIII ст., свідчить, що ці заклади в цілому сприйняли й реалізовували виховні практики гуманістичної школи. Спорідненість православних колегіумів із типом гуманістичної школи знайшла прояв перш за все у поєднанні освітніх завдань із релігійно-моральним вихованням. Методи виховання православних колегіумів України відобразили також і ті еволюційні модифікації підходів до виховання в гуманістичній школі Європи, які відбувалися між Середньовіччям і Новим часом.

* * *

Дослідження навчального процесу в православних колегіумах України XVIII ст. показало, що, так само як і в Києво-Могилянській академії, він мав генетичний зв'язок із програмою «Ratio Studiorum». При тому, що орієнтація на цю програму не була задекларованою, не вимагалася певними нормативними актами, аналіз змісту навчання приводить до висновку про те,

що фундатори православних колегіумів, їх керівництво як на початку історії колегіумів, так і в подальші роки, були обізнані із цією програмою, і при організації навчання намагалися втілити її у практику «своїх» колегіумів. Схожість із програмою «Ratio Studiorum» виявляється як у загальній конструкції (кількість класів, їх послідовність), так і в змістовному наповненні навчальних курсів. Викладачі православних колегіумів, вочевидь, взяли за взірець, опановували та застосовували методи навчання, які були характерними для єзуїтських колегіумів. Можна стверджувати, що програма «Ratio Studiorum» фактично стала основою навчального процесу православних колегіумів, була присутня (різною мірою) в усіх складових навчання й на всіх рівнях. Уважаємо, що саме орієнтація на цей випробуваний зразок забезпечила успішність становлення і результативність навчального процесу в православних колегіумах України вже у перші десятиліття XVIII ст. Таким чином, програма православних колегіумів була подібною до основних параметрів програм, притаманних гуманістичним школам усієї Європи. Разом із тим, адаптація програми європейської гуманістичної школи у православних колегіумах відбувалася у вельми активній формі, про що свідчать зміни, які були спрямовані на пристосування до певних особливостей конфесійного, суспільно-політичного, соціального та культурного життя Гетьманщини і Слобожанщини.

З другої половини XVIII ст. все відчутнішими стають прагнення керівництва та викладачів православних колегіумів до втілення в навчальний процес досягнень науки Нового часу, що виявилось у розширенні програми, збільшенні кількості предметів за рахунок «реальних» дисциплін. Зазначені трансформації були подібними до тих змін, які відбувалися й у інших європейських країнах. Навчальний процес у класах поезики та риторики православних колегіумів все більше відповідав завданням гімназійної програми (із зміною значення латини, набуття нею ролі одного із багатьох предметів). Викладання у вищому класі філософії колегіумів можна зіставити із програмою підготовчих (артистичних) факультетів середньовічних

європейських університетів. Однак, з другої половини XVIII ст. у колегіумах відбувся важливий перехід до викладання раціональної філософії Лейбниця–Вольфа. Це свідчило про долучення до процесів, які знаменували становлення «модернізованого» університету. Обсяги навчального курсу та методи навчання у богословських класах православних колегіумів наприкінці XVIII ст. стали подібними до тих, які практикували на богословських факультетах європейських університетів.

Погляди на методи виховання у гуманістичних школах, в тому числі й православних колегіумах, були пов'язані із загальнокультурними процесами, які відбувалися в період переходу від середньовічного типу культури до новочасної з її інтересом до проблем виховання особистості. Ознаки певних трансформацій методів виховання у православних колегіумах виявилися у середині XVIII ст., а особливо помітними такі зміни стали в останні десятиліття XVIII ст. Нові тенденції виявлялися у системі як покарань, так і заохочень. Відбувалася активна творча адаптація здобутків системи виховання європейської гуманістичної школи в цілому та пристосування її методів до місцевих умов. Релігійне виховання у колегіумах органічно доповнювалося світським компонентом, що найбільше відобразилося у методах організації дозвілля, у самих практиках дозвілля учнів як складової виховного процесу. Разом із тим більшість методів виховання залишалися традиційними, а новації часто мали латентну форму.

РОЗДІЛ 4

УЧНІ ТА ВИКЛАДАЧІ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

4.1. Учні православних колегіумів України: колективний портрет

З'ясування ознак моделі будь-якого навчального закладу неможливо без формування уявлень про його учнів, без відповідей на численні запитання щодо осіб, які наповнювали аудиторії цього навчального закладу й тим самим вдихали в нього життя. Деякі питання такого роду історики колегіумів ставили протягом XIX–XX ст., намагаючись визначити характерні риси цих навчальних закладів. Автори виявили декілька реєстрів (списків) учнів колегіумів, й ще у XIX ст. вперше було здійснено публікацію деяких з них. Втім, якщо проаналізувати праці з історії колегіумів під цим кутом зору, впадає в око, що основні висновки стосовно учнівства, які зробили дослідники ще наприкінці XIX – на початку XX ст., у подальшому не піддалися суттєвим уточненням чи доповненням. Відомості про учнів колегіумів залишилися розпорошеними, фрагментарними й досі не були узагальнені. Окремі «замальовки» портретів учнів колегіумів, які можна зустріти на сторінках видань XX ст. «хибують» відвертою ходульністю образів. Останніми роками в Україні поновлено студії з єзуїтського шкільництва на українських землях наприкінці XVII–XVIII ст., які спираються на потужну традицію дослідження єзуїтської освіти в Європі. Автори цих праць намагалися представити «зріз» єзуїтського шкільництва на українських землях, показавши чисельність учнів, соціальне походження, вікові характеристики тощо [863, с. 95–110; 972, с. 74–76, 150–153]. Важливими вважаємо розвідки М. Яременко, в яких автор представляє спудеїв Києво-Могилянської академії як окрему корпорацію, вивчає основні характеристики складу могилянського студентства [989, с. 126–134; 993, с. 191–215; та ін.]. Варті уваги і дослідження, які торкаються проблем самоідентифікації студентів, або ж їх щоденних рутинних занять [620, с. 163–177; 990, с. 231–241].

Завданням цього підрозділу виступає створення узагальнюючого портрету учнів православних колегіумів України XVIII – на початку XIX ст., визначення його характерних рис, проведення порівняння учнівських аудиторій єзуїтських та православних колегіумів, інших тогочасних європейських навчальних закладів, встановлення особливостей учнівства православних колегіумів у порівнянні із духовними семінаріями Російської імперії. Слід «оживити» цей портрет, спираючись на той матеріал, який становить об'єкт аналізу історії повсякденності та культурної історії.

В актовій та діловодній документації XVIII – на початку XIX ст. їх іменували «спудеи», «ученики», «студенты», «семинаристы». У спогадах колишніх вихованців колегіумів згадується про те, що «учнями» називали тих, хто навчався у класах до риторичного, а «студентами» тих, хто навчався у філософському та богословському класах. При цьому вихованці згадували, що в Переяславському колегіумі наприкінці XVIII ст. всіх називали студентами [336, с. 431; 478, с. 21–22]. В офіційній документації колегіумів послідовного розрізнення понять «учень» і «студент» не відбулося. У справах колегіумських канцелярій у другій половині XVIII ст. учнів філософського та богословського класів зазвичай називали «студентами» [34, арк. 19; 37, арк. 2; 40, арк. 1–3; 109, арк. 1, 2; 110, арк. 1], іноді навіть робили акцент на такому іменуванні цих осіб (1774 р.) [695, с. 94]. Водночас можна побачити, що наприкінці XVIII ст. їх також називали й «учениками» (1793 р.) [60, арк. 1; 61, арк. 29, 37]. Вже у цих назвах відбивається те, що ця спільнота була досить строкатою, включала вельми різних за віком осіб. Непослідовність у назвах свідчить про те, що такий поділ (учні – студенти) сприймався як умовність, а межа між рівнями освіти не була чіткою. Відповідно, представити узагальнюючий портрет такої спільноти досить складно. Не дивно, що деякі дослідники свідомо чи несвідомо висували на перший план певну рису/характеристику, й учнівство розглядалося тільки в одному з можливих ракурсів. До того ж, протягом XVIII ст. учнівство колегіумів зазнало певних змін, що також слід враховувати при вирішенні такого завдання.

Дослідники XIX – початку XXI ст. одностайні в тому, що найвизначнішою рисою православних колегіумів була всестановість їх учнівського складу. Добре відомо, що в навчальних класах колегіумів у XVIII – на початку XIX ст. на одній лаві пліч-о-пліч сиділи діти духовенства, козацької старшини, рядових козаків, міщан та селян. Перш ніж з'ясувати відсоток «представництва» у православних колегіумах вихідців із різних соціальних станів, важливо відзначити загальне тло, на якому в батьків формувалися уявлення про необхідність/бажаність/вимушеність надання освіти своїм синам у колегіумах.

Школи (колегіуми), які виникли на українських землях у XVII ст. під впливом єзуїтських освітніх традицій, не призначалися для певної категорії суспільства. В єзуїтських колегіумах Речі Посполитої навчалися представники всіх станів, й навчання у них не було визначено законодавством як обов'язок для якої-небудь категорії населення. Дослідженню учнівства єзуїтських колегіумів Речі Посполитої, які існували на українських землях, присвячено декілька сучасних праць [863, с. 95–110; 972, с. 74–76]. Фундатори православних колегіумів сприйняли чимало з досвіду єзуїтської освіти, в тому числі й щодо організації учнівства. Вони прагнули отримати привілеї від влади задля забезпечення кращих умов розвитку школи, збільшення можливостей для утримання учнів, яке відбувалося за рахунок архієрейського дому та пожертвувань (як можновладців, так і широких верств населення). Хоча докладних відомостей про соціальний склад перших учнів православних колегіумів не збереглося, очевидно, що вони були представниками всіх станів. Навіть у такому пізньому за часом появи документі, як Жалувана грамота Харківському колегіуму (16 березня 1731 р.), на прохання його керівництва було закріплено дозвіл навчати дітей різних станів, судити викладачів та учнів [434]. У звіті до Синоду чернігівський єпископ Іларіон (18 липня 1737 р.) зробив акцент на тому, що у школах навчають не тільки дітей духовенства, але й «знатных войсковых товарищей и прочих разного звания казацкого и посполитого людей» [403, стб. 41]. Отже, встановість, як характерна риса

цієї моделі навчального закладу, була притаманна їм у перші десятиліття XVIII ст.

Втім, у XVIII ст. Гетьманщина та Слобідська Україна зазнавали поступової, але всебічної інкорпорації до Російської імперії. Врахування цих історичних реалій надасть можливість повною мірою виявити своєрідність православних колегіумів, яка виявилася і в соціальних характеристиках їх учнівства. Вже зазначалося, що важливою віхою у «шкільному» законодавстві Російської імперії XVIII ст. виступає «Духовний Регламент», який конструював освіту, що за завданнями тяжіла до вирішення професійно-станових завдань. У досинодальний період були прийняті законодавчі акти, якими встановлювався зв'язок між призначенням на духовні посади та набуттям освіти дітьми духовенства. Одним із перших був указ від 15 січня 1708 р., підтверджений указом від 11 листопада 1710 р., якими було встановлено, що попівські та дияконські діти повинні навчатися в грецьких та латинських школах [425; 426]. Для реалізації цієї ідеї було прийнято ще декілька указів (від 28 лютого 1714 р., 28 грудня 1715 р. та 18 січня 1716 р.), якими визначалося, що при архієрейських домах та монастирях мають засновуватися «цифірні» школи [427; 428; 429]. В указах від 19 та 28 лютого 1718 р. йшлося про те, що попівських дітей треба віддавати вчитися до шкіл, щоб заздалегідь готувати священників [430]. Цим указам притаманна декларативність, вони не визначали конкретні шляхи реалізації завдань заснування та забезпечення шкіл. У «Духовному Регламенті» були повторені основні положення попереднього законодавства, й чітко поставлено питання обов'язкової освіти для дітей духовенства. У документі акцентовано, що учні духовних шкіл навчаються «в надєжду священства» [431]. Можна погодитися із дослідниками XIX – початку XX ст., що тільки «Регламент» став справжнім поштовхом до заснування шкіл для дітей духовенства [564, с. 406; 628, с. 16–17]. Важливо розуміти, що паралельно із «шкільним» законодавством у XVIII ст. у Російській імперії відбувався процес юридичного оформлення всіх ознак стану духовенства, в тому числі такої ознаки стану, як спадковість професії.

Усе законодавство Російської імперії XVIII ст. просякнuto двома принципами: кожен навчається тому, що є професією його батька; сторонні ж не можуть бути допущеними до цієї професії. «Духовний Регламент» працював й на вирішення такого роду станових завдань, визначивши духовну освіту однією з форм професійної освіти. У 1730-ті рр. було прийнято ще декілька указів, якими духовенство зобов'язувалося посилати своїх синів на навчання до семінарій [433; 435; 436; 437; 438; 439; 440]. Прийняття цих законодавчих актів пов'язувалося із так званими «розборами» духовенства, які проводилися декілька разів у XVIII ст. (1722, 1737, 1769, 1784 рр. [626, с. 67]). Їх метою було визначення чисельності духовенства та встановлення постійних парафіяльних штатів. Важливо відзначити, що обов'язковість навчання в духовних семінаріях стала однією з умов, зафіксованих при «розборах» духовенства [626, с. 67, 72, 75]. Саме тому великоросійські семінарії, засновані згідно з «Духовним Регламентом», відкривалися як суто станові заклади [627, с. 291–292]. Хоча перші розбори духовенства (1722, 1737 рр.) не проводилися в українських єпархіях [627, с. 303], переписи дітей духовенства відбувалися й тут. Після того як в українських єпархіях були введені «штати» духовенства, тобто визначено точне число духовних чинів у парафії (1778 р.) [678, 1861, № 39, с. 144; 678, 1864, № 46, с. 401], «розбори» дітей духовенства поступово набували такого ж значення, як і у великоросійських єпархіях. У другій половині століття, за висновками дослідників, спрямованість законодавства щодо станової замкненості шкіл тільки посилювалася [634, с. 624].

Цей екскурс до процесу підготовки законодавчого підґрунтя державної політики вважаємо необхідним, оскільки у працях сучасних істориків спостерігається певна невизначеність щодо часу встановлення обов'язкового освітнього цензу для отримання духовної посади. У дослідженнях можна прочитати, що це відбулося як у середині XVIII ст., так і на початку XIX ст. [737, с. 12; 893, с. 89–90]. Автори посилаються на укази, прийняті після «Духовного Регламенту» [915, с. 180], які повторювали його вимоги. Наступні законодавчі акти Російської імперії уточнювали курс на обов'язкову освіту

духовенства. Підкреслимо, що й архієреї чернігівської єпархії після 1721 р., белгородської та переяславської єпархій мали керуватися у своїх діях «Духовним Регламентом». Цей документ визначив обов'язковість освіти для дітей духовенства, в той же час набуття освіти у колегіумах дітьми з інших станів жодним чином не було регламентоване, не заборонялося й не вимагалось. Діти інших станів навчалися у колегіумах без примусу з боку держави, добровільно, керуючись іншими мотивами.

Всестановість православних колегіумів, яка існувала *de facto* в умовах держави, що взяла курс на станову освіту, можна вважати однією із яскравих характеристик цих закладів. Втім, замало констатувати наявність такої риси, необхідно деталізувати характеристики всестановості, з'ясувати співвідношення відсотка «духовних» і «світських» учнів, динаміки змін протягом століття. Дослідники XIX–XX ст. зібрили деякі дані, втім, їх можна суттєво доповнити даними джерел, а також консолідувати розпорошені відомості задля отримання узагальнюючої картини. Це важливо зробити, адже в сучасних працях можна відчитати висновок про те, що в архівах не знайдено матеріалів із даними щодо чисельності шкіл, учнів та викладачів у Російській імперії у XVIII ст. [559, с. 73]. Нерідко у працях можна зустріти приблизні цифри, без зазначення джерел інформації. Такі факти зумовлюють необхідність відійти від перерахування цифрових даних у тексті дослідження, згрупувавши їх у таблиці (додаток А). Спроби представити чисельність учнів у таблицях вже були, але стосуються вони окремих колегіумів за обмежений час їх існування (В. Лоха намагався представити дані числа учнів Переяславського колегіуму у вигляді таблиці, проте зібрав дані лише за п'ять навчальних років [711, с. 66, 82]). Перш ніж перейти до аналізу, зазначимо, що дані за один і той же рік у джерелах можуть відрізнятися, що пояснюється втечами, переходом учнів до інших шкіл, смертю тощо. Незначні відмінності у числах не можуть вплинути на розуміння загальних тенденцій.

На підставі зведених нами даних (додаток А) можна зробити деякі висновки та відкоригувати ті, що вважаються загальноприйнятими.

Найбільший відсоток світських учнів спостерігаємо в Чернігівському колегіумі в 1730–1740-ті рр. (67–69%). У порівнянні з усіма колегіумами в середньому менші відсотки світських учнів були в Харківському колегіумі. Висновок, який вже було зроблено дослідниками на підставі деяких показників числа учнів кожного окремого колегіуму полягає у тому, що відсоток світських учнів з другої половини XVIII ст. й особливо наприкінці його поступово зменшується. На цій підставі історики стверджували, що світські родини з другої половини століття «відвертаються» від колегіумів, не віддають до них своїх дітей, переорієнтовуються на світські навчальні заклади. На підставі зменшення відсотка світських учнів дослідники робили висновки про «падіння просвітництва народних мас» [781, с. 15–16]. Подібні твердження були повторені не один раз на сторінках праць, написаних у XIX–XX ст. Однак, якщо придивитися до даних, наведених у додатку А, можна побачити, що зменшення відсотка світських учнів перебуває у прямій залежності від збільшення загальної кількості учнів у колегіумі. У Харківському колегіумі вже з перших десятиліть його існування загальне число студентів було майже вдвічі більше, ніж у інших колегіумах, і відсоток світських учнів також значно менший. Наприкінці XVIII ст., коли в Чернігівському та Переяславському колегіумах чисельність вихованців зроста, відсоток світських учнів став меншим. Далі варто перейти до аналізу даних як загальної чисельності вихованців, так і чисельності (а не відсотка!) світських учнів. Число світських учнів кожного колегіуму до кінця століття не змінювалося стрибкоподібно, не зменшувалося різко. На це зовсім не звертали увагу дослідники, навпаки, на підставі зменшення відсотку світських студентів вони писали про зменшення їх числа (що не те саме). Отже, робити висновок про те, що світські учні покинули колегіуми, не має підстав, оскільки їх кількість не зазнавала суттєвих змін протягом століття. Те, що число світських студентів не збільшувалося (але й не падало!), можна пояснити тим, що ці категорії населення ніхто не примушував навчатися, не було запроваджено їх переписів. Натомість у цей час влада докладала зусиль, щоб залучити до навчання дітей духовенства.

Про те, що світські родини наприкінці XVIII – на початку XIX ст. свідомо обирали колегіуми для навчання дітей, свідчать не тільки цифрові дані, але й спогади. Нерідко у них зустрічаються зауваження, що діти з різних станів як стратегію навчання традиційно обирали колегіуми (Є. Тимківський писав, що він «вместе с другими дворянскими детьми» пішов до Переяславського колегіуму [477, с. 377]). Деякі дослідники початку XX ст. підкреслювали, що, на відміну від Києво-Могилянської академії, яка приваблювала дітей великоможних осіб, до колегіумів йшла менш родовита українська козацька шляхта [719, с. 123]. Не слід забувати, що у другій половині XVIII ст. дітей козацької верхівки (старшини/дворянства) почали запрошувати до столичних навчальних закладів (указ від 3 травня 1767 р. про відправку до Кадетського корпусу дітей з кращих дворянських «малоросійських родин» [743, с. 26]). Деякі з цих дітей навчалися в колегіумах. Звісно, козацька старшина й не чекаючи на запрошення віддавала дітей вчитися до навчальних закладів столиць.

Підкреслимо, що в семінаріях Російської імперії у XVIII ст. учнівство мало зовсім інші ознаки, діти світських осіб були винятками [628, с. 90]. Майже всі учні були синами осіб духовного стану, як у Суздальській семінарії [723, с. 92].

Якщо спостерігати за динамікою змін числа учнів із духовенства у колегіумах, очевидно, що вони тяжіли до суттєвого зростання від десятиліття до десятиліття (при тому можна бачити зниження числа в окремі роки). На початку XIX століття стурбованість можливостями отримати освіту дітям недуховних станів висловив меценат Харківського колегіуму князь Олександр Голіцин. У листі до керівництва колегіуму він звертався з проханням і надалі приймати до закладу дітей бідних дворян та різночинців [224, арк. 64]. У 1805 році в листі він запитував ректора Андрія Прокоповича: «Зная, колико Харьков... распространяет ветви учености новыми заведениями, университета и народных училищ,... не делают ли вышеозначенные новые заведения оному [колегиуму] подрыва, ... поступают ли в оный по прежнему из разночинцев

учащиеся?» [300, арк. 35–35 зв.]. Хоча у ці роки керівництво Харківського та інших колегіумів могли казати, що дворяни та різночинці ще навчаються, їх ставало все менше. При цьому навіть із заснуванням Харківського університету масового переходу світських учнів із колегіуму не відбулося. Тільки реформа 1808 р. привела до того, що колегіуми залишили діти із недуховних станів.

Характеризуючи навчання духовенства у колегіумах, слід також мати на увазі, що в українських єпархіях цей стан протягом XVIII ст. залишався відкритим, натомість у Росії замкненість духовенства вже наприкінці XVII ст. перевищувала закритість інших професійно-соціальних груп [748, с. 98, 100; 688, с. 140–141]. Для розуміння механізму поповнення стану духовенства та з'ясування ролі православних колегіумів, слід нагадати, що в Гетьманщині та Слобожанщині заміщення священно- і церковнослужительських посад відбувалося шляхом парафіяльних виборів й духовенство як суспільний прошарок залишалося відкритим для представників різних суспільних груп. При цьому право спадкового заміщення церковно-парафіяльних посад також мало місце, хоча воно поступалося традиції виборності [628, с. 11; 688, с. 142]. Протягом XVIII ст. однією з ознак церковного життя в Гетьманщині та Слобідській Україні була боротьба виборного начала зі спадковим [див. про це докладно: 819, с. 52–64]. На територіях же власне російських, на яких практика спадковості на той час перемогла, ця проблема вже не стояла. Отже, законодавчі норми щодо навчання дітей духовенства, які приймалися в Російській імперії в XVIII ст., на практиці застосовувалися у достатньо різних умовах, при перевазі однієї з двох зазначених традицій улаштування на церковні посади. В українських єпархіях дотримання вимоги законодавства щодо освітнього цензу на посади священно- і церковнослужителів на практиці співіснувало з інститутом парафіяльних виборів на церковні посади. Збільшення кількості випускників колегіумів не означало припинення практики виборів як такої. Парафіяльні вибори були заборонені законодавчо тільки у 1797 р. (зустрічалися й у XIX ст.). Отже, необхідно враховувати те, що

стан духовенства в Україні ще не виокремився, його «кордони» можна було подолати, й це також впливало на процеси станової мобільності.

Повертаючись до поняття «діти духовенства», яке застосовувалося у документації та в історіографії, зазначимо, що це поняття зазвичай включало всіх дітей священноцерковнослужителів. Реєстри учнів, у яких зазначалися посади батьків, свідчать, що до списків «дітей духовенства» включали синів всіх «духовних осіб» (паламарських, дияконських, дяківських, священницьких).

Тепер перейдемо до тих учнів, які зазначалися у документах як «світські». Дослідники неодноразово наводили приклади: син сотника, осавула, посполитого тощо [828, с. 48]. Деякі автори ретельно виписали з реєстрів соціальне становище всіх родин, вихідцями з яких були учні [924, с. 34–35]. У науковій літературі з історії колегіумів накопичилася така кількість прикладів, що можна упевнено казати про те, що у реєстрах можна знайти учня із будь-якої родини усього соціального спектра. Між тим потрібно поставити ще чимало запитань. Зокрема, про те якою, мірою учнівство колегіумів репрезентувало суспільні стани. Дані, наведені у додатку А дають можливість стверджувати, що у колегіумах діти духовенства були представлені значно більшим відсотком, ніж частка цього стану в суспільстві. Точне число дітей з інших станів серед учнів встановити вкрай важко, адже в звітній документації поняття «світські учні» зазвичай не розкривалося, об'єднуючи всіх дітей «недуховних» станів. Можна аналізувати лише поодинокі дані, які зустрічаються у відомостях. Вони свідчать, що відсоток дітей й інших станів не відповідав їх відсотку в суспільстві. М. Яременко звернув увагу на помітний відсоток дітей козацької верхівки серед усіх представників стану [1000, с. 15]. Дійсно, в окремі роки, приміром у 1766 р., у Переяславському колегіумі з 29 козаків-студентів двадцять належали до старшинських сімей [380, с. 38], у 1767/68 н. р. у Чернігівському колегіумі з 71 студентів, які були вихідцями із козацьких сімей, 48 походило із родин старшини та «урядовців» [924, с. 35].

Діти посполитих зустрічалися не в кожному класі, їх загальне число у всіх класах не перевищувало півтора десятка. Так, у 1764/65 н. р. у

Переяславському колегіумі дітей посполитих навчалось 12 чоловік (всього світських було 89), при загальному числі всіх учнів 164 [18, арк. 9–29]. У 1767/68 н. р. у Чернігівському колегіумі було 40 синів міщан та селян (при загальному числі учнів 213, а всіх світських – 111) [924, с. 35]. У Переяславському колегіумі дітей посполитих у окремі роки було навіть більше, приміром, у 1774/75 н. р. навчалось 22 синів посполитих [31, арк. 33–36 зв.]. Вони навчалися не тільки у нижчих класах, але й у вищих. Так, у 1781 р. у Чернігівському колегіумі міщанські та посполиті діти навчалися у класах риторики та філософії [216, арк. 13, 26–30]. Значно менше посполитих спостерігаємо у Харківському колегіумі (у 1759/60 н. р. їх було всього двоє) [120, арк. 21]. Хоча, як справедливо зауважив М. Яременко, відсутність загальних спонук до навчання для стану посполитих не означала, що не існувало індивідуальних стимулів для окремих його представників «заправлятися» науками [995, с. 235]. Цей же дослідник припускає, що за більшістю «посполитих» студентів Києво-Могилянської академії приховані саме міщани, що відповідало тогочасним українським звичаям взаємозаміни цих термінів [997, с. 18]. Іноді у списках учнів міщан виокремлювали. Для порівняння зазначимо, що вже у «докласичних» німецьких університетах XIV–XV ст., чисельність вихідців із духовенства досягала половини, а із середовища бюргерів – третини загального числа студентів [898, с. 46]. Розвиток європейських університетів був пов'язаний із бурхливим розвитком середньовічних міст. Чисельність міських станів в Україні була відносно незначною, до того ж вони не оформилися остаточно.

Під час перебування у колегіумах у багатьох учнів з'являлося (змінювалося) «прізвище». На українських теренах у XVIII ст. стало прізвища, яке б передавалося від батька до сина не існувало, окрім тих осіб, які належали до соціальних верхів [954, с. 96–97]. М. Яременко провів розвідку з антропонімії вихованців Києво-Могилянської академії XVIII ст. й дійшов висновку, що основним способом творення «прізвищевої назви» було додавання -ський/-цький, та -ич, причому це було характерно не тільки для

київських студентів, але й для студентів інших шкіл (перейславських, харківських) [988, с. 314–316]. Можна назвати чимало прикладів, коли історикам відомі і «прізвищева назва» батька, і «нове» прізвище. Наприклад, Михайло, син купця грека Качіоні, у Харківському колегіуму був записаний Каченовським [814, с. 114–117].

Як уже зазначалося, спостереження за динамікою чисельності учнів колегіумів та їх соціальною приналежністю (додаток А) приводить до висновку, що поступове, але невпинне зростання загального числа студентів колегіумів відбувалося перш за все за рахунок представників із духовного стану. Збільшення їх числа відбувалося не саме по собі, а було наслідком зусиль архієреїв українських єпархій. При цьому активність та ефективність діяльності цих архієреїв була значно вищою, ніж у інших регіонах Російської імперії. У 1722 р. Синод прийняв ряд постанов щодо обов'язкового перепису дітей священноцерковнослужителів усіх єпархій з метою їх подальшої освіти в архієрейських школах [454, т. II, № 624, 648, 896, 900]. З цього часу архієреї (не всі, не одразу) почали відправляти до Синоду ці відомості. У 1723 р., реагуючи на звернення архієреїв різних єпархій про неможливість отримати «хлібний збір» і відсутність засобів утримання учнів та школи, Синод прийняв постанову, яка дозволяла скорочувати чисельність учнів у школі [627, с. 109–110]. Після цього ряд шкіл було закрито. 24 січня 1737 р. вийшов указ Синоду щодо направлення відомостей про школи в єпархіях і чисельність їх учнів [522, с. 435–436]. Було розроблено декілька форм діловодної документації, за якими архієреї мали регулярно звітувати. Ці форми звітів передбачали фіксацію кількості дітей духовенства (які вже опанували грамоту, ще навчалися і не навчалися). Чернігівські, белгородські та перейславські архієреї відповідно до указів Синоду, посилали укази до протопопів, які мали вести облік дітей духовенства й стежили за відправкою їх до колегіумів. Найбільш ранні укази чернігівських та белгородських архієреїв, датуються вже 1720-ми роками. Відома грамота Іродіона Жураковського 1722 р. в якій він докоряє священникам, які не відправляють дітей вчитися, одружують їх [493, с. 76]. Подібну грамоту

єпископ Іродіон видав і в наступному році [284, арк. 1–2]. 19 квітня 1725 р. белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський надіслав лист зміївському протопопу Будинському з вимогою скласти список дітей, які мають навчатися, й відправити дітей до школи (навіть примусово) [151, арк. 1 зв.]. Подібні укази архієреї регулярно повторювали, надсилаючи їх майже кожен рік. Такі документи, датовані першою половиною XVIII ст., у великій кількості збереглися в архівосховищах [52; 149; 150; 154; 155; 179, арк. 75, 82 зв.; та ін.], їх неодноразово цитували дослідники [779, с. 434; 828, с. 37–39; 885, с. 15–20; 925, с. 51–53]. Історики підкреслювали, що в деяких указах архієреї формулювали жорсткі вимоги до протопопів. Приміром, 30 листопада 1727 р. Єпіфаній Тихорський у наказі архімандриту Святогорського Успенського монастиря та протопопу Прокопу погрожує нещадним покаранням, якщо школярі не будуть відправлені до школи в короткі терміни «без утайки» [153, арк. 1 зв.]. За порушення вимог були передбачені різні адміністративні заходи (покарання) духовними правителями та батькам: штрафи (їх розміри коливалися у межах 5–10 рублів), й навіть відібрання священицького чину (для батьків) [докладніше про це див.: 828, с. 38–39]. У 1727 р. єпископ Єпіфаній Тихорський встановив штраф у розмірі 10 карбованців за кожного невідправленого учня [153, арк. 1 зв.], існують відомості про штраф у 5 рублів [82; 84; 85; 143, арк. 1 зв.]. Про різні суми штрафів писали дослідники історії Чернігівського колегіуму (від 50 копійок до 100 рублів) [925, с. 53]. Укази чернігівських архієреїв у 1740-ві рр. зафіксували штрафи у 1–2 рублі [187, арк. 159]. Із текстів указів зрозуміло, що архієреї розуміли хитрощі, до яких могли вдаватися батьки, щоб діти могли уникнути навчання. Укази єпископів наголошували на забороні священикам вінчати малолітніх синів священноцерковнослужителів, які не навчалися в школі [594, с. 753; 828, с. 39]. Дослідники особливо відзначали зусилля чернігівських єпископів Іродіона Жураківського, Амвросія Дубневича, белгородського єпископа Йоасафа Горленка задля залучення дітей духовенства до колегіумів [547, с. 21–24; 628, с. 56, 60, 145; 693, с. 82]. У 1740-1750-ті рр. чимало указів видав Йоасаф

Горленко, розглядав справу кожного священика, який не відправив свого сина до колегіуму [615, с. 545, 622-27].

У 1740-ві роки виробилася практика фіксації хвороби учня й повідомлення керівництва єпархії та колегіуму (зазвичай представляли підтвердження від лікаря, священика або викладача, що хвороба унеможливила навчання) [73; 107; 113; 114]. Тільки за цих умов учень звільнявся від обов'язкового навчання. В указах Амвросія Дубневича [182, арк. 3 зв.] та архієреїв інших єпархій нерідко йшлося про «малое число» попівських дітей, які навчаються в школах [547, с. 24]. Із текстів указів зрозуміло, що єпископи мали на увазі не те, що у колегіумі було мало учнів, але те, що вислано мало дітей духовенства по відношенню до загального числа духовенства єпархії. Отже, вже у 1740-ві рр. можна помітити прагнення архієреїв українських єпархій відправити до школи всіх дітей духовенства. Деякі єпископи настільки ретельно вели облік дітей духовенства, що кожен випадок ухилення від навчання вважали значним порушенням. У 1733 р. у Синоді розглядалася скарга белгородського архієрея на ректора Харківського колегіуму Йосипа Занкевича, якого було звинувачено в незаконному звільненні дітей з колегіуму [232, арк. 1–5]. З пояснень Йосипа Занкевича та попів, синів яких було відпущено, стає зрозуміло, що архієпископ особисто займався справою кожного учня, повертав їх до колегіуму [232, арк. 3–6 зв.]. Хитрощі батьків не досягали результату, а відповіді єпископів були типовими: висікти й відправити вчитися [83].

Справочинна документація духовних консисторій українських єпархій із середини століття свідчить про декілька усталених напрямків діяльності архієреїв, спрямованих на те, щоб всі діти духовних осіб пройшли через школу. Серед таких дій були: регулярний збір даних про дітей священно- і церковнослужителів з відомостями про ступінь їх грамотності, розбір кожного випадку ухилення від навчання, штрафування батьків, боротьба із втечами учнів з колегіумів [7; 8; 12; 13; 15; 16; 17; 18; 23; 39; 51; 53; 54; 117; 119; 121;

143; 144; 155; 156]. Розслідування проводилися й у тих випадках, коли вийшов «термін давності» [8, арк. 3].

Важливо відмітити те, що священноцерковнослужителі мали навчати елементарній грамоті своїх дітей ще до школи, ця вимога також сформульована в указах архієреїв. У відомостях позначали стадію навчання сина у батьківському домі (опанування букваря, Ірмолою, Псалтиря, Часословця) [16, арк. 6].

У 1770-ті рр. вже була створена певна система розгляду прохань про звільнення від навчання синів духовних осіб. Справи розглядалися архієреями особисто, причому іноді вони формулювали відмови у дотепних висловах. 9 вересня 1771 р. на друге прохання вдови священника Є. Іваницької відрахувати сина з колегіуму для допомоги їй по господарству переяславський єпископ Йов Базилевич написав резолюцію: «напрасный ты привела труд в исчислении всех расходов. Учитесь сыну посему. Все можно достать, а попираение учения есть невозвратное: а к учению успешный, только лета способные» [25, арк. 2].

Архієреї українських єпархій не зупинилися на вимогах обов'язкового навчання дітей духовенства й приймали укази, якими підвищували освітній ценз для отримання духовної посади, зокрема про те, щоб не висвячувати у священники осіб, які не закінчили класу риторики. Одним із перших був указ 1757 р. переяславського єпископа Геврасія Лінцевського (він повторив його у наступні роки) [672, с. 105; 779, с. 433; 781, с. 58]. У донесеннях духовних правлінь підтверджувалося, що священників не висвячували без дворічного курсу риторики, що видно й зі справ про призначення [12, арк. 3, 5, 20; 20, арк. 2]. У 1780-ті роки поступово ставало нормою, що священницькі місця у селах українських єпархій заступали студенти колегіумів, які три-чотири роки вивчали богослов'я [34, арк. 18; 35, арк. 1; 77, арк. 7–7 зв.; 160, арк. 1]. Наприкінці століття навіть студентів філософії намагалися не відпускати з колегіумів до завершення всього курсу. Так, у жовтні 1799 р. студент філософського класу Гаврило Яновський просив звільнити його від навчання, писав про слабкість здоров'я, бажання одружитися й отримати священство.

Чернігівський єпископ Віктор зауважив: «Странное просителя рассуждение! Объясняя частые свои слабости здоровья просит дать ему позволение на женитьбу в надежду священничества, мня ... получитъ оженившись сил», й наказав завершити навчання [221, арк. 336]. У цей же час студентам класів риторики та філософії було наказано не звертатися до єпископа із проханнями про дострокове припинення навчання [221, арк. 337].

Підкреслюємо, що укази про збір відомостей про дітей духовенства продовжувався протягом всього століття. Так, після «розбору духовенства» 1784 р. в усіх єпархіях пройшла чергова «хвиля» збору відомостей про священників, їх дітей, стадію їх навчання [219, арк. 1–53]. Дивно, що деякі дослідники, помітивши такі факти наприкінці XVIII ст., роблять висновки, що саме тоді було запроваджено «офіційний облік учнів Переяславського колегіуму» [711, с. 70].

Велика кількість указів архієреїв про переписи дітей, їх збирання до школи, стали основою певних тверджень в історіографії. Так, чимало науковців стверджували, ці документи виступають свідченням небажання духовенства навчатися. Духovenство, на їх думку, не розуміло практичної користі від навчання, батьки не хотіли віддавати синів далеко від дому в ранньому віці, нести матеріальні витрати тощо, вважаючи, що й без «науки» вони з часом могли б виконувати необхідні обов'язки духовної особи. Можна погодитися із тим, що в середовищі духовенства далеко не всі прагнули віддавати своїх дітей до навчання. Якщо сприйняти ці аргументи, то стають ще більш зрозумілими значні зусилля, які докладали чернігівські, белгородські та переяславські архієреї задля досягнення обов'язкової освіти дітей духовенства. В результаті в усіх колегіумах була значна кількість учнів, зокрема дітей духовенства. Варті уваги спогади одного із видатних вихованців Харківського колегіуму Якова Толмачова, у яких відображені реалії того часу щодо життєвих стратегій, спонук до навчання. Толмачов писав, що його батько-священик (дід якого був дворянином, що вступив у духовне звання) віддав сина до колегіуму лише в 14-річному віці, після того, як отримав припис духовного начальства (1793 р.)

[479, с. 701]. Тільки настанови духовного начальства спонукали багатьох батьків віддати синів до навчальних закладів.

У науковій літературі іноді можна зустріти протиставлення Чернігівського колегіуму іншим, на підставі того, що в Харківському та Переяславському колегіумах було значно більше учнів з духовного стану [925, с. 56]. Але при тому, що існували місцеві особливості та традиції, слід враховувати, що число дітей духовенства залежало і від загальної чисельності духовенства кожної єпархії. Звісно, чисельність духовенства Белгородської єпархії набагато перевищувала духовенство Чернігівської єпархії. Тому висновок, що в Чернігівському колегіумі «найбільш послідовно після Києво-Могилянської академії дотримувалися демократичного принципу всестановості навчального закладу» [925, с. 56], здається відірваним від історичного контексту.

Цифрові дані, відображені в додатку А потребують ще деяких пояснень. Різке падіння числа учнів колегіумів в окремі роки пояснюється епідеміями різних хвороб. Так, у Харківському колегіумі наприкінці 1730-х рр. зменшення числа учнів зумовлювалося епідемією «морової язви» на Слобжанщині. Заняття у колегіумі були припинені, учні переведені до слободи Грайворон [828, с. 41]. У 1740–1741 рр. число учнів цього ж колегіуму не збільшувалося з причини хвороби та війни [402, стб. 264]. У 1770–1771 рр. епідемія була у Чернігові. Щоб запобігти захворюванням, заняття в колегіумі припинили, й тільки в грудні 1771 р. вони відновилися [182, арк. 11—12 зв.]. У ці ж роки, рятуючись від епідемії, розбіглися й учні Переяславського колегіуму [595, с. 785]. Другу хвилю зменшення учнів Харківського колегіуму можна пояснити як появою інших навчальних закладів, так і діяльністю єпископа Феоктиста Мочульського, який узяв курс на підтримку белгородської семінарії.

Оцінити наскільки значним було число учнів православних колегіумів, можна шляхом порівняння із загальними показниками учнівства духовних шкіл Російської імперії (академій та семінарій). Загальне число учнів у 1738 р. становило 2589 чоловік, у 1764 р. – 6 тисяч, у 1783 р. – 11 329, у 1807 р. –

24 167 [627, с. 185, 578]. Число всіх учнів колегіумів (див. додаток А) по відношенню до загальної кількості учнів духовних шкіл у Російській імперії у 1730-ті рр. становило 29 %, у 1760-ті – 13 %, на початку 1780-х років – 10 %, на початку ХІХ ст. 6 %. При цьому слід врахувати, що після заснування шкіл у 1720-ті, й 1730-ті роки, й подання відомостей до Синоду, чимало шкіл закрилося [627, с. 198] й відновило діяльність лише у другій половині ХVІІІ ст. Так само у другій половині 1760-х рр. після проведеної секуляризації, за висновком Г. Фріза, набір учнів до семінарій імперії впав на двадцять відсотків (у 1766 р. всіх учнів було 4 673) й відновився лише після 1780-х років [1012, р. 87–88]. За чисельністю вихованців найбільшим закладом у Гетьманщині, Російській імперії та загалом у Європі була Києво-Могилянська академія [992, с. 193–194]. Найбільші єзуїтські колегіуми Речі Посполитої на початку ХVІІІ ст. мали 200–800 учнів, у Віленській академії – у середньому 800 [992, с. 194]. Звісно, ці заклади до цього часу пройшли певний історичний шлях. Як відомо, у перших університетах Російської імперії протягом перших десятиліть було кілька десятків студентів. Тому досягнення православних колегіумів щодо залучення студентів не слід применшувати.

У зв'язку із питанням про чисельність учнів стоїть і проблема «утеч» учнів. Вона часто згадується на сторінках видань, присвячених історії колегіумів, у документах архівів колегіумів зафіксовано чимало таких фактів. Історики ХІХ – початку ХХ ст. спеціально не затримувались на дослідженні цих випадків, не вбачаючи в них нічого надзвичайного. Зовсім іншого трактування набули випадки втеч у працях радянських дослідників, вони служили аргументом на користь войовничо-антицерковної позиції авторів. Так, О. В. Водолажченко зробила висновок, що тільки каральні дії єпископів забезпечували Харківський колегіум та інші духовні школи учнями [572, с. 108]. Дослідниця розглядала втечу учнів як реакцію протесту на намагання єпархіальної влади силоміць забрати їх до школи [572, с. 108–110]. У ХХ ст. такі оцінки утеч стали типовими для історіографії. Є. М. Іванов поставив під сумнів існування потреби в освіті й школі, якщо було необхідно застосовувати

рішучі заходи для боротьби з утікачами [43, арк. 4, 11]. Схожі пояснення зустрічаються і в сучасній літературі [925, с. 56]. Отже, оцінка явища «утеч» учнів та реакція на них керівництва продовжують впливати на оцінки колегіумів. Уважаємо, що явище втеч достатньо цікаве й покаже для дослідження учнівського середовища колегіумів. Насамперед необхідно підкреслити, що керівники колегіумів утікачами вважали тих учнів, які невчасно повернулися до навчального закладу з вакацій (канікул), свят або надовго затрималися вдома «за хворобою». До категорії «утікачів» потрапляли тільки діти священноцерковнослужителів. На цю суттєву обставину дослідники зазвичай не звертали увагу. Діти представників світських станів залишали колегіуми за власним бажанням, це не розцінювалося як «утеча», списки таких учнів не складалися. У той же час керівництво колегіумів повідомляло духовні правління єпархії про чисельність студентів, які не повернулися з канікул, складаючи їх «реєстри» [17; 27; 122; 145; 146]. За тогочасними правилами учні відпускалися додому з «відпускними білетами» або «свідоцтвами» на певний термін і вважалися утікачами з моменту його закінчення. У середині XVIII ст. керівництво колегіумів зобов'язувало викладачів одразу після свят складати списки студентів із приміткою про відсутніх учнів [91, арк. 4 зв.]. Вивчення діловодної документації дає змогу побачити, що певне число студентів потрапляло до категорії «утікачів» на короткий час, оскільки вони не встигли вчасно оформити свідоцтво про хворобу. Типова ситуація виявилася на допиті «учня-утікача» із Харківського колегіуму Івана, сина священника Максима (1758 р.), який захворів і не приїхав до колегіуму після вакацій [101, арк. 1]. В останню третину XVIII ст. свідоцтва про хвороби дітей все частіше надходили до колегіумів напередодні навчального року, щоб цих дітей не включили до списків «утікачів». Так, у серпні 1798 р. у свідоцтві, виданому Івану Мировицькому, протопоп Гаврило та священник Михайло засвідчували, що учень захворів гарячкою, тому з'явитися у призначений час не може [115, арк. 1].

В історії колегіумів можна знайти й випадки, коли учні тікали безпосередньо зі стін колегіуму. Інформацію про це надають матеріали допитів студентів-утікачів, їх батьків та інших осіб. Із цих «показань» проступають нехитрі історії, фіксація мотивів вчинків відсутня у всіх переглянутих нами справах-допитах. Наведемо приклади. З допиту учня Харківського колегіуму Трохима (12 березня 1750 р.) дізнаємося, що він у нічний час знаходився поза колегіумом, за що його висікли. Після цього учень утік до Софронієвої путині, але ченці повернули його [98, арк. 1]. У лютому 1750 р. за наказом попа Євстафія його наймит увіз додому з Харківського колегіуму сина попа Михайла. На допиті наймит І. Тарасов розповів, як він дістався до колегіуму, викликав хлопця, посадив на візок та поїхав додому [99, арк. 1–3]. Назустріч утікачам їхав архімандрит, упізнав школяра, й пригода на цьому закінчилася. Достатньо типовими є показання Федора Александровського, який свідчив, що втік додому свавільно, але коли він сказав про це батьку, той схопив його та повернув до колегіуму [100, арк. 3]. Указами духовних правлінь батьків нерідко зобов'язували самостійно розшукувати утікачів. Таке розпорядження було надане священику Воскресенської церкви містечка Андріївки Григорію, син якого утік з колегіуму у вересні 1759 р. [102, арк. 1]. Батько почав об'їжджати села, у які міг податися син-утікач, швидко знайшов його і повернув до колегіуму. При розгляді справ частіше за все показання давали батьки, адже більшість утікачів навчалися в нижчих граматичних класах і їх вік становив 10–14 років.

Число утікачів, яких вносили до «реєстрів», було різним. У 1750 р. у реєстрі таких учнів у Харківському колегіумі значилося 45 чоловік [118, арк. 1–2]. У 1765 р. керівництво Харківського колегіуму повідомляло, що з вакацій та свят не повернулося 10 учнів [63, арк. 3–5]. У ці роки в колегіумі навчалася більше 400 учнів із духовенства. Для порівняння зазначимо, що у середині століття з великоросійських семінарій тікала половина учнів [981, с. 186].

Причинами утеч учнів із колегіумів дослідники XIX ст. називали насамперед скрутне матеріальне становище, погані умови життя у бурсі (більшість утікачів були бурсаками) [595, с. 782; 697, с. 442; 949, с. 520–521]. В. Демидовський зауважив, що й самі батьки були ініціаторами втеч, адже їм не хотілося віддавати маленьких дітей далеко від дому. Цей дослідник серед причин назвав також дух козацької вольності (для старших учнів) [595, с. 559–560]. При тому, що певні причини для втеч існували, величезне число учнів колегіумів свідчить на користь того, що в основі системи навчання був не лише примус. На користь цього аргументу свідчать деякі порівняння. Так, можна навести чисельність учнів великоросійських семінарій, яка й у середині століття була мізерною (у Холмогорській – 52, Воронежській – 30 [627, с. 335, 350–351], у Костромській – 20–30 учнів) [629, с. 4–5]. Не випадково дослідники історії російських духовних шкіл констатували, що у 1760–1770-ті рр. Синод визнав непосильність виконання завдання обов'язкової станової освіти духівництва [627, с. 353]. Для оцінки результатів діяльності єпископів можна скористатися й відомостями переписів дітей духівництва, які почали збиратися за указами Синоду 1737 р. Результати свідчать, що відсоток дітей духовенства Белгородської єпархії, які не навчались у Харківському колегіумі у 1740 р. (віком від 7 до 20 років), становив 13 %, а у 1742 р. – 7 % [237, арк. 70]. Для порівняння достатньо сказати, що у 1741 р. у Казанській єпархії таких дітей було 21 %, у 1744 р. їх стало 18 % [237, арк. 41 зв.–42, 261]. У 1789 р. число дітей духовенства Нижегородської єпархії (до 15 років), які навчались у Нижегородській семінарії, було у десять разів меншим за число тих, хто не навчався [582, с. 209]. За підсумками останнього розбору дітей духовенства у 1808 р. у цілому в Російській імперії неграмотних дітей духовенства у віці від 15 років (і вище) виявилось більше третини (1 166 з 3368 чоловік) [451].

Ряд сюжетів з історії колегіумів, які почали досліджуватися у XIX ст., зовсім «випали» з поля зору істориків у наступні десятиліття. Це стосується й такої сторінки історії колегіумів, як формування «династій». М. Лілеєв, який збирав матеріали з історії Чернігівського колегіуму, показав, що вже у 1730-ті

роки до нього відправляли дітей чимало осіб, які й самі вчилися в ньому. Цей дослідник навів низку прізвищ полкової та сотенної старшини, декілька поколінь якої навчалися в Чернігівському колегіумі (Тризни, Шуби, Жураківські, Комаровські, Стаховичі, Борозни, Лизогуби, Стороженки та ін.) [177, арк. 27–27 зв.]. Те саме можна сказати й про інші колегіуми. У Харківському колегіумі навчалися династії Двигубських, Буткевичів, у Переяславському – декілька поколінь родини Базилевичів. У дослідженні козацької старшини Переяславського полку, І. Кривошея навела родини сотенної старшини, різні покоління яких навчалися у Переяславському колегіумі (з роду Ісаєвичів, Петровських-Бахчевських, Лебедєвих) [676, с. 34, 47, 48, 52]. Династії утворювали родини різних станів, хоча з часом, зважаючи на урядову політику, все більше такого роду династій утворювало духовенство. Враховуючи відкритість стану духовенства у XVIII ст., не дивно, що ці династії починалися як козацькі. Приміром, козацька родина Бутько (Бутьковські) з часом стала відомою родиною духовенства Буткевичів. У спогадах професора Харківського університету Т. І. Буткевича названі представники кількох поколінь родини, які навчалися у Харківському колегіумі [283, арк. 3–30].

Довгий час, особливо у першій половині XVIII ст., учні колегіумів могли вільно пересуватися із одного колегіуму до іншого, до Києво-Могилянської академії, інших європейських навчальних закладів. У звіті до Синоду чернігівський єпископ Іларіон (18 липня 1737 р.) підкреслював, що учні різних станів «свободно в иные училищные коллегии, где полное число школ латинских, переходят,... от чего удержат их, за свободу малороссийского народа, крайне невозможно» [404, стб. 41]. Перехід із одного колегіуму до іншого (чи академії) був вільним для учнів різних родин. Проте не варто перебільшувати розмаху такого явища, адже перехід до іншого закладу потребував коштів. І все ж маємо чимало прикладів, що студенти шукали науку в декількох колегіумах. Лукіан Каменецький, який став пересічним священиком Чернігівської єпархії, наприкінці 1730-х рр. навчався у Київських, Чернігівських та Харківських «школах» [242, арк. 1]. На початку 1730-х рр.

син селянина Афіноген Тигровський навчався в Чернігові, Києві, у єзуїтському колегіумі в Овручі [234, арк. 1]. Примітна доля Микити Крижановського, єврея з Рогатина, який став православним, й протягом 10 років здобував освіту в Києві, Чернігівському та Харківському колегіумах [406, стб. 360–363]. Вихідців зі Слобожанщини зафіксували реєстри Києво-Могилянської академії [997, с. 14].

Протягом XVIII ст. навіть для духовенства не було обов'язковим направляти дітей до школи саме «своєї» єпархії. В указах чернігівського єпископа Амвросія Дубневича міститься зауваження про те, що ті, хто бажає віддати дітей до Київської академії, може робити це «невозбранно», тільки зафіксувати це у відомостях [547, с. 31]. (але цей же єпископ у квітні 1746 р. видав указ про те, що дітей, яких відправили до Києва, у наступному році відправляти до Чернігова [187, арк. 159 зв.]). У другій половині століття, коли для переходу в іншу школу студент (із духовенства) мав отримати дозвіл архієрея, спостерігаємо, що єпископи ревниво сприймали ці наміри. На прохання учня риторичного класу Степана Венецького у вересні 1771 р. навчатися філософії та богослов'ю в Харківському або Чернігівському колегіумах, єпископ відповів, що не варто це робити, «получишь искомое и в Переяславе» [26, арк. 3]. Бажання змінити місце навчання іноді було наслідком конфлікту. Приміром, у 1749 р. студенти Переяславського колегіуму, серед яких був Іван Вернацький, звернулися зі скаргою на префекта Володимира Зеленського. Розгляд справи затягувався, і студенти звернулися із проханням відпустити їх для продовження навчання до Києва або Чернігова [473, с. 468–490].

У 1780-ті рр. дітей духовенства на казенний кошт почали приймали тільки до шкіл «своєї» єпархії. Тому в 1785 р. з Києво-Могилянської академії до Чернігівського колегіуму відправили всіх бурсаків-чернігівців [218]. Наприкінці століття єпископи видавали укази, за якими духовенство мало навчати дітей тільки у своїх єпархіях (указ 1800 р. переяславського єпископа [468, с. 771] та ін.). Тоді ж утвердилася практика обов'язкового

направлення кількох кращих учнів колегіумів до Києво-Могилянської академії. До цього часу навчання в Києво-Могилянській академії не розглядалося як наступний, більш високий етап освіти, тому учні прямували туди лише за бажанням.

Колегіуми притягували перш за все молодь свого та сусідніх регіонів. Наприклад, у Переяславському колегіумі у перші роки існування навчалися діти з Києва, Чернігова, Сум, Глухова [780, с. 237]. У колегіумах навчалися й діти з більш віддалених територій. У всіх колегіумах, але більше у Переяславському та Чернігівському, навчалася чимало дітей світських та духовних осіб з Правобережної України. М. Лілеєв знайшов документи, з яких видно, що наприкінці 1730-х рр. у Чернігівському колегіумі навчалися учні з Угорщини, Молдавії, Війська Донського [177, арк. 27]. До Харківського колегіуму регулярно зараховували вихідців з Воронежської, Катеринославської, Полтавської, Таврійської губерній, нерідко навчалися учні з Київської, Чернігівської, Новоросійської, Тамбовської, Тульської губерній, Санкт-Петербурга тощо [828, с. 48–49]. У 1755 р. київський віце-губернатор направив до Переяславського колегіуму вихідця із Сербії Петра Іоаннова [11]. У Чернігівському колегіумі в 1767/68 н. р. навчалися учні з різних полків Гетьманщини, Росії, правобережних українських земель [924, с. 34]. Прихід учнів інших держав зумовлювався й родинними обставинами. Так, у Харківському колегіумі навчався виходець із Сербії Петро Роденков, який був небожем белгородського архієпископа Петра [250, арк. 1–2].

Умовою навчання учнів у колегіумах була їх приналежність до православного віросповідання. Етнічне походження учнів у справочинній документації колегіумів спеціально не фіксувалося, такі відомості зустрічаються лише в окремих випадках. Вище були наведені приклади навчання у колегіумах декількох сербів. Відомо про навчання у Чернігівському колегіумі учнів «венгерской нації» [780, с. 243]. Цікаво, що у 1741/42 н. р. у Харківському колегіумі навчалися 1 серб (Петро Роденков), 1 «угорець» (Василь Денеган), 12 «поляков» [206, арк. 26–28]. Відомості про етнічне

походження учня оприявнювалися зазвичай тоді, коли внаслідок якогось інциденту збиралися відомості про певну особу. Приміром, через скаргу із родичем стало більше відомо про вже згаданого Микиту Крижановського, єврея з Рогатина, який прийняв православ'я [406, стб. 360–363]. Однак подібні згадки зустрічаються у джерелах епізодично, тому можемо лише констатувати факти присутності учнів різного етнічного походження у колегіумах. Очевидно, що переважну більшість учнів становили представники місцевого українського населення.

При характеристиці учнівства колегіумів протягом XVIII – початку XIX ст. важливим є те, що не тільки для дітей світських станів (навчання яких у колегіумах не регламентувалося), але й для дітей духовенства зберігалася можливість «виходу» із колегіуму не тільки на духовні посади, але й на світські. У звіті до Синоду чернігівський єпископ Іларіон (18 липня 1737 р.) писав про всіх учнів колегіуму (не розділяючи на стани), що вони «по своим хотениям» залишають колегіум, виходячи на різні служби [403, стб. 41]. Це також дає змогу казати про те, що колегіуми протягом століття не стали суто духовними навчальними закладами.

Дослідники історії Московського університету протиставляють принципи, на яких був заснований університет, тим, що були покладені в основу духовних семінарій та академій, і роблять висновок, що духовні училища Російської імперії були знаряддями прикріплення до духовної служби, в той час як Московський університет проголошував всестановість [681, с. 282]. Тобто не тільки можливість навчатися дітям всіх станів, але й можливість після колегіуму вийти на світську посаду виступає важливою характеристикою колегіуму як навчального закладу. Діловодна документація всіх колегіумів свідчить, що учні різних станів, в тому числі із духовенства, виходили на світську службу, отримуючи рекомендаційні свідоцтва від колегіуму. При тому, що з середини XVIII ст. дозвіл на такий вихід для дітей духовенства надавав архієреї, вони видавали їх у великій кількості [892, с. 418]. Як свідчать справи 1770–1780-х рр. про звільнення учнів

із Переяславського колегіуму, не шукаючи церковного місця, вони нерідко одразу просилися на військову службу [32, арк. 1–2; 36, арк. 1; 39, арк. 54]. Деякі дослідники у XIX ст. помітили, що у 1770-ті роки, коли в колегіумах збільшилося число дітей духовенства, вони, після завершення навчання, масово йшли на світську службу [678, с. 403]. Дійсно, число студентів колегіумів було значним, їх було достатньо для обіймання ними і духовних, і світських посад. Харківський губернатор у одому із донесень (1782 р.) підкреслив, що колегіум «избыточествует людьми нужными», й не тільки для духовних посад, але й для різних видів служби [278, арк. 112 зв. –113]. У 1780-1790-ті роки діти духовенства звільнялися у світську службу навіть із богословського класу. Звертаємо увагу на те, що такі звільнення відбувалися з усіх колегіумів, найбільше – із Харківського [148; 165]. Іноді батьки, віддаючи синів до колегіумів, записували своє бажання у майбутньому не залишати дітей у духовному відомстві [16, арк. 6].

«Вільний» чи відносно вільний вихід дітей духовенства із колегіумів на різні посади світської служби означав для них вихід із духовного стану. Важливо розуміти, що для семінарій Російської імперії у XVIII ст. такі явища зовсім не були характерними. Починаючи з 1722 р. «розбори» духовенства зробили цей стан закритим, заборонивши дітям духовенства перехід до інших станів [887, с. 464; 979, с. 19–20]. Дослідники робили висновки, що у другій половині століття духовні навчальні заклади були фактично закритими, що, у свою чергу, посилювало замкненість стану (до Московської академії та семінарій приймали тільки дітей духовенства, й вихід їх на світські посади був вкрай ускладнений) [628, с. 109; 979, с. 27]. Натомість на землях Гетьманщини та Слобожанщини для дітей духовенства залишалися можливості інших життєвих стратегій. У 1748 р. переяславський єпископ Никодим писав до Синоду, що вихованців колегіуму постійно беруть до канцелярій (Генеральної, полкових та сотенних). Єпископ писав, що канцелярії пояснюють це тим, що вони діють «по прежним вольностям в силу малороссийских прав, в которых поповский сын признан шляхтичем» [409, стб. 582].

У наступні десятиліття діти духовенства із колегіумів масово виходили на службу до намісницьких правлінь. Ці установи потребували грамотних людей у великій кількості. До намісницьких правлінь відправляли студентів із духовного стану, нерідко з вищих класів [161; 253, арк. 206, 229, 252].

Учнів колегіумів запрошували й до різних навчальних закладів Російської імперії. Число студентів, яких вимагали відправити із українських єпархій, нерідко перевищувало кількість тих, котрих запрошували з інших місць. Не випадково О. Боголюбов назвав Києво-Могилянську академію та Харківський колегіум «робітничими факультетами» усіх спеціальних шкіл, постачальниками кадрів для них [552, с. 107]. Підрахунки числа учнів, які були направлені до різних навчальних закладів, виходять за межі завдань даного дослідження, зазначимо лише основні «маршрути», якими прямували учні колегіумів. Найбільш відомим «маршрутом», яким пішло чимало студентів із колегіумів, був шлях до медико-хірургічних закладів Російської імперії (госпітальних шкіл, столичних медико-хірургічних академій, ветеринарного училища в Петербурзі, Єлисаветградської медико-хірургічної школи та ін.). Ці заклади створювалися у XVIII ст., їм необхідні були учні із знанням латинської мови [565, с. 221]. Дослідники вже з'ясовували етапи наборів до медичних шкіл, які тривали протягом XVIII – на початку XIX ст., вираховували чисельність вихованців колегіумів, яких до них відправили [565, с. 221; 781, с. 157–158; 892, с. 424]. М. К. Бородій підрахував, що до медичних шкіл з Києво-Могилянської академії та колегіумів відправили більше ніж 1200 вихованців [553, с. 56]. На підставі списків вихованців Єлисаветградської медико-хірургічної школи Бородій зробив висновок, що вона комплектувалася в основному студентами Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму [554, с. 143]. Чимало відомостей про «набори» зібрано у працях з історії окремих колегіумів [828, с. 130–132; 925, с. 83–86]. З матеріалів досліджень витікає, що майже кожен рік до 20 учнів (переважно із духовенства) відправлялися до різних навчальних закладів. Можна встановити, що це були студенти класів поезики, риторики та філософії. У донесенні

міського лікаря Я. Омеляновського було зазначено, що вік учнів Чернігівського колегіуму, які виявляють бажання вчитися «медичній науці», має бути від 14 до 20 років; відповідно, були знайдені учні риторичного та філософського класів [214, арк. 1, 6]. Про це свідчать й «запрошення» студентів із Переяславського колегіуму у 1784 р. [40, арк. 1–18], Харківського колегіуму у 1793 р. [61, арк. 37]. Переважна більшість учнів, які йшли до «медичної науки», були синами духовенства, хоча серед них завжди можна побачити й учнів з інших станів [217].

Неодноразово студентів колегіумів запрошували для продовження навчання у Петербурзькій учительській семінарії, Московському університеті [828, с. 130–132; 925, с. 86]. Відомо, що з Харківського колегіуму до Харківського університету при його заснуванні було направлено 20 кращих студентів [828, с. 136]. Інтерес становить відповідь професора Харківського університету Стойковича на питання Д. Бантиша-Каменського (1808 р.) щодо студентів університету. Професор зазначав, що 40 чоловік були набрані з Харківського колегіуму та Белгородської семінарії і вони «не уступят лучшим Московским студентам», а якщо б кожен рік відпускали по десять студентів колегіуму, університет «достиг бы до возможного совершенства» [316, с. 41].

Хоча сюжети «наборів» студентів колегіумів до навчальних закладів Російської імперії добре розроблені в історіографії, можна виявити й нові «маршрути». З листування О. М. Голіцина та ректора Харківського колегіуму А. Прокоповича (листопад 1798 р.) стає зрозуміло, що відомий церковний діяч Андрій Самборський відібрав 12 кращих учнів Харківського колегіуму для школи практичного землеробства у Петербурзі й високо оцінив їх підготовку [300, арк. 3].

Характерно, що керівництво колегіумів відпускало дітей духовенства (які могли продовжувати навчання у колегіумах) до світських навчальних закладів й у тих випадках, коли цього не вимагала держава. Примітна справа студента філософії Харківського колегіуму Василя Мартиновського (червень 1791 р.), якого прийняли до Московського університету. Університетське керівництво

писало, що воно не мало нестачі студентів, але відгукнулося на прохання белгородської консисторії, яка піклувалася, щоб задовольнити прагнення студента «до науки» [60, арк. 3]. Варто розуміти, що одночасно із прийняттям подібних рішень починалися відповідні процедури виключення учня із духовного відомства назавжди, на яке погоджувалося керівництво колегіуму та єпархії.

У справочинній документації та інших джерелах зафіксовано той факт, що учні православних колегіумів поділялися на тих, котрі навчалися «своим коштом», і тих, хто навчався за «казённий кошт». Відповідно, у науковій літературі XIX ст. виділяли дві категорії учнів: своєкоштных і казеннокоштных. Наприкінці XIX ст. деякі дослідники у пошуках нових критеріїв класифікації «поділили» учнів на «паничів» та «жебраків» [705, с. 414]. У XX ст. бурсаків навіть стали називати «пролетаріатом». Сучасні дослідники нерідко оперують термінами, які переносять із сучасного життя. Приміром В. А. Лоха стосовно Переяславського колегіуму зробив висновок, що «близько половини учнів складали вихідці з малозабезпечених сімей» [711, с. 66] (автор не повідомив критерії визначення «малозабезпеченої сім'ї»). Вважаємо за краще аналізувати ті категорії учнів, які виникли історично.

На організацію утримання учнів православних колегіумів у перші роки їх існування вплинули традиції єзуїтської освіти. Навчання в єзуїтських колегіумах було безкоштовним, до того ж, частину бідних учнів (різних станів) зараховували на повне утримання. Єзуїтські колегіуми виробили й традиції організації життя у бурсах (конвіктах) [863, с. 98]. У той же час законодавство Російської імперії, яке визначило навчання у духовних школах обов'язком для дітей духовенства, передбачало, що «на казенне утримання» до школи певної єпархії мали приймати дітей духовенства «своєї» єпархії. Практика життя православних колегіумів демонструвала поєднання законодавчих вимог із тими традиціями єзуїтської освіти, які робили ці заклади привабливими для талановитої молоді різних станів.

У православних колегіумах, як вже було з'ясовано, навчалось велике число дітей духовенства, частина яких приймалася на повне казенне утримання. Науковці наводили чимало прикладів прохань батьків узяти дітей на казенне утримання, в яких описувалося злиденне становище родини (повідомляли про бідну парафію, кількість дітей у родині, інші обставини) [див.: 828, с. 49]. У колегіумах не існувало ustalених критеріїв бідності, які застосовувалися в європейських університетах (бідними вважали осіб, прибуток яких не перевищував 12 флоринів) [898, с. 46]. На повному казенному утриманні в Чернігівському колегіумі (у 1730-ті рр.) було від 85 до 104 учнів [780, с. 243–244]. У наступні роки їх число було значно меншим (у 1793/94 н. р. їх було 50 [265, арк. 1]). За інформацією звітів у Харківському колегіумі на казенному утриманні завжди перебувало не менше 20–30 дітей духовництва, у 1790-ті роки до 40 чоловік [71; 127; 128].

Категорія «казеннокоштных» не була однорідною, у ній виділялися так звані «частково казеннокоштні учні», які вносили невеликі кошти за їжу та приміщення й мали свій одяг або які платили тільки за приміщення. Такі варіанти утримання учнів дозволяли збільшити число тих, хто навчався, повністю забезпечуючи лише найбільш нужденних. Зокрема, у 1771 р. до переяславського єпископа Йова Базилевича звернулися чотири сини священика з проханням прийняти їх у бурсу для проживання, але на «отческих харчах» [340, с. 76–77]. Із родинних переказів, які розмістив у спогадах професор Харківського університету Т. І. Буткевич, стає зрозуміло, що іноді плату за перебування у бурсі приймали у тій формі, яку могли запропонувати батьки («платил вместо денег поросятами») [283, арк. 13].

Співвідношення числа «казеннокоштных» учнів на повному та частковому утриманні встановити дуже важко, адже в багатьох звітах вони не виокремлювалися. Найчастіше у джерелах зазначалася лише загальна сума витрат на учнів (без зазначення числа вихованців) [892, с. 238–239]. Відомості про число учнів у бурсі фрагментарні. Приміром, у 1774 р. у бурсі Харківського колегіуму на повному казенному утриманні було 30 учнів, окрім

цього, на своєму кошта в ній проживало 24 учня [127; 128]. У цьому колегіумі у 1791/92 н. р. на повному казенному утриманні було 40 школярів, але керівництво хотіло зменшити це число до 30-ти, залишивши найбідніших, мотивуючи це дорогими продуктами харчування та дровами [71, арк. 1]. У 1797/98 н. р. у Переяславському колегіумі на казенному утриманні різних форм перебувало 89 чоловік [468, с. 735].

Слід сказати, що, хоча уся логіка законодавства щодо духовних семінарій Російської імперії зводилася до того, що у бурсах проживали лише діти духовенства, до бурс колегіумів приймали не тільки їх. Відомість про учнів, які проживали у бурсі Чернігівського колегіуму у 1785 р., зафіксувала синів посполитих, козаків та міщан [218]. Хоча колегіуми не приймали на повне утримання із своїх прибутків дітей світського походження, їх брали до бурси на благодійні пожертвування різних осіб. Дослідники ХІХ ст. писали про існування в Чернігівському колегіумі так званого «конгрегаційного збору», який йшов на користь бідних студентів [705, с. 419–420]. Цей збір виник у початковий період історії колегіуму, існував ритуал його проведення. У День Св. Анни після богослужіння у колегіумській церкві студенту («екклезіарху конгрегаційного збору») префект вручав спеціальний документ – Album, з яким той обходив жертводавців [604, с. 374–375]. Очевидно, що у цьому відбилися і традиції братств, і досвід європейських навчальних закладів, які утримувалися місцевою громадою. Про існування подібного збору в інших колегіумах невідомо. Хоча інтерес становить заведення «Книги» збору пожертвувань на будівництво нового кам'яного будинку бурси Харківського колегіуму (1770 р.), куди записували імена всіх жертводавців, різних людей [123]. Меценатів, коштом яких утримували учнів різних станів, у історії колегіумів вистачало. Відомо, що в Харківському колегіумі за рахунок коштів князів Голіциних (500 рублів на рік) у бурсі проживало 12–15 учнів із дворян [828, с. 50]. Існує чимало інших прикладів подібних пожертвувань. На Харківський колегіум у січні 1770 р. поміщиця П. Краснокутська пожертвувала 110 рублів, у січні 1777 р. майор Щербінін – 100 рублів, у 1799 р. харківський купець А. Карпов – 15

рублів [70, арк. 2; 92, арк. 1; 97, арк. 1]. У кошторисі витрат на 50 учнів-бурсаків Чернігівського колегіуму за 1795/96 н. р. (на провізію, папір, послуги лікаря) було зроблено приписку, що на одяг та взуття цих учнів нічого не витрачали, оскільки гроші на це кожен рік надсилав П. С. Милорадович [221, арк. 20].

У художній та науковій літературі чимало сторінок присвячено описанню важких умов утримання у бурсі. При згадках про «бурсака» у нашій уяві з'являється портрет, створений письменниками М. Гоголем, В. Наріжним, Г. Квіткою-Основ'яненком. Спогади вихованців колегіумів, які жили у бурсі зафіксували картини злиденного життя. У дослідженнях з історії колегіумів робилися спроби реконструювати раціон харчування бурсаків, визначити, наскільки забезпечувалися щоденні потреби учнів [828, с. 50–53; 924, с. 36]. Висновки зводяться до того, що утримання бурсаків було вкрай недостатнім, і бурсак мав кожен день шукати шматок хліба. Відомо, що бурсаки колегіумів нерідко просили й отримували милостиню у заможних городян, читаючи вірші-привітання тощо. О. Шафонський підкреслював, що «если бы не было народного подаяния, то бы они с голода и холода помирать должны» [501, с. 283]. У спогадах чернігівського старожила натрапляємо на описання як бурсаки ходили під вікнами городян, співали хором й просили «борщику!» (при цьому автор спогадів висловив сумніви щодо того, наскільки саме голод примушував бурсаків просити милостиню) [500, с. 5]. Дослідники XIX ст. підкреслювали, що ходіння бурсаків вулицями міст у пошуках народного подаяння було явищем, характерним лише для українських міст, й зовсім не існувало у великоросійських містах, в яких діяли семінарії [802, с. 188]. Себто ходіння студентів вулицями заради пошуків пожертвування було засобом їх виживання, але й сформувалося у певну традицію. Адже саме за рахунок подаяння існували покоління студентів європейських середньовічних університетів.

Як виявилось, із цією традицією архіпастирі почали вести боротьбу. Особливо за це взявся переяславський єпископ Йов Базилевич, який 25 квітня

1771 р. заборонив учням Переяславського колегіуму збирати пожертвування, а префект мав надати перелік того, що необхідно для утримання бідних учнів [30, арк. 1]. Хоча й інші єпископи робили спроби покласти край «ходінням», вони тривали протягом всієї історії колегіумів, і почали зникати лише на початку ХІХ ст.

Зрозуміло, що студенти, які навчалися у одному колегіумі в один час, але мешкали на приватній квартирі та в бурсі, по-різному сприймали своє життя. Хоча важливо, що Я. Толмачов, оцінюючи умови проживання у бурсі як суворі, не говорив, що вони жахливі чи нестерпні, і підсумовуючи, навіть сказав, що вони викликають приємні спогади [479, с 703].

Історики ХІХ ст. писали про існування певного обряду прийняття бурсаків до конгрегації Чернігівського колегіуму [177, арк. 1, 3]. М. Лілеєв вважав, що цей обряд проходив у Чернігові як і в Києво-Могилянській академії, у Конгрегатській церкві Усіх Святих [177, арк. 3]. Будь-яких інших відомостей про обряд знайти не вдалося. Вже згадувалася повість В. Наріжного, у якій описана Переяславська бурса й один з героїв нахвалював її організацію, яка нагадувала «чудовий Рим» [393, с. 14]. Традиціями, чимало з яких було узято із практики єзуїтських колегіумів, було пронизане усе життя. Приміром, учня, який вперше переступав поріг класу, вітали усі учні, виголошуючи щосили: *salutamus! salutamus!* [369, с. 188].

Утримання «своєкоштных» студентів залежало від фінансових можливостей їхніх батьків. Сини заможних батьків проживали на квартирах разом із інспектором, менш заможні жили по декілька чоловік, також із інспектором. У заможних іноді були й прислужники. Так, у 1796 р. разом зі студентом Чернігівського колегіуму Олександром Матвієвичем на приватній квартирі проживав «учитель» (інспектор), старий слуга, слуга-хлопець, служниця-жінка [175, арк. 1 зв.]. Таких учнів у колегіумах було дуже мало (у 1741/42 н. р. у Харківському колегіумі навчалось 210 чоловік, служителі були тільки в чотирьох [206, арк. 31]).

У науковій літературі вже робилися висновки про те, що у колегіумах широко використовували таку можливість допомоги бідним студентам з духовного стану, як зарахування за ними вакантного церковного місця, щоб частина доходів йшла на продовження навчання учня [627, с. 271–272]. Права спадковості в даному випадку поєднувалися з правами «вченого» кандидата на місце. Збереглося чимало відомостей, які фіксують, що учні, за якими були закріплені церковні місця, були у кожному класі [134]. Зазвичай частина церковних доходів йшла на утримання учнів у випадках смерті батька [41, арк. 2, 6], але іноді так підтримували учнів, які відзначилися сумлінням у науках [167, арк. 1–2].

«Своєкоштни» студенти із незаможних родин шукали шляхи заробітку. Вони переписували книги та рукописи перш за все для своїх заможних товаришів. Деякі наймалися «будильниками» для своїх товаришів, і їх обов'язки полягали у тому, щоб прибігати зранку, стукати у віконце й будити [367, с. 93] (про свого «будильника», Харитона, сина дячка, з теплом згадував І. Тимківський [478, с. 21]).

До «своєкоштних» належали й інспектори – студенти старших класів, які допомагали учням молодших класів, проживали з ними на квартирах на утриманні батьків школярів. На посади інспекторів керівництво колегіумів рекомендувало бідних талановитих учнів, щоб підтримати їх. Дослідники зазвичай звертали увагу на особливості лише «бурсацького життя». Між тим, більшість учнів проживала на квартирах під наглядом інспекторів, між ними складалися певні стосунки, були тут і свої небезпеки. У попередньому розгляді аналізувалася інструкція інспекторам Харківського колегіуму (за списком 1796 року) як пам'ятка педагогічної думки. Водночас, із деяких застережень інспекторам, які там зафіксовані («не шататися по чужим квартирам», не залишати сторонніх ночувати тощо) можна здогадатися й про проблеми школярів, які проживали на приватних квартирах. А. С. Лебедев надав огляд деяких скарг вихованців та батьків, у яких зазначалося, приміром, що інспектор був «ужасный соня», або йшлося про деспотичний характер, через

який він карав підопічних за невеличкі провини. Зі скарг видно, що «своєкоштни» учні стикалися із такими життєвими ситуаціями, які не виникали в бурсі. Іноді у скаргах зазначалося, що один інспектор «призывает к себе на квартиру девок, поит их вином», інший відправляв учнів «с карточками к актрисам», у ще одного «собираются и ночуют актрисы» [цит. за: 695, с. 84]. Звісно, стосунки з інспекторами склалися по-різному, про багатьох інспекторів учні згадували як про сумлінних студентів, які допомагали навчатися [419, с. 421; 478, с. 20–21].

Враховуючи модель колегіуму, вік студентів єзуїтських та православних колегіумів коливався у значних межах залежно від класу. В кожному з класів амплітуда вікових показників могла також сильно коливатися. У 1742/43 н. р. у граматичних класах Харківського колегіуму навчалися учні віком від 10 до 20 років, у класах поетики та риторики їх вік коливався від 12 до 23 років, у вищих класах – від 18 до 28 років [285, арк. 7–21]. У граматичних класах Чернігівського колегіуму наприкінці XVIII ст. (1796 р.) навчалися хлопці віком від 7 до 22 років, у класах піїтики та риторики – 14–24 років [221, арк. 21, 27, 40]. Подібне дослідники пишуть й про єзуїтські колегіуми [863, с. 97]. Не дивно, що молодші учні згадуючи старших, відзначали, що «паны эти были усатые» [336, с. 432]. Згідно з указом Синоду (1737 р.) про перепис дітей духовенства, були розроблені «форми», у яких мали записувати вік дітей. Перші такі відомості з українських єпархій надіслали до Синоду в серпні 1738 року. [237, арк. 78], у подальшому збір даних за такими параметрами обліку продовжувався. У подальшому розкид вікових характеристик у певних класах навчальних закладів мав тенденцію до скорочення.

Що стосується зовнішнього вигляду учнів, то у спогадах можна зустріти згадки про те, що вони постійно носили один і той же одяг. При тому, що ці рядки неодноразово цитувалися істориками, яким саме був цей одяг, у більшості розвідок не з'ясовувалося, а відомості в джерелах зустрічаються рідко. У спогадах іноді зазначалося, що деякі носили довгі коси на плечах, інші підстригали волосся «в кружок», мали вуса [336, с. 431–432]. За спогадами

колишніх учнів, вони зазвичай одягалися в жупани, підперезувалися паском, деякі віддавали перевагу довгим «кафтанам». Вирушаючи в дорогу, частіше за все одягали «киреи» [336, с. 432]. Відомі випадки, коли зі священників брали письмове свідоцтво, що вони будуть намагатися, щоб сини «не ходили босіи и в мужичьем платье» [181, арк. 7, 8, 12]. На свята учні одягалися особливо. За наказом чернігівського єпископа на свято, яке відбувалося у місті у 1781 р., начальство колегіуму мало прослідкувати, щоби одягти учнів «в лучшее одеяние со всеми коллегіатскими знаками» [216, арк. 32]. Цікаві спогади І. Тимківського, що на свято в Переяславі студентів колегіуму, які супроводжували архієрея, одягали в «старинный ученый наряд, широкіе темносиніе либеріи, обшитые цветным снурком, с широкими разрезанными рукавами и пуговицами до низу», на голову одягали чорну чотирикутну шапку [478, с. 19–20]. Безумовно, діти заможних батьків одягалися краще, у їх гардеробі були речі європейського походження. У переліку речей студента Чернігівського колегіуму Олександра Матвєєвича (1796 р.) був зазначений фрак, сюртук, камзол, шуба, панчохи шовкові, сорочки тонкі з манжетами та сорочки німецькі та ін. [175, арк. 1]. Стежили за модою не тільки діти світських осіб. Студент філософії Переяславського колегіуму Василь Батієвський (у 1800 р.) прийшов до архієрея просити священницького місця у французькій жилетці, із французьким ціпком [468, с. 775]. Отже, при певній різноманітності одягу та зовнішнього вигляду студентів керівництво колегіуму стежило перш за все за «пристойним» виглядом вихованців, особливо у святкові дні, прагнучи, щоб учні відрізнялися від селян. Наприкінці XVIII ст. помітні регламентації одягу та вигляду учнів колегіумів.

Колегіумському середовищу була притаманна така загальна риса часу, як незаперечна влада старшого, ієрархія та патерналізм у відносинах як у середовищі самих учнів (між молодшими та старшими), так і між вихованцями та викладачами. І. Тимківський у спогадах охарактеризував тип стосунків у колегіумі як притаманний тогочасному місту або селу, тобто патріархальний [478, с. 21]. Мемуари колишніх учнів рясніють згадками про

унормовані, загальноприйняті в колегіумах традиції шанобливого ставлення молодших до старших. В. Демідовський згадував, що виявом поштивості було те, що учень при зустрічі студента більш високого класу повинен був зняти шапку та вклонитися [336, с. 431]. Як тут не згадати практику пеналізму, яка була розповсюдженою у докласичних європейських університетах [772, с. 9].

Ясна річ, такі «ідилічні» стосунки іноді порушувалися конфліктами, бійками між учнями, сварками між учителем та учнями. Для даного дослідження важливо відмітити, що колегіумське середовище поступово породжувало й інші форми відносин, в основі яких були не тільки патріархальні стосунки типу «батько – син», але й риси співробітництва типу «учень – учитель», «студент – професор», ознаки інтелектуального співтовариства. Яскравим свідченням цього є лист до ректора колегіуму Лаврентія Кордета від Михайла Ковалінського (1774 р.). Він повідомив, що повернувся із мандрівки за кордон, зазначив, що докладно все розповість при особистій зустрічі. Ковалінський писав, що послав Лаврентію Кордету свою оду і зауважив: «вы нас учили поэзии, вам подобают плоды». Цікавою є примітка Ковалінського: «пишу к вам не по форме чина, а по штилю дружбы. Я давно вас люблю и почитаю и потому лишние титулы оставляю» [388, с. 365]. Подібне спілкування між учителями та учнями ставало нормою для колегіумів та академій. Інтерес викликає маловідоме листування між белгородським єпископом Феоктистом Мочульським та письменником Василем Рубаном. Вони разом навчалися у Києво-Могилянській академії, але Феоктист Мочульський був старшим. Їх листування (1790–1791 рр.) відбувалося у поетичній формі, на лист-запрошення Феоктиста (з Харкова, «с берегов Донца») Василь Рубан відповідав, що надіслав «Елегію», перекладену із Овідія [488]. Заслуговує на увагу також лист-привітання ректору Харківського колегіуму Андрію Прокоповичу від його колишнього учня Івана Свечинського, який навчався у Медичній колегії у Петербурзі (30 листопада 1801 р.). Студент підкреслив дружній характер їх спілкування [690, с. 133]. І. Свечинський стане відомим як автор декількох повістей (надруковані на початку ХІХ ст.). У

даному випадку важливо, що листування зафіксувало інтелектуальний зв'язок між студентами та викладачами у колегіумах, який не переривався після закінчення учнями навчання. Їх подальше спілкування нерідко тривало у формі обміну творчими досягненнями.

Отже, порівнюючи православні колегіуми із духовними семінаріями Російської імперії, дослідники XIX–XX ст. неодноразово називали провідною рисою православних колегіумів всестановий характер учнів. Проте не слід забувати, модель колегіуму була зорієнтована на традиції, які вже давно укорінилися у європейських навчальних закладах (єзуїтських колегіумах, університетах), до яких приймали представників всіх станів. Всестановість православних колегіумів є продовженням цієї традиції. Феномен православних колегіумів, які існували в умовах Російської держави у XVIII ст., полягає, на нашу думку, в тому, що, виконуючи вимоги законодавства щодо обов'язкової освіти дітей духовенства, колегіуми тим не менш зберегли рису, притаманну цій моделі – навчання дітей всіх станів. Учні колегіумів являли собою чоловічу спільноту із вираженою соціальною та віковою, а також етнічною різноманітністю. У православних колегіумах XVIII ст. зберігалася й така ознака моделі, як вільне пересування студентів у «пошуках науки». Чисельність вихованців православних колегіумів невпинно зростала протягом XVIII – на початку XIX ст. насамперед за рахунок синів духовенства. Це було результатом наполегливих дій архієреїв, спрямованих на залучення дітей духовенства до колегіумів, й методичною боротьбою із усіма можливими засобами уникнення навчання. Значне число учнів колегіумів певною мірою забезпечило можливість вільного виходу учнів з духовного стану на світські посади й переходу до світських навчальних закладів протягом XVIII ст. Ця риса колегіумів суттєво вирізняє їх з-поміж духовних семінарій та академій Російської імперії, де вихід вихованців на світську службу у цей час був винятком.

У православних колегіумах були сприйняті традиції єзуїтських колегіумів Речі Посполитої щодо організації утримання бідних учнів. Реалії

Російської імперії XVIII ст. дещо видозмінили принципи допомоги меценатів колегіумам. Втім, різні форми підтримки учнів з боку меценатів та благодійні внески населення все ж являли одну з характерних рис православних колегіумів XVIII ст.

4.2. Корпорація викладачів православних колегіумів України: основні характеристики

Історики будь-якого навчального закладу тією чи іншою мірою завжди звертаються до дослідження викладацької корпорації. Подібне можна сказати й про історіографію православних колегіумів України. Однак, якщо акумулювати результати проведених у різний час досліджень, можна помітити, що висновки історіографії відрізняються суперечливістю й неправомірною категоричністю. Разом із безапеляційністю суджень помітна невизначеність критеріїв, за якими аналізувався склад викладачів колегіумів. До того ж, історики зазвичай робили спостереження щодо викладачів окремих колегіумів (нерідко намагаючись протиставити викладацьку корпорацію «свого» колегіуму іншим). Навіть у сучасній історіографії узагальнюючі висновки щодо викладацької спільноти інколи ґрунтуються на прикладах біографій одного або декількох викладачів. У вітчизняній історіографії і дотепер замало досліджень, які могли б стати методологічним підґрунтям для вивчення педагогічної спільноти, недостатньо розвинуті студії з історії інтелектуалів та інтелектуальної праці взагалі й XVIII ст. зокрема, практично не розроблялися сюжети, пов'язані із аналізом статусу інтелектуалів у суспільстві. Те саме можна сказати й про вивчення оцінок розумової праці сучасниками, дослідження кар'єр інтелектуалів, виявлення типів інтелектуалів тощо. Відсутність подібних студій впливає на стан досліджень викладацької спільноти навчальних закладів усіх рівнів у різні історичні періоди. У сучасній науковій літературі важко знайти послідовний виклад аргументації стосовно того, чи існувала професія викладача на українських землях у XVIII ст., але

при цьому висловлюються думки, що у колегіумах «трудилася професійна викладацька еліта» [711, с. 74].

У даному підрозділі робиться спроба виявити основні характеристики викладацького складу православних колегіумів XVIII – початку XIX ст., провести порівняльний аналіз із єзуїтськими та іншими західноєвропейськими навчальними закладами, а також із духовними семінаріями Російської імперії. До завдань дослідження належить створення колективного портрету викладачів православних колегіумів України, яке, на нашу думку, має відбуватися на тлі вивчення повсякденного життя та культурно-інтелектуального середовища, що утворювали колегіуми. Не менш важливим видається встановлення основних етапів кар'єрного зростання, виявлення «типових» біографій викладачів. Названі завдання будуть ґрунтуватися на сукупності всієї наявної інформації про викладачів колегіумів, яка представлена в узагальнюючій базі даних [див.: 816, с. 358–380].

Вважаємо за необхідне підкреслити, що важливим проявом стану розвитку освіти виступає наявність особливої групи людей, які професійно займалися педагогічною діяльністю. Складання «Республіки ученості» (*Respublica litteraria*, *Republique des Lettres* або *Republic of Letters*), співтовариства європейських інтелектуалів, дослідники вважають одним із найважливіших соціокультурних феноменів як епохи Відродження, так і епохи Просвітництва [926, с. 90]. У зв'язку із цим важливо підкреслити, що на українських землях ще у XVII ст. почали формуватися корпорації викладачів єзуїтських колегіумів, традиції яких вплинули й на інші заклади. Високий рівень підготовки викладачів єзуїтських шкіл загальновідомий, але й сьогодні історики з'ясовують чинники, які впливали на їх фаховий рівень та процес формування специфічних рис цієї спільноти [1044, s. 15–19]. Останніми роками у вітчизняній історіографії відродилися студії з історії єзуїтських колегіумів, результати яких мають значення й при дослідженні викладацької спільноти православних колегіумів у XVIII ст.

При вивченні історії становлення професії викладача варто послуговуватися й досягненнями методології так званої «другої соціальної історії», яка передбачає дослідження не тільки номенклатури існуючих у суспільстві соціальних/професійних груп, але й процесу їхньої еволюції [842, с. 21]. У середині кожної професійної групи варто побачити не тільки гомогенну корпоративну ідентичність, але й більш складний мікс із різновекторних інтересів. Реконструкція як індивідуального, так і колективного досвіду викладачів, їх життєвих шляхів має відбуватися у контексті вивчення соціальних відносин того часу.

У першій половині XVIII ст. на теренах Російської імперії спостерігається лише зародження соціально-професійної групи викладачів. Це слід враховувати при оцінках та порівнянні процесів утворення викладацької спільноти православних колегіумів із подібними процесами в Західній Європі, які базувалися на усталених практиках та нормах, що регулювали життя та діяльність корпорацій викладачів західноєвропейських колегіумів та університетів не одне століття. Невід'ємною складовою поняття «академічної свободи» було право на самопоповнення членів корпорації через вибори. Але на початковому етапі існування православних колегіумів архієреї мали самостійно підшукувати майбутніх викладачів серед ченців або світських осіб із необхідною підготовкою. У всіх архієреїв виникла гостра проблема наявності кандидатів на викладацькі посади, її розв'язання набувало вирішального значення для існування закладу. Фундатори колегіумів мали звертатися до основного на той час джерела викладацьких кадрів – Києво-Могилянської академії. Першими викладачами всіх колегіумів були наставники або вихованці Києво-Могилянської академії. Від зусиль фундаторів колегіумів, спрямованих на пошук та залучення викладачів, залежало існування школи й наявність вищих класів. У багатьох духовних школах Російської імперії викладали місцеві диякони, дяки, паламарі, які мали елементарну освіту, тому в багатьох школах могло бути організовано лише елементарне навчання. Саме з цієї причини вже у наступному році після

виходу Регламенту Синод видав указ (31 травня 1722 р.), який знаменував повернення до допетровського освітнього «стандарту», адже обмежив вимоги писемністю, вивченням основних засад православного вчення та арифметики [627, с. 115, 116]. Історики освіти відзначали, що «Духовний Регламент» не виконувався перш за все через брак викладачів [597, с. 28]. Проте у багатьох єпархіях навіть значно знижені вимоги нікому було виконувати [718, с. 43].

Створення колективного портрету викладача православного колегіуму спирається на складену базу даних «Викладачі православних колегіумів» (у MS Access) [див.: 816, с. 358–380]. При формуванні бази даних «Викладачі православних колегіумів» був використаний проблемно-орієнтований підхід, до бази були введені усі знайдені нами у різних джерелах відомості про викладачів. До бази даних внесено інформацію про 255 викладачів, з яких 101 особи викладали у Харківському, 75 – Чернігівському, 75 – Переяславському колегіумах, 4 – викладали послідовно у двох колегіумах (див. додаток Б). База даних створювалася методом «декілька джерел – одна персоналія».

Звернення до законодавства Російської імперії дає підстави стверджувати, що законодавець не виокремлював посаду (звання) викладача й не надавав їй самостійного (спеціального) значення. У законодавчих актах, прийнятих у першій половині XVIII ст., якими керувалися архієреї, зафіксована загальна вимога про необхідність підшукувати людей, які б могли несли викладацькі обов'язки. Визначення правового статусу цієї посади названі акти не містили. Виходячи зі станового духу законодавства Російської імперії XVIII ст., посада викладача мала тісно пов'язуватися із певним станом. Ще у 1720-ті роки, коли діяли суворі обмеження на чернечий постриг, випускникам духовних академій, які були зайняті викладацькою діяльністю, було дозволено ставати ченцями з 30-річного віку. Указ Синоду від 29 травня 1732 р. вніс поправку про те, що випускників академій, які прагнули бути викладачами та приймали чернечий постриг, без послушницького випробування мали одразу висвячувати в ієромонахи [927, с. 335]. Фактично за таке випробування

визнали дванадцятирічну освіту із богословським класом [632, с. 11]. Однак, чітких вимог до претендентів на викладацькі посади законодавець не визначив. Формулювання законодавчих актів про те, що викладачами могли бути також й світські особи, в умовах посилення станового законодавства, радше породжують питання, аніж вносять ясність. Враховуючи повноваження архієрея щодо духовних шкіл є підстави вважати, що посаду викладача православного колегіуму зазвичай обіймали особи духовного звання, для яких духовна служба була «своєю», «своїм» для них було духовне начальство, й перебування на посаді викладача ставало одним з етапів духовної служби.

У другій половині XVIII ст. розпочався процес законодавчого визначення статусу вчителів-ченців. У 1766 р. з'явився указ (що дублювався наступними актами), за яким «ученим ченцям» надавалося право власності (в українських єпархіях такі права існували й у першій половині XVIII ст.) [441; 443; 448; 449]. На законодавчому рівні були закріплені права «учених ченців» перед іншими [444]. Цими указами створювалися умови для подальшого формування певного прошарку «ченців-учених».

Досліджуючи становлення професійної групи викладачів, слід проаналізувати склад викладачів. Наявна база даних «Викладачі православних колегіумів» [див.: 816, с. 358–380] надає таку можливість. Спочатку варто звернути увагу на дані додатків В і Д, які фіксують соціальне походження викладачів. Хоча такі дані у джерелах зустрічаються не часто, можемо побачити, що більшість викладачів походили з родин духовенства. При цьому вихідці з родин шляхетських (дворянських), міщанських та козацьких становили невеликий відсоток, і їх кількість була незмінною протягом всієї історії колегіумів.

Спочатку засновники колегіумів звернулися до єдиного джерела викладацьких кадрів, тому всі перші викладачі Чернігівського колегіуму пройшли через Києво-Могилянську академію. Єпископ Єпіфаній Тихорський домігся від Синоду дозволу набрати до новоутвореної школи вчителів із Київської єпархії [454, т. V, № 1911]. Отже, явище самопоповнення

викладацької корпорації у перші десятиліття колегіумів не могло існувати з об'єктивних причин. За звітом Єпіфанія Тихорського (11 жовтня 1727 р.) у харківській школі працювали сім викладачів, всі колишні вихованці та викладачі Києво-Могилянської академії (Митрофан Слотвинський, Іларіон Григорович, Гаврило Краснопольський, Авксентій Кивачицький, Варфоломей Тещинський, Петро Венсович, Петро Агнцов) [229, арк. 71–72]. Те саме можна сказати й про перших викладачів Переяславського колегіуму, до якого завдяки зусиллям переяславського єпископа Арсенія Берла були залучені особи, які навчалися в Києво-Могилянській академії [684, с. 116].

У базі даних «Викладачі православних колегіумів» [див.: 816, с. 358–380] зібрано інформацію про діяльність, яка безпосередньо передувала викладанню (додатки Е, Ж). Більшість з учителів колегіумів, до того як вони розпочали працювати у цих закладах, не мали попередньої діяльності, тобто стали викладачами одразу після завершення навчання. Число цих осіб зростало у подальші десятиліття. Другу групу складають ченці монастирів українських єпархії (див. додатки Е, Ж). Із середини XVIII ст. число таких викладачів почало зменшуватися. Третя група викладачів колегіумів – колишні професори Києво-Могилянської академії. Таблиця, у якій зібрані дані щодо навчального закладу, в якому навчалися викладачі (додаток З) свідчить, що переважна більшість з них закінчили Києво-Могилянську академію.

Враховуючи названі труднощі пошуку та залучення викладачів, природно, що певна їх частина були ченцями. Всі перші викладачі Переяславського колегіуму були духовними особами (Іоан Лісієвич, Іоан Журовський, Стефан Деревецький). Втім, вже через декілька років з'явилися і світські особи (одним з перших світських викладачів цього колегіуму був Олексій Малиновський) [780, с. 237–238]. Згодом у всіх колегіумах з'являються світські викладачі (у 1741/42 н. р. із семи викладачів Харківського колегіуму троє були світськими [206, арк. 26]). Як свідчать списки викладачів, частіше за все світськими були наймолодші за віком учителі нижчих класів. Хоча траплялися й винятки. У 1741/42 н. р. світським був професор філософії

Харківського колегіуму Стефан Вітинський. У другій половині XVIII ст. серед наставників колегіумів було декілька світських осіб, в окремі роки число світських викладачів перевищувало число духовних осіб (у 1801 р. з восьми учителів Харківського колегіуму було тільки двоє були духовними особами [207, арк. 2–17]).

База даних «Викладачі православних колегіумів» [див.: 816, с. 358–380] дає можливість простежити динаміку змін складу наставників колегіумів протягом XVIII – початку XIX ст. (додатки И, К). Дані мають достатньо високий ступінь репрезентативності, адже зафіксовані відомості щодо 233 з 255 осіб. Соціальний статус професора фіксувався на період його викладацької діяльності (пізніше він міг змінюватися). Якщо на початку діяльності Чернігівського та Харківського колегіумів ченці становили 100 % учителів, у наступні десятиліття їх число поступово зменшувалося. У першій чверті XVIII ст. ченці становили більше 70 %, у другій чверті – 65 %. Натомість бачимо зростання числа світських осіб (тих, які не мали священницького чи чернечого чину), з 18 до 20 % у першій та другій чверті XVIII ст., збільшення числа білого духовенства з 11 до 15 %. У другій половині століття названа тенденція посилилася. Число учителів-ченців у третій та четвертій третинах XVIII ст. зменшилося з 41 до 22 % (до загального числа викладачів), а число білого духовенства зросло відповідно з 22 % до 25 %. Число світських осіб (тих, які не мали священницького чи чернечого чину), зросло з 36 до 53 %. На початку XIX ст. ченці становили 18 %, біле духовенство 20 % й світські викладачі – 61 % від загальної чисельності наставників колегіумів. Дослідники фіксували процес зменшення кількості ченців у другій половині XVIII ст. й серед викладачів Києво-Могилянської академії, пояснюючи його введенням штатів монастирів, закриттям монастирів, змінами у статусі малоросійського чернецтва [627, с. 698, 701; 858, с. 65–66]. Отже, ці дані надають підстави спростувати одну з улюблених тез радянської історіографії про те, що всі викладачі колегіумів були ченцями [763, с. 99]. На жаль, інколи й у сучасних працях повторюються ці твердження.

На підставі зібраних даних можемо казати про існування декількох траєкторій кар'єр інтелектуалів й, відповідно, типів викладачів. Хоча тенденція до зменшення кількості викладачів-ченців очевидна, відомості бази даних дають можливість здійснити необхідні уточнення та деталізацію. Дійсно, хронологічно першим сформувався тип викладача-ченця. Більшість учителів-ченців на момент призначення на викладацьку посаду певний час перебували у одному з монастирів українських єпархій. Ці наставники працювали у колегіумах чимало років, як видно з їх біографій, вони, як правило, викладали послідовно декілька дисциплін навчального курсу. Для учителя-ченця викладання ставало важливим сегментом траєкторії подальшого служіння. Як свідчить база даних (додатки Л, М), у першій половині XVIII ст. переважна більшість професорів отримувала підвищення у вигляді призначення на настоятелями монастирів в українські та великоросійські єпархії. Серед них відомі діячі церкви, які відзначилися внеском у розвиток культурного життя (Фадей Кокуйлович, Іраклій Комаровський, Тимофій Максимович, Антоній Стаховський, Йов Базилевич, Платон Малиновський, Варлаам Тещинський, Варлаам Шишацький та інші).

Другий з цих типів – молодий учитель, який прийшов до колегіуму одразу після завершення навчання. Більшість цих учителів працювала лише декілька років, одружувалася й приймала священство, а після цього отримувала священицьке місце в українських єпархіяx. Таблиця, що фіксує діяльність учителів, яка передувала періоду їх викладацької роботи (додаток Ж), дозволяє побачити, що з третьої чверті XVIII ст. значно (більше ніж удвічі) зростає число викладачів, які прийшли працювати одразу зі студентської лави. Це були молоді люди, вони починали роботу в нижчих класах й через рік-два залишали колегіум. Дані таблиці, в якій відображена діяльність після викладання (додаток М) показують, що значне число цих викладачів ставали священиками українських єпархій. На їх місце приходили нові – такі ж молоді вчорашні студенти. Часті зміни учителів молодших класів пояснюють різке зростання загального числа наставників колегіумів, яке починається з другої половини

XVIII ст. Імена більшості з них не зустрічаються на сторінках досліджень. Але їх значне число дозволяє стверджувати про існування такого типу викладача й, можливо, про певну практику залучення випускників до педагогічної діяльності. До речі, у документах фіксується, що іноді у нижчих граматичних класах викладали студенти вищих класів. Дослідники нерідко висловлювалися критично щодо такого порядку, однак не слід забувати, що саме так була поставлена справа й у єзуїтських колегіумах. Мета такого підходу полягала в ретельному випробуванні нових учителів.

Третім типом викладача колегіуму, який презентував свою траєкторію кар'єри (додатки Л, М) можна умовно назвати тип «професійного викладача». Цей тип вимальовується дещо пізніше, починаючи з другої чверті XVIII ст. Розвиток кар'єри цих професорів колегіумів свідчить, що з часом вони не змінювали цей вид діяльності, а переходили працювати на посади викладачів інших навчальних закладів. Значне їх число (близько 10 %) перейшло до Києво-Могилянської академії (Наркіс Армашенко, Афанасій Вольховський, Гавріїл Гиновський). Принагідно зазначимо, що перехід викладачів з колегіуму до колегіуму не став характерним явищем (зафіксовано 4 випадки). Маємо підстави віднести до цієї групи й учителів, яких запросили до Московської академії, Олександрівської (Петербурзької) семінарії й тих, які стали наставниками у великоросійських семінаріях, інших навчальних закладах. Ці наставники були як ченцями (їх більшість), так і світськими, і священиками. Вважаємо, що даний тип учителя наблизився до поняття «професійний викладач», враховуючи, що саме вчителювання стало основним у їх житті, й уся кар'єра була пов'язана із роботою у різних навчальних закладах.

Середній вік викладачів, які починали працювати у колегіумах, для Харківського та Переяславського колегіумів становив 24 роки, для Чернігівського – 34 роки (додаток Н). Більший вік професорів Чернігівського колегіуму пояснюється тим, що у перші десятиліття XVIII ст., за браком кадрів, до нього запрошували викладачів-ченців, які були значно «старішими». Так, Іоан Дубинський та Пафнутій Захаржевський почали викладати у

Чернігівському колегіумі, коли їм виповнилося 40 років, наближався до цього віку й Іоан Максимович.

Хоча залучення учителів довгий час відбувалося завдяки ініціативі архієреїв, з часом в історії колегіумів можемо спостерігати ознаки зародження елементів виборності викладачів. У документах з'являється формула про «вибір» викладача, адже участь у обговоренні кандидата брали декілька викладачів. Скоріше за все, це були члени колегіумського правління, хоча іноді йдеться про всіх викладачів під головуванням ректора [220, арк. 1]. Характеризуючи утворення викладацької корпорації, слід висвітлити питання про норми юридичного оформлення на роботу. Існують відомості про укладання контрактів із викладачами. Втім, джерела свідчать про контракти, які уклалися перш за все із світськими особами та іноземцями.

З перших років існування колегіуму можемо бачити, що викладачів старших класів у справочинній документації (місцевій і синодальній) іменували не інакше як «професорами». Приміром, писали про професора Чернігівського колегіуму Тимофія Максимовича (1724–1727 рр.) [404, стб. 952], «професора філософії» Харківського колегіуму Стефана Вітинського (1743 р.) [245, арк. 1]. Так називали себе й самі викладачі, ставлячи свій підпис [90, арк. 1]. Нерідко професорами називали й викладачів риторики [90, арк. 1; 191, арк. 83]. Примітно, що викладача Харківського колегіуму Амвросія Поппеля, який був колишнім ксьондзом й навчався у європейських навчальних закладах, у документах обов'язково називали «доктор філософії» [248, арк. 1–2]. За середньовічними університетськими традиціями викладачів молодших класів називали «магістрами». Так записували викладачів у перші десятиліття існування православних колегіумів. Спостереження за їх біографіями дозволяє сказати, що ці особи закінчили навчання богословським класом, викладання у колегіумі було їх першим місцем роботи [22; 24, арк. 1]. Отже, іменування «професор» застосовувалося у початковий період історії колегіумів і закріпилося у подальші роки. Це не дивно, адже засновники та викладачі колегіумів були обізнані із практиками єзуїтських навчальних закладів. У

програмі «Ratio Studiorum» так називалися всі викладачі [464, с. 84–200]. У Російській імперії на початку XVIII ст. змістовне наповнення терміна «професор» не було визначено нормативними актами. Києво-Могилянська і Московська академії не надавали вчені ступені. Водночас іменування викладачів званнями «професор» та «магістр» говорить про прагнення прилучитися до загальноєвропейської ієрархії вчених ступенів та звань. Сприйняття й використання цих термінів на місцевому рівні, а також у актовій документації достатньо показові. Вважаємо, що це є свідченням глибинних культурних процесів сприйняття європейських практик. Разом із цим, термін «учитель» паралельно існував у справочинній документації.

Як у єзуїтських, так і в православних колегіумах викладачі послідовно переходили від викладання в одному класі до наступного класу. Чимало наставників «пройшли» всі щаблі. Дослідники зауважували, що у такій практиці переходу з класу до класу виявлялося службове підвищення викладачів. Вивчення біографій професорів Києво-Могилянської академії та православних колегіумів дає підстави казати, що загальноприйнятим був порядок, за яким викладання у вищому класі поєднувався із посадою префекта або ректора. При наявності у колегіумі «повного курсу наук» викладання філософії в основному доручалося префекту, а богослов'я – ректору. Однак у першій половині XVIII ст. цього правила не завжди дотримувалися [905, с. 72]. Посада ректора раніше з'явилася у Харківському колегіумі, пізніше – в інших православних колегіумах, у яких префект довго залишався вищою посадовою особою. Відсутність деякий час посади ректора в колегіумах не слід розглядати як неповноцінність. Ця посада у багатьох семінаріях Російської імперії оформилась достатньо пізно [627, с. 192]. Ще один історіографічний міф полягає у тому, що ректор колегіуму мав обов'язково бути ченцем. Таке уявлення склалося тому, що на чолі багатьох семінарій дійсно були виключно ченці [627, с. 411]. Історія Харківського колегіуму подає приклад того, що його довгий час очолював представник білого духовенства – Андрій Прокопович, і в цей же час префектом був світський Михайло Ольховський [272, арк. 2]. На

чолі Переяславського колегіуму також довгий час стояв представник білого духовенства Федір Домонтович. Історія середньовічних університетів та колегій показує, що їх керівники також обов'язково мали духовний чин [899, с. 35].

Хоча поступове просування учителя від нижчих класів до вищих мало свої переваги, не можна не погодитися з думкою дослідників, що постійні зміни предмета викладання означали відсутність спеціалізації викладачів [627, с. 692]. Якщо звернутися до додатку П, можна побачити, що у середньому тривалість перебування особи на посаді учителя колегіуму коливалася від 4 до 7 років (у Чернігівському колегіумі – 4 роки, у Переяславському – 5, у Харківському – 7). Деякі дослідники зазначали, що діяльність викладача не можна розглядати як фах, адже через 4–5 років наставники зазвичай уходили на іншу службу [627, с. 415]. Але розглянувши, якою була тривалість викладання, можна зробити важливі уточнення. Викладачі-ченці, які згодом ставали настоятелями монастирів, працювали у колегіумах значно довший час, середня тривалість їх викладання становила вже 9 років. Причому саме представники цього типу наставників нерідко працювали в колегіумах 11–12 років (Авксентій Кивачицький, Йосип Занкевич, Іоан Дубинський, Фадей Кокуйлович), 13 (Феофан Федоровський, Йоакимф Карпинський), 14–15 (Варлаам Шишацький, Варлаам Тещинський, Рафііл Мокренський) і 17 років (Йов Базилевич). Оскільки більшість викладачів граматичних класів працювали один-два роки, це впливає на зниження показника середньої тривалості викладання.

Якщо підсумувати всі види навантажень учителів, у них лишалося небагато часу та можливостей зосередитися на викладанні певної дисципліни. Це не могло не впливати на рівень викладання. Історики науки на прикладі точних дисциплін у європейських університетах робили висновок про те, що довгий час (до XVIII ст.) розвиток науки гальмувався тим, що професори читали лекції предметів тривіуму та квадривіуму, а завершували кар'єру читанням філософії та богослов'я [552, с. 84]. Звісно, це не означає, що

викладачі зовсім не займалися науково-літературною творчістю. Проте система, яка утвердилася у православних колегіумах і за якою викладачі працювали послідовно у всіх класах, не передбачала (унеможлиблювала) спеціалізацію викладачів у відносно вузькій предметній галузі. Хоча така система не залишалася незмінною. Розмірковуючи щодо спеціалізації викладацької праці у православних колегіумах, мабуть, слід розуміти це поняття не тільки як викладання певної дисципліни, а і як набуття професором спеціальних знань. Діяльність учителя включала також опанування методичних прийомів та навичок, які набували під час викладання різних дисциплін. Виходячи із цього можна казати, що спеціалізація учителів колегіумів мала місце. Про це ж свідчить і залучення до викладання іноземних мов світських осіб з іноземців.

Про «професійних викладачів» (третій тип вищенаведеної класифікації) можна казати, що вони спеціалізувалися на певних предметах. Ці особи присвятили тривалий час свого життя викладанню у вищих класах. Приміром, Симеон Борецький працював послідовно у Чернігівському, Харківському колегіумах, згодом у Московській академії. Митрофан Слотвинський після 10 років викладання у Харківському колегіумі був запрошений до Московської академії, Гедеон Антонський після 16 років перейшов до тієї ж академії, Анастасій Савинський після 12 років роботи у Переяславському колегіумі став професором Олександр-Невської семінарії у Петербурзі.

На формування викладацької спільноти православних колегіумів протягом всього XVIII ст. впливали виклики талановитих викладачів до столичних навчальних закладів [див.: 1043, с. 79–91]. Перші такі факти належать вже до початкового періоду історії колегіумів. М. Петров підкреслював, що до Московської академії запрошували наставників з Києво-Могилянської академії, Чернігівського та Харківського колегіумів [786, с. 12]. Такі виклики нерідко приводили до кадрового збіднення самих колегіумів, як, наприклад, у Харківському колегіумі в 1743 р. [243, арк. 1; 245, арк. 1–2]. Ряд дослідників XIX–XX ст. робили акцент на тому, що у першій половині XVIII

ст. «малороси» здійснювали значний культурний вплив на великоросійські землі й зазначали, що у подальшому такий вплив поступово зменшується. Факти свідчать про те, що кращі наставники колегіумів потрапляли у поле зору керівництва академій і в наступні десятиліття. Викладачів колегіумів постійно викликали до столичних академій протягом XVIII ст. і на початку XIX ст. Характерний приклад – запрошення до Петербурзької академії професора Харківського колегіуму Якова Толмачова [270, арк. 1]. Запрошення-виклики викладачів православних колегіумів до столичних навчальних закладів не можна було ігнорувати. Окрім цього, керівництво закладів постійно отримувало звернення від архієреїв інших єпархій із проханнями відпустити учителів на викладацькі посади до їх семінарій [162; 163]. Як свідчать відомості, до семінарій відправляли здібних студентів або молодих викладачів колегіумів. Запрошення викладачів колегіумів на більш високі посади є доказом авторитету закладу, гарних умов кар'єрного зростання, які він забезпечував. Проте далеко не завжди викладачі з радістю приймали такі запрошення. Один з учителів Переяславського колегіуму, якого призначили до Тюмені настоятелем монастиря, писав у Переяслав, що «лучше быть в Переяславе звонобитом, чем в Тюмени архимандритом» [366, с. 404].

Завершуючи розгляд різних аспектів, пов'язаних із формуванням корпорації викладачів православних колегіумів, варто звернути увагу на моральні критерії відбору на учительську посаду в XVIII ст. Архієреї, які запрошували наставників, висували до них й вимоги морального характеру. Через декілька десятиліть після утворення колегіумів можна спостерігати усталену практику «рекомендацій» учителів єпископу. На початку навчального року ректор надавав архієрею список викладачів, яких він планував залишити для викладання у кожному із класів, він зазначав, що названі особи гідні обійняти ці посади. У Києво-Могилянській академії у 1734 р. з'явилася Інструкція, в якій були зазначені критерії вибору викладачів [945, с. 121]. У дослідженнях з історії колегіумів зазначалося, що подібних інструкцій не знайдено. Нам вдалося відшукати роздуми белгородського єпископа, які він

адресував Харківському колегіумському правлінню у 1798 р. Феоктист Мочульський прохав викладачів, щоб «они должность свою исполняли с люботщанием. Кого не льстит учительская должность, тот и учителем быть не может, поелику таков учитель вреден для учеников, а особливо ежели при том меланхолик или к винопитию склонен, склонность сия яко зло всех зол злейшее, учащих и учащихся постыдна и пагубна» [96, арк. 1]. Інших документів, які б фіксували роздуми щодо професії викладача, не виявлено.

Нерідко дослідники зазначають, що число учителів духовних шкіл дорівнювало числу класів, які були відкритими на той момент. Однак на практиці так було далеко не завжди. Достатньо розповсюдженим явищем у багатьох семінаріях Російської імперії протягом XVIII ст. було викладання усіх дисциплін одним-двома викладачами. Типовим прикладом виступають Воронежська та Тверська семінарії, у яких у 1740-ві рр. один учитель викладав усі дисципліни до риторики [627, с. 179]. У середині XVIII ст. у Переславльській семінарії був один учитель [722, с. 219], у Костромській – двоє викладачів [718, с. 45]. Навіть академії не завжди могли забезпечити повного штату викладачів [949, с. 513]. Отже, встановлювати число викладачів необхідно в кожний конкретний період існування навчального закладу. Дані джерел свідчать, що Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми були тими закладами, у яких число наставників зазвичай дорівнювало числу класів. У першій половині століття більше учителів було в Харківському колегіумі, менше – в інших (у яких пізніше було відкрито вищі класи). У Харківському колегіумі вже у 1727/28 н. р. було сім викладачів [229, арк. 71–72], а після появи богословського класу зазвичай було вісім учителів [238, арк. 147; 236, арк. 242–263]. Втім, у окремі роки їх було менше (у 1741/42 та 1773/74 н. р. сім осіб [206, арк. 26; 126]). Довгий час у Чернігівському колегіумі було лише п'ять викладачів [924, с. 35]. Хоча у 1770–1780-ті рр. у всіх колегіумах було вже не менше восьми викладачів. Причому у Харківському колегіумі у квітні 1785 р. був окремий учитель історії та географії, а також грецької мови [257, арк. 47]. У Переяславському колегіумі на

межі XVIII–XIX ст. було дев'ятеро викладачів [468, № 20, с. 730–734; 468, № 24, с. 963]. Найбільше число наставників спостерігаємо у 1793 р. у Харківському колегіумі, в якому, окрім ректора викладало 13 осіб [263, арк. 172–182]. Отже, через декілька десятиліть після заснування колегіумів у кожному з класів зазвичай працював окремий викладач. Якщо звернутися до даних чисельності учнів, побачимо, що на кожного викладача припадало від тридцяти до ста учнів.

Встановлення рівня освіти викладачів колегіумів виступає важливим завданням при створенні їх колективного портрету. Тим більше, що автори застосовують лише оцінки-епітети, які коливаються у широкому діапазоні. Критерії більшості оцінок непевні, адже ґрунтуються на окремих прикладах біографій наставників. Особливо «не пощастило» викладачам, які оточували Г. С. Сковороду, адже, чимало істориків робили висновки, що інші викладачі були «полуученые», «тупі схоласти» тощо [716, с. 123]. Такі оцінки були притаманні радянській історіографії, але їх можна зустріти й сьогодні. Хоча питання про необхідність дослідження педагогічних знань учителів Російської імперії у XVIII ст. вже було поставлено сучасними вченими, узагальнюючий підхід до поняття «учитель», який зазвичай застосовується, не дає можливості виокремити відмінності підготовки учителів різних навчальних закладів. Нерідко в одній розвідці автори аналізують рівень підготовки учителів духовних училищ, народних училищ й Московського університету [880, с. 80–87]. Некоректними видаються твердження, що наставники семінарій мали «середню» освіту [718, с. 46]. Більш плідним є дослідження викладацької спільноти певних типів навчальних закладів. Вдалим прикладом є розвідки С. Сєрякова щодо учителів єзуїтських колегіумів [860, с. 92–111; 863, с. 110–144]. На жаль, дані про освіту викладачів православних колегіумів, зафіксовані у джерелах, стосуються лише 99 осіб з 255, наявних у базі даних (додатки Р, С). 94 викладача (95 %) завершили навчання богословським класом, 4 (4 %) – філософським й 1 викладач – риторичним класом.

У базі даних «Викладачі православних колегіумів» [див.: 816, с. 358–380] зафіксовано відомості про місце навчання 150 викладачів. Природно, що більше половини від того числа наставників, про яких є відомості, навчалися у Києво-Могилянській академії, на другому місці – Харківський колегіум (додаток 3). Викладачі православних колегіумів першої половини XVIII ст. нерідко здобували освіту в єзуїтських навчальних закладах. У Львівській академії навчався засновник Переяславського колегіуму Арсеній Берло, ректор Харківського колегіуму Митрофан Слотвинський, префекти Чернігівського колегіуму Софроній Зиминський і Фадей Кокуйлович. У наступні десятиліття в єзуїтські навчальні заклади іноді відправляли студентів, але це були поодинокі випадки. Деякі «освітні мандрівки» не здійснилися. У 1770-ті рр. до Римської академії був направлений учитель Переяславського колегіуму Варлаам Шишацький, але військові події у Європі, змусили його повернутися [950, с. 524]. Із самого заснування колегіумів й протягом XVIII ст. кращих студентів направляли до німецьких університетів для приготування до викладацької посади. У донесенні до Синоду белгородський єпископ Досіфей говорив про студентів, яких відрядив до Німеччини покійний Єпіфаній Тихорський [231, арк. 128–129]. Вдалося встановити, що у цій «партії», яку відправили у 1727 р. з Харківського колегіуму до Німеччини, був Кирило Флорінський [239, арк. 1] (після повернення він викладав у Харківському колегіумі). Відомі випадки, коли єпископи відряджали кращих студентів для навчання власним коштом, наприклад, так зробив у 1760-ті роки белгородський єпископ Самуїл Миславський відправивши до Німеччини двох студентів Харківського колегіуму [693, с. 165]. Деякі особи, подорожуючи Європою, слухали курси в університетах. Деякі з них згодом стали викладачами колегіумів. Відомо, що Григорій Сковорода, який викладав у Переяславському і Харківському колегіумах, слухав лекції у європейських університетах.

У дослідженнях сучасних істориків здійснюються спроби з'ясувати число вихідців з українських земель, які навчалися у XVIII ст. у європейських університетах [769, с. 32–37, 136–149, 156]. На підставі тотального вивчення

матрикулярних записів А. Ю. Андреев спробував сформувати повний список студентів, вихідців з Російської імперії, які навчалися в німецьких університетах у XVIII ст. [527, с. 352–387]. Серед прізвищ цих студентів є чимало осіб, які були близькими родичами професорів православних колегіумів та архієреїв. Такі зв'язки важливо виявляти для дослідження інтелектуального співтовариства викладачів колегіумів.

Встановлення освітнього рівня учителів колегіумів передбачає висвітлення питання про відправлення кандидатів на ці посади до академій для слухання вищих курсів. Така практика існувала протягом усього XVIII ст., але регулярності вона набула наприкінці століття. Оскільки не в усіх семінаріях викладали повний «курс наук», а також у зв'язку з утворенням «академічних» округів, у 1796 р. було прийняте рішення про відправку із усіх семінарій до «своїх» академій щорічно двох учнів [450]. Православні колегіуми і раніше відправляли студентів до Києво-Могилянської академії, але наприкінці XVIII ст. відрядження вихованців до академії для слухання богословського курсу відбувалося постійно [183, арк. 2]. Рішення про кандидатуру приймали колегіально [208, арк. 1]. Далеко не всі семінарії Російської імперії відправляли студентів до академій, адже їх утримання лягало на семінарію [627, с. 688]. Тільки після впровадження реформи 1808 р. ця система почала працювати.

У відомостях про викладачів інколи зазначали також і «національність» наставника, спеціальна графа із такою назвою з часом стала обов'язковою у відомостях, які відправляли до Синоду наприкінці XVIII ст. На підставі таких відомостей були встановлені дані щодо 53 викладачів (додаток Т). Цей невеликий «зріз» демонструє, що дві третини учителів були записані «малоросами», другою групою були «великороси», а інші декілька викладачів – «греки», «поляки». Етнічне походження викладачів-іноземців (Герць, Оттон, Феген, Юнгіус, Бонеберг) не зазначено у джерелах, але, вочевидь, це були вихідці із німецьких земель.

Якщо розглянути базу даних викладачів з точки зору антропоніміки, можемо побачити, що основним способом творення «прізвищевої назви» було

додавання форманта -ський/-цький, та -ич. Наставників із таким прізвищем нараховувалося 62 % (159 чоловік). Прізвище на -ич/-іч зустрічаємо у 37 осіб (14 %), на -енко – 2 викладачів. Прізвища на -єв мали 5 учителів, на -ін – 3. Привертають увагу яскраві українські прізвища «Іскра», «Сковорода», «Стріха», «Леванда» тощо.

У джерелах фіксувалося й місце народження викладачів. У всіх колегіумах працювали викладачі, які походили не тільки з того ж регіону, де розташовувався колегіум, але й з інших українських земель. Приміром, у Чернігівському колегіумі було чимало викладачів з Галичини, були й вихідці з Волині, у Переяславському колегіумі – з Поділля та Галичини.

У науковій літературі неодноразово зазначалося, що викладацька посада у православних колегіумах, академіях та семінаріях потребувала від людини надзвичайно великих зусиль. Для з'ясування навантаження викладачів колегіумів необхідно встановити обов'язкові та додаткові види робіт. Викладачі православних колегіумів, на відміну від викладачів багатьох семінарій, мали значне число учнів у своїх класах (від 30–40 до 100). Учитель відповідного класу викладав всі його предмети. Викладання «головного» предмета тривало кожний день дві – чотири години, викладач також проводив практичні класні вправи декілька разів на тиждень. Викладання «другорядних» предметів відбувалося 2–3 рази на тиждень (кожне заняття дві години). Отже, викладач разом із учнями проводив у аудиторії практично увесь час. Яків Толмачов писав, що, викладаючи у Харківському колегіумі піїтику, математику, грецьку, латинську та французьку мови, він мав 52 години навантаження кожного тижня [479, с. 706]. Повернувшись додому учитель мав готуватися до уроків наступного дня.

Окрім проведення занять, наставники мали виконувати ще деякі обов'язки. До них перш за все належало читання проповідей. Відомо, що в курсі риторики вивчали гомілетичні правила, способи складання проповідей. Існує декілька розвідок, присвячених історії гомілетики, особливостям барокового проповідництва [637, с. 32–39; 787, с. 86–124]. Але у цих роботах

не ставилося завдання дізнатися наскільки часто «рядові» наставники читали проповіді, яким був їх зміст. Викладачі не з самого початку заснування колегіумів мали такий обов'язок, але з 1750-х рр. це утвердилося як правило [412, стб. 593]. З 1760-х рр. у відомостях про викладачів відзначали й читання проповідей [31, арк. 32; 56, арк. 1]. З 1770–1780-х років у всіх колегіумах складали відомості, у яких зазначалися прізвища викладачів і число виголошених проповідей. У колегіумах почали створювати розклади проповідей, які мали виголосити професори та учні в недільні та святкові дні [37; 133]. У семінаріях Російської імперії у XVIII ст. викладачі не мали такого обов'язку [642, с. 212].

Вивчення проповідей, які виголошували наставники колегіумів, виступає важливим завданням [докладніше про це див.: 816, с. 253–258]. Проповіді «пересічних» учителів є цінним джерелом з історії культури. У 1793 р. єпископ Феоктист Мочульський написав резолюцію про те, щоб викладачі вищих класів колегіуму при виголошенні проповідей наслідували Андрія Прокоповича [164, арк. 1]. У 1795 р. за свої проповіді Андрій Прокопович був відзначений подякою Катерини II [282, арк. 1–1 зв.]. Тоді ж була опублікована його промова [462]. Вивчення змісту проповідей ускладнюється обмеженою кількістю джерел. Відомо, що видатним проповідником був Лаврентій Кордет, який виголошував проповіді майже у всі святкові та недільні дні [909, № 38, с. 732]. Вдалося розшукати конспекти деяких його проповідей [304]. Привертає увагу варіативність у розкритті однієї теми, різноманітність тем й те, що деякі теми трактувалися двома-трьома способами. Дослідникам XIX ст. були відомі тексти деяких проповідницьких слів Лаврентія Кордета, їх темами були віра та безвір'я, Божий промисел, виховання дітей тощо [909, № 39, с. 753; 909, № 41, с. 809]. Оскільки викладачі колегіумів були кращими ораторами у місті, не дивно, що вони мали обов'язок виголошувати проповіді і в кафедральних соборах міст (опубліковані проповідницькі слова ректора Харківського колегіуму Гедеона Антонського [326; 327], викладача Харківського колегіуму Андрія Прокоповича, які він виголошував у Харківському Успенському

соборі [462]). Збереглося чимало опублікованих проповідей (слів), які виголосили викладачі колегіумів трошки пізніше, коли вони працювали в столичних навчальних закладах. Йоакимф Карпинський, який чимало років викладав у Харківському колегіумі, згодом надрукував декілька «слів», виголошених у різний час [352; 353]. Видатним проповідником, який свого часу викладав риторику в Переяславському колегіумі, був Іоан Леванда. Його проповіді, які він виголосив як протоієрей Києво-Софійського собору, були опубліковані [374], хоча, як свідчать архівні матеріали, далеко не всі [178, арк. 20–50]. У цих словах міститься чимало цікавих філософських пасажів, глибокі теологічні роздуми. В одному із проповідницьких слів Платона Малиновського (1742 р.) звертають увагу роздуми про невидиму натуру (Бога) та натуральну (видиму натуру) [423, арк. 6–6 зв.].

Хоча чимало проповідницьких слів виголошувалося у зв'язку із подіями життя імператорів, зміст багатьох з них далекий від панегіричного. Викладачі обирали таку стратегію проповіді, яка дозволяла залишатися у межах тлумачення церковних настанов, роздумів духовного наставника [345]. У цьому ряду «слово» на день народження Петра Федоровича, виголошене Іларіоном Григоровичем, колишнім викладачем Харківського колегіуму, присвячене міркуванням про піст [355, арк. 9 зв.]. Проповіді Іларіона Григоровича рясніють українськими словами та мовними конструкціями [356]. Ще одним прикладом є слово колишнього ректора Харківського колегіуму Платона Малиновського, виголошене у придворній церкві у 1746 р. [422]. У цілому, проповідницькі слова представляють своєрідне поєднання простоти та вигадливості, що було відбитком «шкільного» красномовства.

При дослідженні змісту проповідницьких слів наставників колегіумів привертає увагу те, що їх темою нерідко ставали роздуми про користь «наук», а викладачі зверталися до студентів не інакше як «почтенные наук любители» [346, с. 1]. Як не згадати, що М. В. Ломоносов у пропозиціях щодо заснування Московського університету, необхідною умовою спокійної діяльності назвав те, щоб духовенство «не ругало науку в проповідях» [387, с. 418]. Вочевидь, ці

закиди не стосувалися професорів православних колегіумів. Так, Іларіон Григорович, розмірковуючи над людськими чеснотами, казав, що «философии день и ночь поучатися нам есть» [356, арк. 6]. Думки про «науки» звучали у «словах» Кирила Флорінського [360, арк. 6]. До церковної проповіді включалися й елементи аналізу сучасних автору політичних подій. Прикладом виступають проповідницькі слова ректора Харківського колегіуму Афанасія Топольського (1742 р.) [313; 314].

До обов'язків викладачів належало й проведення катехізичних бесід. Вважають, що ці бесіди увійшли до практики колегіумів на межі XVIII–XIX ст. Але викладач богослов'я Харківського колегіуму Лаврентій Кордет читав катехізичні бесіди вже у 1760-ті рр. [909, с. 732]. Бесіди були публічними, проходили у богословській аудиторії, зазвичай їх доручали одному з наставників [892, с. 528]. Бесіди були обов'язковими для студентів богословського класу.

Перелік прямих обов'язків учителів дозволяє казати про те, що вони були численними та трудомісткими. Тому викладачі іноді відмовлялися від додаткових видів роботи, незважаючи на те, що могли отримати за це винагороду [88, арк. 1].

Джерела свідчать про те, що професори колегіумів, за дорученням керівництва, виконували й інші види робіт. Одним із цікавих прикладів було співробітництво викладача Харківського колегіуму Лаврентія Кордета з «Вольным Российским собранием». Голова цього товариства І. Меліссіно звернувся до белгородського архієрея із проханням знайти особу, щоб доручити їй переглянути тексти статей «Географічного словника», який готували для видання при Московському університеті (статті стосувалися Слобідського краю). Справа була доручена Лаврентію Кордету [388, с. 363]. У 1772 р. Самуїл Миславський та Лаврентій Кордет обговорювали можливості вступу до цього товариства [457, с. 75].

Яким би значним не було навантаження викладачів колегіумів, деякі з них знаходили час для тих занять, які не були обов'язковими і які вони

проводили виключно з власної прихильності до творчості. Так, у 1792 р. префект Чернігівського колегіуму Іоанн Левицький уклав «Реєстр князям Чернігівським», в якому зібрав відомості про чернігівських князів (опублікований як додаток до «Літопису Грабянки») [465, с. 329–334]. Маємо свідчення й про інші значні та успішні починання, які втілилися в друковані праці. Викладач богослов'я Харківського колегіуму Андрій Прокопович був причетним до усіх видань першої харківської друкарні при приказі суспільної опіки. В одних він виступав автором, в інших – перекладачем [391; 392]. У перше десятиліття ХІХ ст. під керівництвом А. Прокоповича студенти та викладачі Харківського колегіуму підготували декілька робіт, які ставили за мету популяризацію наукових знань [496; 497; 498]. У всіх названих виданнях, починаючи з «Господарського способу пізнання погоди у 1806 році», а також у «Календарях», містився «Короткий опис Слобідської України», який включав опис губернії, міста Харкова та Харківського колегіуму. Ці видання можна віднести до числа перших в Україні краєзнавчих праць, які писалися з метою ознайомлення широкого читача з особливостями та історією свого краю.

Звертаємо увагу, що наведені приклади різних видів діяльності викладачів відносяться саме до періоду їх перебування на цій посаді. На жаль, нерідко у літературі при описанні діяльності наставників колегіумів наводяться приклади занять, які вони виконували вже на інших посадах. Такі підміни понять не дають змогу адекватно встановити обов'язки учителів та захоплення, які вони поєднували із викладацькою діяльністю.

У науковій літературі ХІХ–ХХ ст. накопичилося чимало даних щодо оплати праці викладачів колегіумів, але у більшості випадків вони фрагментарні, не охоплюють всіх видів прибутків, їх неможливо зіставити, простежити динаміку змін. У джерелах фіксувалася, як правило, тільки грошова складова винагороди викладачів і не наводилися інші. Тому при дослідженні засобів утримання викладачів колегіумів у ХVІІІ ст., враховуючи традиції виплат, а також варіанти фіксації такої інформації, завдання полягає у встановленні основних різновидів джерел прибутків, постійних та епізодичних,

а також факторів, від яких вони залежали. Як вже зазначалося, на архієреїв покладався обов'язок подбати про забезпечення закладів, орієнтуючись на можливості архієрейського дому, на благодійні пожертвування місцевого населення. Довгий час забезпечення викладачів залежало тільки від цих «місцевих» джерел. Хоча встановлення рівня прибутків викладачів виступає важливим завданням, існують чималі труднощі з його виконанням, зумовлені передовсім джерельною базою [994, с. 28]. Ускладнює роботу дослідника й те, що викладачі отримували жалування не тільки у грошовій формі, але, особливо у першій половині XVIII ст., значну його частину отримували у натуральній формі. Після введення штатних окладів, які були встановлені на кожну духовну школу, з'явилися фіксовані обсяги жалування викладачам. Втім, до цих окладів також додавалося утримання від монастиря. Історики не завжди фіксували цей комплекс, не враховували, що протягом XVIII ст. поняття «заробітна плата» й «прибуток» викладача колегіуму не були тотожними. Грошова форма оплати поєднувалася з натуральною, й така змішана форма була найбільш розповсюдженою. Обсяги натуральної форми винагороди коливалися щорічно. У документації колегіумів інколи зустрічаються відомості про видачу викладачам продуктів [140; 141; 142; 147], або про видачу додаткових грошей на рибу, м'ясо, свічки, папір та чорнила [547, с. 828]. Фрагментарність цих даних унеможлиблює виділення всіх складових прибутків наставників колегіумів.

Платню викладачам видавали за «третини» року (січневу, травневу, вересневу). Викладання дисциплін оплачувалося по-різному (викладачі нижчих класів отримували менше). Викладання у вищих класах поєднувалося із виконанням обов'язків префекта та ректора, що передбачало додаткову винагороду. Заробітна плата цих викладачів включала й оплату виконання адміністративних обов'язків. Додаткову винагороду викладачі отримували за виконання обов'язків економа, бібліотекаря, додатково могли оплачуватися проповіді [412, стб. 596]. Співвідношення грошової складової оплати викладачів нижчих та вищих класів значно коливалося. Якщо на межі 1770-х –

1780-х років у Чернігівському колегіумі грошова винагорода префекта становила 50 рублів на рік, всіх інших викладачів 40 рублів [547, с. 828], у Переяславському колегіумі це співвідношення становило один до двох [42, арк. 1], Харківському – один до трьох [69, арк. 1]. Зазвичай більшу заробітну плату одержували учителі-іноземці (у 1760 р. викладачу іноземних мов Герцю вирішили платити так само, як ректору Харківського колегіуму (100 рублів) [892, с. 224]). Дослідники історії духовних шкіл неодноразово підкреслювали, що розмір грошової винагороди кожному з викладачів залежав від архієрея.

Окрім грошового окладу, важливою статтею надходжень до бюджетів викладачів були прибутки від священнослужительських посад, які нерідко за ними зараховувалися (це відноситься до «білого» духовенства). Однак це також не було правилом. У 1730-ті рр. трьом викладачам-священникам Харківського колегіуму (які отримували прибутки від церков) у зв'язку із цим зменшили грошове жалування [892, с. 222–223]. У 1750-ті рр. викладачам, котрі проживали поза колегіумськими стінами, видавали тільки грошову винагороду [892, с. 228]. Разом із цим, за оцінками дослідників, зменшення грошового жалування могло зовсім несуттєво впливати на матеріальний стан викладача, адже прибутки з церковного місця могли значно перевищувати викладацьке жалування [627, с. 675]. При всіх можливих варіантах, наставники, які належали до білого духовенства, додавали прибутки з парафії до заробітної платні викладача. Подібний висновок можна зробити й щодо прибутків учителів-ченців, які, окрім платні, отримували й частку прибутків своєї обителі. Вони могли поєднувати обов'язки викладача із деякими монастирськими посадами. Отже, невеликі суми грошової винагороди викладачів колегіумів до введення штатних окладів доповнювалися утриманням від монастирів.

В історії духовних шкіл Російської імперії в XVIII ст. переломним моментом був перехід на штатні оклади, після чого викладачі почали отримувати більше (у грошовій формі). Втім, дослідники XIX ст. дійшли висновку, що попередні загальні прибутки викладачів були більшими, ніж

новий грошовий оклад [626, с. 96]. Враховуючи можливості багатих шкіл забезпечити викладачів ще й «натурою», прибутки учителів цих шкіл суттєво зменшилися. Особливо це стосується наставників Харківського колегіуму (який до секуляризації мав чимале господарство) [828, с. 25–27, 33–34].

Відомо, що деякі викладачі колегіумів були одружені, переважно це були представники «білого» духовенства (світські викладачі здебільшого були неодруженими). Існує інформація, що деякі мали власні квартири. Одним із них був викладач Харківського колегіуму Андрій Прокопович, дворянин за походженням, який мав родину й проживав у власному будинку в місті [див.: 812, с. 25–30].

Відомості про матеріальне забезпечення викладачів колегіумів, які вдалося зібрати, засвідчують, що деякі з них були добре забезпечені. Це можна сказати про префекта Переяславського колегіуму Петра Базилевича та його брата, учителя того ж колегіуму, – ще одного Петра Базилевича. Обидва були братами переяславського єпископа Йова Базилевича. Матеріали слідства щодо спадщини єпископа засвідчили, що архієрей забезпечив братів всім необхідним [252, арк. 1–12]. Деяким викладачам належали родинні маєтки, землі. Ректору Харківського колегіуму Андрію Прокоповичу належали землі в хуторі Іванівському, п'ятнадцять душ [226].

Досліджуючи статті прибутків наставників, можна згадати також, що деякі з них працювали репетиторами, навчаючи дітей місцевих дворян. Спогади про це залишив Яків Толмачов, який писав, що його викладацьке бідне жалування після цього суттєво зросло, хоча йому приходилося навчати дітей після своїх занять у колегіум, аж до глибокої ночі [479, с. 706].

До прибутків професорів можна віднести й винагороди від творів, які вони писали та друкували. Але й у цьому випадку винагорода могла бути не тільки у грошовій формі. За «учені твори» професора рекомендували на посаду префекта або ректора. Приклад Якова Толмачова свідчить, що видання посібників серйозно збільшило його статки. Він писав, що після видання творів та їх продажу, він отримав кошти для того, щоб «прилично жить в Харькове»

[479, с. 707]. Зі спогадів Толмачова стає зрозуміло, що наставники Харківського колегіуму були знайомі із такою розповсюдженою серед європейських університетських професорів практикою заробітку, як пансіонерство. Деякі викладачі, які мали власні будинки, не просто здавали кімнати учням, але й піклувалися про них, допомагали у навчанні, за що отримували винагороду від батьків [479, с. 707]. Про існування інституту пансіонерства відомо з історії Харківського університету, але, як свідчать спогади, така практика поширилася у Харкові до появи університету. Хоча це явище з певного часу почали вважати одним з темних боків університетської повсякденності, його наявність у православних колегіумах виступає ще одним доказом сприйняття колегіумами типових для Європи університетських практик.

Оскільки прибутки викладачів формувалися із різних складових, для створення повної картини забезпечення викладача необхідно враховувати складний характер формування його бюджету. Натомість дослідники нерідко ілюструють розвідки прикладами жалування викладачів вищих класів одного колегіуму та викладачів нижчих класів іншого, й без зазначення натуральної складової прибутків [802, с. 179]. Іноді сучасні науковці залучають два-три показника грошового жалування викладачів різних класів колегіумів й роблять узагальнення [529, с. 8–10]. Такі «підходи» мало можуть допомогти дослідженню матеріального становища викладачів. Не випадково історики, які були добре обізнані із усіма «варіантами» статей прибутків викладачів, різними формами їх отримання та документальної фіксації цих форм, робили висновки про те, що вивести середні цифри цих прибутків неможливо [627, с. 279].

Виявлення всіх складових прибутків учителів православних колегіумів України у XVIII ст. дозволяє поставити важливе питання про те, представникам якого соціального стану викладацька посада надавала більше переваг й відкривала більше можливостей для подальшого кар'єрного та творчого зростання. Наведені дані свідчать, що більш стабільне матеріальне забезпечення мали викладачі, які приймали чернечий постриг. У розвідках

вказувалося, що невеликі суми заробітної плати викладачів не могли привабити талановитих світських осіб [632, с. 11]. У той же час для представників чернецтва викладацька посада була досить привабливою, у тому числі з точки зору матеріального забезпечення. Поєднання чернецтва та викладання ставало перспективним, цим і пояснювали превалювання ченців серед викладачів академій та колегіумів [626, с. 103; 632, с. 11; 705, с. 348]. Світські викладачі вочевидь мали менше статей прибутків, були гірше забезпечені, мали менше перспектив у просуванні по службі. У працях дослідників ХІХ ст. зустрічається твердження про те, що викладачі-ченці представляли аристократію й вважалися кандидатами на керівництво монастирем [705, с. 349]. Статус ректора колегіуму, який одночасно був настоятелем монастиря, означав збільшення прибутків, відкривав нові можливості. Ректор мав можливість накопичувати кошти, витратити їх на розкішні речі. Він забезпечувався харчуванням, помешканням, мав частку доходу обителі, в тому числі й грошових надходжень [994, с. 28–29]. Ректори колегіумів отримували такі ж види винагород. Ці висновки підтверджуються й особистими паперами ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета [205, арк. 79–90; 260, арк. 6–13].

У джерелах неодноразово зустрічалися згадки про те, що викладачі жили в «колегіумських будинках». Хоча відомості про такі «квартири» скупі, відомо, що для проживання викладачів виділялися келії монастирів або невеличкі кімнати в колегіумських будинках. Саме про це писав ректор Харківського колегіуму Йов у 1767 р. [420, с. 36]. Певних норм не існувало, правила, які регламентували проживання викладачів, з'явилися тільки після реформи 1808 р.

Колективний портрет викладацької спільноти доповнює інформація про те, що в середині спільноти існували й родинні зв'язки. Іноді за браком джерел не можна стверджувати, що викладачі, які мали однакові прізвища, були родичами, в ряді випадків про це можна казати впевнено. У Переяславському колегіумі одночасно викладали брати Базилевичі (1770-ті), у Харківському – Іван та Данило Томарови (кін. 1780-х – поч. 1790-х [263, арк. 172–173]).

Примітно, що учителями інколи ставали послідовно представники двох поколінь родини. Наставниками Переяславського колегіуму були Павло (батько) та Андрій Терлецькі. У Харківському колегіумі викладали Семен (батько) та Андрій Прокоповичі. Родина Базилевичів подає цікавий приклад того, як долі їх членів перепліталися із різними колегіумами. Троє членів родини Базилевичів були пов'язані з Переяславським колегіумом, а також із Харківським [574, с. 320–321]. Іноді родинні зв'язки важко встановити, адже у родичів були різні прізвища. Приміром, викладач Переяславського колегіуму Йосип Козачківський був одружений з дочкою ректора Федора Домонтовича [468, с. 122].

Створення колективного портрету викладачів надає підстави поставити питання й про становлення певного «інтелектуального співтовариства» викладачів колегіумів. І. І. Колесник на прикладі інтелектуальних співтовариств України ХІХ ст. продемонструвала можливості застосування «мережевого аналізу та моделей інтелектуальних мереж» [658, с. 169–193]. Авторка показала застосування методів, запропонованих Максом Вебером (Max Weber), Мануелем Кастельсом (Manuel Castells), Рендаллом Коллінзом (Randall Collins). З цієї розвідки стає зрозуміло, що застосування поняття «інтелектуальне співтовариство» до потреб культурно-інтелектуальної історії може суттєво збагатити наше розуміння й спільноти інтелектуалів-колегіумців. Не випадково, фахівець з соціальної філософії Микола Розов зазначив, що коли праця Коллінза буде засвоєна сучасним інтелектуальним співтовариством, відбудуться суттєві зміни характеру філософського мислення [660, с. 7]. Очевидно, що колегіуми представляли «інтелектуальні співтовариства», котрі ідентифікуються з ідеальним типом «інститут». Вони представляли собою об'єднання корпоративного/наукового спрямування, були певним чином структуровані (на противагу «цільовому союзу», заснованому на принципах добровільності) [658, с. 172]. Користуючись методом моделювання інтелектуальних мереж (запропонований Р. Коллінзом [660, с. 47–52]), можемо побачити, що до православних колегіумів можна віднести спостереження щодо

внутрішньої структури інтелектуальних мереж, які функціонували у вигляді трьох складових. Історія колегіумів свідчить, що внутрішня структура інтелектуальних мереж, які в них утворилися, представляли: 1) вертикальні ланцюжки («міжпоколінні мережі»), зв'язки на зразок «учитель/учень»; 2) «горизонтальні альянси», взаємопов'язані послідовні групи інтелектуалів; 3) існування «структурного суперництва».

Існування зв'язків між поколіннями викладачів колегіумів дослідники відзначали і раніше. Так, чимало найближчих учнів Г. Сковороди обрали шлях викладача і згодом працювали у Харківському колегіумі [763, с. 137, 158, 160]. Якщо простежити біографії цих студентів (Михайла Ковалинського, Федора Татарського), можна побачити, що після того, як Г. Сковорода залишив викладання у колегіумі, вони продовжили його педагогічну справу, стали наступним поколінням викладачів (бачимо їх серед учителів колегіуму з кінця 1760-х рр. й аж до кінця століття). Історія цього колегіуму надає ще не один приклад тісних стосунків між викладачами та вихованцями. Михайло Ковалинський, учень Г. Сковороди, листувався ще з одним своїм наставником – Лаврентієм Кордетом. Із цього листування очевидно, що їхнє дружнє спілкування тривало довго й вони регулярно обмінювалися новинами, планами, власними творами [388, с. 365; 909, № 37, с. 720].

«Міжпоколінні мережі», які характеризують стосунки між учнями та викладачами, нерідко важко простежити за браком джерел, які б містили пряму інформацію такого роду. Але такі зв'язки можливо реконструювати, якщо звернути увагу на те, що викладачі колегіумів, яких викликали до столичних навчальних закладів або призначали архієреями, починали збирати своїх колишніх учнів. Антоній Стаховський, коли прибув до Тобольської єпархії, прагнув створити архієрейську школу й просив викликати до неї викладачів – своїх колишніх учнів з Чернігівського колегіуму [707, с. 3, 23]. Кирило Флорінський, після того як став ректором Московської академії, просив узяти до неї викладачем свого колишнього учня, згодом колегу по Харківському колегіуму Іоана Селунського [244, арк. 1]. Такі ж стосунки учителя та учня

ілюструються намаганнями керівництва колегіумів повернути «своїх» викладачів. У 1743 р. професор філософії Стефан Вітинський просив повернути до Харківського колегіуму з Московської академії викладачів Гедеона Антонського або Арсенія Могилянського [243, арк. 1], своїх учнів.

Названі приклади «вертикальних ланцюжків», які утворювали учні та викладачі колегіумів, говорять про існування взаємопов'язаних послідовних груп інтелектуалів. Так, за Григорієм Сковородою та Лаврентієм Кордетом, які були уособленням певного «покоління викладачів» Харківського колегіуму, йшло «покоління учнів», яке також обрало шлях викладача (Михайло Ковалинський, Федір Татарський). А. Ніженець писала, що завдяки цьому поколінню прихильниками Сковороди стало й наступне покоління викладачів, серед яких був Іван Двигубський [762, с. 203]. Уже згадували, що Лаврентій Кордет та Григорій Сковорода були друзями, зустрічалися й після того, як останній залишив колегіум. Такі ж дружні взаємини були у названого «покоління учнів». Звісно, говорячи про «покоління викладачів», не можна обмежити його названими особами. Приміром, одночасно із Сковородою та Кордетом у Харківському колегіумі викладав Йов Базилевич. У той час коли Йов Базилевич став переяславським архієреєм, він продовжував товаришувати із Лаврентієм Кордетом, листувався з ним [909, № 37, с. 719]. Григорій Сковорода також писав до Йова Базилевича, і з листа можемо пересвідчитися у існуванні дружніх стосунків, що особливо підкреслює прагнення Сковороди обговорити з Йовом таланти свого друга Лаврентія Кордета. За переказами, записаними у Переяславі у ХІХ ст., у цьому колегіумі товаришами Сковороди були викладачі Іоан Леванда та Степан Гречка [593, с. 20; 674, с. 435]. Задля реконструкції «вертикальних ланцюжків» доведеться далеко відходити від теми даного дослідження. Так, начебто розійшлися життєві стежки «покоління учнів» – Гедеона Антонського і Арсенія Могилянського, але ниточки, які їх пов'язували, не переривалися. Наведемо такий факт. 26 травня 1744 р., невдовзі після висвячення в архімандрити Троїце-Сергіївського монастиря, Арсеній Могилянський передав ректору Харківського колегіуму Гедеону

Антонському панагію із діамантами [247, арк. 1–2]. Дружній жест пояснюється тим, що сам Гедеон Антонський напередодні, 1 травня 1744 р., був призначений ректором колегіуму [246, арк. 1–3]. Такі коментарі проливають світло на взаємовідносини між особами, хоча офіційні документи, звісно, про це нічого не кажуть.

За браком джерел надзвичайно важко реконструювати відносини «учитель – учень» і на цій підставі встановлювати послідовність поколінь викладачів колегіумів. Втім, можна віднайти непряму інформацію про те, що в історії колегіумів існували взаємопов'язані послідовні групи інтелектуалів. Красномовним фактом виступає зміст привітань, які підготував Харківський колегіум єпископу Христофору Сулімі на початку XIX ст. У поздоровленнях містилися згадки про діяльність засновника колегіуму єпископа Єпіфанія Тихорського, бажання порівняти їх [225, арк. 9, 11 зв.]. Складається враження, що постать Єпіфанія Тихорського як творця колегіуму виступала об'єднуючою, ставала символом (можливо, певним «міфом»), який передавали наступним поколінням студентів.

Висвітлити структурування певного інтелектуального простору можуть і деякі мікроситуації, які траплялися в житті колегіумів. Можна навести приклад того, як поставилися викладачі Переяславського колегіуму до свого колишнього колеги-викладача, згодом архієпископа Варлаама Шишацького. Він був позбавлений сану за те, що з духовенством єпархії присягнув на вірність Наполеону в 1812 р., й останні роки життя перебував у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Сліпого Варлаама Шишацького щовечора відвідували викладачі Новгород-Сіверської семінарії, читали йому книги [951, с. 327]. Невідомі прізвища викладачів, які виявили турботу та повагу до старця, але можна з великою долею імовірності казати, що серед них були його учні-колеги, адже чимало викладачів Переяславської семінарії (після закриття єпархії) були переведені разом із самим Варлаамом Шишацьким до Новгород-Сіверської семінарії.

У ХХ ст. маркером оцінок викладацької спільноти колегіумів виступала доля Григорія Сковороди. «Нема нічого дивного в тому, що така людина, як славетний український філософ Григорій Сковорода, не міг довго залишатись вчителем колегіуму при таких умовах життя й серед тих людей, що там панували», – писала О. Водолажченко [572, с. 122]. Чимало дослідників зосереджувалися на виявленні імен «гонителів» Сковороди, й називали серед суперників Сковороди в колегіумі викладача Михайла Шванського [763, с. 112–116]. У 1990-ті рр. без будь-якої аргументації до когорти гонителів Сковороди було зараховано й ректора Харківського колегіуму Йова Базилевича [741, с. 139]. До речі, Р. Коллінз підкреслював, що інтелектуальна спільнота структурується ситуаціями як інтелектуального партнерства, так і суперництва, супроводжується відкритою чи прихованою боротьбою за лідерство, пріоритет, при цьому конфлікт виступає енергетичним джерелом творчості [658, с. 175]. Здається прийшов час відходити від демонізації колегіумського середовища й переорієнтуватися на сучасні концепції дослідження соціуму в цілому й мікросоціуму зокрема.

Характеризуючи інтелектуальне співтовариство викладачів колегіумів, слід звернути увагу на спостереження Р. Коллінза про те, що успіх одного з учасників інтелектуального об'єднання обов'язково породжує успіх інших корпорантів. Можна назвати чимало прикладів, коли один з представників колегіумського середовища рекомендував до підвищення своїх колишніх колег, надаючи їм блискучі характеристики, відзначаючи ділові і особистісні якості. Так, Самуїл Миславський, рекомендуючи до єпископства Йова Базилевича, описав його здібності та старанність [574, с. 327].

Ще більше можливостей може відкрити аналіз форм комунікації, інтелектуальних зв'язків окремих викладачів колегіумів, адже такий підхід може чимало додати до портрету провінційного інтелектуала ХVІІІ ст. Приміром, викладач Харківського колегіуму Андрій Прокопович листувався з широким колом людей з різних соціальних верств (ченцями монастирів, урядовцями), й предметом їх обговорення неодмінно були колегіумські справи.

Листування із меценатом колегіуму О. Голіциним тривало чимало років, вони спільно обмірковували різні проблеми закладу, розробили стратегію відстоювання назви «колегіум» [300, арк. 1–9]. А. Прокопович листувався із колишнім своїм учнем М. М. Лонгіновим, який згодом обіймав високі державні посади [301, арк. 1], із графом Д. І. Хвостовим, який надсилав студентам колегіуму видання навчального характеру [302, арк. 1, 3]. Лаврентій Кордет також листувався з великою кількістю людей, які мали різні зв'язки із колегіумом [287, арк. 181–183, 359].

Лишилося зовсім небагато джерел, які б відображали атмосферу спілкування учителів колегіумів, їх зустрічей, спільного дозвілля поза стінами навчального закладу. На сучасних істориків колегіумів впливають висновки про те, що в більшості великоросійських семінарій закріпилися суворі порядки, а викладачі підлягали такому нагляду, як і учні [627, с. 413]. Ці спостереження іноді механічно переносять на середовище викладачів православних колегіумів. Особливо це було притаманне дослідникам радянського часу. Втім, існує декілька спогадів, завдяки яким можемо уявити атмосферу в години вільного спілкування викладачів. Яків Толмачов, викладач Харківського колегіуму, через багато років записав, що йому «приємно тепер вспоминать о тех дружеских беседах своих сослуживцев, которые своим чистосердечием, откровенностью и остроумием оживляли эти беседы» [479, с. 708]. Зі спогадів зрозуміло, що зустрічалися часто, особливо на свята (іменини тощо), на зустрічі заходив єпископ Христофор Сулима, про що із теплом згадував Толмачов. Під час дружніх зустрічей професорів іноді були присутні й учні колегіумів. У спогадах учня Харківського колегіуму Федора Луб'яновського йшлося про те, що Григорій Сковорода один-два рази на рік приходив до Харкова, щоб «повидатся с другом своим» викладачем риторики Іваном Двигубським. У гостях у цього викладача Федір Луб'яновський зустрів Григорія Сковороду [381, с. 107]. Залишилися спогади й про те, якими надзвичайно веселими та дотепними були жарти Йосипа Козачківського у компаніях колег-викладачів Переяславського колегіуму. Він любив

розповідати курйозні анекдоти, причому нерідко їх сенс полягав у кумедному «розшифруванні» та «тлумаченні» латинських висловлювань [174, арк. 9 зв.–10 зв.]. Про цього ж викладача згадували, що він поблизу свого дому гостинно пригощав чаєм та закусками учнів та викладачів колегіуму після повернення їх з рекреаційних гулянь за містом [367, с. 100].

Вочевидь, дослідження складу викладачів колегіумів відповідно до підходів інтелектуальної історії додає нових фарб до колективного портрету.

Отже, хоча формування спільноти викладачів православних колегіумів розпочалося тільки на початку XVIII ст., вже за короткий час вона набула характерних рис. Втім, можемо констатувати, що корпорація викладачів православних колегіумів не набула всіх ознак, притаманних корпораціям професорів середньовічних європейських університетів або єзуїтських колегіумів. На її становлення впливали фактори соціального життя, посилення становості, відсутність відповідного законодавчого оформлення статусу викладача. Адже лише в другій половині XVIII ст. були прийняті акти, якими створювалися більш сприятливі умови для формування окремого прошарку викладачів духовних навчальних закладів, визначено їх місце у соціальній структурі згідно з їх спеціальним «ученим» призначенням. Тому хронологічно першим сформувався тип викладача-ченця, який чимало років присвятив викладанню. Після цього вони зазвичай ставали настоятелями монастирів. Другий тип учителів – колишні студенти колегіуму, які почали викладати одразу після завершення навчання. Більшість з таких молодих людей працювали учителями лише декілька років, після чого ставали священиками в українських єпархіях. Третій тип можна назвати «професійним викладачем». Ці особи після залишення колегіумів продовжували працювати на педагогічних посадах.

Вивчення видів навантаження учителів колегіумів дозволяє зробити висновок про те, що вони мали виконувати великі обсяги обов'язкових та додаткових видів робіт, які були не тільки численними, але й трудомісткими. Виявлення всіх складових прибутків викладачів православних колегіумів

України у XVIII ст. дозволяє стверджувати, що більш стабільне матеріальне забезпечення мали учителі, які приймали чернечий постриг. Світські викладачі мали менше статей прибутків, були порівняно гірше забезпечені.

Таким чином, можна констатувати, що відбувається поступова професіоналізація викладацької діяльності (закріплюється певна спеціалізація, відбувається перехід від натуральної до грошової винагороди тощо), а також складається корпорація викладачів православних колегіумів як певна культурна спільнота (хоча цей процес так і залишився незавершеним).

* * *

Таким чином, однією з важливих ознак православних колегіумів, яка була характерною і для інших шкіл цього типу, перш за все єзуїтських колегіумів, був всестановий характер складу учнів. Однак збереження православними колегіумами всестановості в умовах законодавчого поля й освітньої політики Російської імперії можна назвати їх особливою рисою. На відміну від семінарій та академій Російської імперії XVIII ст., де учні «зі світських» були скоріше виключенням, такі учні у православних колегіумах аж до кінця XVIII століття були звичним явищем. Лише поступово відбудеться зменшення їх відсотка. Дослідження динаміки чисельності учнів колегіумів та їх соціальної приналежності свідчить про поступове зростання їх загального числа, яке відбувалося насамперед за рахунок учнів із духовного стану. Останнє було не стільки наслідком освітньої політики держави, скільки результатом зусиль місцевої духовної влади, керівництва колегіумів. Важливою ознакою при характеристиці учнівства колегіумів є те, що для дітей не тільки світських станів (навчання яких у колегіумах не регламентувалося), але й духовенства зберігалася можливість «виходу» із колегіуму не лише на духовні посади, а й на світські. Отже, колегіуми протягом XVIII ст. не стали суто духовними навчальними закладами, засобом прикріплення до духовної служби. Утвердження традицій європейської гуманістичної школи зумовило також адаптацію певних форм інтелектуального співробітництва типу «учень – учитель», «студент – професор».

Православні колегіуми України формувалися й функціонували у період зародження соціально-професійної групи викладачів. Колективний узагальнюючий портрет викладачів православних колегіумів створювався на підставі складеної бази даних (у MS Access), до якої було внесено інформацію про 255 осіб. В інфологічній моделі Базы даних стрижневою сутністю став викладач колегіуму, з яким пов'язана характеристична сутність. На підставі аналізу сукупної інформації були виявлені основні риси викладацької спільноти. Більшість викладачів походила з духовенства, хоча були й вихідці зі шляхетських (дворянських) і меншою мірою – міщанських та козацьких родин. Якщо на початку діяльності колегіумів ченці становили майже сто відсотків викладацького корпусу, у наступні десятиліття їх число поступово зменшувалося. Натомість зростала кількість світських осіб та тих, які не мали священницького чи чернечого чину, а також представників білого духовенства. Більшість викладачів колегіумів почала викладати одразу після завершення навчання. На підставі наявної бази даних можемо казати про існування декількох траєкторій кар'єри, відповідно, типів викладачів.

Встановлення рівня освіти, який отримували викладачі колегіумів, дозволило уточнити ще одну важливу характеристику. Переважна більшість викладачів колегіумів завершила навчання богословським класом колегіумів та академій, і лише невелика їх частина залишила навчання після класу філософії. Для становлення традицій викладацької корпорації важливими факторами було навчання викладачів православних колегіумів у єзуїтських навчальних закладах, а також існування практики направлення найкращих студентів до німецьких університетів саме для приготування до викладацької посади. Високий інтелектуальний рівень викладачів православних колегіумів сприяв тому, що у XVIII – на початку XIX ст. їх постійно запрошували («викликали») на посади викладачів столичних академій, семінарій, інших навчальних закладів.

Дослідження основних видів діяльності викладачів православних колегіумів, дозволяє стверджувати, що вони були тотожними обов'язкам

викладачів єзуїтських колегіумів. Також є підстави казати, що ряд практик, розповсюджених у середовищі професорів європейських університетів (репетиторство, пансіонерство тощо) були відомими й на сході Європи.

Протягом XVIII – на початку XIX ст. у православних колегіумах відбувалося становлення певного «інтелектуального співтовариства». Про його виникнення та існування свідчать зв'язки між поколіннями викладачів колегіумів, «вертикальні ланцюжки», які утворювали учні та викладачі колегіумів, існування взаємопов'язаних послідовних груп інтелектуалів. Деякі особливості цього співтовариства, на нашу думку, дозволяють казати про те, що у ньому зароджувалися паростки української національної інтелігенції. Слід також врахувати, що чимале число вихованців православних академій та колегіумів продовжили працювати у наступному XIX ст. в ряді духовних та світських, середніх та вищих навчальних закладів, в тому числі й в університетах, а значить, ми можемо казати про те, що значною мірою саме вони забезпечили тяглість освітньої традиції від її середньовічних та ранньомодерних форм до новочасних інституцій.

РОЗДІЛ 5

КОЛЕГІУМИ І МІСЦЕВЕ СУСПІЛЬСТВО

5.1. Територія просвіти в місті: колегіумський локус

Аналіз взаємодії православних колегіумів та місцевого суспільства слід розпочати із реконструкції просторової проекції цих інституцій на мапах «колегіумських» міст. Колегіумський простір у міському середовищі складався стихійно, однак у ньому знайшли відображення деякі загальні тенденції культурних процесів, які відбувалися в місцевому суспільстві. Дослідження буде зосереджуватися на встановленні життєвого простору колегіумців, аналізі архітектури та інтер'єрів будівель, їх розташування у місті та з'ясування їх значення як певних символів. Одразу зазначимо, що до колегіумського простору відносимо не лише основні будівлі (навчальні корпуси та домові церкви), але також службові та підсобні приміщення, бурси, з їх інтер'єрами і атмосферою, кімнати та квартири, в яких жили студенти у міських будинках, кімнати (келії) викладачів колегіумів. Форми навчальної і культурної повсякденності у XVIII ст. сприяли об'єднанню людей, у місті складалася певна територія, навколо якої відбувалася круговерть культурного життя. Отже, нашим завданням у даному випадку є відтворення просторової проекції розташування колегіумів у містах, визначення кордонів та ознак колегіумського локусу, визначення місць (точок) культурної організованості, породжених діяльністю колегіумів.

Для розвідок з історії колегіумів XIX – початку XX ст. і радянської доби було характерно згадувати про приміщення колегіумів побіжно, при встановленні основних віх історії закладів. У той же час історики архітектури чимало зробили для вивчення колегіумських будівель, акцентуючи увагу у своїх працях перш за все на тенденціях і традиціях в історії будівництва, на особливостях конструкційних рішень, будівельних прийомах тощо [див., наприклад: 955]. Їх здобутки являють неабияку цінність для істориків освіти, адже відкривають можливості ставити нові дослідницькі завдання, враховувати

методи і напрацювання історико-архітектурних, історико-мистецтвознавчих досліджень. У даному разі пропонується поглянути на колегіуми як явища культури, не відокремлюючи історію будівель від історії людей. У центрі уваги перебуватиме «територія просвіти» не тільки у розумінні схеми розташування будинків, їх фізичних параметрів і ознак, але певного віртуального простору, колегіумського локусу. Така постановка проблеми передбачає реконструкцію просторової проекції колегіумів на мапі міста, виявлення напрямків впливу колегіумської культури та традицій на культурно-інтелектуальне життя міста, визначення точок «культурної напруги» у стосунках колегіуму та міста тощо.

Процеси складання колегіумських комплексів мають чимало спільного із подібними процесами формування комплексів колегіумів (коледжів), університетів у містах Західної та Центральної Європи. Але у середині XVIII століття архітектура університетів Європи вже почала відрізнятися вишуканістю, навіть розкішшю, відповідно до того, як ствердилося переконання, що заняття наукою, як і служіння Богу, має бути втілено у гідні архітектурні форми. З цього часу університети та академії ставали домінантами містобудівних ансамблів європейських міст поруч із парламентами, палацами правосуддя тощо [682, с. 24].

Колегіумський локус у міському середовищі складався стихійно, однак певною мірою він відображає культурні процеси, які відбувалися у місцевому суспільстві. Фундатори колегіумів, розмірковуючи над вирішенням організаційних та матеріальних проблем, підшукуючи приміщення для навчальних закладів, зупинили свій вибір на монастирях та церквах, які знаходилися в історичних центрах полкових міст Чернігова, Харкова і Переяслава, на території міських фортець. Такі рішення, прийняті засновниками колегіумів у різні роки, дають змогу казати про певну зумовленість вибору. Адже на території цих міст або зовсім недалеко від них існували достатньо багаті і знані монастирі з міцним господарством, або навіть із друкарнею (приміром, Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир). Втім, всі православні колегіуми були із самого початку розташовані в історичному

серці своїх полкових міст. На жаль, до нашого часу не збереглися свідчення про аргументи чи міркування засновників колегіумів.

Придивимося уважніше до перших будівель колегіумів і встановимо точно їх місцезнаходження на мапах міст. Новгород-Сіверський колегіум був заснований єпископом Лазарем Барановичем спочатку поруч з Новгород-Сіверським Спасо-Преображенським монастирем [925, с. 11]. У цей же будинок була переведена семінарія у 1785 році, проіснувавши в ньому до 1797 року. Чернігівський та Переяславський колегіуми також були розташовані на території монастирів (Чернігівського Борисоглібського та Переяславського Вознесенського), в яких були архієрейські кафедри. Оскільки Харків не був центром єпархії, у ньому не було архієрейської резиденції. Однак Харківський колегіум був розташований поруч з Покровською церквою (також у центрі міста), з якою вони згодом утворили Покровський училищний монастир.

Аналізуючи архітектурні особливості будівель колегіумів, варто зауважити, що на початку XVIII ст. казенні установи у Гетьманщині чи на Слобожанщині мали простий вигляд, скромність у побуті ще була нормою. Кам'яні споруди становили відносно невелику частку серед будівель українських полкових міст. Будівля Новгород-Сіверського колегіуму була двоповерховою, з відкритими галереями на обох поверхах і за зовнішнім виглядом нагадувала тогочасну будівлю Києво-Могилянської академії [580, с. 28–45; 955, с. 105]. Галереї збагатили пластичне рішення фасаду. Класи Чернігівського колегіуму спочатку розмістилися у чотирьох кімнатах дерев'яної оселі, у яких до цього розташовувалися келії ченців-домініканців [855, с. 546]. Ці приміщення були незручними для навчальних потреб. Новий кам'яний корпус Чернігівського колегіуму постав у ході реконструкції, яка відбувалася у 1700–1702 роки, й це був останній етап спорудження будинку [520, с. 37]. Тоді була добудована дзвіниця, загалом споруда була продовжена на схід, з'явився другий поверх над східною і центральною частинами, в яких були трапезна та церква Всіх Святих з двома банями [778, с. 270]. Будинок був достатньо просторим, містив класи, трапезну, службові приміщення [925,

с. 14]. Висловлювалися думки про те, що будівельними роботами керував російський зодчий Д. В. Аксамитов [520, с. 37–38]. Автор повторив традиційну побудову [611, с. 111–112]. Секції розташовувалися в одну лінію, й таке планування було близьким до плану будинку Київської академії [640, с. 839]. Під час реставрації будинку в 1952–1953 рр. була знайдена закладна керамічна дошка (51x58 см) з рельєфним рослинним орнаментом і з гербом гетьмана Івана Мазепи [708, с. 64–65]. Цей будинок з кінця 1740-х рр. неодноразово добудовувався, що було викликано потребами додаткових приміщень для навчальних класів [384, с. 33–34]. Отже, будинок Чернігівського колегіуму «складався» в ході декількох добудов/перебудов.

У перші десятиліття XVIII ст. збільшення кількості класних кімнат або ж побудова нових корпусів вимагало розв'язання серйозних містобудівних проблемам. У цей час у межах міських фортець, де розташувались колегіуми, стало значно тісніше, й знайти вільне місце для будівництва було важко. Збільшення курсу викладання й потреба у нових класних кімнатах вимагали від керівників колегіумів вести пошуки нових можливостей для розширення навчальних приміщень. Цікавий проект вирішення цієї проблеми народився у керівництва Чернігівського колегіуму й був поданий до Синоду чернігівським єпископом Никодимом Срібницьким 6 серпня 1739 р. [405, стб. 506–507]. План можна назвати грандіозним. Єпископ писав, що у Борисоглібському монастирі зовсім неможливо знайти площі для будівництва нових класів (філософії та богослов'я), тому пропонував побудувати нові приміщення на території П'ятницького жіночого монастиря, з перетворенням цього монастиря на чоловічий. У донесенні відзначалося, що у П'ятницькому монастирі буде можливість побудувати навчальний комплекс із класами, житлом для викладачів тощо [405, стб. 507]. Єпископ надіслав необхідні відомості й повторив прохання (9 червня 1740 р.). Втім, Синод так й не прийняв рішення. Причиною стало призначення Никодима Срібницького до іншої єпархії, яке відбулося саме в цей час. Хоча цей план не здійснився, він виступає важливим свідченням прагнення керівництва Чернігівського колегіуму зберегти

навчальний заклад в центрі міста, а також бажання утворити навчальний комплекс із кількох споруд на локальній території. У 1776 р. Чернігівський колегіум все ж довелося перевести із Борисоглібського монастиря у кам'яний будинок за річкою Стрижень. Ця споруда була значно просторішою, давала можливість відкривати нові класи [705, с. 937]. Таке рішення було простим і дешевим у порівнянні з планом Никодима Срібницького, напевно, він знав про такі можливості і все ж свідомо пропонував збереження колегіуму у центральній частині міста.

Описані на прикладі Чернігівського колегіуму проблеми місця розташування не так гостро стояли для Харківського колегіуму. Для розміщення Харківського колегіуму в 1726 р. єпископ Єпіфаній Тихорський придбав у полковника Л. Шидловського один із найкращих у місті кам'яних будинків – великий двоповерховий дім з великим двором місцем. Причому його перебудували відповідно до потреб навчального закладу [828, с. 23–24]. Для розширення території було придбано сусідні двори харківських мешканців. У літературі можна зустріти твердження, що цей будинок протягом XVIII ст. стояв без ремонту. Проте, як свідчить лист белгородського єпископа Іоасафа Горленка від 26 січня 1750 р., на прохання ректора із вчителями єпископ організував перебудову та ремонт колегіумського будинку [615, с. 232–233]. Дах будинку перекривався, а приміщення повністю відремонтували. Це був не єдиний ремонт будинку. У донесенні єпископа Феоктиста та звітних відомостях про витрати коштів у 1793 р. перераховані масштабні будівельні роботи, які стосувалися й будинку колегіуму [264].

Яскравим свідченням того, що не тільки в місцевому суспільстві, але й на рівні центральних установ затвердився погляд на колегіумський локус як міський та центральний, свідчить епізод із перенесенням Харківського колегіуму із міста до слободи Грайворон у зв'язку із епідемією морової язви. У 1739 р. Синод писав белгородському архієпископу Петру Смоличу, що «таковим знатним училищам в селах быть весьма неприлично», й додавав, що

особливо «от внешних стран имеет быть не без зазрения» [цит. за: 695, с. 9]. Такі зауваження з боку Синоду вельми показові.

Для спорудження навчального корпусу Переяславського колегіуму у 1738 р. на прохання єпископа Арсенія Берла настоятель Києво-Печерської лаври Іларіон Негребецький подарував чотири дерев'яні хати, які стояли неподалік від міста. Їх розібрали, перевезли й побудували корпус [697, с. 425]. Підлогу будинку засипали землею, стіни обмазали глиною. Оскільки для спорудження корпусу й проведення опоряджувальних робіт була потрібна допомога, єпископ Арсеній розіслав укази по єпархії з вимогою надіслати причетників із підводами та ін. [697, с. 426]. У липні 1748 р. пожежа знищила цей будинок Переяславського колегіуму, й навчальний заклад був переведений до іншого, який також розташовувався на території монастиря, зовсім поруч із ним [780, с. 239]. У 1753 р. з ініціативи переяславського єпископа Іоанна Козловича був споруджений навчальний кам'яний корпус, який було покрито залізним дахом і який мав чотири класні кімнати [697, с. 429]. Але він не міг вмістити всіх класів, й філософський клас, коли він з'явився, розмістили у монастирській братській трапезній келії [780, с. 241]. Будинок зазнав ряд перебудов, особливо у 1782–1783 рр., коли були добудовані класні кімнати й уся будівля покрита листовим залізом [781, с. 149–150]. Масштабна перебудова навчального корпусу стала можливою завдяки наполегливості переяславського єпископа Іларіона, який звертався до Синоду і отримав дозвіл використати на проведення цих робіт так званий «кошельковий збір», який призначався на «закордонні» церкви єпархії (які знаходилися на Правобережжі) [255, арк. 1–1 зв.].

Достатньо важко відтворити первісний зовнішній вигляд будинків колегіумів, ще більш непросто реконструювати їх внутрішнє оздоблення. Екстер'єри й особливо інтер'єри змінювалися під час перебудов і перепланувань приміщень. Залишилися зображення, малюнки, креслення, які зроблені архітекторами, існують описання приміщень у спогадах. Будинок Чернігівського колегіуму зберігся і є окрасою Чернігова, надзвичайно цікавий

у архітектурному відношенні, особливо протиставленням об'єму двоповерхового будинку та вертикальної вежі-дзвіниці [708, с. 65–67]. Будинок прикрашений архітектурним декором різних стилів, вельми оригінальним є верхній ярус вежі-дзвіниці [955, с. 210]. Ця споруда належить до небагатьох цивільних багатоповерхових будинків із ускладненим об'ємно-просторовим рішенням, багатозаломною покрівлею [833, с. 80]. Фахівці відзначають скульптурний декор будинку колегіуму, виконані із професійною майстерністю рельєфи Богоматері-Знаменіє та Спасу Нерукотворного [708, с. 67, 71–74].

Про оздоблення Переяславського колегіуму відомо те, що над двома вхідними дверима до будинку були зроблені ліпні алебастрові зображення: первісний хаос та Дух Божий у вигляді голубу, монограма єпископа Іоанна Козловича із архієрейськими атрибутами [697, с. 429]. Поняття «істина», «просвіта» та «знання» продовжували трактуватися із зверненнями до символічних зображень, усталених для Православної Церкви. Релігійні символи вже декілька століть існували і як частина символіки європейських середньовічних університетів (образ вченого у символічних описаннях зазвичай порівнювався із голубом [528, с. 133]). В оздобленні колегіумів одночасно із церковною символікою використовувалися алегоричні зображення. Професор Харківського університету І. Тимківський, згадуючи навчання в Переяславському колегіумі, описав зображення на дверях сіней у колегіумі. Учня граматичних класів адресувалося зображення мудреця, який з долотом та молотком обтесував пень, який під ударами майстра-вчителя перетворювався на ладного учня з книгою у руках. Піітам та риторам призначалося зображення криниці, у яку опускався порожній цебер, а піднятий був переповнений водою, яка аж перетікала через вінця. Спеціально для філософів та богословів був намальований орел, який покинув землю й летів, дивлячись на сонце [478, с. 23]. Ми спостерігаємо співіснування сакрального та світського на рівні символів, які втілювали поняття науки та просвіти. Чітко провести межу між сакральним та світським у зазначений час неможливо й,

мабуть, недоцільно. Проте важливо розуміти, що цей кордон пролягав також і через освітні заклади – колегіуми.

Харківський колегіум розташовувався у придбаному для нього будинку до 1850 р. (пізніше тут розташовувалася духовна консисторія, а на початку 1890-х рр. будівлю розібрали при спорудженні нової духовної консисторії) [892, с. 648]. Зовнішній вигляд будинку Харківського колегіуму із барочними прикрасами можна побачити на реконструкції відомого архітектора О. Лейбфрейда [816].

У всіх православних колегіумах один з класів, у якому відбувалися диспути та інші урочистості, був обставлений та прикрашений із особливою ретельністю та розкішшю. Приміром, у Харківському колегіумі у «богословській залі» знаходилися особливо шановані ікони, портрет белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського [884, с. 4], бюсти меценатів – Михайла Михайловича та Дмитра Михайловича Голіциних [933, с. 196]. З листування ректора колегіуму Андрія Прокоповича та князя О. М. Голіцина можна уявити вигляд цих бюстів, які були бронзовими на мармурових п'єдесталах [300, арк. 31–31 зв.]. Ці великі бюсти, а також образ Розп'яття Христового італійського письма зазвичай привертали увагу тих, хто бачив цю залу. Про них залишив спогади Д. Бантиш-Каменський, який знайомився із колегіумом, коли завітав до Харкова у 1808 р. [316, с. 47, 48]. Цю залу студенти нерідко називали «in museo publico» [909, с. 809]. Відомо, що колегіуми прикрашали портрети єпископів (у описі майна Харківського колегіуму значилися портрети белгородських єпископів Йоасафа Горленка та Йоасафа Миткевича, Луки Конашевича, Порфирія Крайського, Огея Колосовського [166, арк. 52 зв.–53]). Інші класні кімнати мали вкрай лаконічні інтер'єри, прості лави, парти, дошка, ікони.

Звісно, що до «території просвіти» відносилися, окрім класних кімнат, й приміщення бібліотек колегіумів. Книгосховища розташовувалися, як правило, в одній із кімнат навчального корпусу (у Харківському, Переяславському колегіумах [781, с. 150]). Втім, деякий час (з 1761 р.) бібліотека Харківського

колегіуму була розміщена на кам'яних монастирських брамах у спеціально для неї влаштованих «камерах» [774, с. 27].

Характеризуючи будівлі колегіумів, варто поставити й питання про ступінь їх зручності для навчання. Спогади вихованців колегіумів містять описання умов навчальної повсякденності. Я. Толмачов описував, що навчальні класи колегіуму не опалювалися взимку й від холоду навіть чорнила замерзали [479, с. 702]. Про холод у колегіумі згадував і Ф. Луб'яновський. Разом з цим він описав класні кімнати як «огромные аудитории» [381, с. 101]. Холод у приміщеннях класних кімнат був характерним для всіх колегіумів. У спогадах про Чернігівський колегіум колишній учень згадував велику аудиторію класу інфими, у якій була пічка, але зазначав, що її не розпалювали [369, с. 188]. Холод вимагав від учнів уміння швидко зігрітися на перерві між заняттями. Завдяки цьому виникло декілька дитячих фізичних рухливих ігор, відомих в Україні до недавнього часу («тісна баба», гра, у якій учні тіснять один одного, сидячи на лаві; «мала куча», коли учні падали на підлогу посередині класу один на одного, створюючи велику кучу) [697, с. 440].

Виявлення місць/території проживання учнів не менш важливе завдання для реконструкції просторової проекції колегіумського локусу на мапі міст. У попередньому розділі йшлося про те, що соціальний склад учнів був строкатим і що учні проживали або у приміщенні для казеннокоштных студентів – бурсі, або на приватних квартирах. Відомо, що в 1720–1730 роках бурса Чернігівського колегіуму розташовувалася у двох житлових будинках [780, с. 243]. У Переяславському колегіумі будинок бурси вперше з'явився ще при єпископі Арсенії Берло й був дерев'яним, знаходився поза стінами монастиря у місті [781, с. 135]. У 1750-ті рр. поблизу Михайлівського собору було збудоване нове дерев'яне приміщення для бурси Переяславського колегіуму (на 30–40 чоловік) [674, с. 434]. У 1782–1783 рр. цей будинок був перебудований, у ньому стало вісім житлових кімнат, окрім цього «особлива кухня» та дві комори. Увесь цей комплекс споруд був обнесений парканом [781, с. 150]. У повісті В. Наріжного «Бурсак» бурса Переяславського

колегіуму описується як проста хата під солом'яною стріхою [393, с. 10]. Кам'яний будинок бурси Харківського колегіуму (замість дерев'яного) будувався у 1770–1773 рр. на пожертвування мешканців Харкова [828, с. 50].

Згадки про житлові умови у бурсах колегіумів, які зустрічаються у спогадах вихованців, сучасною людиною сприймаються як жахливі картини. Мабуть тому в одній з небагатьох праць, присвячених дослідженню міського середовища, Л. А. Пляшко, в одному підрозділі об'єднала «житлові умови школярів, студентів, сиріт та німечних старих людей» [801, с. 125–129]. Втім, умови життя в бурсах тогочасними вихованцями не сприймалися як нестерпні, хоча вони й скаржилися на холод. Я. Толмачов згадував, що в бурсі Харківського колегіуму учні розташовувалися у чотирьох великих кімнатах. Спали учні на лавках, які стояли біля стін у кімнатах, а також на самій підлозі. Кімнати ці рідко опалювалися взимку [479, с. 702]. Проблема тепла в кімнатах була пов'язана як із браком коштів, так із необхідністю забезпечити протипожежну безпеку. Саме тому в листі до ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета белгородський єпископ Самуїл Миславський радив зробити у будинку не цегляні печі, а «изразцовые голландские», які були кращими [457, с. 91]. Після того як у 1803 р. до існуючого приміщення був добудований новий кам'яний флігель, а з учнів стали брати додаткову плату за опалення, у бурсі стало значно тепліше [690, с. 171]. Слід розуміти, що місць у бурсі не вистачало для всіх охочих, і деякий час учні бідних батьків могли розраховувати лише на приватну квартиру з умовами набагато гіршими. Яків Толмачов у першій рік свого навчання в колегіумі жив на найманій квартирі «на отцовском крайне бедном содержаніи» й лише на другий рік за сумлінне навчання та поведінку отримав місце у бурсі [479, с. 701]. В. Наріжний у повісті «Бурсак» підкреслив, що бурса створювалася як допомога тим батькам, які за бідністю не могли винаймати квартири [393, с. 10]. Учні, які були вихідцями із заможних родин, проживали на квартирах, які мали декілька кімнат, могли мати слуг, кухарку.

Існують відомості про те, що декілька учнів жили на квартирах у світських викладачів. Іноді це відбувалося за вказівкою керівництва з метою удосконалення знань з мов, постійної мовної практики [691, с. 208].

Отже, умови проживання учнів колегіумів були різними залежно від соціального стану та інших обставин. Слід зазначити, що студенти православних колегіумів ніколи не проживали на замкненій території, а географія їх проживання завжди виходила за межі центральної частини міста. Умови навчання й проживання зумовлювали те, що учні колегіумів могли вільно пересуватися містом кожен день, самотійно, без наглядача (колишній вихованець Переяславського колегіуму І. Тимківський писав про відвідання базару [478, с. 23]).

Зовсім поруч із студентами мешкали учителі колегіумів. Ченці, а також неодружені викладачі жили у спеціальних келіях, призначених саме для цього. Так, у 1767 р. у Харківському колегіумі для проживання викладачів було відведено шість келій, у кожній з яких було три кімнатки [420, с. 36]. Однак відомі випадки, коли деякі викладачі-ченці постійно проживали у сусідніх монастирях і кожен день ходили до колегіумів на заняття [369, с. 189]. У православних колегіумах завжди було певне число світських професорів і тих, хто належав до «білого» духовенства. Серед них були й одружені особи, які також жили в місті. Сімейний стан наставників не фіксувався спеціально у відомостях, тому точно визначити їх число важко. Опосередковані дані дають змогу казати, що такі особи були завжди, адже при невеликій кількості келій, призначених для проживання викладачів, декілька з них завжди пустувало). Відомо, що ректор Харківського колегіуму Андрій Прокопович, який майже сорок років був викладачем, був одружений, проживав у власному будинку в Харкові.

До речі, спеціально збудованих приміщень для навчальних закладів (університетів чи колегіумів) було не так багато й у Західній та Центральній Європі. Найстаріші університети розташовувалися у будинках, які давно не відповідали їх новим розмірам і потребам. Дослідники неодноразово

відзначали, що непристосованість приміщень була однією з найбільших вад духовних шкіл Російської імперії не тільки у XVIII, але й у першій половині XIX ст. Однак для того, щоб адекватно оцінити рівень незручності/непристосованості приміщень колегіумів, наведемо таке. Комісія Духовних училищ, яка вивчала становище духовних навчальних закладів у 1820-ті рр., на тлі загальної картини жахливого стану семінарських приміщень у всій імперії, зробила висновок про те, що класи та житлові кімнати Харківської та Чернігівської семінарій цілком задовольняли вимоги [912, с. 336]. Будівлі, які були значно «молодшими», наприклад споруда Катеринославської семінарії, перебувала у такому стані, що за оцінками комісії, мало не розвалювалася [912, с. 329].

Із побіжних відомостей можна встановити, що у православних колегіумах, як і в європейських університетах, існували приміщення карцеру. Згадки про карцер у джерелах і літературі пов'язані із темою покарань за різні вчинки. У цих посиланнях увага акцентується на інциденті й не міститься вказівки на місце розташування карцеру чи його внутрішній вигляд [367, с. 98]. Можливо, карцери в будинках колегіумів розташовувалися у напівпідвальних чи підвальних приміщеннях, оскільки на планах основних поверхів вони не показані. Студентів за провини також могли тримати у відповідних приміщеннях монастирів.

До колегіумських комплексів необхідно включити також і лікарні. Відомо, що при Харківському колегіумі вона з'явилася наприкінці XVIII ст. й розташовувалася в окремому приміщенні [690, с. 161]. Хоча деякі історики вважали, що вона відкрилась тільки у 1801 р. [885, с. 71].

Реконструкція колегіумського комплексу передбачає відтворення розташування не тільки «території навчання», але й «території віри». У середньовічному університеті, колегіумі, академії обов'язково був свій храм. Історики радянської доби оминали такий аспект, і про наявність колегіумських храмів іноді не згадується й у сучасній літературі. Втім, ритм життя православних колегіумів був заданий усталеною православною церковною

традицією, перш за все системою церковних свят. Православний календар визначав розпорядок свят, іспитів та вакацій. Зрозуміло, що в кімнатах викладачів, класних кімнатах, їдальні висіли ікони, кіюти, а заняття починалися із молитви. У колегіумському храмі відбувалися служби, лунали проповіді викладачів та студентів, і тому храми також виступають складовими колегіумського простору. Колегіумський храм Іоанна Богослова у Чернігові з'явився на початку XVIII ст. [493, кн. 2, с. 128]. Після переведення колегіуму на нове місце за річку Стрижень колегіумці певний час відвідували різні церкви міста, й тільки у 1784 р. була збудована домова колегіумська церква Різдва Христова поруч із будинком колегіуму [501, с. 290]. У Покровській церкві Харкова нижній храм був висвячений на честь Трьох Святителів і став колегіумським. Історики церкви зазначали, що саме Харківський колегіум «врятував» від ліквідації Покровський монастир, який у ході секуляризації планували скасувати. Тільки через наявність загальновідомого колегіуму його залишили у штаті [690].

Докласичні університети зазвичай розташовувалися у центральній частині своїх міст. Поступово загальноєвропейською тенденцією, яка особливо виявилася у XVIII ст., стало прагнення дотриматися принципу охорони науки та викладання від мирських спокус та життєвої суєти. У цей час спостерігається прагнення відділити колегіумську/університетську спільноту від інших городян, а колегіумську/університетську територію – від міста. Нерідко сама архітектура будинків з їх внутрішніми подвір'ями дозволяла у такий спосіб відгородитися від міського середовища. «Духовний Регламент» радив розташовувати школи на околицях міст, робити їх закритими установами, в яких учні могли б навчатися у відриві від звичайного для них середовища. Тобто вже у цей час і на сході Європи закритість навчальних комплексів вважалася однією із важливих умов навчання та виховання (хоча утвердження в житті таких поглядів відбудеться значно пізніше). Той факт, що всі православні колегіуми були різною мірою прив'язані до своїх монастирів, надавав їм можливість, з одного боку, виокремлюватися на території міста як,

до певної міри, замкнені комплекси. Але, з другого боку, ряд приміщень колегіумів, знаходилися поза стінами монастирів, завжди велике число учнів проживало на приватних квартирах у місті. Учні колегіумів могли пересуватися містом, заходили на міські базари, до крамниць, ходили в гості один до одного. Студенти Харківського колегіуму відвідували заняття «додаткових класів», які також розташовувалися за монастирськими стінами. Колегіуми ставали композиційними центрами міст, у них відбувалися урочисті події, які привертали увагу городян. Саме тому колегіумський простір можна охарактеризувати як напіввідкритий/напівзакритий. Лише з часом, з 1830-х рр. були розроблені «плани місця» для Харківської духовної семінарії, які передбачали розміщення закладу на окраїні міста, на достатньо великій території, із кам'яною огорожею, й, окрім навчального корпусу, там мали бути житловий корпус, служби [276; 277]. Такі ж риси стануть визначальними й для Чернігівської духовної семінарії у ХІХ ст. Тобто семінарський локус, який складався у ХІХ ст., мав вже інші риси та характер функціонування у міському середовищі.

Отже, колегіуми не сформувалися як закриті для міста навчальні заклади. Історичні умови їх виникнення та існування робили колегіумський простір складовою частиною міського ландшафту. Для мешканців міста це мало особливе значення, бо саме таким чином вони почали сприймати навчальні заклади (так само як і храми) як символи своїх міст, вони свідомо і несвідомо долучалися до інтелектуального та культурного життя іншого рівня і тим самим розвивали міську культуру як таку.

5.2. Колегіуми в соціокультурному середовищі міст та регіонів

Дослідження взаємодії православних колегіумів та місцевого суспільства передбачає з'ясування того, яким чином конкретні навчальні інституції – православні колегіуми – стали частиною соціокультурного ландшафту своїх міст та регіонів. Назване завдання передбачає пошук відповідей на низку питань: через які канали і як саме відбувалася взаємодія закладів освіти з

різними соціокультурними сферами? чи можемо казати про реальні контакти «латинської вченості»/«латинської науки» і місцевого суспільства? якою була реакція з боку локальної культури на зусилля колегіумів із розповсюдження «західної вченості» поза своїми стінами?

Православні колегіуми привнесли до своїх міст ряд культурних явищ, які давно укорінилися в містах Західної та Центральної Європи, де діяли колегіуми та університети. Зокрема, традиції середньовічних університетів та колегіумів передбачали проведення ряду актів, зі своїми ритуалами, на яких були присутніми й представники місцевої громади. Протягом століть у Європі формувалася культура проведення публічного диспуту, університетських урочистостей, театральних вистав, публічних лекцій тощо. У ході тривалої співпраці єзуїтських шкіл із магнатським середовищем у Речі Посполитій виробилися певні традиції улаштування учнями публічно-культурних заходів (вистав, диспутів тощо) [див. про це: 1021, s. 496–501]. При чому, у XVIII ст. у ході модернізації єзуїтського шкільництва, а також у процесі створення шляхетських колегіумів, разом зі змінами у навчальній програмі, введенням математики, нових мов тощо, особлива роль відводилася саме оновленню суспільної функції шкіл [1030, s. 245–267; 1033, s. 202–209; 1035, s. 512–519]. Для православних колегіумів вже на ранніх етапах історії каналами зв'язку із місцевим суспільством також стали «академічні свята» (колегіумські акти, диспути). Такі традиції ординарних академічних свят укорінилися спочатку в Києво-Могилянській академії [699, с. 559; 858, с. 190–193]. Згодом ця практика закріпилася у всіх православних колегіумах. Про диспути як частину навчального процесу вже йшлося вище, але важливо зазначити, що на диспутах «генеральних» були присутні поважні гості міста й вони ставали помітними подіями життя. На прикладі діяльності єпископа Феоктиста Мочульського А. С. Лебедев підкреслив, що архієрей любив святкові акти у Харківському колегіумі саме як засіб та привід залучення «сильних» впливових осіб [694, с. 17]. Цій же меті почасти слугували й присвяти книг різним політичним діячам (приміром, гетьману Івану Мазепі від Чернігівського колегіуму тощо).

У православних колегіумах опанували ще декілька прийомів, завдяки яким встановлювалися зв'язки із місцевим суспільством, особливо його верхівкою, які були добре відомі з практики польських єзуїтських колегіумів. Керівництво єзуїтських колегіумів, прагнучи постійно привертати увагу місцевого суспільства до навчальних закладів, регулярно влаштовувало шкільні церемонії, процесії та драматичні вистави [699, с. 447; 836, с. 298–299; 865, с. 113–124; 1020, с. 553–554]. Інформація про вистави театрів православних колегіумів, на яких були присутні глядачі з міста, не часто зустрічається у джерелах. Втім, такі згадки існують. Так, Петро Апостол, син гетьмана Д. Апостола, у своєму щоденнику писав, що під час перебування у Чернігові у 1725 р. бачив постановку комедії, яку давали учні Чернігівського колегіуму [311, с. 111].

Значно більше відомостей збереглося про поширення такого явища, як «епетенції», коли бурсаки ходили по домівках мешканців колегіумських міст і виступали з «ораціями і декламаціями», із читанням віршів і грою невеликих духовних інтермедій, вихваляючи чесноти хазяїна, вітаючи його із святами [697, с. 441–442]. «Вертепні драми» та містерії завжди охоче ставилися учнями колегіумів [873, с. 185]. Постановки вертепних драм з притаманною їм простотою сюжету, соціальними та побутовими мотивами, народними персонажами давали можливість встановити зв'язок між шкільним театром і місцевим середовищем. Глядачами вистав були пересічні мешканці міст. Вони винагороджували виконавців зазвичай їжею, а студентам вищих класів господар міг налити й чарку горілки [697, с. 441]. Винагороджували за такі виступи й грошима. Приміром, Микола Ханенко 20 червня 1730 р. записав у своєму щоденнику про те, що дав чернігівським «студентам-інтермедіантам 1 рубль» [495, с. 7]. О. Шафонський згадував про студентів, які просили пожертвувань у заможних городян і представляли «разныя комедіи» [501, с. 284]. Протягом всього XVIII ст. були надзвичайно популярними драматизовані шкільні діалоги, уривки, сцени та вітальні вірші, які призначалися для середніх та нижчих станів суспільства, а також вертепні

вистави напівшкільного, напівнародного походження та характеру [792, с. 398]. Популярними були й різноманітні «музичні поздоровлення», з якими учні колегіумів ходили по домівках мешканців міст, сподіваючись на їх щедрість [742, с. 11]. У спогадах чернігівського старожила підкреслювалося, що виконання кантів бурсаками городяни завжди щедро винагороджували [500, с. 5]. «Зворотний зв'язок» виявлялися не тільки у подарунках. У літературі описані вельми показові епізоди поведінки і реакцій міщан Переяслава, які під впливом колегіумських вистав самі починали розігрувати духовні інтермедії, намагалися виступати у ролі критиків декламацій студентів, надавати їм поради [697, с. 441–442]. Така практика спілкування колегіумців з місцевими мешканцями була настільки розповсюдженою, що потрапила на сторінки художньої літератури (повість В. Наріжного «Бурсак» та інші). Оцінюючи практику вітати мешканців міст, історики зазвичай підкреслювали важкі умови отримання освіти учнями колегіумів, необхідність просити милостиню, жебрачити задля підтримки свого існування. Проте слід розуміти, що така практика заробляння грошей бідними студентами європейських міст, у яких були університети чи колегіуми, була традиційною [898, с. 53]. Разом із цим, важливо відзначити й вихід зі стін школи у суспільно-міський простір ряду інших культурних явищ. Той же панегірик, декламація, яка стала звичайним явищем колегіумського міста, свідчили про «риторизацію» місцевого суспільства, а також сприйняття різних видів урочистої, ритуальної поведінки, які мали самостійне культурне значення й привносилися як практики, характерні для європейських університетських міст.

Залишилися згадки про те, що в колегіумах існувала практика ведення книги «Album», яку описано дослідниками історії Києво-Могилянської академії як один із різновидів книг збору пожертв [998, с. 96]. Микола Ханенко, перебуваючи у Чернігові у жовтні 1730 р., записав у щоденнику: «студентам приходившим кумалбо дан червоний» [495, с. 16]. Про існування конгрегаційного збору згадували історики Чернігівського колегіуму. Книгу й збір коштів розпочинали у день Св. Анни після богослужіння у колегіумській

церкві, й студент, «екклесіарх» конгрегаційного збору, обходив жертводавців, збираючи кошти на бурсу [705, с. 420–421].

Православні колегіуми привнесли у життя своїх міст таке культурне явище, як «рекреації» (відпочинок на природі на околиці міста). У цій формі дозвілля поєднувалися елементи традиційної народної і європейської університетської культури [див.: 822, с. 169–180]. Прогулянки за місто викладачів і учнів колегіумів були популярними не тільки серед колегіумців. Традиційно у них брали участь і мешканці міста, нерідко високопосадовці. Урочиста хода студентів і керівництва від будинку колегіуму, з центральної частини, повз усе місто на рекреації, ставало подією у культурному житті. До речі, за спогадами, рекреації у Харківському університеті у 1820-ті рр. відбувалися з такими ж церемоніями і видами дозвілля, як і в колегіумі [395, с. 87].

Окрім залучення представників місцевого середовища до тих подій, які безпосередньо були пов'язані із навчально-виховним процесом у колегіумах, студенти і викладачі активно взаємодіяли із суспільством, брали участь у багатьох подіях світського і церковного життя міста. Студенти та викладачі виступали на різних урочистостях, які відбувалися у колегіумських містах з промовами, проповідями, кантами, привітаннями. Говорячи про події церковного життя, назвемо участь колегіумців у святкових богослужіннях, у подорожах архієрея по єпархії, проповіді викладачів колегіумів у храмах міста, участь колегіумського хору в службах. Святкові подорожі архієрея по єпархії відбувалися у супроводі кращих студентів старших класів колегіумів. У Переяславському колегіумі для цього відбирали чотирьох богословів, які їхали на багато вбраних конях, супроводжуючи карету архієрея – два попереду, два по боках [478, с. 19–20]. На церемонії поховання переяславського єпископа Йова Базилевича у 1776 р. траурна процесія просувалася між стіною студентів Переяславського колегіуму, які стояли від келії єпископа [574, с. 703]. Відомо, що колегіумські хори співали під час церковних служб у своїх храмах, й у храмах міста. Кращі «голоси» із учнів відбиралися до архієрейського хору.

Один із таких півчих, Г. Пехотинський, у спогадах підкреслив, що його добре знали мешканці міст, впізнавали на вулиці, вихваляли за голос [419, с. 423].

Джерела зафіксували присутність викладачів колегіумів на святкуваннях різних важливих місцевих подій. У 1782 р. при обранні дворянських суддів та засідателів Харківського намісництва літургію правив ректор колегіуму Василій, а після самого обрання префект колегіуму викладач богослов'я Михайло Шванський виголосив «учительное слово» [278, арк. 105]. Ректор колегіуму з кращими учнями вітав губернатора з іменинами, учні вітали його речами, віршами та діалогами [649, с. 163]. Відомо, що викладачі Чернігівського колегіуму, відповідно до звичаїв «академічних та колегіатських», підготували промову новообраному гетьману Кирилу Розумовському [191, арк. 83]. Ректори та деякі викладачі колегіумів були впливовими фігурами у місцевому середовищі. Не дивно, що поважні особи, які прибували в місто, зустрічалися з ними, а інколи саме через них відбувалося знайомство із місцевим суспільством. Наприклад, єпископ Самуїл Миславський у листі від 29 квітня 1771 р. просив саме ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета представити протопопа Костянтина Крижанівського [Див. про Костянтина Крижанівського: 948, с. 295] не тільки колегіуму, але й «познакомить его с почтенными особами города» [457, с. 59].

Дослідження «сценаріїв», описань святкових подій у колегіумських містах, зустрічей знатних персон, змісту промов студентів і викладачів колегіумів свідчить, що нерідко вони презентували свої міста як територію просвіти. Майбутній сенатор Ф. Луб'яновський залишив спогади про зустріч Катерини II, принца Ангальта, яких студенти Харківського колегіуму вітали латинськими промовами [381, с. 101–102]. У цих промовах, окрім прославлення гостя, говорилося й про «храмы наук», «собор Парнасских муз» та успіхи колегіумців у науках. Ці здобутки мала презентувати й сама форма витіюватих привітань, розмаїття мов, якими вони виголошувалися. Так, у 1791 році до зустрічі князя Г. Потьомкіна-Таврійського студенти і викладачі

Харківського колегіуму приготували промови, канти і розмови російською, латинською та грецькою мовами [693, с. 244–245].

Світське життя українських міст у XVIII ст. помітно урізноманітнювалося, до свят готувалися, писали сценарії прийомів, споруджували тріумфальні арки, робили фєсрверки тощо. Презентація міста та його здобутків перед приїздом високих гостей ретельно продумувалася. Джерела зафіксували, що, коли в Чернігові у 1781 р. очікували на приїзд «поважних персон» з Петербурга, керівництво міста запропонувало колегіуму розробити «зримые изображения» з емблемами, які будуть розміщені на тріумфальних брамах. Такі емблеми були розроблені в колегіумі, і в їх описанні зустрічаємо античну символіку. Візуальний ряд був поєднаний із усними привітаннями (кантами), які виголошувалися російською, польською, німецькою, грецькою та французькою мовами [216, арк. 16, 20–24].

Відкриття Харківського університету як лакмусовий папірець показало й місце колегіуму в суспільстві і міцність та усталеність зв'язків із місцевою громадою. Колегіум не відійшов у тінь, а залишався ще довгий час уособленням науки та просвіти у місті разом з університетом. На урочистих зборах з приводу відкриття Харківського університету (17 січня 1805 р.) були присутні студенти та викладачі колегіуму, ректор колегіуму Андрій Прокопович виголосив промову, в якій відзначив важливу роль для заснування університету навчальних закладів, які існували в Харкові до нього [538, с. 197]. У подальшому колегіум брав участь у різних святкових подіях міста разом з університетом. Під час університетських актів колегіумський хор виконував ораторії і концерти (Г. Пехотинський згадував про виконання ораторії Гайдна «Створення світу») [419, с. 441–442].

Взаємодію колегіумів із суспільством у найбільш концентрованих та яскравій формі виявляли святкові події. Але й на рівні повсякденного життя склалися та існували не менш важливі канали таких стосунків. Вже зазначалося, що саме розташування колегіумів у центрі міст робило їх важливими елементами повсякденного життя міського середовища. За

згадками городян, колегіумський годинник та дзвіночок, який скликав учнів на заняття і фіксував їх закінчення, чули у всіх куточках і ритм діяльності колегіумів фактично задавав певну періодичність життя не тільки самим колегіумцям, але й мешканцям усього міста [483]. Алгоритм стосунків колегіуму й міського середовища задавався також тим, що велике число колегіумців мешкали у самому місті й щодня ходили на навчання і додому. Учні жили або в родинах родичів – козацької старшини (дворянства), духівництва, міщан, або ж винаймали квартири (у бурсах колегіумів могло розміститися відносно невелике число учнів), а це значить, що родичі чи господарі квартир також звикали до певної темпоральності та певних правил. У колегіумських містах значний відсоток населення становило саме студентство. У Харкові, за даними академіка В. Ф. Зуєва, у 1782 р. студенти становили 7 відсотків населення міста [351, с. 189].

Дослідження повсякденних довготривалих практик, їх специфіки надає повноти картині існування колегіумів у соціокультурному середовищі. Наприклад, звернення єпископів до духовенства та пастви нерідко стосувалися пояснення дій архієреїв щодо колегіумів. Уже в перших указах переяславського єпископа Арсенія наголошувалося, що будівництво та улаштування Переяславського колегіуму – «общая потреба, а не наша персональная архиерейская» [777, с. 94]. Подібні звернення лунали й у наступні десятиліття. Переяславський єпископ Йов Базилевич у наказі до духовних правлінь єпархії у вересні 1771 р. наголошував, щоб протопопи зверталися до пастви із поясненнями, як слід ставитися до втеч учнів із колегіуму, зазначалося, що родичам чи знайомим учнів-утікачів необхідно пояснити, щоб вони не переховували цих дітей, адже потім «на учителей и на училища бывает нареkanie, будто в них худо учат и только напрасно кошт родительский и время теряется» [28, арк. 1]. Відомо також, що єпископ Самуїл Миславський 30 грудня 1769 р. звернувся до пастви із розлогим листом, у якому просив жертвувати кошти для будівництва кам'яного будинку бурси [885, с. 55–58]. На цей заклик відгукнулися широкі верстви населення краю –

від керівництва єпархії та колегіуму до пересічних мешканців. Про це свідчить книга записів пожертвувань, в якій чимало підписів, зроблених неграмотно, ледве розбірливо, які фіксували навіть найменші пожертвування [828, с. 50].

Тісний зв'язок колегіумів із міським населенням виник на основі і такої форми стосунків, як репетиторство. Студенти і викладачі навчали дітей представників міських станів без відриву від навчання (роботи). Викладач Харківського колегіуму Я. Толмачов (пізніше – професор Петербурзького університету, директор Головного педагогічного інституту), чимало років був репетитором у різних родинах [479, с. 706]. Ці учителі готували дітей до навчання у колегіумах, Києво-Могилянській академії, столичних навчальних закладах, європейських університетах.

Серед усталених форм взаємодії колегіумів з місцевим середовищем, які існували протягом XVIII ст., надзвичайно яскравим явищем були так звані «кондиції». Варто зупинитися на їх дослідженні [докладніше див.: 811, с. 3–18]. Кондиції – це договір між студентом колегіуму та певною родиною (родинами), який визначав умови роботи студента як домашнього вчителя. Це була традиційна практика заробітку бідних учнів для продовження навчання. Представники різних суспільних верств зверталися до колегіумів з проханнями відпустити студентів як домашніх вчителів для своїх дітей. Д. І. Багалій писав, що прохання поступали в Харківський колегіум як від окремих родин козацької старшини, так і колективні [536, с. 227]. Зазвичай представник певної родини звертався до колегіуму з проханнями рекомендувати кандидата на посаду домашнього вчителя, керівництво підшукувало студента, надавало йому дозвіл на перерву в навчанні. Студент міг і самостійно знайти місце, але обов'язково мав отримати дозвіл на «відпустку». Така практика була поширеною і в Києво-Могилянській академії [699, с. 583], і у всіх колегіумах [802, с. 196]. Студент, який отримав дозвіл на кондиції, залишався у списках студентів колегіуму [568, 1902, № 3, с. 349]. Практика кондицій існувала протягом XVIII ст. Підкреслюємо, що це явище було характерним саме для українських земель, кондиції у XVIII ст. не були розвинуті у великоросійських

землях оскільки там значно меншою була потреба суспільства в освіті [627, с. 273].

Зазвичай вчителями ставали студенти останніх класів колегіумів – філософи та богослови. Про те, що в середині століття це була усталена практика, свідчать розпорядження єпископів про заборону відпускати на кондиції студентів тих класів, які передували філософії та богослов'ю. На підставі документів, які стосувалися Харківського колегіуму, такий висновок робив і А. С. Лебедев [695, с. 27]. Ілля Тимківський залишив спогади про свого домашнього вчителя – студента філософії Переяславського колегіуму. Батько Іллі Тимківського, осавул Переяславського полку Федір Тимківський заключив контракт з учителем на навчання своїх синів терміном майже на рік [478, с. 9]. У 1770 р. студенту філософії Андрію Прокоповичу (майбутньому ректору колегіуму) було видане відпускне свідоцтво, яке давало право перебувати на кондиціях у дітей бунчукового товариша Росчачовського до кінця навчального року [572, с. 116]. Іноді учителями були студенти не тільки вищих класів (у родині Тимківських ще одним учителем був «ритор» Переяславського колегіуму Павло Шпаківський [478, с. 15]). І все ж кондиції заключали студенти старших класів, про що свідчить один з реєстрів Харківського колегіуму початку ХІХ ст. На той момент на кондиціях перебувало 36 студентів богослов'я та 20 студентів філософії [690, с. 176]. Погоджуємося із тими авторами, які закликали уважно придивитися до яскравих типів «старовинного академіста» або «бурсака», які зображено у творах М. В. Гоголя, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, В. Наріжного. Образ вчителя, студента місцевого колегіуму, увійшов до української літератури з визначеннями «вчений богослов» та «філософ», що фіксувало статус людини, яка дійшла «у науках» до найвищих класів. Як зазначали дослідники, письменники, змальовуючи персонажі вчителів хоча й дещо їх утрирували, але не вигадували, створюючи правдиві за сутністю образи [581, с. 45].

Отже, новоявлені вчителі на момент початку власної педагогічної діяльності зазвичай уже опанували предмети граматичних класів, класів

піїтики та риторики. Слід також мати на увазі, що в Російській імперії правовий статус домашніх вчителів (в тому числі й необхідний рівень їх власної освіти) не був урегульований аж до 1830-х рр. Ознайомлення із законодавчими положеннями, переконує нас у тому, що освітній рівень колегіумців у XVIII ст. цілком відповідав статусу домашнього вчителя, як його визначили у XIX ст. [886, с. 10–11].

Вивчаючи таке явище, як кондиції, необхідно згадати й «мандрованих» дяків-вчителів. Студенти, які пішли на кондиції, могли з різних причин не повернутися до навчання в колегіуми, а продовжували вчителювати, переходячи з родини до родини, з села до села. Ці дяки могли заключити договір на навчання дітей у певній поміщицькій родині [725, с. 663]. Таку форму «мандрування», як зазначали дослідники, виробило саме життя в Україні й зробило її традиційною [535, с. 15]. Тільки наприкінці XVIII ст. це явище сходить нанівець, що було зумовлено низкою обставин. Протягом століття в Російській імперії було прийнято чимало законодавчих актів, які формували духовенство як стан, здійснено декілька переписів духовенства, поступово обмежувався доступ та вільний вихід зі складу духовенства, обмежувалося право вибору парафіянами кліру, узаконювалася та укорінювалася практика спадковості церковних посад. Згодом були прийняті й спеціальні акти, які прямо забороняли «мандрування». З боку керівництва Києво-Могилянської академії та колегіумів видавалися розпорядження про заборону студентам залишати навчальні заклади без відповідних письмових свідоцтв. Одним з найбільш ранніх прикладів такого документа є указ київського митрополита Рафаїла Заборовського від 20 червня 1732 р., який забороняв студентам залишати навчання (на репетиції) без «пашпортов» [376, с. 99]. У наступні десятиліття такі укази повторювалися, і можна зрозуміти, що зловживанням вважалося перебування студента на кондиціях більше п'яти років [781, с. 122]. «Кондиції» та «мандрування» були пов'язані. Вони визначали пошуки та вироблення студентами академії та колегіумів певних

життєвих стратегій і ставали формами взаємодії колегіумів та місцевої громади.

На основі контрактів, які уклалися із такими домашніми учителями, можна побачити, що зазвичай вони вчили дітей Часослову, Псалтирю, читанню та письму. Проте цим переліком не обмежувалася програма навчання, у контрактах зазвичай називалися й іноземні мови: латинська, французька, німецька [542, с. 726]. Наприклад, у 1774 р. студент Харківського колегіуму Ф. Момонов заключив контракт з поміщиком Острогозької провінції Г. Венецьким, в якому зобов'язувався вчити трьох синів поміщика німецькій та латинській мовам, арифметиці та геометрії [74, арк. 1]. А. С. Лебедев навів приклади контрактів студентів Харківського колегіуму з місцевими поміщиками. Згідно з одним з них учитель мав навчати дітей латинській та німецькій мовам, згідно з іншим – російській та французькій (1773–1774 рр.) [695, с. 28, 97]. Окрім цих «наук», у контрактах зустрічаються ще й «політика» та піїтика [542, с. 726]. У текстах контрактів неодмінно фіксувалися обов'язки вчителя з морального виховання своїх учнів. Одна з «типових» фраз, які записувалися до контракту, стосувалася того, що учитель мав «отвращать» своїх вихованців від пустощів й приводити їх до доброї поведінки [74, арк. 1]. Зрозуміло, що це передбачало наявність високих моральних якостей у самих студентів. Саме тому батьки зверталася до керівництва за рекомендаціями.

Головним мотивом студента колегіуму найнятися на роботу домашнім учителем було бажання поліпшити своє матеріальне становище. Тому керівництво колегіумів рекомендувало на «вигідні» місця домашніх вчителів тих бідних студентів, які відзначалися успіхами, щоб вони змогли, хоча й після перерви, продовжити навчання [802, сент., с. 196]. Контракт визначав розміри оплати праці. У джерелах зустрічаються суми оплати праці домашніх учителів. Цифри коливаються у широкому діапазоні. Найнижчі суми контрактів становлять приблизно 15–20 рублів на рік, а також «стіл» [542, с. 726]. Герой Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Ігнатій Галушкинський, який навчав паничів Халявських, отримував 15 рублів на рік [359, с. 51]. За контрактом, який

заклучив у 1774 р. студент Харківського колегіуму Ф. Мамонов, він мав отримувати 170 рублів на рік [74, арк. 1]. Ця сума близька до умов контракту студента Києво-Могилянської академії К. Гавришева із генерал-майором А. Сулимою, яка визначала 200 рублів на рік, плюс дві пари плаття (1791 р.) [475, с. 141]. У контрактах, які уклалися із студентами Харківського колегіуму у 1773–1774 рр., суми оплати праці коливалися від 50 рублів до 100 рублів (за вісім дітей) [695, с. 28, 97]. Для порівняння зазначимо, що оплата праці вчителів нижчих класів колегіумів наприкінці 1760-х рр. сягала 100 рублів [69, арк. 1], у наступні ж десятиліття вона дещо підвищилася [828, с. 65–67].

Контракти фіксували й статус учителя у домі поміщика. Маємо підстави стверджувати, що він був достатньо високий, адже передбачав «спільний стіл» з родиною поміщика, власне приміщення (кімнату), слугу. Наведемо декілька прикладів. Учитель Іллі Тимківського навчав кількох дітей місцевої старшини, тому для нього найняли окремих будинок, в якому він жив й проводив заняття. Така практика зустрічалася доволі часто. Поміщики об'єднувалися, наймаючи вчителя, й декілька дітей козацької старшини вчилися разом [781, с. 121]. Іноді в контрактах оговорювалися додаткові умови. Наприклад, вчитель, коли у нього бували гості, міг вимагати від хазяїна горілку (це записано в контракті) [74, арк. 1]. Прописувалося й те, що вчитель міг учити «на стороні» одного-двох учнів. За умовами контракту Ігнатій Галушкинський, вчитель паничів Халявських, окрім столу та кімнати, взимку мав отримувати одну свічку на три дні, один раз на місяць проїхати на таратайці не далі семи верст, отримати черкеску від пана [359, с. 51]. Безумовно, якщо порівняти угоди, які уклалися козацькою старшиною зі студентами колегіумів та подібні контракти представників російської аристократії з іноземними вчителями, ми побачимо суттєву різницю як у оплаті праці, так і в умовах проживання. Контракт, який у 1747 р. уклали князі О. Голіцин та О. Черкаський з домашнім учителем Жаном Серраті, передбачав, окрім оплати у 250 рублів на рік, дозвіл на навчання ще трьох учнів, 15 відер вина, взимку сані з кучером у лівреї тощо [279, арк. 4].

Все це надавалося вчителю за умови навчання дітей «читать, писать и чисто говорить» французькою, італійською та німецькою мовами [279, арк. 4]. Сучасні російські дослідники дійшли висновку, що найняти приватного вчителя в Росії у XVIII ст. могли тільки вельми заможні люди [544, с. 318]. Натомість в Україні наявність колегіумів та певного числа потенційних вчителів робило кондиції явищем достатньо розповсюдженим у середовищі козацької старшини.

Джерела містять інформацію і про методи навчання та виховання, які застосовували студенти колегіумів до своїх учнів. Звісно, вони мали ще «свіжий» власний досвід, тому підручники граматики (які брали з собою) чи педагогічні прийоми мало чим відрізнялися від навчально-виховної практики граматичних класів колегіуму. Так, І. Тимківський з теплом згадував, як вчитель давав учням прописи, розмічав аркуші для писання, розмальовував «рамки» для орацій [478, с. 10]. Подібні подробиці навчального побуту розпорошені по різних джерелах.

Значно складніше знайти свідчення про спілкування вчителів з дітьми, батьками, слугами. Серед спогадів зустрічаються згадки про добрі стосунки між вчителями та батьками, про те, що поміщики полюбляли спілкуватися із учителями [478, с. 15]. Джерела зафіксували, що свята у родинах поміщиків (Різдво, Великдень) не обходилися без читання привітань, віршів, які складали вчителі або які вони брали готовими з підручників риторики. Антична література, її образи та герої стали невід'ємною складовою не тільки домашньої освіти дітей, але й дозвілля родин козацької старшини. Щоправда, іноді у цих творах замість «Плутона» з'являвся «дядя Платон» та інші подібні персонажі [478, с. 15]. Звичайною практикою при святкуванні різних подій у родинах козацької старшини (релігійних, сімейних свят) були виступи тих студентів, які працювали на кондиціях, перед господарями із написаними власноруч ораціями та декламаціями, привітаннями. Нерідко вони співали українські пісні латинською мовою [383, с. 516]. Можна погодитися з висновком про те, що ці викладачі, тримаючи у своїх руках початкову освіту,

були «плоть від плоті» своїх колегіумів [581, с. 46]. В. Горленко зазначив, що правдиві літературні персонажі старовинних академістів, які вийшли з-під пера В. Наріжного та М. Гоголя, становили сплав «академічної латини з простодушним хутірським складом її адептів» [581, с. 45].

У спогадах колишні учні зазвичай з теплом згадували своїх домашніх вчителів. Так, І. Тимківський писав про свого вчителя, що той у прийомах та вчинках показував обдарування [478, с. 10]. Такі свідчення важливі й цінні. Окрім них, збереглася справочинна документація колегіумів, яка фіксує численні звернення до керівництва колегіумів з проханням продовжити термін перебування студентів як вчителів, оскільки діти роблять з ними великі успіхи. Такі прохання часто надходили від впливових осіб, яким керівництво не могло відмовити. Так, поміщик М. Батезатул писав про студента Харківського колегіуму Федоровського, що під його керівництвом «дети в его учении много профитовали» й просив дозволу продовжити термін перебування студента в його родині [695, с. 29]. Оскільки це приводило до збільшення перерви у навчанні студента, керівництво єпархій та колегіумів зі свого боку пропонувало поміщикам віддавати своїх дітей до колегіумів з тією умовою, щоб ті ж студенти, які були домашніми вчителями, ставали інспекторами (репетиторами) їх дітей. Таким чином, діти поміщиків розпочинали навчання у колегіумах, а студенти поверталися до занять. При цьому симпатія, яка між ними виникла, мала допомагати у навчанні і молодшим, і старшим (за інспекторство вони також отримували винагороду). Це була розумна тактика з боку керівництва навчальних закладів.

На початку XIX ст. керівництво єпархій видало декілька указів, спрямованих на заборону кондицій для студентів колегіумів. Рішення обґрунтовувалися тим, що великі перерви у навчанні студентів негативно впливають на опанування наук [695, с. 29; 468, 1888, № 3, с. 120]. Необхідно враховувати, що такі рішення приймалися вже в інших історичних реаліях, коли, окрім колегіумів та семінарій, розгорнули свою діяльність й інші

навчальні заклади (університети, гімназії), які вирішували проблему учительських кадрів.

Дослідження конфліктних ситуацій, які траплялися зі студентами на кондиціях, є не менш важливими для розуміння взаємодії колегіумів та місцевого суспільства. Характерно, що у випадках, коли господарі порушували умови контракту, студент звертався до керівництва колегіуму, яке допомагало розв'язати конфлікт. Приміром, студента В. Павловського, який поїхав на кондиції до Сумського повіту, поміщик записав кріпаком і не хотів відпускати. Учень здобув ордер архієрея на повернення до навчання [873, с. 184]. Студент богослов'я Йосип Зарудницький у скарзі на острогозького поміщика Тихона Лисаневича (1775 р.) вказував на низку порушень своїх прав: поміщик таємно забрав примірник його контракту, не заплатив гроші, відмовився відправити його до колегіуму [695, с. 97].

Зрозуміло, що не завжди й самі вчителі відповідали своєму статусу. Відомі приклади скарг поміщиків на студентів-вчителів, коли вчитель завів «любовь с девицею» з числа родичок хазяїна [695, с. 98]. До речі, у резолюції з цього приводу у вересні 1797 р. єпископ писав: «Так-то домашніе учителя шалят или неосторожно поступают... Пока не оштрафовать одного, другого примерно, то и шалости прекратитъ не можно» [цит. за: 695, с. 98]. Для повноти картини зауважимо, що вік студентів старших курсів зазвичай коливався між 20 та 30 роками. Керівництво колегіумів, із свого боку, закидало родинам поміщиків, що вони самі псують мораль студентів, які жили у них на кондиціях. Аргументуючи необхідність заборони кондицій, колегіумське правління писало про те, що студенти не тільки втрачають курс та успіх у своєму навчанні, але нерідко гублять невинність натури [468, 1888, № 3, с. 120].

Природно, що студенти прагнули знайти краще місце для кондицій. Втім, окрім грошової винагороди, вони могли отримати й інші преференції. Варто сказати про Тимофія Сенютовича, студента Чернігівського колегіуму, який навчав графа П. А. Румянцева, зумів догодити батьку, А. І. Румянцеву, і згодом

був призначений чернігівським полковим суддею [685, с. 375]. Листування О. Ф. Шафонського та Я. С. Сулими (на той момент поміщика Переяславського полку), яке відбувалося у середині 1790-х рр., свідчить про ще одну можливу користь від кондицій. З листів стає зрозуміло, що Я. С. Сулима, маючи намір відправити синів до Німеччини, запитував О. Ф. Шафонського про доречність разом із дітьми послати за кордон їх вчителя-студента [502, с. 80]. Відомо, що сини Я. С. Сулими вчилися у Німеччині, а їх супроводжував І. Ванновський [527, с. 255]. Тогочасна практика свідчить, що зазвичай дітей відправляли за кордон із супроводжуючим-наставником. Отже, напевно хтось із студентів, які вчителювали у цих родинах, потрапляли разом із учнями до навчальних закладів Європи. Лист Я. С. Сулими демонструє пошуки козацькою старшиною оптимальної програми освіти для своїх дітей. Навчання дітей стає для них предметом спеціальної уваги, консультацій, листування. Про це ж казав у своїх спогадах і Ілля Тимківський, а також його брат Єгор, підкресливши те, що їх батько домовлявся про освіту дітей із своїм покровителем – відомим вельможею, планував етапи проходження навчання дітей [477, с. 367]. Пошуки вчителя серед студентів колегіумів стоїть у цьому ж ряду.

Отже, у XVIII ст. запрошення студентів православних колегіумів на кондиції стало розповсюдженим явищем, однією з важливих форм взаємодії цих інституцій з місцевим суспільством.

Не менш важливим каналом взаємодії із місцевим середовищем була праця викладачів колегіумів у місцевих друкарнях. Особливо плідно співпрацювали викладачі Чернігівського колегіуму із друкарнею, яка існувала при Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі. З початку XVIII ст. вона друкувала навчальну літературу професорів цього колегіуму, переклади праць західноєвропейських вчених, про які згадувалося в попередніх розділах. Хоча створити друкарню при Харківському колегіумі так й не вдалося, викладачі співпрацювали із друкарнею Приказу суспільної опіки, потім друкарнею

Харківського університету. Відомо, що до багатьох перших харківських видань мав відношення ректор колегіуму Андрій Прокопович.

У зв'язку із зростанням числа студентства у складі населення колегіумських міст, відбувалися й конфлікти учнів із мешканцями. Потенціал конфліктології для вирішення завдань соціальної історії розкривають сучасні дослідники на прикладі Києво-Могилянської академії [Див., наприклад: 998, с. 94–104]. Сутички певною мірою відбивають проблеми повсякденного життя, дають можливість виявити сфери, у яких виникали «точки напруги» між студентами і місцевими мешканцями. Керівництво колегіумів та міських органів влади аналізували конфлікти, встановлювали послідовність подій та провину сторін. У випадках, коли потерпілою стороною були учні, керівництво колегіуму відстоювало їх права. Так, у випадку, коли студента Переяславського колегіуму побив батько іншого учня, за нього вступився Переяславський колегіум і консисторія, які наполягли на розв'язуванні конфлікту через виплату грошей учню за моральну шкоду [569, с. 6–9]. Як і в інших містах, в яких було чимало студентів, траплялися бійки між учнями та мешканцями. У таких ситуаціях нерідко слідство не могло встановити причини. Скажімо, у березні 1755 р. студент Переяславського колегіуму Григорій Под'ячий, який йшов через село Леплява, посварився із мешканцем цього села Яковом Суржем [10]. Із матеріалів справи невідомо причину конфлікту й бійки, внаслідок якої хлопець помер. Навіть прискіпливий аналіз деяких справ не допомагає виявити винуватців та причину конфлікту. Наприклад, військовий канцелярист Г. Густович у 1762 р. скаржився на те, що на його будинок напали студенти колегіуму й побили його [14, арк. 1–3]. Учні у свою чергу обвинуватили господаря у нападі на них [14, арк. 4]. Подібна ситуація постає з донесення підкоморного Якова Іскри (14 грудня 1766 р.), який скаржився на студентів Переяславського колегіуму, які напали на його будинок [19, арк. 1, 4].

Іноді провина студентів встановлювалася швидко. Так, у 1748 р. студент Харківського колегіуму був побитий козаками цього полку, оскільки його

звинуватили у крадіжці [81]. Зі свідчень студента філософії Харківського колегіуму С. Іваницького, якого також звинувачували у крадіжці (1771 р.), стає зрозуміло, що події відбувалися під час того, як він пив горілку із сумським сотником І. Ахтирцевим [104, арк. 1]. Звісно, бурсаки іноді вдавалися до таких засобів пошуку їжі, як напади на сади та городи мешканців міст і крадіжки [697, с. 442]. Г. Пехотинський згадав про те, як він разом із іншими бурсаками обібрали навіть город монастиря, де він й «попався» архієрею [419, с. 437–438].

Можна назвати й деякі інші причини конфліктів колегіумів і представників місцевого середовища. Зокрема, згадуючи про різноманітні традиції середньовічних освітніх інституцій, можна навести приклади майнових справ (і суперечок) колегіумів як власників маєтків і земель із іншими власниками. Чимало подібних випадків було в історії Чернігівського [3; 4; 5; 6], й особливо Харківського колегіуму, який мав великі володіння. Колегіум вступав у боротьбу із деякими жителями краю, коли на думку керівництва закладу, місцеві мешканці «захоплювали» протизаконно землі колегіуму [139, арк. 4], або учиняли рубання колегіумського лісу [139, арк. 1], або ж за право ловити рибу в ставку [48, арк. 1–2].

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що дослідники XIX–XX ст. неодноразово робили висновки про видатну просвітницьку роль колегіумів. Так, Д. Багалій та Д. Міллер уважали, що для Харкова заснування та існування у ньому колегіуму мало у XVIII ст. надзвичайне значення, адже воно робило місто освітнім центром всієї Слобідської України тоді, коли він ще не був ані центром громадської, ані центром духовної адміністрації [537, т. 1, с. 402]. Ці історики, відповідаючи на питання про те, чи можна виміряти вплив Харківського колегіуму на місто, зазначили, що колегіум вніс до життя козацького міста новий для нього культурний елемент, він став наче новою колонією в місті, яка висунула нові запити культурного життя (освічені учителі, підручники, перші зародки науково-літературної діяльності) [537, т. 1, с. 432]. У 1920-ті рр. М. Піксанов, працюючи над визначенням «культурних

гнізд», як беззаперечний приклад відніс до таких Харківський колегіум [798, с. 50, 85].

Очевидно, що православні колегіуми протягом XVIII ст. стали складовою культурного життя своїх міст і регіонів, виробили ряд сталих культурних форм взаємодії із оточуючим суспільством. «Замкненість» православних колегіумів XVIII ст. виявляється міфом. Історичні умови формування колегіумів, європейські освітні традиції, на які вони спиралися, зумовили те, що із самого початку існування колегіуми сприйняли деякі форми взаємовідносин європейських університетів із суспільством. Так, на ґрунті місцевої культури з'явилися форми саморепрезентації європейських університетів (академічні свята, диспути, тощо), а у середовищі полкових міст, містечок і сіл зазвучали канти, привітання різними мовами, насамперед латиною – мовою європейської вченості. Різноманітні впливи, які йшли від колегіумів і були спрямовані на оточуюче середовище, перетворилися на усталені культурні явища (рекреації). «Латинська вченість» надавала імпульси суспільству, яке їх з прихильністю сприймало (зокрема, у формі кондицій). Втім, на форму й змістовне наповнення контактів колегіумів і суспільства впливали і елементи народної культури, і специфіка самого соціокультурного середовища міст та регіонів України XVIII ст.

* * *

Православні колегіуми, як освітні та інтелектуальні центри, протягом XVIII ст. своєю діяльністю створили певну «територію просвіти» у міському середовищі. Стихійні, випадкові фактори формування колегіумського локусу поєднувалися із раціональними міркуваннями, прагненнями керівництва закладів до продуманості та впорядкованості колегіумського простору. «Територія просвіти» колегіумських міст України у XVIII ст. не була закритою, не була вона й виразно окресленою, вочевидь, межі (кордони) колегіумського локусу не були чітко визначеними. Вже розташування колегіумів у центральній частині міст не давало змоги сформуватися їм як закриті «монастирські» школи. Колегіумський простір у XVIII ст. став складовою культурно-

інтелектуального життя міста. Цьому сприяли форми саморепрезентації колегіумів, а також форми комунікації, які вони запропонували. Саме тому через деякий час міське середовище сприймало колегіумський локус не як чужеродний чи відокремлений, а як органічну частину загальноміського культурного ландшафту. Можна казати, що міська культура України ранньомодерної доби проростала й формувалася також і на «території просвіти», яку створили православні колегіуми у XVIII ст.

Аналіз різнорівневих довготривалих контактів колегіумів із місцевим суспільством дозволяє стверджувати, що адаптація цієї моделі навчального закладу була успішною, а її наслідком стала певна «культурна дифузія». Принаймні є всі підстави стверджувати, що проникнення ряду форм та явищ, притаманних західноєвропейській культурі, на схід Європи відбувалося й через контакти місцевого суспільства із такими освітніми закладами, як православні колегіуми.

РОЗДІЛ 6

РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст. І ДОЛЯ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ УКРАЇНИ

6.1. Проекти освітніх реформ і колегіуми

Внутрішня логіка розвитку будь-якої інституції, в тому числі й православних колегіумів, у певний час ставить питання про подальші трансформації змісту та форми. Паралельно із еволюцією самої моделі православного колегіуму в Російській імперії протягом другої половини XVIII ст., у тому числі й на державному рівні було підготовлено і йшло обговорення декількох проектів реформ освітньої галузі. У даному випадку ставиться завдання виявити впливи урядової освітньої політики на процеси, які відбувалися всередині православних колегіумів, й визначити місце, яке відводилося колегіумам у загальних проектах освітніх реформ.

Проекти цих реформ неодноразово ставали предметом вивчення в історіографії XIX–XX ст. [744, с. 65–89; 745, с. 296 та наст.; 844; 846, с. 197, 250–313]. В останні десятиліття історики освіти із особливим зацікавленням повернулися до їх вивчення, мотивуючи це тим, що проекти дозволяють виявити та досліджувати глибинні процеси у сфері освіти, показати ідейну боротьбу, яка відбувалася у ході їх вироблення та обговорення [526, с. 302–320; 805, с. 88, 93–95; 826, с. 48–49; 877, с. 35–100]. Заснування Московського університету у 1755 р. окреслило проблему поєднання традиційного корпоративного розуміння середньовічного університету з рухом до «модернізації», спробами вбудувати освітні інституції в державний апарат Російської імперії, поєднати державну службу та членство у корпорації, отримання вчених ступенів. Університетські проекти демонстрували розуміння їх авторами необхідність розв'язання цих та інших проблем, хоча остаточні рішення втілилися у широкомасштабні перетворення тільки у ході освітніх реформ початку XIX ст. Важливо підкреслити, що при Катерині II у Російській

імперії були вперше зроблені спроби вирішення таких принципових питань, як створення мережі університетів, а також встановлення прямих зв'язків між вищою, середньою та початковою школою [526, с. 302]. Однак не всі дослідники історії освіти, які вивчали університетські проекти, враховували, що названі проблеми розглядалися не тільки суто для світської, але і для церковної освіти. Саме цим було зумовлене виникнення ряду проектів реформи богословської освіти (зокрема, створення богословського факультету в університетах). Примітно, що проекти йшли не тільки «зверху», тобто створювалися урядовцями, але й були плодом місцевої ініціативи, а також певним результатом внутрішнього розвитку освітніх інституцій, які існували на українських землях. Тому у вітчизняній історіографії особливу увагу приділяли освітнім проектам, які передбачали створення університетів на українських землях, що виникли у 1760-ті роки. В історіографії добре відома оцінка прохання гетьмана і шляхетства зі старшиною 1764 р., які засвідчували «бажання гетьманської еліти мати відмінну від існуючої систему освіти на батьківщині» [996, с. 31]. Хоча жоден із проектів та жодна із пропозицій не були реалізовані, дослідників цікавило те місце, яке в цих планах відводилося окремим навчальним інституціям. У поле зору дослідників перш за все потрапляли проекти, які стосувалися реформування Києво-Могилянської академії та створення на її основі університету [999, с. 627–628]. Втім, доля колегіумів у планах реформування освіти не ставала предметом спеціальної розвідки.

З 1760-х до 1804 р. нараховується більше десятка проектів та пропозицій реформування освіти. Оскільки в даному випадку не ставиться завдання розгляду кожного проекту, приділимо увагу лише тим, у яких згадувалися колегіуми. Одним з перших був проект створення університету в Батурині, автором якого був Г. М. Теплов (1760 р.). Серед головних мотивів його появи урядовець указав традиційну прихильність населення до науки, велике число студентів, які виїжджають навчатися за кордон, а також невідповідність місцевих навчальних закладів новим вимогам часу, нестача у них професорів

[459, с. 67–68]. Проект Теплова, за визначенням дослідників, був складений з орієнтацією на зразок Московського і німецьких університетів [526, с. 266–267; 744, с. 76]. У Московському університеті, так само як у модернізованих університетах Німеччини, фінансування здійснювалося не за рахунок своєї власності, а за рахунок держави, причому із фіксованим жалуванням професорів [526, с. 261]. До речі, перший професор права Московського університету Дільтей (Dilthey) склав «План о учреждении разных училищ» (1764 р.), у якому також пропонував заснувати університети в Батурині та Дерпті. Дільтей сформулював основну мету плану: щоб у «Малороссии любители наук» отримали зручне місце для навчання й не виїжджали для цього до інших країн [466, с. 29–30]. У 1765 р. у доповіді Катерині II П. А. Румянцев поділився своїм спостереженням щодо доцільності створення університетів у Києві та Чернігові, перетворивши «академії», які там існували, оскільки вони «не на тех правилах основаны» [341, с. 17–18]. Відомо, що на початку 1766 р. Києво-Могилянська академія через Київського генерал-губернатора І. Глібова порушила клопотання про підтвердження її давніх прав та привілеїв. Доповідь Глібова опублікована [308, с. 338–342], й аналізувалася дослідниками. Але в офіційних паперах Г. М. Теплова, який приймав прохання на ім'я Катерини II, знаходяться цікаві «примітки» до доповіді Глібова, які за своєю сутністю становлять ще один проект створення «формального університету» на базі Київської академії [281, арк. 5–5 зв.]. Як «главные побуждения» розробки цього проекту зазначалася схильність народу до освіти, яка «доказывается тем, что никогда меньше 1 тыс. учеников не бывает в Киеве, в Чернигове до 800, а в Переяславе до 300», «отцы отдают, а молодые люди своею охотою обучаются» [281, арк. 6]. «Природной же остроты люди, познавшие... классы в малороссийских академиях, ... будучи иногда нищи и бедны, вояжи и странствия в Германию и Италию и далее предпринимают, откуда и возвращаются прямо учеными» [281, арк. 6].

Найяскравішим проявом настроїв суспільства виступають депутатські накази шляхетства Малоросійської та Слобідсько-Українських губерній до

Комісії для укладання Нового Уложення у 1767 р. Більшість звернень шляхти українських губерній (від загального числа повітів) містила прохання про заснування університетів. Питання про університет висувалося вже другим-четвертим пунктом звернень. Створення закладу обґрунтовувалося таким твердженням: «в здешнем народе особеннейшая к наукам склонность и охота видится» (Глухівське шляхетство) [338, с. 130]. Відзначалося, що навіть небагаті люди відправляють дітей до університетів (Московського або іноземних), біднішають та розоряються. В одних наказах говорилося, що навчальні заклади, які існують у Києві, Чернігові та Переяславі, «недостаточны» (Стародубське шляхетство) [338, с. 193], в інших, що «додаткові класи» Харківського колегіуму не зовсім відповідають завданням університетським (Охтирське дворянство) [337, с. 257]. Якщо підсумувати, університети просили відкрити в Києві, Чернігові, Переяславі, Харкові, Сумах. Дворянство писало про готовність узяти на себе всі матеріальні витрати, не вимагаючи допомоги від державної скарбниці. Не дивно, що серед підписів під зверненнями можна побачити прізвища осіб, які навчалися в академії та колегіумах (хоча серед тих, хто підписав звернення були й неписьменні). Проте вивчення наказів депутатів всіх інших губерній Російської імперії показує, що у них майже не ставилися питання про освіту: лише у декількох з цих наказів йшлося про розвиток початкової освіти, й тільки депутати Орловського повіту підняли питання про «медичні університети» [339, с. 525–526]. До речі, у пропозиціях шляхетства Малоросійської та Слобідсько-Українських губерній зафіксовані також їх роздуми про користь університету взагалі, піднесений погляд на роль університету в житті суспільства та окремої людини, сформульовані в дусі аргументації епохи Просвітництва. Прагнення суспільства до вдосконалення («модернізації») існуючих навчальних закладів, до створення «повноцінного університету» вельми показове. Прохання духовенства, зокрема чернігівського, сформульовані достатньо конкретно – просили про заснування у колегіумі богословського класу, а також про викладання єврейської та французької мов [344, с. 99].

При розробці ряду проектів обговорювалися можливості створення богословських факультетів в університетах. Поява цих пропозицій була зумовлена історичним рухом академій та колегіумів до університетського статусу. Втім, указ Катерини II від 29 січня 1786 р. до «Комиссии об учреждении училищ» означав остаточну відмову від включення богословського факультету до структури російських університетів, адже в указі зроблено наголос на тому, що традиційно богослов'я вивчали в духовних училищах [446]. (Показово, що ідея відкриття богословського факультету в російському університеті ще довго мала прихильників серед урядовців [908, с. 66]). Цим же указом передбачалося відкриття університетів у Чернігові, Пскові, Пензі (без богословського факультету). Події, які передували указу, й сам цей проект, неодноразово досліджувалися [Див., наприклад: 907, с. 53–57]. Науковці писали, що у Чернігові одразу було розпочато підготовку до відкриття університету (була проведена ревізія приміщень тощо) [744, с. 84]. І хоча цей проект також не був реалізований, у Чернігові сподівалися на його відродження. У записці чернігівського дворянства Олександрю I (1801 р.), дворяни висловлювали жаль, що вони університетом «доселе не осчастливлены». Дворянство просило підтвердити указ 1786 р. й знову висловлювало готовність узяти усі витрати («дворянское собрание приемлет на себя построение университета»), задля чого обіцяли зібрати необхідну суму грошей [348, с. 315–316].

Дослідники по-різному визначали причини того, що не здійснився жоден із проектів реформ освіти, які створювалися в Російській імперії у другій половині XVIII ст. Українські історики свого часу (а подекуди і сьогодні) наголошували на тому, що централізаторська політика російського уряду мала на меті не допустити існування вищої школи в Україні [744, с. 88]. У новітній монографії А. Ю. Андрєєва проаналізовано комплекс причин, які зумовили непослідовність та незавершеність освітньої політики, яка проводилася в часи Катерини II [526, с. 302–320]. Учений підкреслив, що в Росії (так само як у інших країнах Європи) почала звучати просвітительська критика пережитків

середньовіччя в університетському устрої, передусім традицій університетських корпорацій. Проблеми «модернізації» університетів, які намагалися розв'язати в інших країнах, фактично постали й перед реформаторами Російської імперії.

Отже, на тлі різноманітних контактів з європейськими університетами, а також під впливом просвітницької ідеології відбувалося поступове розуміння невідповідності моделі колегіуму як освітньої форми середньовічного зразка новим потребам часу. Спробою деяких змін форми стало відкриття при Харківському колегіумі у 1768 р. так званих «додаткових класів». На фоні низки нездійснених освітніх проєктів маємо підстави стверджувати, що відкриття «додаткових класів» постає унікальним явищем в історії розвитку освіти та культури України у XVIII ст. Відомий німецький вчений, історик культури Е. Вінтер відмітив, що з відкриттям у 1768 р. «класів» Харківський колегіум було значною мірою модернізовано [570, с. 306]. Відомо, що навколо їх заснування розгорівся конфлікт, справжня боротьба, у якій белгородський єпископ виступив проти і колегіумської корпорації, і більш широких суспільних кіл. Белгородський єпископ Порфирій Крайський доклав великих зусиль, щоб затягти відкриття додаткових класів, які, згідно з указом Катерини II, мали почати діяти ще у 1765 р., але це відбулося тільки у 1768 році (вже при Самуїлі Миславському). Ці роки були наповнені боротьбою на всіх рівнях, про що свідчить справочинна документація колегіуму, губернської канцелярії, консисторії, канцелярії Синоду. В архіві Синоду зберігаються матеріали справи щодо «додаткових класів», які становлять інтерес не тільки з точки зору вивчення цього конфлікту, а й висвітлюють загальні тенденції розвитку освіти, демонструють різні підходи церковної та світської влади у процесі пошуку відповідей на виклики часу. Єпископа Порфирія Крайського, вочевидь, цікавили передовсім статки колегіуму, він прагнув отримати якомога більше грошей (традиційно апелюючи до скрутного становища) [251, арк. 1–2, 13, 95]. Єпископ вважав колегіум церковним навчальним закладом і вимагав від губернатора Щербініна не втручатися у справи колегіуму, підкреслюючи, що

заклад не належав до сфери управління губернатора [251, арк. 147]. Рішення, яке було прийнято, вельми показове, оскільки в ньому відобразилися всі аспекти конфлікту між церковною та світською владою щодо колегіуму й намагання вищої інстанції лавірувати між церковним та світським керівництвом регіону, а також шукати спільне та відмінне між церковним та світським компонентами навчальної програми (така синкретична єдність відбивала сутність колегіуму). Студенти Харківського колегіуму, які бажали відвідувати «додаткові класи», могли робити це безкоштовно (інші учні платили за навчання). «Додаткові класи» мали розташовуватися у приміщеннях колегіуму, забезпечуватися дровами з училищного монастиря. У рішенні підкреслювалося, що три тисячі рублів, виділені на потреби «додаткових класів», заборонялося витратити на сам колегіум. Разом із цим, Щербініну заборонялося чинити перешкоди тим учням «додаткових класів», які бажали вступити до колегіуму, щоб проходити повний курс, а також якщо вони прагнули отримати духовний чин [251, арк. 145–148]. Розгляд справи продемонстрував, що латентний конфлікт між церковним та світським началом у такій інституції як колегіум, вже виходив на поверхню, і потребував рішення, від якого залежали перспективи розвитку освіти в цілому. Імовірно, що із цим пов'язана згадка про те, що у 1769 р. керівництвом Харківському колегіуму було поставлено питання про поновлення жалуваної грамоти закладу. Відомо, що керівництвом єпархії був виданий указ ректору колегіуму представити кандидатуру для того, щоби відправити до Петербургу для поновлення грамоти (на жаль, про подальшу долю цієї пропозиції нічого невідомо) [885, с. 55].

Згідно з інструкцією Катерини II губернаторові Є. О. Щербініну в «додаткових класах» мали викладати французьку та німецьку мови, математику, геометрію, малювання, геодезію, інженерну та артилерійську справи [442]. Учні «класів» ставали перекладачами, геодезистами, землемірами, картографами, військовими, художниками, співаками тощо [Див. докладніше: 562, с. 224–234; 980]. Студенти колегіуму навчалися у цих класах безкоштовно протягом чотирьох років [46]. У колегіумі складали

розклад таким чином, щоб учні могли поєднувати заняття і в колегіумі, і в «додаткових класах» [828, с. 97–100]. Таким чином ці особи додатково студіювали французьку, німецьку, італійську мови, арифметику, геометрію, архітектуру, живопис, малювання, історію та географію. Ці студенти значно поглиблювали свою підготовку за деякими напрямками (мови та математика), ряд дисциплін вони вивчали тільки в класах. До речі, в атестатах студентів відмічалось, що вони відвідували заняття в «додаткових класах» (із зазначенням дисциплін). Хоча у подальшому «класи» були об'єднані із Харківським головним народним училищем (у 1798 р.), більшість дисциплін залишилася у програмі колегіуму. Таке поєднання посилювало самобутність колегіуму, й, вочевидь, зміцнило світський компонент освіти. Втім, розвиток світського компонента у межах колегіумської освіти вступав у конфлікт із усталеною формою організації, а також церковно-професійними завданнями, які відстоювала церковна влада. Вивчення цього конфлікту дозволяє стверджувати, що розвиток елементів світської університетської освіти сконувався не лише церковною традицією, а й законодавством, яке протягом всього XVIII ст. посилювало ознаки станово-професійної духовної школи.

Програму освіти, яку запропонували у «додаткових класах» Харківського колегіуму, історики зазвичай порівнюють із кадетськими корпусами Російської імперії того часу, відзначаючи їх близькість [537, т. 1, с. 421]. Разом із цим, можна виявити очевидні паралелі із шляхетськими колегіумами, *Collegium Nobilium*, які засновувалися в цей час у Європі, в тому числі в Речі Посполитій. Нові виклики часу, завдання виховання шляхетських синів, призвели до того, що в цих закладах, при збереженні програми «*Ratio Studiorum*», водночас відбувалася модернізація навчального процесу за рахунок введення додаткових предметів [див. про це: 832, 1032; 1035]. Отже, пошуки шляхів модернізації європейської гуманістичної школи та православних колегіумів велися в паралельних напрямках.

У зв'язку із цим важливо з'ясувати те, коли колегіуми починають перетворюватися на духовні семінарії. Останні десятиліття в дослідженнях з

історії освіти можна помітити певну плутанину у визначеннях. Так, у колективній монографії з історії розвитку освіти в Україні, яка з'явилася у 1990 р., було зазначено, що в 1776 р. «Чернігівську колегію реорганізували у семінарію» [847, с. 80]. Пізніше вже у ряді монографій писали, що у 1776 р. вийшли «розпорядження російського уряду про перетворення українських колегіумів на духовні семінарії» [640, с. 466; 677, с. 258; 741, с. 139]. І. Ісіченко, маючи на увазі вже всі православні колегіуми, також писав, що «у 1776 р. російський уряд перевів українські колегії в розряд духовних семінарій» [638, с. 164]. Жодних посилань на конкретні укази (розпорядження) у розвідках не надано. У наступні роки дослідники (із посиланням на зазначені праці) повторюють наведений вище висновок, зазначаючи, що у 1776 р. «студенти стали семінаристами» (при цьому один із авторів зробив висновок, що наприкінці XVIII ст., після відновлення викладання філософії та богослов'я, колегіум «отримав самостійність у вирішенні справ щодо навчального процесу») [711, с. 68, 72]. Не маючи відповідних посилань на джерела, важко говорити, що дало підстави цим авторам вважати саме 1776 рік переломним в історії колегіумів. Не підкріплені аргументацією твердження швидко поширюються. Приміром, деякі автори, переплутавши народні училища і колегіуми, зазначають, що Харківський колегіум керувався статутом 1786 р. [662, с. 16].

Досліджуючи зміни у моделі навчального закладу, варто нагадати, що в справочинній документації протягом XVIII ст. колегіуми іменувалися по-різному: до них застосовували назви «школи», «колегіум», «академія», «семінарія». Тому важливо розрізняти іменування та сутність інституції. Скажімо, Харківський колегіум, хоча й зберігав свою назву до 1841 р. (вона була залишена на численні прохання) [Див. про це: 828, с. 102], у новому статусі духовної семінарії постав у 1817 році. При цьому зазначимо, що колегіуми *de jure* зберігали основні параметри своєї моделі до реформи духовних навчальних закладів 1808 року (за новим статутом заклади відкривалися у 1817 р.). Але в історії Переяславського та Чернігівського

колегіумів наприкінці XVIII ст. відбулися події, пов'язані із змінами церковно-адміністративного поділу, скасуванням єпархій, що дало підстави науковцям казати про зміну статусу колегіумів. Так, у 1785 р. після скасування Переяславсько-Бориспільської єпархії ректор Переяславського колегіуму Варлаам Шишацький був переведений ректором Новгород-Сіверської семінарії [950, с. 526]. Це дало підстави історикам XIX–XX ст. казати про те, що колегіум був перенесений до Новгорода-Сіверського, а отже, етапом його історії можна вважати новгород-сіверський період [773, с. 300]. Дійсно, якщо придивитися до документації, в якій відбиваються різні етапи створення нової єпархії, можна побачити, що спочатку планувалося перенесення колегіуму до Новгорода-Сіверського, до якого була переведена єпископська кафедра. Таке трактування подій впливає із донесення новгород-сіверського єпископа Іларіона до Синоду (від 21 квітня 1785 р.), в якому він повторював відповідний указ щодо створення Новгород-Сіверської єпархії, призначення його архієреєм та переміщення до цього міста всіх установ та «штатів» (до числа яких належала й семінарія) [258, арк. 1–1 зв.]. На цій підставі єпископ просив перемістити до нової резиденції викладачів та бібліотеку колегіуму. Однак колегіум у Переяславі не було закрито. І. Павловський писав, що у серпні 1785 р. київська єпархіальна влада доручила ігумену Переяславського Михайлівського монастиря Аполлонію відкрити в Переяславі всі класи, окрім вищих (філософії та богослов'я) [776, с. 230]. Заклад підлягав Київській духовній консисторії та утримувався з частини коштів Києво-Могилянської академії (500 рублів на рік) [789, с. 91, 94]. Заклад мав префекта, учителів, і в цілому його статус залишався таким, яким був до 1785 року. Деякі дослідники історії колегіуму вже у XIX ст. підкреслювали, що колегіум все-таки продовжив існування в Переяславі, хоча називали ці роки його історії «бідкуванням» [594, с. 746]. Таке становище зберігалось протягом 1785–1797 рр., до відновлення Переяславської єпархії [780, с. 130]. У 1797 р. знову відкрилися вищі класи в Переяславському колегіумі. Таким чином, зазначений час (з 1785 по 1797 р.) є окремим періодом історії конкретного колегіуму, а не

колегіумів у цілому. З 1817 року, коли Переяславська семінарія була розпочала діяльність на нових засадах реформи 1808 р., розпочався новий етап історії закладу вже як суто духовної семінарії [594, с. 735]. Адже тільки з 1817 р. навчально-виховний процес, засоби утримання учителів та учнів втратили місцеві особливості, притаманні саме колегіуму, й стали такими самими, як у інших семінаріях [674, с. 437]. До речі, слід зазначити, що з 1803 р. Переяславська семінарія стала називатися Полтавською (залишаючись у Переяславі), і лише у 1862 р. вона була переведена до Полтави [594, с. 761; 911, с. 78].

Хоча у сучасних дослідженнях верхньою хронологічною межею історії Чернігівського колегіуму зазвичай називається 1786 рік, це твердження не підкріплене достатньою аргументацією. Із періодизації, яку пропонує О. Травкіна, випливає, що в цьому році завершився процес перетворення колегіуму на «вузькостановий духовний заклад» [925, с. 15]. Які ж події 1786 р. кардинально змінили статус Чернігівського колегіуму? Ще П. Добровольський звернув увагу на указ Чернігівської духовної консисторії (20 грудня 1784 р.), прийнятий із посиланням на указ Синоду щодо заборони зображувати святині на печатках різних установ. Указ чернігівського єпископа Феофіла Ігнатовича містив розпорядження про зміну печатки колегіуму, й замість зображення Богоматері мало з'явитися зображення семінарського будинку й новий підпис, щоб «не коллегиею, но училищным Черниговским семинарским домом именоватъ» (указ не зберігся) [цит. за: 601, с. 306]. Тобто єпархіальна влада запропонувала використовувати одне із найменувань колегіуму, яке вже застосовувалося й раніше, як офіційне. Але трактувати цей указ як остаточне «рішення про перейменування» колегіуму з натяком на зміну статусу, як це роблять деякі дослідники [640, т. 3, с. 466; 925, с. 66], навряд чи коректно. Тим більше, якщо враховувати, що єпархіальна влада вже назвою прагнула відгородитися від втручання світської, підкреслити свої права на цей заклад. Подібними мотивами єпархіальне начальство керувалося і раніше, і не тільки у Чернігові. Особливо це видно на прикладі Харківського колегіуму. 25 травня

1790 р. белгородський єпископ Феоктист Мочульський видав указ про заборону назви «колегіум» і заміну її на назву «Харківська семінарія», що викликало обурення й спротив [693, с. 228; 885, с. 28]. Керівництво колегіуму ніяк не хотіло вживати назву «семінарія» у справочинній документації, адже вважало її принизливою та образливою [914, с. 70]. Після цього назва «колегіум» продовжувала використовуватися, хоча іменування «семінарія» поступово все частіше застосовувалося не тільки в церковному середовищі, а й у суспільстві в цілому. Назви «колегіум» і «семінарія» продовжували існувати паралельно як рівнозначні. Безсумнівно, зміну напису на печатці Чернігівського колегіуму потрібно оцінювати як ще одну важливу ознаку, як наступний крок до уніфікації, до нівелювання особливостей моделі колегіуму, вписування її до загальноімперського простору. Однак застосування цієї назви ще не надає достатніх підстав для того, щоб говорити, що історія колегіуму цим і завершується.

Наступними кроками у справі уніфікації духовних навчальних закладів та змін у моделі колегіуму стала секуляризація церковних маєтків, яка відбулася у 1786 році [447]. Підкреслимо, що секуляризація, яка здійснювалася у всіх українських губерніях, означала кардинальні зміни всього економічного життя церкви, в тому числі й зачіпала інтереси всіх колегіумів. Наслідки секуляризації для православних колегіумів були значними, адже ця реформа суттєво вплинула на глибинні принципи, на яких вони засновувалися і функціонували. Встановлення штатного окладу позбавляло місцеве колегіумське керівництво самостійності у вирішенні не тільки суто фінансових, але й багатьох інших проблем, пов'язаних із функціонуванням закладу (утримання бідних учнів та студентів у бурсі, придбання літератури, відправлення на навчання до інших закладів тощо). Секуляризація означала встановлення фіксованого штатного окладу для Чернігівського та Харківського колегіумів (по 2 тис. рублів). Особливо гостро ця подія позначилася на фінансовому боці життя Харківського колегіуму, адже до державної скарбниці передавалися багаті володіння колегіуму, натомість сума грошового окладу

була значно нижчою, ніж попередні прибутки закладу [див. про це: 828, с. 32–35]. Проведення секуляризації та встановлення штатних окладів ставить питання про збереження моделі колегіуму, адже змінювався один із ключових принципів організації закладу (здійснення своєї діяльності на основі власних ресурсів та ресурсів місцевого суспільства). Однак і після цього колегіуми зберігали свої відмінності у порівнянні із духовними семінаріями Російської імперії, більшість з яких саме із появою штатних окладів змогли розпочати своє існування.

Дискутуючи про 1786 рік як рік перелому в історії Чернігівського колегіуму, В. Литинський зазначив, що у вересні 1786 р. «колишній колегіум перетворився на повну духовну семінарію», адже було розпочато викладання богословського курсу [705, с. 665]. Тобто новий етап історії колегіуму дослідник пов'язував із відкриттям вищого класу. Спроби відкрити вищі класи були й раніше, тому 1786 рік радше виступає свідченням продовження попередніх прагнень досягти «повноти» колегіумського курсу, аніж кардинальної зміни напрямку розвитку. В. Литинський також писав, що відкрити богословський клас завадили відсутність приміщень та брак коштів [705, с. 640–643]. Отже, у 1786 році в історії Чернігівського колегіуму хоча й відбулися події, які суттєво вплинули на модель закладу, але вони не зруйнували її, і вона зберігала окремі самобутні риси. Звичайно, слід мати на увазі, що саме у 1786 році у Російській імперії була здійснена реформа, яка поклала початок створенню централізованої системи освіти (застування головних та малих народних училищ). Ця реформа ще раз наочно продемонструвала невизначеність положення православних колегіумів. 1790-ті роки стали часом формування нових моделей церковної та світської освіти, посиленням тенденції до відокремлення світського та церковного компонентів освіти. До того ж, у цей час відбувалося визначення чітких меж рівнів освіти (початкова–середня–вища). Відповідно, у 1797 р. статус «академії» отримали семінарії в Петербурзі та Казані, як вищі духовні школи [455, с. 137]. Хоча, за оцінками дослідників, ці академії до 1808 р. так і не набули значення саме

вищих шкіл [567, с. 317]. У 1798 р. був прийнятий проект під назвою «О порядке учения в духовных академиях и семинариях», в якому були закладені основні принципи широкомасштабних перетворень [455, с. 303–306], й він став основою освітніх реформ, проведених вже на початку XIX ст. У 1790-ті роки одноманітності програм, за висновком Б. Тітлінова, досягти не вдалося [912, с. 8].

Таким чином, реформувати православні колегіуми наприкінці XVIII ст. не вдалося, але основні ідеї, висловлені тоді, збереглися й стали основою для здійснення перетворень в галузі освіти в Російській імперії на початку XIX ст.

6.2. Реформа духовних навчальних закладів 1808 р. та православні колегіуми

Дослідження комплексу питань, пов'язаних із розробкою плану реформування церковної освіти у Російській імперії 1808 р. і самим процесом реформування духовних навчальних закладів, залишається вельми актуальним. На сьогодні маємо декілька загальних праць, в яких аналізується ця реформа [567; 912; 913]. Вивчення реформ духовної освіти надзвичайно важливе для розуміння не тільки перетворень у суто церковній освіті, але й всього комплексу освітніх реформ початку XIX ст. Нещодавно з'явилися й спеціальні розвідки, в яких з'ясовуються впливи цієї реформи на Києво-Могилянську академію та колегіуми [823, с. 36–39; 991, с. 106–121].

У цьому параграфі зосереджено увагу саме на з'ясуванні змін, які відбулися у всіх складових моделі православного колегіуму в ході реалізації реформи духовних навчальних закладів 1808 р. у Російській імперії. Також ставиться завдання пошуку відповіді на питання про те, чи могли православні колегіуми у процесі реформування набути статус вищих навчальних закладів чи принаймні зберегти специфічні, освячені традицією риси своєї моделі. Як відомо, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у багатьох країнах Європи були здійснені масштабні освітні реформи, у наслідок яких, відбулася трансформація докласичної (середньовічної) моделі університету і постав

класичний (гумбольдтівський) університет. Тоді ж ряд єзуїтських університетів (неповного складу), які відігравали скоріше роль регіональних гімназій, були реорганізовані на повноправні університети [526, с. 341].

Вивчення перетворень православних колегіумів початку ХІХ ст. виступає необхідною складовою нашої розвідки, адже реформа 1808 року стала точкою відліку кардинально нового періоду їх існування. Підкреслимо, що ці перетворення стали логічним продовженням попередніх пошуків та пропозицій і на практиці знаменували реалізацію планів реформування, які неодноразово пропонувалися ще у другій половині ХVІІІ ст. У даному випадку ми не прагнемо з'ясувати всі аспекти підготовки та впровадження реформи духовних навчальних закладів 1808 р., зосередимо увагу на основних ідеях перетворень та визначимо зміни, які відбулися у царині духовної освіти. У роботах з історії освіти та культури Російської імперії при розгляді реформування освіти на початку ХІХ ст. і сьогодні аналізуються такі важливі події, як створення міністерства освіти, прийняття університетських статутів 1804 року, виникнення нових університетів, створення системи світських навчальних закладів та навчальних округів. При цьому поза увагою традиційно (така «традиція» пішла з радянської доби) залишається перетворення церковних навчальних закладів, хоча воно відбувалося на початку ХІХ ст. майже одночасно із реформою світських навчальних закладів. Показово, що в сучасних розвідках з історії колегіумів на межі ХVІІІ–ХІХ ст. учені нерідко не визначають часових меж «початку ХІХ ст.» [957, с. 601–606].

Вивчаючи релігійну політику Олександра І у першій чверті ХІХ ст. сучасна російська дослідниця О. А. Вішленкова, спираючись на здобутки істориків ХІХ – початку ХХ ст., наголошує на тому, що перетворення православної школи були пов'язані із широкомасштабною реформою світської освіти [567, с. 318]. Важливо відзначити, що на стадії обговорення реформ у вищих колах реформаторів звернулися до ідей, висловлених ще у ХVІІІ ст. Зокрема, обговорювався план, який передбачав ліквідацію станової духовної школи та створення замість неї богословських факультетів при університетах

[934, с. 57]. Втім, як зазначила О. А. Вішленкова, проти світської системи підготовки духівництва виступили представники як католицького, так і православного духовенства [567, с. 319]. Принагідно нагадаємо, що проект Харківського університету, створений В. Н. Каразіним, також передбачав відкриття й богословського факультету [797, с. 209].

Результатом численних обговорень стало те, що 26 червня 1808 р. Олександром I був підписаний законопроект, яким розпочалося реформування духовних училищ [452]. Цим законом вносилися зміни не лише до структури та навчально-виховного процесу духовних навчальних закладів, але й системи їх фінансування, формування капіталів на утримання духовенства тощо. Через важливість цей документ вийшов великим накладом [342]. До розробки реформи були причетні як світські діячі, так і церковні. Духовній школі Російської імперії остаточно надавалося загальноцерковне та загальнодержавне значення. Якщо уважно придивитися, можна побачити багато рис, схожих із тогочасними перетвореннями в світській освіті. На чолі системи духовної освіти була поставлена Комісія духовних училищ при Синоді, яка створювалася як самостійний орган, якому підпорядковувалися всі духовні школи держави [453]. Це означало скасування прав та обов'язків архієрея щодо керівництва освітою в єпархії. Законом встановлювалося чотири шаблі церковно-освітніх закладів: парафіяльні школи, повітові училища, семінарії та академії. Академії були поставлені на чолі духовно-навчальних округів та мали здійснювати нагляд за всіма семінаріями відповідних єпархій, які об'єднувалися в округ. Як тут не згадати, що університети також були поставлені на чолі навчально-виховного процесу в окрузі. Реформою визначалося існування чотирьох академій (Київської, Московської, Петербурзької та Казанської) та 36 семінарій в єпархіях, які приписувалися до «своїх» академій. Число семінарій було встановлено відповідно до числа єпархій, також було чітко визначено число повітових училищ (не більше 10), й парафіяльних (не більше 30) у кожній єпархії. До речі, тільки з 1799 р. межі

епархій та губерній в Російській імперії стали збігатися. Кожному із закладів названих рівнів встановлювався певний штатний оклад.

У результаті реформи відбулися значні зміни в організації навчально-виховного процесу в духовних навчальних закладах. Згодом були прийняті статuti, які докладно регламентували всі аспекти діяльності академій, семінарій та училищ, також були переглянуті й визначені навчальні програми для закладів усіх рівнів. Реформою передбачалася наступність у програмах, що мало забезпечити послідовне проходження від нижчої ланки освіти до вищої. Нові навчальні програми були уніфіковані, чітко визначалося коло навчальних посібників. Чимало спільного можна помітити у концепціях реформ світської та церковної освіти. Це можна простежити як за матеріалами роботи Комісії, так і безпосередньо аналізуючи процес реформування духовних шкіл. Очевидно, що про збереження будь-якої специфіки православних колегіумів у процесі реформування, яке мало на меті саме уніфікацію, не могло бути й мови. Комісія духовних училищ надала колегіумам статус семінарій Київського духовно-навчального округу. З вересня 1817 р. духовні навчальні заклади Київського навчального округу почали відкриватися за новим статутом. Важливо відзначити, що Комітет, який готував реформу, у своїй «Доповіді» при аналізі стану навчального процесу в духовних училищах імперії дійшов висновку, що в більшості з них не організовано систематичної освіти [342, с. 54]. У цих висновках зазначалося, що духовні училища зазвичай не мали чіткого порядку викладання дисциплін, в них нерідко не викладали навіть основні дисципліни, для більшості був характерний вільний розподіл предметів за класами, нові мови майже не вивчалися, а більшість викладачів не мали навіть семінарської освіти [342, с. 55]. Із цим цілком згодні дослідники, які зазначали, що стан справ із навчальною програмою у більшості семінарій імперії на початку ХІХ ст. був незадовільним [627, с. 462; 912, с. 13]. На цьому тлі особливо помітно, наскільки стан справ із викладанням у православних колегіумах відрізнявся від такого в пересічних семінарій Російської імперії. Колегіуми були у серед небагатьох закладів, де не було зазначених порушень у

навчально-виховній справі, а навчальний процес був витриманий на академічному рівні.

У цій новій чітко визначеній структурі навчальних закладів колишні колегіуми, які набули статус семінарій, підпорядковувалися Київській духовній академії. Семінаріям було призначено штатний оклад, встановлювалося число викладачів – 6 чоловік, яких академія повинна була затверджувати в званнях професорів. Увесь контроль за станом справ у семінаріях здійснювали Київська духовна академія та Комісія Духовних училищ. Отже, обсяг функцій керівництва семінарії, міра самостійності у прийнятті рішень були значно обмежені у порівнянні із попереднім періодом. У семінаріях не мали права самостійно змінити встановлену кількість навчальних дисциплін, навіть додати щось до обов'язкового переліку. Чисельність учнів також була обмежена. Керівництво щорічно мало звітувати щодо витрат штатної суми Комісії, яка у свою чергу перевіряла ці звіти. До речі, форма управління семінаріями, визначена законом, згодом була оцінена науковцями як невдала, адже вона зводилася до крайньої форми єдиноначальності, концентруючись в руках ректора [912, с. 106–107].

Термін навчання у семінарії становив шість років. Характерно, що у законі та статутах була чітко визначена мета цих закладів – підготовка учнів до духовного звання. Для вирішення цієї задачі встановлювались кількість навчальних дисциплін та їх змістовне наповнення для закладів кожного із ступенів. У результаті перетворень не тільки були по-новому розподілені навчальні предмети, але й докладно регламентовані зміст та методи їх викладання. Комісія підготувала конспекти з різних дисциплін, у яких були визначені основні питання, які мали бути розглянуті на заняттях, встановлювались переліки підручників та посібників, на які мали спиратися викладачі кожної з навчальних дисциплін [912, с. 122]. Основною вимогою до викладачів ставало чітке виконання накресленого. Дисципліни вивчали, послідовно проходячи предмети нижчого, середнього та вищого відділення. Оскільки в основі викладання будь-якої семінарії лежали рекомендації Комісії,

стан справ у окремих семінаріях мало відрізнявся. При цьому регламентовані були всі аспекти діяльності семінарій, в тому числі й виховний процес. Основні завдання виховання, цілі та методи були чітко визначені статутом й полягали у підготовці кадрів для Церкви. Були встановлені різні види покарань, які змінювались залежно від вчинків (догана у присутності товаришів, утримання та хлібі та воді від однієї до семи діб, одиночне ув'язнення за вироком семінарського правління, виключення із семінарії тощо) [342, с. 17]. Навіть ті дослідники, які в цілому надавали позитивну оцінку статуту, відзначали, що він характеризувався крайньою регламентацією та багатьма заборонами [912, с. 285]. Акцент у процесі виховання переносився на дотримання зовнішньої дисципліни та порядку. Заборона розваг, ігор, визначення книг для вільного читання семінаристів підтверджує намагання регламентувати не тільки навчальний процес, але й дозвілля учнів. Такі реформовані семінарії мали чіткі ознаки середніх навчальних закладів.

Відповідно до нових вимог духовні консисторії звітували про реформування Київського округу до Комісії Духовних училищ у 1817 р. [274]. Одночасно із цим почали надсилати конспекти з усіх навчальних предметів, які викладали в семінаріях округу [275]. Знайомство із цими конспектами у центральному органі мало засвідчити, що викладання дисциплін семінарського курсу відбувалося із суворим дотриманням всіх вказівок і встановлених вимог. Якщо коротко охарактеризувати обсяг семінарського курсу, можна переконатися, що у порівнянні із тим, що викладали у колегіумах у дореформений період, практично нічого нового не з'явилося. Навпаки, відбулося суттєве обмеження змісту навчання, оскільки термін навчання скоротився майже удвічі. Так, програма семінарій включала класи словесних, історичних, математичних, філософських та богословських наук, а також клас мов (єврейської, німецької або французької, за вибором учнів) [342, с. 54–55]. З четвертого класу викладання мало перейти з російської на латину. Філософські та богословські науки, а також клас мов вивчали два останні роки. Якщо ж звернутися до програми академічного навчання, побачимо, що вона також

містила класи словесних, історичних, математичних, філософських та богословських наук і клас мов (єврейської, німецької або французької) [342, с. 63–64]. У філософському класі семінарій, приміром, мали студіювати теоретичну та практичну фізику, метафізику та історію філософії; у богословському класі мали вивчати догматичне, моральне і полемічне богослов'я, герменевтику, гомілетуку, а також канонічне та церковне право. Отже, якщо порівняти програму семінарій з обсягами навчальної програми колегіумів, яких було досягнуто наприкінці XVIII – на початку XIX ст., побачимо, що вони мало відрізнялися від академічного курсу за реформою 1808 р. У науковій літературі вже робилися висновки про те, що перехід колегіумів до рівня семінарій за реформою 1808 року реально привів до зниження рівня викладання та якості освіти у порівнянні із попереднім періодом [828, с. 114]. Якщо ж навести приклади підручників, за якими мали навчатися в академії після реформи, у більшості випадків також не помітимо, що колегіуми поступалися академіям після реформи 1808 р. Приміром, філософію у 1825 р. в академіях мали викладати за посібниками Вінклера та Бруккера [912, с. 61], з якими, як було показано раніше, давно були знайомі викладачі колегіумів.

Реформа духовних навчальних закладів 1808 р. вирішила деякі давно назрілі проблеми духовної освіти, які неодноразово піднімалися, але не були розв'язані протягом XVIII ст. Зокрема, було вирішено питання із академічними ступенями (були введені академічні ступені: студент, кандидат богослов'я, магістр, доктор богослов'я [342, с. 69]). На нашу думку, реформа 1808 року стала завершенням етапу реформування освіти в Російській імперії початку XIX ст., адже без перетворення духовних навчальних закладів «система» освіти не могла набути завершеного вигляду. Певні аспекти перетворень духовної та світської освіти були настільки щільно пов'язані, що дослідження реформ світської освіти неможливе без визначення місця та статусу духовних академій та семінарій. Достатньо зазначити, що тільки у 1808 році в Російській імперії була вирішена проблема місця богословської освіти по відношенню до

університетської освіти. В університетах Російської імперії (окрім Дерптського), на відміну від західноєвропейських університетів, богословських факультетів не було створено. Церковно-богословська освіта внаслідок реформи була уніфікована та централізована (хоча процес її реформування також розтягнувся у часі, а її втілення не повною мірою відповідало початковим задумам її творців), й тільки на початку XIX ст. в Російській імперії були послідовно розділені вища богословська та вища світська освіта.

Досліджуючи реформу 1808 р. О. А. Вішленкова дійшла висновку, що її сутність полягала у використанні урядом протестантської моделі організації духовної освіти й у цілому високо оцінила її задум [567, с. 336]. Реформування духовних навчальних закладів на українських землях на початку XIX ст. у сучасній вітчизняній історіографії оцінюється не так однозначно. Зокрема, існує позиція, яку можна охарактеризувати цитатою зі статті О. Пахльовської: «втрата Україною політичної та церковної автономії спотворює еволюційну динаміку та статус Академії в національному житті України. З університетської структури вона вироджується в архаїчну богословську інституцію і втрачає сенс існування» [784, с. 23]. Але такий погляд здається дещо категоричним. Оцінюючи 1817 рік в історії Києво-Могилянської академії, М. Яременко слушно підкреслив, що він став рубежем «у двох епохах київської академічної освіти – ранньомодерної та нової» [991, с. 120]. Оцінка суто богословської освіти та науки, яку представляла Київська духовна академія у XIX ст., має враховувати історичні реалії, в яких відбувався їх розвиток. У будь-якому випадку такі різні оцінки засвідчують, що вивчення цих проблем слід продовжити.

Отже, духовні семінарії, які створювалися за реформою духовних навчальних закладів у Російській імперії у 1808 р., як за формою організації, так і за змістом та спрямованістю навчання відрізнялися від православних колегіумів, які існували протягом XVIII – початку XIX ст. Можна стверджувати, що духовні семінарії у порівнянні із колегіумами становили іншу освітню модель. Духовна семінарія була «вписана» вже в новостворені

структури освіти, які також виникли у цей час. Ці структури мали інші завдання, керівні органи та функції. Основну спрямованість реформи 1808 року можна визначити як уніфікацію всіх аспектів життя духовних навчальних закладів Російської імперії. Чітко визначена мета навчання у семінаріях унеможливлювала вихід за межі суто духовного навчального закладу. З появою центрального органу управління – Комісії духовних училищ при Синоді – державний контроль та регулювання всіх аспектів діяльності духовних семінарій привів не тільки до ліквідації місцевих освітніх традицій, на яких ґрунтувалися православні колегіуми, але й унеможливлював їх появу/відродження в майбутньому. Духовні семінарії після впровадження реформи 1808 року отримали статус середніх духовних навчальних закладів. Насамкінець слід відзначити, що перетворення в освітянській галузі у Російській імперії, які відбувалися у XIX ст., обов'язково завершувалися реформуванням церковно-освітніх навчальних закладів. Так, після введення університетського статуту 1835 р. була здійснена реформа церковних навчальних закладів 1839 р., а після реформування університетів у 1863 р. – перетворення церковних навчальних закладів 1867 р.

* * *

Таким чином, протягом існування православних колегіумів простежуються два альтернативні вектори їх можливої трансформації: один – це перетворення їх на повноцінний університет, інший – перетворення їх на суто станово-професійні заклади, де відбувається підготовка церковносвященнослужителів. Другий вектор у підсумку із альтернативи постав на дійсність. Колегіуми перетворилися на середні духовні заклади – семінарії – і зайняли відповідне місце у централізованій системі освіти Російської імперії.

Хоча проектам перетворення колегіумів на університети не судилося здійснитися, у них відобразилося не тільки знайомство місцевої еліти з університетською ідеєю, але й прагнення до університету. Європейський докласичний університет (з богословським факультетом) на цьому тлі не

виглядає принципово новим явищем для місцевого суспільства. Хоча ідеї перетворення колегіумів існували не як деталізований проект, втім, їх виникнення демонструвало й фіксувало трансфер університетської ідеї «південно-східним» шляхом.

ВИСНОВКИ

Православні колегіуми виникли і існували у період, який характеризувався перехідними процесами у багатьох сферах життя. Явища перехідного характеру спостерігаються й у всіх складових культури як Східної, так і Західної та Центральної Європи XVII–XVIII ст. Паростки нового визрівали у надрах середньовічної культурної традиції поступово, з різною інтенсивністю у різних сферах життя, проростали та посилювалися і з часом призводили до змін. Можна стверджувати, що модель православного колегіуму як культурний та освітній феномен сформувалася під впливом загальноєвропейських перехідних процесів, які відбувалися у культурі та освіті у ранньомодерний час.

Одночасно православні колегіуми, як частинка української культури, уособлювали зустріч культурних традицій Заходу та Сходу Європи. Православні колегіуми виникли й розвивалися у смузі культурного порубіжжя, на тих теренах Європи, які за своїм розташуванням можна порівняти із смугою зсувів між тектонічними плитами. Але, на відміну від катастрофічних наслідків тектонічних зіткнень, зустріч культур породжувала культурне розмаїття, нові форми та сенси. У тому числі й православні колегіуми стали результатом такої зустрічі/синтезу культур. У ході трансферу та адаптації європейських освітніх форм, шляхом переведення моделі єзуїтського колегіуму із площини «іншого» у площину «свого», відбулося народження такого феномену як «православний колегіум». Становлення православних колегіумів відбувалося під впливом культурних, політичних, соціальних умов, які склалися у XVIII ст. на українських землях, що входили до складу Російській імперії. Елементи моделі колегіуму пристосовувались до місцевих потреб та умов й, трансформуючись, втрачали певні риси своїх західно- та центральноєвропейських «зразків», набували своєрідних рис. Разом із тим, західноєвропейський вплив не припинився, він не був одномоментним. Історія православних колегіумів

свідчить про те, що новий європейський досвід продовжував адаптуватися. Хоча, зазначимо, що у XVIII ст. у самих європейських освітніх інституціях під впливом нових вимог часу також розпочалися перетворення, особливо помітні у другій половині XVIII – на початку XIX ст. У цей час постає шляхетська школа, зокрема, так звані Collegium Nobilium, розпочалося становлення класичного (модерного) університету. Всі ці віяння не минули й східні терени Європи, в тому числі православні колегіуми. Mobilis in mobile (рухомий у рухливому середовищі), – така метафора відбиває специфіку місця, часу та самої конструкції православного колегіуму у XVIII ст. У ході дослідження моделі православного колегіуму насамперед з'ясовувалися статус, освітня специфіка та зміст предметів викладання. Реконструкція порядку проходження, змісту навчальних дисциплін, дидактичних прийомів викладання дає підстави стверджувати, що у православних колегіумах були сприйняті освітні традиції, основні методи навчання гуманістичних шкіл Європи, передовсім єзуїтських колегіумів. Можна стверджувати, що православні колегіуми належали до типу гуманістичної школи із притаманною їй гуманітарно-філологічною спрямованістю освіти. Говорячи про безпосередні впливи, слід зазначити, що вони йшли від єзуїтських колегіумів, здебільшого через посередництво Києво-Могилянської академії. Із цими традиціями були добре обізнані фундатори православних колегіумів і чимало викладачів. До речі, біля витоків колегіумів стояли видатні церковні діячі (Лазар Баранович, Іоан Максимович, Єпіфаній Тихорський, Арсеній Берло), й у подальшому чимало з архієреїв, які очолювали єпархії та ректорів колегіумів, відзначилися сумлінною працею задля процвітання цих освітніх інституцій. Їх внесок у розвиток освіти надає підстави назвати їх видатними діячами освіти.

Фактична орієнтація на програму «Ratio Studiorum», її засвоєння й втілення у процес викладання, стало важливою характеристикою православних колегіумів. Це також виступає одним із критеріїв, на підставі якого можна робити висновок про приєднання православних колегіумів до європейського гуманістичного шкільництва. Спорідненість православних колегіумів із типом

гуманістичної школи знайшла прояв у поєднанні та переплетенні освітніх завдань із релігійно-моральним вихованням. Хоча, зрозуміло, що чимало специфічного було пов'язано із тим, що на східнослов'янських теренах превалювали традиції та догмати Православної Церкви, які впливали на навчання та виховання.

У православних колегіумах здобували освіти представники всіх станів суспільства, що також свідчить про сприйняття традицій та практик єзуїтських колегіумів Речі Посполитої. Дотримуючись вимог законодавства Російської імперії щодо обов'язкової освіти дітей духовенства, православним колегіумам все ж вдалося зберегти ознаку, яка була іманентно притаманна цій моделі – навчання дітей усіх станів. Учні колегіумів являли собою чоловічу спільноту із вираженою соціальною та віковою, а також національною різноманітністю. Наявність значного числа учнів колегіумів – вихідців з духовного стану певною мірою забезпечило можливість їх вільного виходу на світські посади, переходу до світських навчальних закладів протягом XVIII ст. Ця риса колегіумів суттєво вирізняла їх з-поміж духовних семінарій та академій Російської імперії.

Хоча спільнота викладачів православних колегіумів не набула всіх ознак, характерних для корпорацій професорів докласичних (середньовічних) європейських університетів або єзуїтських колегіумів, вона відрізнялася від подібних спільнот інших духовних навчальних закладів Російської імперії XVIII – початку XIX ст. На специфічні риси викладацьких кадрів православних колегіумів суттєвий вплив здійснили фактори соціального життя Російської імперії, посилення становості, відсутність відповідного законодавчого оформлення статусу викладача у XVIII ст. На підставі бази даних викладачів православних колегіумів (до якої внесено 255 персоналій) можна казати про існування трьох основних типів викладачів. Першим сформувався тип викладача-ченця, який чимало років присвятив викладанню, другий тип – вчорашній студент цього ж колегіуму (більшість з них працювала декілька років і ставала священиками в українських єпархіях). До третього типу можна

застосувати визначення «професійний викладач». Ці викладачі чимало років працювали в колегіумах і надалі продовжували викладати у різних навчальних закладах. Можна стверджувати, що у XVIII ст. відбувалася поступова професіоналізація викладацької діяльності, а також формувалася корпорація викладачів православних колегіумів як певна культурно-інтелектуальна спільнота (хоча цей процес так і залишився незавершеним).

Православні колегіуми протягом XVIII ст. стали складовою культурного життя своїх міст і регіонів, виробили ряд сталих культурних форм взаємодії із суспільством. «Замкненість» православних колегіумів виявляється міфом, оскільки не була притаманна цим закладам у XVIII ст. Історичні умови їх існування у межах своїх міст робили колегіумський простір принаймні напіввідкритим/напівзакритим по відношенню до міського середовища. Історичні умови формування колегіумів, європейські освітні традиції, на які вони спиралися, зумовили те, що з самого початку існування колегіуми сприйняли зразок взаємовідносин європейських колегіумів та університетів із суспільством і багато в чому наслідували його. Завдяки цьому на ґрунті місцевої культури з'явилися форми європейської університетської міської культури (академічні свята, диспути, тощо), а у місцевому середовищі зазвучали канти, привітання різними мовами, передусім латиною, мовою європейської вченості. Різноманітні впливи, які йшли від православних колегіумів і були спрямовані на оточуюче середовище, перетворилися на усталені культурні явища. «Латинська вченість» подавала імпульси суспільству, яке їх з прихильністю сприймало. Проте на форму й змістовну складову контактів колегіумів і суспільства впливали і елементи народної культури, і специфіка самого соціокультурного середовища міст та регіонів України XVIII ст.

На підставі аналізу всіх параметрів моделі православного колегіуму, а також тих змін, що відбувалися як під впливом внутрішніх еволюційних факторів, так і зовнішніх обставин, можна виділити два основні етапи в їх історії. Межею виступають 1760-ті роки, адже саме на ці роки припадають

суттєві зміни усіх елементів моделі колегіуму. Другий етап характеризується рядом суперечливих тенденцій, посиленням протиріч між формою та змістом самої моделі, а також між колегіумом та новими освітніми інституціями Російської імперії.

Православні колегіуми несли в собі потенційну можливість створення на їх основі «справжнього» університету. Західноєвропейський університет «докласичного» типу у порівнянні із православним колегіумом не виглядає принципово іншим явищем, а тією формою, до якої, подолавши свій історичний шлях, впритул наблизилися православні колегіуми у середині XVIII ст. Розвиток цих колегіумів демонструє й усвідомлення ними необхідності змін та руху в напрямку «модернізованого» університету. Хоча кардинально реформувати православні колегіуми у цьому напрямку наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не вдалося, основні ідеї, висловлені тоді, свідчать про потенційну готовність до здійснення таких змін.

Протягом існування православних колегіумів простежуються дві альтернативні лінії їх можливої трансформації: одна – це перетворення їх на повноцінний університет, інша – перетворення їх на суто станово-професійні заклади, де відбувається підготовка церковнослужителів. Другий варіант у підсумку з альтернативи постав на дійсність. Колегіуми перетворилися на середні духовні заклади – семінарії і зайняли відповідне місце в централізованій системі освіти Російської імперії. Реформа духовних навчальних закладів 1808 року змінила всі параметри моделі колегіуму, від організаційних основ, змістовної складової навчальних курсів, спрямованості навчальної програми тощо. Саме тому впровадженням цієї реформи завершується історія колегіумів як своєї інституції, відмінної від інших навчальних закладів Російської імперії того часу.

Історично склалося так, що православні колегіуми, створені під впливом єзуїтських колегіумів (університетів), уособлювали південно-східний вектор просування європейського докласичного університету. Університети, які виникли у Російській імперії у другій половині XVIII – на початку XIX ст.,

представляли іншу лінію, яка вела до німецьких, значною мірою вже «модернізованих» університетів, й у цьому сенсі їх виникнення можна пов'язати із північно-східним вектором. Хоча православні колегіуми з середини XVIII ст. також вели активні пошуки шляхів оновлення, що виявилось в посиленні уваги до досягнень «модернізованих» університетів, однак модифікації моделі не відбулося. Новації не досягли тієї «критичної маси», яка б дозволила подолати традиції та здійснити суттєві зміни. Втім, шлях, які пройшли православні колегіуми, слід враховувати при вивченні усіх аспектів трансферу та адаптації університетської ідеї на теренах Східної Європи. Зокрема, маємо підстави зробити висновок про те, що за посередництвом православних колегіумів відбувалася підготовка до сприйняття класичного університету в Російській імперії. Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми, хоча й зійшли з історичної арени як варіант втілення докласичного університету, довгий час були важливими каналами взаємовпливів культур у межах загальноєвропейського простору, залишили сприятливий ґрунт для проростання нових освітніх ідей та конструювання нових освітніх форм. Останнє дає нам підстави казати, що класичний університет на сході Європи виник не на «порожньому місці».

Додаток А

Чисельність учнів колегіумів¹

Роки	Чернігівський колегіум		Харківський колегіум		Переяславський колегіум	
	Загальне число учнів	У тому числі світських учнів (у дужках – відсоток від загальної кількості)	Загальне число учнів	У тому числі світських учнів (у дужках – відсоток від загальної кількості)	Загальне число учнів	У тому числі світських учнів (у дужках – відсоток від загальної кількості)
1725			300			
1727	257		422			
1736	253	175 (69 %)				
1737	189		522		47	
1738/39	202	135 (67 %)			110	45 (40 %)
1739/40	213	123 (57 %)	184	33 (17 %)	123	44 (35 %)
1740/41	254	169 (66 %)			124	49 (40 %)
1741/42	202	117 (58 %)	210	82 (39 %)	120	49 (41 %)
1742/43	213	124 (58 %)	190		136	62 (46 %)
	175	86 (49 %)			13	48 (37 %)
1743/44	267	162 (60 %)			130	15 (12 %)
1744/45			264		66	45 (68 %)
					123	45 (36 %)
1755/56					127	
1759/60			472	55 (12 %)		
1761					131	73 (56 %)
1762/63			49	59 (12 %)		
			308			
1763/64					137	71 (51 %)
1764/65					164	89 (54 %)
1767/68	213	111 (52 %)				
1769/70			422	52 (12 %)	169	73 (43 %)
1770/71					181	83 (46 %)
1773/74					232	63 (27 %)
1774/75					241	54 (22 %)
1776/77			424	103 (24 %)		
1780/81			529	58 (11 %)		
1782			508			
1786/87			561	79 (14 %)		
1789/90	426	40 (9 %)	549	94 (17 %)		
1790/91			448			
1791/92			455	62 (14 %)		
1793/94	440	66 (15 %)				
1796/97	711	87 (12 %)	471	43 (9 %)		
1797/98					405	93 (23 %)
1798/99			531		443	89 (20 %)
1800/01			686	60 (9 %)	755	93 (12 %)
1801/02	805	124 (15 %)	699	48 (7 %)	726	107 (14 %)
1802/03			718			
1803/04			645	73 (11 %)		
1807/08			664	93 (14 %)		

¹ Додаток складено авторкою на підставі: ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 280, арк. 57; ф. 990, оп. 1, спр. 369, арк. 8–8 зв.; спр. 538, арк. 7–7 зв.; спр. 829.; спр. 1101, арк. 27–29; ф. 1973, оп. 1, спр. 2124; ВР ІІ, ф. 37, спр. 360, арк. 26–28; Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217, арк. 22; спр. 654, арк. 21; Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 1, спр. 941; РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223, л. 71–72; оп. 18, д. 32, т. 2, 5; оп. 17, д. 241, л. 54; оп. 58, д. 410; Оп. 71, д. 418; оп. 74, д. 97, 579; оп. 78, д. 970, 983; ф. 802, оп. 1, д. 106; Госархів Белгородской обл., ф. 127, оп. 1, д. 2, л. 7–21; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской

академии. Отд. II (1721-1795). Т. I (1721-1750 гг.). Ч. 2. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904. – С. 352; Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 735; № 21. – С. 771; № 24. – С. 965; 1888. – № 3. – С. 123; Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : в 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т. 1. – С. 397, 399, 400; [Горленко В. П.] Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 г. / [В. П. Горленко] // КС. – 1888. – № 10. – С. 24–25; Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. / В. А. Лоха. – К. : Міленіум, 2006. – С. 82; Пархоменко В. К истории образования на Украине / В. К. Пархоменко // КС. – 1905. – № 9. – С. 235–247; № 10. – С.126–132; Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума / П. Солнцев. – Харьков : Унив. тип., 1881. – С. 27, 29; Тарасенко О. До питання про організацію навчального процесу в Чернігівській духовній семінарії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / О. Тарасенко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові : від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювілейної наук. конф. – Чернігів, 2001. – С. 39.

Додаток Б

Число викладачів у базі даних «Викладачі православних колегіумів»²

Навчальний заклад	Число викладачів	Відсоток від загальної кількості
Харківський колегіум	101	39,6
Чернігівський колегіум	75	29,4
Переяславський колегіум	75	29,4
Чернігівський колегіум, Харківський колегіум	1	0,4
Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	1	0,4
Харківський колегіум, Чернігівський колегіум	1	0,4
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	1	0,4
Разом	255	100,0

² Додаток складено авторкою на підставі: ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8236; ф. 59, оп. 1, спр. 1294 ; ф. 990, оп. 1, спр. 206, спр. 369, спр. 537, спр. 538, спр. 581, спр. 641, спр. 754, спр. 1101, спр. 1305, спр. 1447, спр. 1733 ; ф. 1973, оп. 1, спр. 236, спр. 365; спр. 588, спр. 587, спр. 676, спр. 679, спр. 1042, спр. 1256, спр. 1480; спр. 1484, спр. 1974, спр. 2104, спр. 2161, спр. 2191, 2195; спр. 2202 ; ф. 2009, оп. 1, т. 1, спр. 583; ІР НБУВ, ф. 230, спр. 26 ; ф. 301, спр. 661 п. ; ф. 305, спр. 259; ВР ІЛ, ф. 37, спр. 360; Держархів Харківської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 217, спр. 654 ; Держархів Чернігівської обл., ф. 682, оп. 1, спр. 1; ф. 679, оп. 1, спр. 537, спр. 941; спр. 1230, 1293; оп. 4, спр. 537; РГИА, ф. 796, оп. 8, д. 223; оп. 14, д. 386, д. 397 ; оп. 18, д. 32, т. 1, 3, 5; оп. 19, д. 378; оп. 23, д. 841; оп. 28, д. 111; оп. 33, д. 137; оп. 71, д. 418; оп. 74, д. 97, д. 418, д. 579; оп. 78, д. 970, д. 983; оп. 78, д. 983; оп. 84, д. 402; ф. 802, оп. 1, д. 106, д. 277, д. 443; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721-1795). Т. I (1721–1750 г.). Ч. 2. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904. – С. 385; Винский Г. С. Мое время. Записки / Г. С. Винский. – СПб. : Огни, 1914. – С. 11; Документы и дела, относящиеся к жизни и деятельности Св. Иоасафа (Горленко), епископа Белгородского и Обоянского. Вып. 1–2. – Курск : Епарх. тип., 1911. – С. 28, 52 ; Маркович Я. А. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. 2 / Я. А. Маркович. – М. : Тип. В. Готье, 1859. – С. 399 ; Материалы для истории Курской епархии // КЕВ. – 1891. – № 19 ; ОДД. – Т. 14 (1734 г.). – Стб. 259; Т. 15 (1735 г.). – Стб. 469; Т. 18 (1738 г.). – Стб. 952; Т. 22 (1742 г.). – Стб. 565, 641; Т. 16 (1736 г.). – Стб. 264; СПб., 1910. – Т. 39 (1759 г.). – Стб. 552 ; Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // КЕВ. – 1874. – № 1. – С. 42 ; Рукописи Иркутской духовной семинарии южно-русского происхождения // Труды КДА. – 1892. – № 10. – С. 310 ; Страничка из прошлого г. Переяслава // КС. – 1889. – № 8. – С. 479 ; Тимковский И. Ф. Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1852. – № 17 ; Толмачев Я.В. Автобиографическая записка / Я. В. Толмачев // РС. – 1892. – Т. 75 ; Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1–2. / Филарет (Гумилевский). – Чернигов : Тип. Г. Л. Шапиры, 1873. – С. 129, 207 ; Андрущенко М. Парнас віршотворний : Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. / М. Андрущенко. – К. : Укр. книга, 1999. – С. 140 ; Вишневский Д. Киевская академия в первой половине

XVIII столетия / Д. Вишневский // Труды КДА. – 1903. – № 8 ; [Вишневский Д.] Случай из губернской жизни / [Д. Вишневский] // КС. – 1895. – № 1. – С. 7 ; Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) / А. Н. Войтков // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 321; № 7. – С. 458 ; Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. / В. Демидовский // ПЕВ. – 1888. – № 20 ; Императорский Московский университет: 1755–1917 : энцикл. словарь / сост. А. Ю. Андреев, Д. А. Цыганков. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 211–212; С. 336–337 ; Історія Львова : у 3 т. Т. 1. 1256–1772 / Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій [та ін.]. – Львів : Центр Європи, 2006. – С. 253 ; Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк ; за ред. В. С. Брюховецького. – К. : ВД «КМ Академія», 2001 ; Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // ПГВ. – 1862. – № 52 ; Лашенков Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский / Н. Лашенков // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 133 ; Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии / В. Литинский // ЧЕИ. — 1896. – № 7; 1898. – № 9, № 11; 1899. – № 2 ; Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского / С. И. Маслов. – К. : Тип. М. Т. Мейнандера, 1914. – С. 59 ; Никольский С. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии / С. Никольский // ЧЕИ. – 1890. – № 10; Ніженець А. М. На зламі двох світів : Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум / А. М. Ніженець. – Харків : Прапор, 1970. – С. 137 ; Пархоменко В. К истории образования на Украине / В. К. Пархоменко // КС. – 1905. – № 9. – С. 237, 238; 1905. – № 10. – С. 126–128 ; Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав / В. Н. Перетц. – К. : Тип. Имп. Ун-та, 1910 ; Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века / Н. И. Петров. – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1904. – С. 33, 35 ; Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20; № 24; 1888. – № 3 ; Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума / П. Солнцев. – Харьков : Унив. тип., 1881. – С. 41, 48, 51 ; Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году / Н. Стеллецкий // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 718–719, 728; Ч. 2. – С. 530, 633 ; Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгород-Северский / А. Страдомский // ЧЕИ. – 1876. – № 22; Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского / А. Страдомский // ЧЕИ. – 1866. – № 22; Сулоцкий А. Архиереи из сибирских уроженцев. Иоаникий Павлуцкий, епископ воронежский / А. Сулоцкий // Странник. – 1868. – Сент. – С. 107 ; Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / К. В. Суториус. – СПб., 2008. – 217 с.

Додаток В

Станове походження викладачів³

Колегіум	Походження викладача	Число викладачів	%
Переяславський колегіум	Із духовенства	21	80,8
	Із дворян/шляхти	2	7,7
	Із козаків	1	3,8
	Із міщан	2	7,7
	Разом	26	100,0
Харківський колегіум	Із духовенства	38	84,4
	Із дворян/шляхти	5	11,1
	Із козаків	2	4,5
	Разом	45	100,0
Чернігівський колегіум	Із духовенства	14	59,1
	Із дворян/шляхти	3	13,6
	Із козаків	2	9,1
	Із міщан	4	18,2
	Разом	23	100,0
Всі колегіуми	Із духовенства	73	77,7
	Із дворян/шляхти	10	10,6
	Із козаків	5	5,3
	Із міщан	6	6,4
	Разом	94	100,0

³Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток Д

Станове походження викладачів: динаміка змін⁴

Стан викладача	Кін. XVII ст., чол. (%)	П. чв. XVIII ст., чол. (%)	Др. чв. XVIII ст., чол. (%)	Гр. чв. XVIII ст., чол. (%)	Чт. чв. XVIII ст., чол. (%)	Поч. XIX ст., чол. (%)
Із духовенства	2 (14,3 %)	8 (8,9 %)	14 (9,9 %)	45 (31,7%)	63 (53,4 %)	30 (71,4%)
Із дворян/ шляхти	2 (14,3 %)	4 (4,4 %)	3 (2,1 %)	6 (4,2 %)	6 (5,1 %)	4 (9,5 %)
Із козаків	0 (0 %)	2 (2,3 %)	4 (2,8 %)	5 (3,5 %)	4 (3,4 %)	1 (2,4 %)
Із міщан	3 (21,4 %)	4 (4,4 %)	6 (4,2 %)	3 (2,1 %)	2 (1,7 %)	2 (4,8 %)
немає даних	7 (50,0 %)	72 (80,0 %)	115 (81 %)	83 (58,5%)	43 (36,4 %)	5 (11,9%)
Разом	14 (100 %)	90 (100 %)	142 (100 %)	142 (100 %)	118 (100 %)	42 (100 %)

⁴Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток Е

Діяльність, яка передувала викладанню у колегіумах⁵

Діяльність, яка передувала викладанню	Число викладачів	%
1 навчання	86	72,3
2 чернець монастиря в українській єпархії	14	11,8
3 викладач Києво-Могилянської академії	8	6,7
4 викладач у великоросійській семінарії	2	1,7
5 настоятель монастиря в українській єпархії	4	3,4
6 викладач Московської академії	1	0,8
7 чернець монастиря у великоросійській єпархії	1	0,8
8 інше (співак)	1	0,8
9 настоятель монастиря у великоросійській єпархії	2	1,7
	119	100,0

⁵Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток Ж

Діяльність, яка передувала викладанню у колегіумах: динаміка змін⁶

Діяльність, яка передувала викладанню	Кін. XVII ст., чол. (%)	П. чв. XVIII ст., чол. (%)	Др. чв. XVIII ст., чол. (%)	Тр. чв. XVIII ст., чол. (%)	Чт. чв. XVIII ст., чол. (%)	Поч. XIX ст., чол. (%)
1 навчання	2 (14,3 %)	13 (14,4%)	25 (17,6%)	54 (37,5%)	67 (56,8%)	35 (83,3%)
2 чернець монастиря в українській єпархії	3 (21,4 %)	9 (10,0%)	10 (7,0 %)	7 (4,9 %)	4 (3,4 %)	0 (0,0 %)
3 викладач Києво-Могилянської академії	2 (14,3 %)	3 (3,3 %)	5 (3,5 %)	5 (3,5 %)	4 (3,4 %)	2 (4,8 %)
4 викладач у великоросійській семінарії	0 (0,0 %)	1 (1,1 %)	2 (1,4 %)	1 (0,7 %)	1 (0,8 %)	0 (0,0 %)
5 настоятель монастиря в українській єпархії	3 (21,4 %)	3 (3,3 %)	3 (2,1 %)	1 (0,7 %)	1 (0,8 %)	1 (2,4 %)
6 викладач Московської академії	0 (0,0 %)	1 (1,1 %)	1 (0,7 %)	1 (0,7 %)	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)
7 чернець монастиря у великоросійській єпархії	0 (0,0 %)	1 (1,1 %)	1 (0,7 %)	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)
8 інше (співак)	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)	1 (0,7 %)	1 (0,7 %)	1 (0,8 %)	0 (0,0 %)
9 настоятель монастиря у великоросійській єпархії	0 (0,0 %)	0 (0,0 %)	1 (0,7 %)	2 (1,4 %)	2 (1,7 %)	1 (2,4 %)
немає даних	4 (28,6 %)	59 (65,6%)	93 (65,5%)	72 (50,0%)	38 (32,2%)	3 (7,1 %)
Разом	14 (100,0 %)	90 (100,0%)	142 (100,0%)	144 (100,0%)	118 (100,0%)	42 (100,0%)

⁶Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток 3

Місце навчання викладачів⁷

Місце викладання	Місце навчання	Число викладачів, чол.
Переяславський колегіум	Переяславський колегіум	2
	Києво-Могилянська академія	30
	Переяславський колегіум, Києво-Могилянська академія	9
	Новоросійська семінарія, Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	1
	немає даних	33
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Харківський колегіум	Харківський колегіум	33
	Катеринославська семінарія, Харківський колегіум	1
	Києво-Могилянська академія	16
	Києво-Могилянська академія, Львівська академія	1
	Києво-Могилянська академія, «німецький університет»	1
	Севська семінарія	2
	Харківський колегіум, Києво-Могилянська академія	8
	немає даних	39
Харківський колегіум, Чернігівський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Чернігівський колегіум	Чернігівський колегіум	7
	Києво-Могилянська академія	27
	Львівська Академія, Києво-Могилянська академія	2
	Переяславський колегіум, Києво-Могилянська академія	1
	Чернігівський колегіум, Києво-Могилянська академія	8
	немає даних	30
Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Чернігівський колегіум, Харківський колегіум	Києво-Могилянська академія	1

⁷Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток ИСтатус під час викладання у колегіумі⁸

Статус викладача	Число викладачів	%
чернець	114	48,9
біле духовенство	41	17,6
світська особа/особа, яка не мала духовного чину	78	33,5
Разом	233	100,0

⁸Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток К

Статус під час викладання у колегіумі: динаміка змін⁹

Статус викладача	Кін. XVII ст., чол. (%)	П. чв. XVIII ст., чол. (%)	Др. чв. XVIII ст., чол. (%)	Тр. чв. XVIII ст., чол. (%)	Чт. чв. XVIII ст., чол. (%)	Поч. XIX ст., чол. (%)
чернець	12 (100, %)	55 (70,5 %)	84 (65,6 %)	52 (41,3 %)	22 (21,4 %)	7 (18,0 %)
біле духовенство	0 (0,0 %)	9 (11,5 %)	19 (14,8 %)	28 (22,2 %)	26 (25,2 %)	8 (20,5 %)
світська особа/особа, яка не мала духовного чину	0 (0,0 %)	14 (18,0 %)	25 (19,6 %)	46 (36,5 %)	55 (53,4 %)	24 (61,5 %)
немає даних	1	4	9	12	11	1
Разом	13	82	137	138	114	40
Загальна кількість з визначеним статусом	12 (100, %)	78 (100, %)	128 (100, %)	126 (100, %)	103 (100, %)	39 (100, %)

⁹Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток Л

Діяльність (посада) викладачів колегіумів після залишення закладу¹⁰

Діяльність після викладання	Загальне число викладачів, чол.	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних, %
1 настоятель монастиря в українській єпархії	18	19,1
2 настоятель монастиря у великоросійській єпархії	13	13,8
3 чернець монастиря в українській єпархії	3	3,2
4 викладач Московської академії	7	7,4
5 викладач Олександрівської (Петербурзької) семінарії	4	4,3
6 священник в українській єпархії	16	17,0
7 чернець у великоросійській єпархії	4	4,3
8 викладач Києво-Могилянської академії	10	10,6
9 єпископ української єпархії	4	4,3
10 чиновник міністерства народної освіти	1	1,1
11 помер	8	8,5
12 студент Московського університету	1	1,1
13 викладач (домашній тощо)	2	2,1
14 викладач у великоросійській семінарії	2	2,1
15 священник у великоросійській єпархії	1	1,1
немає даних	161	
Разом	255	100

¹⁰Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток М

Діяльність (посада) викладачів колегіумів після залишення закладу:
динаміка змін¹¹

Діяльність після викладання	Кін. XVII ст., чол.	П. чв. XVIII ст., чол.	Др. чв. XVIII ст., чол.	Тр. чв. XVIII ст., чол.	Чт. чв. XVIII ст., чол.	Поч. XIX ст., чол.
1 настоятель монастиря в українській єпархії	3	11	14	10	3	0
2 настоятель монастиря у великоросійській єпархії	3	8	11	7	4	1
3 чернець монастиря в українській єпархії	0	0	2	2	2	1
4 викладач Московської академії	0	7	7	0	0	0
5 викладач Олександро-Невської (Петербурзької) семінарії	0	0	0	2	4	3
6 священик в українській єпархії	0	0	5	14	13	5
7 чернець монастиря у великоросійській єпархії	0	3	4	2	0	0
8 викладач Києво-Могилянської академії	1	5	5	7	5	4
9 єпископ української єпархії	2	2	2	2	2	1
10 чиновник міністерства народної освіти	0	0	0	0	1	1
11 помер	0	3	5	5	5	2
12 студент Московського університету	0	0	0	1	1	1
13 викладач (домашній тощо)	0	0	1	2	2	1
14 викладач у великоросійській семінарії	0	0	0	1	2	1
15 священик у великоросійській єпархії	0	0	0	1	1	1
немає даних	5	51	86	88	74	20

¹¹Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток НСередній вік викладачів¹²

Навчальний заклад	Середній вік викладача
Харківський колегіум	24
Переяславський колегіум	24
Чернігівський колегіум	34
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	28

¹²Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток ПСередня тривалість викладання у колегіумі¹³

Навчальний заклад	Середня тривалість викладання, роки
Переяславський колегіум	5
Харківський колегіум	7
Чернігівський колегіум	4
Чернігівський колегіум , Харківський колегіум	10
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	19

¹³Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток Р

Рівень освіти викладачів¹⁴

Курс, яким викладач завершив своє навчання	Загальне число викладачів, чол.	Число викладачів, %	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних, %
Богослов'я	94	36,9	95
Риторика	1	0,4	1
Філософія	4	1,6	4
немає даних	156	61,1	
Разом	255	100,0	100

¹⁴Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток С

Рівень освіти викладачів: динаміка змін¹⁵

Курс, яким викладач завершив своє навчання	Кін. XVII ст.	П. чв. XVIII ст.	Др. чв. XVIII ст.	Тр. чв. XVIII ст.	Чт. чв. XVIII ст.	Поч. XIX ст.
Богослов'я	0	9	13	25	54	6
Риторика	0	0	1	0	0	0
Філософія	0	0	0	0	1	0
немає даних	2	11	16	8	6	1
Разом	2	20	30	33	61	7

¹⁵Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

Додаток Т

«Національність» викладачів¹⁶

Етнонім	Число викладачів, чол.	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних, %
«великорос»	8	15,1
«грек»	2	3,8
«малорос»	42	79,2
«поляк»	1	1,9
Разом	53	100,0

¹⁶Додаток складено авторкою на підставі даних джерел, зазначених у додатку Б

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДАК України)

1. ЦДАК України

Ф. 51 Генеральна військова канцелярія. 1649–1764 рр.

оп. 3.

Спр. 8236. Присяга учеников Переяславского коллегіума, 1741 г., 12 арк.

2. ЦДАК України

Ф. 59, Київська губернська канцелярія. 1709–1781 рр.

оп. 1.

Спр. 1294. Доношения в Киевскую губернскую канцелярию, 1745 г., 39 арк.

3. ЦДАК України

Ф. 133 Чернігівський Борисоглібський мученицький чоловічий монастир. 1754–1786 рр.

оп. 1, т. 2.

Спр. 720. Дело об отдаче Ириной Комаровской своего двора в г. Чернигове в заставу училищной коллегии Черниговского кафедрального монастыря, 1773 г., 4 арк.

4. ЦДАК України

Ф. 133 Чернігівський Борисоглібський мученицький чоловічий монастир. 1754–1786 рр.

оп. 1, т. 2.

Спр. 723. «Квит» возного Черниговской сотни Степана Горелина о вводе префекта Черниговской духовной коллегии во владения именем Ирины Комаровской, 1773 р., 1 арк.

5. ЦДАК України

Ф. 133 Чернігівський Борисоглібський мученицький чоловічий монастир. 1754–1786 рр.

оп. 1, т. 2.

Спр. 724. Указ земского Черниговского суда о вводе префекта Черниговской духовной коллегии во владения имением Ирины Комаровской, 1773 р., 1 арк.

6. ЦДАК України

Ф. 133 Чернігівський Борисоглібський мученицький чоловічий монастир. 1754–1786 рр.

оп. 1, т. 2.

Спр. 725. Расписка казачки Ириной Комаровской об отдаче своего двора в г. Чернигове в заставу училищной коллегии Черниговского кафедрального монастыря, 1773 р., 1 арк.

7. ЦДАК України

Ф. 961 Переяславське духовне правління. 1749–1853 рр.

оп. 2.

Спр. 37. Доношения священников о высылке в Переяславское духовное правление ведомостей о детях священников и церковнослужителей, 1771 р., 3 арк.

8. ЦДАК України

Ф. 961 Переяславське духовне правління. 1749–1853 рр.

оп. 2.

Спр. 69. О высылке в Переяславское духовное правление ведомостей о детях священников и церковнослужителей, 1782 р., 22 арк.

9. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 206. О назначении учителей в Переяславскую духовную семинарию, 1753 г., 2 арк.

10. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 235. О высылке сведений в Переяславский полковой суд об ученике школы Григорие, умершим в результате драки с жителем с. Леплявы Я. Суржем, 1755 г., 9 арк.

11. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 271. Дело о зачислении выходца из Сербии Петра Иоаннова учеником Переяславской духовной семинарии, 1755 г., 1 арк.

12. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 331. О запрещении ученикам Переяславской духовной семинарии получать сан священника до окончания полного курса обучения, 1761 г., 32 арк.

13. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 369. Ведомости об учениках Переяславской духовной семинарии, 1761 г., 8 арк.

14. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 375. По доношению войскового канцеляриста Григория Гуртовича о нападении на дом и избиении его учениками Переяславской духовной семинарии, 1762 г., 6 арк.

15. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 478. Ведомости о школах и учениках Переяславской духовной семинарии, 1764 г., 3 арк.

16. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 537. Доношение священников и ведомости о степени грамотности среди детей священников и церковнослужителей церквей Переяславско-Бориспольской епархии, 1765 г., 11 арк.

17. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 538. Ведомости об учениках Переяславской духовной семинарии, 1765 г., 17 арк.

18. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 539. О высылке в консисторию сведений о личном составе кафедрального Переяславского монастыря и учениках Переяславской духовной семинарии, 1765 г., 30 арк.

19. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 581. О нападении студентов Переяславской духовной семинарии на дом подкоморного Золотоношского повета Искры Якова, 1766 г., 9 арк.

20. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 596. О присвоении сана и назначении священником в церковь м. Барышевки сына крестового протопопа Исаевича Михаила по окончании академии, 1767 г., 4 арк.

21. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 618. О выдаче аттестата об учебе в Переяславской духовной семинарии ученику Гошеку Ивану изъявившему желание поступать в Киевскую духовную академию, 1767 г., 3 арк.

22. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 641. Экстракт и ведомость об учениках, священниках и церковнослужителях Переяславской семинарии, 1768 г., 10 арк.

23. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 753. Ведомости об учениках Переяславской семинарии, 1770 г., 10 арк.

24. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 754. О назначении учителей в Переяславско-Бориспольскую епархию, 1770 г., 3 арк.

25. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 830. Прошение вдовы священника церкви с. Васютинец Иваницкой Евдокии о принятии сына в семинарию, 1771 г., 1 арк.

26. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

спр. 834. О выдаче аттестатов ученикам Переяславской семинарии, 1771 г., 10 арк.

27. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 836. Об учениках бежавших из семинарии, 1771 г., 8 арк.

28. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 837. О запрещении жителям Переяславско-Бориспольской епархии укрывать беглых семинаристов, 1771 г., 28 арк.

29. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 848. Ведомости об израсходованных на проезд в Москву денег и приобретении книг для Переяславской семинарии, 1771 г., 48 арк.

30. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 855. О запрещении нуждающимся ученикам Переяславской семинарии собирать пожертвования, 1771 г., 1 арк.

31. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1101. Ведомости об учениках Переяславской семинарии, 1775 г., 40 арк.

32. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1304. По прошению семинаристов об увольнении из семинарии для поступления на военную службу, 1778 г., 2 арк.

33. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1305. О выдаче жалования учителям семинарии, 1778 г., 2 арк.

34. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1395. О присвоении сана и назначении священников и церковнослужителей в церкви Переяславско-Бориспольской епархии, 1780 г., 34 арк.

35. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1402. Об увольнении сына священника церкви с. Згуровки Василия Пескорского в связи с назначением его священником Воронежскую протопопию Киевской епархии, 1780 г., 2 арк.

36. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1443. О выдаче аттестата Павлу Гашкевичу в связи с уходом на военную службу, 1780 г., 2 арк.

37. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1446. О порядке произнесения проповедей священниками, преподавателями и студентами Переяславской семинарии в Переяславском кафедральном соборе, 1780 г., 19 арк.

38. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1447. Прошение учителей Переяславской духовной семинарии о выдаче дополнительного жалованья на свечи, 1780 г., 2 арк.

39. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1709. Ведомости об учениках Переяславской духовной семинарии, 1784 г., 216 арк.

40. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1730. По прошению студентов об увольнении их из Переяславской духовной семинарии, 1784 г., 20 арк.

41. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1732. О разрешении сыновьям умерших священников, обучавшихся в Переяславской духовной семинарии получать часть церковных доходов, 1784 г., 8 арк.

42. ЦДАК України

Ф. 990 Переяславсько-бориспільська духовна консисторія. 1733–1789 рр.

оп. 1.

Спр. 1733. Прошение учителей Переяславской духовной семинарии о выплате им жалования, 1784 г., 4 арк.

43. ЦДАК України

Ф. 1672 Иванов Євген Михайлович. 1723–1929 рр.

оп. 1.

Спр. 137. О документах Харьковского коллегіума, 1901 г., 3 арк.

44. ЦДАК України

Ф. 1709 Харківське намісницьке правління. 1780–1796 рр.

оп. 2, т. 1.

Спр. 322. Списки учителей, учеников и казенных верей в Харьковских прибавочных классах, 1782 г., 51 акр.

45. ЦДАК України

Ф. 1709 Харківське намісницьке правління. 1780–1796 рр.

оп. 2, т. 1.

Спр. 1046. Рапорт директора Харьковского казенного училища о необходимости приобретения наглядных пособий и приборов по физике, 1787 г., 13 арк.

46. ЦДАК України

Ф. 1709 Харківське намісницьке правління. 1780–1796 рр.

оп. 2, т. 1.

Спр. 1488. Дело об открытии при Харьковском коллегиуме прибавочных классов французского и немецкого языков, геометрии и геодезии, 1790 г., 36 арк.

47. ЦДАК України

Ф. 1710 Слобідсько-Українська губернська канцелярія. 1765–1780 рр.

оп. 2.

Спр. 650. Дело об учреждении прибавочных классов при Харьковском коллегиуме, 1769 г., 44 арк.

48. ЦДАК України

Ф. 1710 Слобідсько-Українська губернська канцелярія. 1765–1780 рр.

оп. 2.

Спр. 699. Дело о споре за право рыбной ловли в Клочковском пруде между коллегиумским монастырём и обывателями г. Харькова, 1770 г., 21 арк.

49. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 49. Указ из консистории митрополита архимандриту и ректору о выборе сотником Лубенского полку Коченовским двух певчих из числа учеников для отправления ко двору, 1747 г., 2 арк.

50. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 58. Указ из консистории митрополита архимандриту и ректору о проставлении в абшитах учеников какого они были учения, 1749 г., 2 арк.

51. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 87. Указ из консистории митрополита архимандриту и ректору о проверке школьников курского ведомства по прилагаемому реестру, 1750 г., 2 арк.

52. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 100. Указы из консистории в Коллегиум, 1751 г., 10 арк.

53. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 108. Указ из консистории в Покровский училищный монастырь о мерах воздействия против беглых школьников, 1751 г., 2 арк.

54. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 129. Указ из консистории архимандриту и ректору об отсылке двух сыновей церковнослужителей рукоположиться в дьячки, 1 арк.

55. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 170. Копия указа из консистории о позволении изучать кроме языков и арифметику, 1754 г., 1 арк.

56. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 236. Указ из консистории ректору и извещение о получении в коллегииуме разрешения уволить Иваницкого и назначить учителем Гилевского, 1769 г., 2 арк.

57. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 249. Указ из консистории в Коллегиум об обязательном чтении учениками русских и латинских газет, 2 арк.

58. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 263. Указ из консистории в Коллегиум об обязательном знании правила русского писания, 1 арк.

59. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 365. Указы из Белгородской духовной консистории Харьковскому коллегииуму, 1789 г., 26 арк.

60. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 366. Указы из Белгородской консистории Харьковскому семинарскому правлению, 1791 г., 30 арк.

61. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 368. Указы из Белгородской консистории Харьковскому семинарскому правлению, 1793 г., 45 арк.

62. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 598. Черновик доношения училищного монастыря епископу о преподавателях коллегіума по предметах, 1751 г., 1 арк.

63. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський коллегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 654. Доношение из коллегіума в консисторию о побеге учеников с изменением реестра, 1765 г., 7 арк.

64. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський коллегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 662. Доношение ректора игумену с сообщением расписания прибавочных классов, 1769 г., 3 арк.

65. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський коллегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 665. Доношение ректора в консисторию с препровождением расписания, 1769 г., 4 арк.

66. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський коллегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 666. Доношение ректора в консисторию с препровождением расписания лекций, 1769 г., 4 арк.

67. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський коллегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 675. Доношение епископа Слободской Украины о перемене некоторых часов для преподавания учебных предметов, 1774 г., 2 арк.

68. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський коллегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 679. О посвящении в стихарь, 1 арк.

69. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 681. Доношение о жаловании учителей Харьковского коллегиума, 1774 г., 2 арк.

70. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 683. Доношение Харьковского коллегиума в контору о распределении суммы на одеяние учеников, 1777 г., 3 арк.

71. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 708. Доклад из семинарского правления епископу о несостоянии содержать на казенном счете учеников из-за дороговизны на продукты, 1792 г., 1 арк.

72. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1042. Доношение в консисторию из конторы коллегиума с просьбой разрешить уволить учителя Антоновича, 1773 г., 2 арк.

73. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1053. Дононшение пономаря Обломенского об увольнении его по болезни, 1774 г., 2 арк.

74. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1243. Об обучении студентом Харьковского коллегиума Момоновым детей помещика Венецкого, 1774 г., 1 арк.

75. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1246. Рапорта в Харьковский коллегиум о увольнении из школ духовных детей священнических и об определении их на места, 1779 г., 15 арк.

76. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1251. Рапорты учителей в коллегиумы о своих преподавательских действиях в школах коллегиума, 1783 г., 7 арк.

77. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1254. Рапорт от учителей епископу Белгородскому о прохождении занятий, 1788 г., 7 арк.

78. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1256. Извещение учителям Харьковской семинарии о приготовлении к празднику пасхи, 1791г., 2 арк.

79. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1265. Рапорты в Харьковское духовное правление от учителей о проведенных занятиях с учениками по разным предметам, 1799 г., 20 арк.

80. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1266. Рапорты учителей в семинарское правление о методах преподавания предметов, 1799 г., 8 арк.

81. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1276. Промеморія из Харьковского училищного монастыря в полковую канцелярию об избиении казаками студента и обвинении его в краже, 1748 г., 2 арк.

82. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1288. Промеморія из консистории епископа в Харьковский коллегиум о взыскании штрафа с родителей бежавших учеников, 1789 г., 1 арк.

83. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1295. Промеморія из консистории в Харьковский коллегиум о прощении вдовы дьячка Моисеева представитъ ее сыну место отца, 1752 г., 2 арк.

84. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1383. Промеморія из консистории епископа, Иософа в коллегиум о взятии подписки со священника Петра о том, что он привезет своих детей, 1760 г., 2 арк.

85. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1384. Промеморія из консистории в семинарию о том, что если дети дьячка обучаются в семинарии, то его освободитъ от штрафа, XVIII в., 2 арк.

86. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1477. Прошение учителей академии о выдаче им третного жалования, 1748 г., 1 арк.

87. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1478. Прошение учителей коллегіума о выдаче им жалования за сентябрьскую треть, 1749 г., 1 арк.

88. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1480. Прошение учителя пиитики об освобождении его от обязанностей казначея, 1750 г., 2 арк.

89. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1484. Прошение учителя еврейского и греческого языка о выдаче ему вознаграждения, 1753 г., 1 арк.

90. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1488. Прошение учителей о снабжении их хорошей пищей или выдаче жалования им на руки, 1753 г., 1 арк.

91. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1825. Орден от префекта Иеракса в Харьковское семинарское правление учителя о ведении строгости по отношению к ученикам, 1793 г., 6 арк.

92. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1829. Письмо помещицы Краснокутской ректору с приложением векселя в 110 рублей которые она жертвует, 1770 г., 1 арк.

93. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1832. Записка Ильинского ректору, 1771 г., 1 арк.

94. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1833. Записка Ильинского ректору, 1771 г., 1 арк.

95. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1834. Записка Ильинского с препровождением газет, 1771 г., 1 арк.

96. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1864. Епископ Белгородский пишет в семинарию, чтобы учителя были не пьющие и не имели плохого примера для учеников, 1798 г., 2 арк.

97. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1866. Константин Карпов посылает обещанные отцом деньги в семинарское правление на пользу наилучших воспитанников, 1799 г., 2 арк.

98. ЦДАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1870. Доклад вернувшегося из побега ученика Трофимия, 1750 г., 3 арк.

99. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1871. Допрос батрака попа Евстрахия увезшего по приказанию попа сына его из Харьковского коллегіума, 1750 г., 2 арк.

100. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1878. Показания бежавших учеников, 1759 г., 6 арк.

101. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1881. Допрос сына священника Максима где он находился во время отсутствия со школы, 1759 г., 1 арк.

102. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1885. Показания попа Григория о побеге сына его из школы, 1760 г., 1 арк.

103. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1889. Об определении на черную работу за побег ученика Стефана, 1760 г., 1 арк.

104. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1908. Показания ученика Иваницкого о пьянстве с переплетчиком и сотником, 1771 г., 1 арк.

105. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1909. Жалоба в колегію ученика Прокоповича на ученика Липецкого взявшего книги и не заплатившего деньги, 1771 г., 1 арк.

106. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1925. О принятии мер по отношению к инспектору за избиения ученика, 1793 г., 2 арк.

107. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1929. Черновик увольнительного билета ученика Харьковского училища школы грамматики Даниила, сына попа Василия из с. Липцы, 1736 г., 1 арк.

108. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1934. Аттестат Перевезева об окончании учебы в коллегииуме, 1784 г., 1 арк.

109. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1949. Сообщение из Слободско-украинской врачебной управы в Харьковское семинарское правление о желании семинариста заниматься на медико-хирургических курсах, 1799 г., 2 арк.

110. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1971. Аттестат ученику Флоринскому, 1770 г., 1 арк.

111. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 1974. Справка ученику Плясовскому от учителя в том, что он к учению не способен, 1771 г., 1 арк.

112. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2051. О хорошем поведении ученика Харьковской семинарии Михаила Качановского и о покупке грамматик латинского для обучения учеников, 1790 г., 2 арк.

113. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2090. Свидетельства учеников о болезнях и невозможности обучаться, 1784 г., 6 арк.

114. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2091. Свидетельства, выданные ученикам от учителей находящихся в болезнях, 1787 г., 7 арк.

115. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2093. Свидетельство о болезни детей священника Мирвицкого в Миропольском уезде, 1798 г., 1 арк.

116. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2097. Отрывок из ведомости учеников укрывающихся от учения, 1749 г., 6 арк.

117. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2098. Реєстр учеников, прибывших с января 1749 г. по февраль 1750 г. и кто в какой школе состоит, 1750 г., 2 арк.

118. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2099. Реєстр учеников бежавших и явившихся в коллегіум, 1750 г., 2 арк.

119. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2101. Ведомость сколько священнических детей Харьковского ведомства находятся в коллегіуме, 1757 г., 2 арк.

120. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2104. Каталог учеников, 1759 г., 33 арк.

121. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2124. Каталог учеников разных школ коллегіума, 1763 г., 39 арк.

122. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2127. Реєстр учеников 1763 г. на вакации и на праздники, за болезнью и для обучения домой отпущены и поныне не явились, 1764 г., 10 арк.

123. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2144. Книга сбора пожертвованных на построение каменного сиротского дома, 1770 г., 4 арк.

124. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2151. Каталог учеников латинской поэзии, 1777 г, 16 арк.

125. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2154. Реестр книг и вещей, забранных с собой учеником философии Петром Крижановским, 1773 г., 2 арк.

126. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2161. О распределении учителям преподаваемых предметов, 1774 г., 2 арк.

127. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2163. Реестр учеников сиропитательного дома на своем коште, 1774 г., 3 арк.

128. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2164. Реестр учеников сиропитательного дома на казенном коште с разных школ, 1774 г., 3 арк.

129. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2180. Школа поэзии, 1779 г., 9 арк.

130. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2182. Расписание проповедей по воскресным дням, 1782 г., 2 арк.

131. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2188. Расписание проповедей в праздничные и воскресные дни, 1783 г., 2 арк.

132. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2191. Ведомость на учителей Харьковского коллегіума, 1782 г., 6 арк.

133. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2193. Расписание проповедей в праздничные и воскресные дни, 1783 г., 3 арк.

134. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2194. Реестр о школах и учениках Белгородской епархии, 1783 г., 8 арк.

135. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2195. Ведомость об учителях Харьковского коллегіума, 1783 г., 6 арк.

136. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2202. Ведомость учителей Харьковского коллегіума, 1787 г., 8 арк.

137. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2271. Ведомость об учителях Харьковского коллегиума, XVIII в., 3 арк.

138. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2310. Перечисление чему учиться в нотном отделе, XVIII в., 1 арк.

139. ЦДІАК України

Ф. 1973 Харківський колегіум. 1729–1817 рр.

оп. 1.

Спр. 2347. Дело спорное по вопросу владения недвижимым имуществом между коллегиумом и помещиком Изюмской провинции Я. Даниловским, 1771 г., 21 арк.

140. ЦДІАК України

Ф. 2007 Харківське духовне правління. 1718–1799 рр.

оп. 1.

Спр. 24 Дело о присылке указов из домової канцелярии Белгородского епископа, о взыскании инструментов и фальшивых денег, о сборе денег с попов для коллегиума, 1726 г., 22 арк.

141. ЦДІАК України

Ф. 2007 Харківське духовне правління. 1718–1799 рр.

оп. 1.

Спр. 44. Записная книга на выданный хлеб в коллегиуме для прокормления учителей и учащихся, 1731 г., 2 арк.

142. ЦДІАК України

Ф. 2007 Харківське духовне правління. 1718–1799 рр.

оп. 1.

Спр. 121. Ведомость о присылке священниками разных церквей для Харьковского Покровского училищного монастыря хлеба, муки и других продуктов, 1735 г., 12 арк.

143. ЦДІАК України

Ф. 2007 Харківське духовне правління. 1718–1799 рр.

оп. 1.

Спр. 128. О высылке священно- и церковнослужительских детей в словяно-латинскую школу и о штрафовании отцов за укрывание и не отсылку детей, 1736 г., 3 арк.

144. ЦДІАК України

Ф. 2007 Харківське духовне правління. 1718–1799 рр.

оп. 1.

Спр. 417. Дело об учинении смотра в коллегииуме, о бегстве монахов из монастыря и др., 1752 г., 14 арк.

145. ЦДІАК України

Ф. 2007 Харківське духовне правління. 1718–1799 рр.

оп. 1.

Спр. 555. Дело о розыске бежавшего ученика коллегииума Нестора Яновича, 1760 г., 2 арк.

146. ЦДІАК України

Ф. 2007 Харківське духовне правління. 1718–1799 рр.

оп. 1.

Спр. 786. Указ из Святейшего Синода о высылке учеников из разных ведомств в Харьковский коллегииум, 1767 г., 16 арк.

147. ЦДІАК України

Ф. 2007 Харківське духовне правління. 1718–1799 рр.

оп. 1.

Спр. 1121. Книга расходная хлебных материалов Харьковского училищного монастыря, 1775 г., 39 арк.

148. ЦДІАК України

Ф. 2007 Харківське духовне правління. 1718–1799 рр.

оп. 1.

Спр. 2004. Об увольнении из духовного в светское звание священнического сына Ивана Антоновского, 1789 г., 5 арк.

149. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 79. Дело об отправке священнических детей в Белгородское училище, 1725 г., 8 арк.

150. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 80. Указ епископа о наказании священников, не отправивших своих детей в школу, 1725 г., 2 арк.

151. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 91. Указ епископа о принудительной отправке в школу детей церковнослужителей г. Змиева, 1725 г., 2 арк.

152. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 200. Указ белгородского епископа об открытии новой академии и сдаче детей для обучения людям всякого звания, 1726 г., 1 арк.

153. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 241. Указ белгородского епископа об отдаче детей церковнослужителей в славянолатинские школы, 3 арк.

154. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 363. Указ белгородского епископа об отдаче детей церковнослужителей в греческие и латинские школы, 1731 г., 11 арк.

155. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 463. Ведомость о количестве церковнослужителей и их детях, 1737 г., 5 арк.

156. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 474. Ведомость о количестве поповских детей в школах, 1739 г., 8 арк.

157. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 583. Дело о зачислении в штат учителя Макренского в Харьковский коллегиум, 1745 г., 7 арк.

158. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 600. Доношение о зачислении Романа Макренского на должность учителя в Харьковскую академию, 1743 г., 2 арк.

159. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 696. Дело о возвращении из Киевской Академии иеродьякона Карпенского в Харьковский коллегиум, 1747 г., 9 арк.

160. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 1.

Спр. 1112. Дело о назначении на должность священника с. Тростянца ученика Харьковского коллегиума Гнедича, 7 арк.

161. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 pp.

оп. 1, т. 1.

Спр. 1508. Дело об отправке шести учеников Харьковского коллегиума в Екатеринославское наместническое правление, 1788 г., 5 арк.

162. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 pp.

оп. 1, т. 1.

Спр. 1515. Дело об отправке пяти человек студентов Харьковского коллегиума в Астраханскую епархию, б.г., 5 арк.

163. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 pp.

оп. 1, т. 1.

Спр. 1838. Дело об отправке семинаристов Луценкова и Малькевского в г. Херсон на должность преподавателей, 1790 г., 5 арк.

164. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 pp.

оп. 1, т. 2.

Спр. 2545. Сообщение Харьковского духовного правления о предоставлении на просмотр проповедей, 1793 г., 2 арк.

165. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 pp.

оп. 1, т. 2.

Спр. 2560. Дело об увольнении из духовенства ученика Харьковской семинарии Петра Ярославского для поступления на гражданскую службу, 1793 г., 4 арк.

166. ЦДІАК України

Ф. 2009 Белгородська духовна консисторія. 1712–1855 рр.

оп. 1, т. 2.

Спр. 2710. Опись церковного имущества Харьковского Покровского училищного монастыря, 1793 г., 35 арк.

167. ЦДАК України

Ф. 2012 Слобідсько-Українська духовна консисторія. 1796–1833 рр.

оп. 1.

Спр. 432. По прошению студента Харьковского коллегиума философии Андриевского о зачислении за ним дьяконского места в слободе Бишкиной, 1800 г., 26 арк.

168. ЦДАК України

Ф. 2040 Міллер Дмитро Іванович. 1723–1913 рр.

оп. 1.

Спр. 99. Письма неизвестного [Цебрикова] к старинному приятелю, нач. XIX в., 72 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ)

169. ІР НБУВ

Ф. I Літературні матеріали

Спр. 175. Підручник Переяславського колегіуму. *Idea expraessa atque exposita*, 1747 р., 130 арк.

170. ІР НБУВ

Ф. I Літературні матеріали

Спр. 206. Підручник елоквенції, логіки і діалектики XVIII віку, 1708 р., 161 арк.

171. ІР НБУВ

Ф. I Літературні матеріали

Спр. 303. Риторской Сивиллы прововестия. *Драматическое произведение Черниговской архиепископской Максимовичевской коллегии*, 1706 г., 15 арк.

172. IP НБУВ

Ф. I Літературні матеріали

Спр. 3958. Сборник курсов диалектики, риторики и поэтики с многочисленными примерами. Латинский, славянский, польский языки, 1733-1737 г., 467 арк.

173. IP НБУВ

Ф. I Літературні матеріали

Спр. 6528. Поетика з Чернігівської духовної школи, 1750 р., 359 арк.

174. IP НБУВ

Ф. I Літературні матеріали

Спр. 47216. Очерк о Переяславкой, Полтавской семинарии, нач. XIX в., 40 арк.

175. IP НБУВ

Ф. I Літературні матеріали

Спр. 64348–64350. Реестр вещей, обучающегося в Чернигове Андрея Матвеевича, 1796 г., 4 арк.

176. IP НБУВ

Ф. 28 Историчний музей ім. Т. Г. Шевченка.

Спр. 846. Сборник упражнений (на латинском, польском и русском языке, составленный разными лицами), 1742 г., 320 арк.

177. IP НБУВ

Ф. 127 М. I. Лілеєв.

Спр. 151. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии, 1737 г., 30 арк.

178. IP НБУВ

Ф. 160 Колекція рукописів Київської духовної академії

Спр. 380. Слова, речи и письма протоиерея Киево-Софиевского собора Иоанна Леванды, нач. XIX в., 249 арк.

179. IP НБУВ

Ф. 160 Колекція рукописів Київської духовної академії

Спр. 575. Указы Синода епископу Черниговскому и указы епископа Илариона Рогалевского, 1737-1738 гг., 38 арк.

180. ІР НБУВ

Ф. 230 Андріївська церква в Києві. 1744–1919 рр.

Спр. 26. Дело о назначении учителя Черниговской училищной коллегии Кринецкого Павла священником Киево-Андреевской церкви, 1782 г., 4 арк.

181. ІР НБУВ

Ф. 232 Збірка рукописів Київської духовної консисторії

Спр. 330. Дело относительно общества священников Переяславской епархии представитъ своих детей для обучения в Переяславскую духовную семинарию, 1748 г., 13 арк.

182. ІР НБУВ

Ф. 232 Збірка рукописів Київської духовної консисторії

Спр. 611. Черниговская консистория. Разные заметки по истории культуры, нач. XIX в., 45 арк.

183. ІР НБУВ

Ф. 232 Збірка рукописів Київської духовної консисторії

Спр. 622. Дело по отношению Черниговской дикастерии о бывших учениках Черниговской семинарии, окончивших курс богословского обучения в Киевской духовной академии, 1803 г., 8 арк.

184. ІР НБУВ

Ф. 301 Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, колекція рукописів

Спр. 106 п. Liber objectionum contra theses theologicas, 1779 p., 176 арк.

185. ІР НБУВ

Ф. 301 Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, колекція рукописів.

Спр. 107 п. Сборник богословских речей перед возражениями, 1778 p., 241 арк.

186. ІР НБУВ

Ф. 301 Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, колекція рукописів.

Спр. 108 п. Сборник богословских речей, XVIII ст., 350 арк.

187. ІР НБУВ

Ф. 301 Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, колекція рукописів.

Спр. 197 п. Копии указов Синода и черниговских архиепископов, XVIII ст., 77 арк.

188. ІР НБУВ

Ф. 301 Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, колекція рукописів.

Спр. 304 п. Собрание проповедей и других сочинений, XVIII ст., 440 арк.

189. ІР НБУВ

Ф. 301 Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, колекція рукописів.

Спр. 661 п. Сборник русско-латинских упражнений ученика Харьковского коллегіума Ивана Ушивского, 1738-1743 гг., 213 арк.

190. ІР НБУВ

Ф. 301 Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, колекція рукописів.

Спр. 661 л. Документы баришевской протопопии, XVIII ст., 330 арк.

191. ІР НБУВ

Ф. 301 Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, колекція рукописів.

Спр. 655 л. Документы по истории Черниговского края, XVI-XVIII ст., 88 арк.

192. ІР НБУВ

Ф. 305 Київська духовна семінарія (зібрання рукописних книг бібліотеки)

Спр. 259. Латинская пиитика и риторика, 1730 р., 175 арк.

193. ІР НБУВ

Ф. 305 Київська духовна семінарія (зібрання рукописних книг бібліотеки)

Спр. 262. Compendium. Риторического содержания рукопись, 1738 р., 379 арк.

194. ІР НБУВ

Ф. 306 Києво-Печерська лавра (зібрання рукописних книг бібліотеки)

Спр. 122 п 69, 593 арк.

195. ІР НБУВ

Ф. 306 Києво-Печерська лавра (зібрання рукописних книг бібліотеки)

Спр. 174 п 5. Theologia orthodoxa, 1729 р., 131 арк.

196. ІР НБУВ

Ф. 306 Києво-Печерська лавра (зібрання рукописних книг бібліотеки)

Спр. 319 п 123. Liber artis oratoriae, 1728 р., 147 арк.

197. ІР НБУВ

Ф. 306 Києво-Печерська лавра (зібрання рукописних книг бібліотеки)

Спр. 323 п 100. Риторика Харьковского коллегіума, 1737 г., 207 арк.

198. ІР НБУВ

Ф. 306 Києво-Печерська лавра (зібрання рукописних книг бібліотеки)

Спр. 511 п 1714. Hortulus..., Черниговская коллегія, 1728 р., 308 арк.

199. ІР НБУВ

Ф. 310 Бібліотека Історико-філологічного інститута князя Безбородка

Спр. 55. Кормчая книга, XVIII ст., 160 арк.

200. ІР НБУВ

Ф. 312 Києво-Софійський собор (зібрання рукописних книг)

Спр. 636 / 411. Philosophia, 1749 р., 143 арк.

201. ІР НБУВ

Ф. 312 Києво-Софійський собор (зібрання рукописних книг)

Спр. 679 / 467. Reginae hortus eloquentiae, 1717 р., 183 арк.

202. ІР НБУВ

Ф. 312 Києво-Софійський собор (зібрання рукописних книг)

Спр. 683 / 470. Rhetorica, 1724 р., 129 арк.

203. ІР НБУВ

Ф. 312 Києво-Софійський собор (зібрання рукописних книг)

Спр. 684 / 484. Риторика с диалектикой, 1726 р., 112 арк.

204. ІР НБУВ

Ф. 312 Києво-Софійський собор (зібрання рукописних книг)

Спр. 685 / 478. Риторический сборник, 1728 р., 258 арк.

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури

ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України (далі – ВР ІЛ)

205. ВР ІЛ

Ф. 20 Рукописи давні

Спр. 13. Частные записки и письма Лаврентия Кордета, 1770-ті рр., 345 арк.

206. ВР ІЛ

Ф. 37 Д. І. Багалій

Спр. 360. Сборник, XVIII ст., 120 арк.

Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.)

207. Держархів Харківської обл.

Ф. 40 Харківська духовна консисторія. 1749–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 217. О предоставлении ежегодных ведомостей об учителях и учениках Харьковского коллегиума, 1801 г., 100 арк.

208. Держархів Харківської обл.

Ф. 40 Харківська духовна консисторія. 1749–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 404. Об отправлении по силе указа Синода из Харьковского коллегиума в Киевскую Академию двух учеников риторики Орнатовского и Стефана Подзорского для усовершенствования в науках, 1801 г., 7 арк.

209. Держархів Харківської обл.

Ф. 40 Харківська духовна консисторія. 1749–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 654. Ведомость о находящихся в Харьковском коллегиуме учителях, 1801 р., 101 арк.

210. Держархів Харківської обл.

Ф. 40 Харківська духовна консисторія. 1749–1918 рр.

оп. 2.

Спр. 571. О поворованных вещах и деньгах старохарьковского монастыря у иеромонаха Иустина учеником Харьковского коллегиума Котляревским, 1802 р., 8 арк.

211. Держархів Харківської обл.

Ф. 40 Харківська духовна консисторія. 1749–1918 рр.

оп. 5.

Спр. 321. Об увольнении из Харьковского коллегиума студента философии Мокляковского за самовольные отлучки из духовного в светское звание, 1805 р., 30 арк.

Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області)

212. Держархів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. 1718–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 941. Сведения об учениках Черниговской славяно-латинской школы и средствах на их содержания, 1768 г., 46 арк.

213. Держархів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. 1718–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1065. Дело по прошению сына священника Хотминского об увольнении его из Черниговского коллегиума по причине поступления на учебу в Московский медико-хирургический госпиталь, 1774 г., 5 арк.

214. Держархів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. 1718–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1067. О командировании учеников Черниговского коллегиума на учебу в Московский генеральный госпиталь, 1774 г., 8 арк.

215. Держархів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. 1718–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1230. Об отказе учителю риторики Вербицкому в утверждении его священником Суходольской церкви, 1780 г., 8 арк.

216. Держархів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. 1718–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1253. Заявления учащихся Черниговской училищной коллегии об увольнении, сведения об учащихся коллегиума отдела философии за 1781 г. и др., 1780-1781 гг., 122 арк.

217. Держархів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. 1718–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1293. Дело о выдаче сыну сотенного хоружего Рогозинского аттестата об учебе в Черниговской коллегии, 1783 г., 2 арк.

218. Держархів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. 1718–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1368. По доношению студентов риторического класса о принятии их в семинарию на казенное содержание, 1785 г., 13 арк.

219. Держархів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. 1718–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1442. Сведения о церковных служителях и их детях, 1788 г., 55 арк.

220. Держархів Чернігівської області

Ф. 679 Чернігівська духовна консисторія. 1718–1919 рр.

оп. 4.

Спр. 537. Дело о наказании студента Кизмовского Петра учителем Черниговской семинарии, 1798 г., 4 арк.

221. Держархів Чернігівської області

Ф. 682, Чернігівська духовна семінарія. 1796–1884 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Сборник документов. Сведения о школах и учениках священническо-причетных детях Новгородско-Северской семинарии, 1787-1799 гг., 394 арк.

222. Держархів Чернігівської області

Ф. 1781 Колекція рукописних книг, стародруків і раритетів, м. Чернігів 1630–1911 рр.

оп. 1.

Спр. 9. Рукопись трактата на латинском языке, 1740-1743 гг., 234 арк.

**Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів
Центральної наукової бібліотеки Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна (далі – ВР ЦНБ ХНУ)**

223. ВР ЦНБ ХНУ

Зібр. рукописів

Спр. 177/с 136. Рукописная записная книжка студента богословия Харьковского коллегиума Г. Булгакова, 1804 г., 340 арк.

224. ВР ЦНБ ХНУ

Зібр. рукописів

Спр. 182/с 141. Письма и отношения по делам Харьковского коллегиума с 1796 по 1806 гг. подлинныя и в копиях за подписью кн. Голицына А. М. – попечителя Харьковского коллегиума, 91 арк.

225. ВР ЦНБ ХНУ

Зібр. рукописів

Спр. 682-р 1336/с. Сборник речей, од, стихотворений в честь Епископа Слободско-Украинского и Харьковского Христофора Сулимы, произнесенных и составленных различными лицами в период 1800-1812, 430 арк.

226. ВР ЦНБ ХНУ

Зібр. рукописів

Спр. 1470/с, ч. 1. Родословная дворянства книга Харьковского наместничества, XIX ст., 220 арк.

227. ВР ЦНБ ХНУ

Зібр. рукописів

Спр. 1817/с 895. Реєстр книг, бібліотеки Харківського колегіуму, 1753 р., 99 арк.

Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (далі – РГИА)

228. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 6.

Д. 400. По доношению епископа Белгородского и Обоянского, 1726 г., 16 л.

229. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 8.

Д. 223. По высочайшему указу из Верховного Тайного Совета о доставлении в оный ведомостей о числе школ и учеников в епархиях со времени учреждения Св. Синода и об источниках их содержания, 1727-1729 гг., 221 л.

230. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 10.

Д. 39. По доношению преосвященного епископа Белгородского и Обоянского о присовокуплении к Славянско-латинским Харьковским школам впускать стоящей церкви оградой и о учинении в том месте монастыря и о произведении ректора в Харьковском Преображенского монастыря в архимандрита, 1729 г., 12 л.

231. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 12.

Д. 247. По доношению Белгородской архиерейской канцелярии, о кончине Белгородского и Обоянского епископа Епифания, 1733 г., 182 л.

232. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 14.

Д. 396. Выписка из материалов ревизии Белгородской епархии по духовным делам, 1733 г., 56 л.

233. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 14.

Д. 397. Выписка из материалов ревизии Белгородского епархии по духовным делам, 1733 г., 328 л.

234. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 15.

Д. 486. О бывшем в расколе крестьянском сыне Анфиногене Тигровском, 1734 г., 10 л.

235. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 16.

Д. 321. По прошению игумена Харьковского Покровского монастыря и училищного ректора Митрофана Слотвинского для челобитья о даче окружной грамоты на училищные грунты, 1735-1736 гг., 17 л.

236. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 18.

Д. 32. По определению Синода о доставлении ведомостей о всех школах, учрежденных по силе Духовного Регламента (т. 1, 3, 5), 1737 г.

237. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 19.

Д. 275. По определению Синода о доставлении сведений о количестве в епархиях церквей, священнослужителей и детей их, 1738 г., 586 л.

238. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 19.

Д. 378. По донесению ректора славяногреколатинской академии, архимандрита Спасского монастыря Митрофана, 1738 г., 151 л.

239. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 19.

Д. 416. По донесениям Московской синодальной канцелярии, о приводе к присяге иеромонахов Антония и Кирилла и иеродьякона Платона, 1738 г., 18 л.

240. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 20.

Д. 251. По донесению студента Харьковской академии Евстафия Могилянского, об определении его священником в Москву, 1740 г., 10 л.

241. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 22.

Д. 175. По словесному предложению новгородского архиепископа Амвросия об отпуске иеромонаха Киево Пустынского Николаевского монастыря Виктора Любенецкого по прежнему в тот монастырь, 1742 г., 10 л.

242. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 22.

Д. 473. По прошению уволенного священника Черниговской епархии Лукиана Каменецкого об определении его в той же церкви, 1747 г., 12 л. ;

243. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 23.

Д. 804. По доношению архиепископа Белгородского Петра, о назначении в Харьковский коллегиум учителя, 1748 г., 20 л.

244. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 23.

Д. 841. По доношению архимандрита и ректора Московской академии Кирилла Флоринского об учителях академии, 1743 г., 10 л.

245. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 23.

Д. 905. По доношению митрополита Белгородского Антония, о назначении ректора в Харьковский коллегиум, 1744 г., 25 л.

246. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 25.

Д. 249. О назначении учителя риторики Московской академии Гедсона Антоновского архимандритом Харьковского Покровского монастыря, 1744 г., 11 л.

247. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 25.

Д. 307. О передаче из Троице-Сергиевского монастыря в Харьковский монастырь панагии, 1744 г., 8 л.

248. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 28.

Д. 111. По доношению учителя богословия Харьковского коллегиума иероманаха Амвросия Попеля об учинении ему за преподавание в том коллегиуме учения, по его требованию – удовольствия, 1747 г., 7 л.

249. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 33.

Д. 137. По доношению преосвященного Иоасафа, епископа Белгородского о поношении его Преосвященства непристойными словами архимандритом Курского Знаменского монастыря Иоасафом Рудзинским, 1755 г., 22 л.

250. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 33.

Д. 161. По требованию коллегией иностранных дел известий о сербянине Петре Роденкове, который просит паспорт в коллегии для отъезда в его отчество, 1752 г., 10 л.

251. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 48.

Д. 430. По донесению Белгородского епископа Порфирия о жаловании учителям и по Сенатскому ведению о новоприбавленных классах, 1769 г., 176 л.

252. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 57.

Д. 294. По донесению братьев умершего епископа Переяславского Иова, префекта Переяславской семинарии Петра и учителя Петра Базилевича, об отдаче им имения, 1776 г., 43 л.

253. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 58.

Д. 410. По сенатскому Ведению о созыве конференции Сената, Синода и Военной коллегии по вопросам об укомплектовании наместничеств приказными служителями из церковников, вольных и семинаристов, 1784 г., 214 л.

254. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 62.

Д. 476. По рапорту Переяславского епископа Иллариона о введении им в Переяславскую семинарию богословского учения, 1781 г., 4 л.

255. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 63.

Д. 486. По донесению Переяславского епископа Илариона о дозволении израсходовать 1 тыс. руб. из кошелькового сбора, учрежденного по указу Синода, на ремонт Переяславской семинарии и на постройку бурсацкого дома, 1785 г., 38 л.

256. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 65.

Д. 272. По именному указу о назначении преподавателей греческого языка в различные епархии, 1784 г., 161 л.

257. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 66.

Д. 154. По рассуждению Синода о присылке известий всем архиереям о находящихся в их епархиях семинариях, 1785 г., 138 л.

258. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 66.

Д. 208. По доношению новгород-северского епископа Илариона о разрешении ему взять двух или трех учителей из семинарии для преподавания, 1785 г., 26 л.

259. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 67.

Д. 472. По донесению медицинской коллегии о предписании епархиях, в которых имеются юноши достигшие риторического, философского и богословского звания, разрешения поступать в Московский, Санкт-Петербургский, Крондштаский госпиталь, в качестве лекарского ученика, 1786 г., 104 л.

260. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 67.

Д. 572. По доношению епископа Белгородского Аггея о смерти архимандрита Курского Знаменского монастыря Лаврентея с приложениями описи, 1786 г., 20 л.

261. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 71.

Д. 418. Ведомость об учителях и учениках духовных заведений, 1790 г, 252 л.

262. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 72.

Д. 417. По донесению Белгородского епископа Феокиста об отпуске из хранящейся в Киевской дикастерии суммы 1470 руб. на перестройку дома для казенных учеников, 1793 г., 18 л.

263. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 74.

Д. 97. Наряд бумаг об училищах и семинариях со сведениями о учащихся и учителях в разных епархиях, 1793 г., 907 л.

264. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 74.

Д. 255. По донесению Белгородского епископа Феоктиста об отпуске из хранящейся в Киевской дикастерии суммы 1500 руб. на перестройку Харьковской семинарии, 1794 г., 11 л.

265. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 74.

Д. 579. Ведомость об учениках Черниговской семинарии, 1793 г., 67 л.

266. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 78.

Д. 970. Ведомости по Харьковской семинарии, 1797 г., 110 л.

267. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 78.

Д. 983. Ведомость по Черниговской семинарии, 1798 г., 136 л.

268. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 78.

Д. 984. Ведомость по Переяславской семинарии, 1798 г., 148 л.

269. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 84.

Д. 402. По доношению Виктора, архиепископа Черниговского о увольнении семинарии ректора и богословия учителя архимандрита Павла, 1803 г., 42 л.

270. РГИА

Ф. 796 Канцелярия Синода. 1721–1918 гг.

оп. 89.

Д. 860. О вызове с Санкт-Петербургской Духовной академии выдающихся по способностям учителей семинарий, 1808 г., 20 л.

271. РГИА

Ф. 802 Учебный комитет при Синоде. 1808–1918 гг.

оп. 1.

Д. 106. По рапорту епископа Христофора о ведомостях об учителях и учениках Харьковского коллегиума, 1808 г., 90 л.

272. РГИА

Ф. 802 Учебный комитет при Синоде. 1808–1918 гг.

оп. 1.

Д. 277. Ведомость об учителях и учениках Харьковского коллегиума, 1809 г., 82 л.

273. РГИА

Ф. 802 Учебный комитет при Синоде. 1808–1918 гг.

оп. 1.

д. 443. Ведомости об учащих и наставниках Харьковского коллегиума, 1810 г., 92 л.

274. РГИА

Ф. 802 Учебный комитет при Синоде. 1808–1918 гг.

оп. 1.

Д. 1790. По предложению тайного советника кн. Голицына о высочайшей Его Императорским Величеством видеть в новом устройстве третий учебный округ, 1816 г., 194 л.

275. РГИА

Ф. 802 Учебный комитет при Синоде. 1808–1918 гг.

оп. 1.

Д. 1922. По доношениям архиереев с конспектами и сочинениями учителей семинарий Киевского округа, 1817 г., 226 л.

276. РГИА

Ф. 835 Строительные планы и фотографии Синода, коллекция (XVI – нач. XX в.)

оп. 1.

Д. 981. Харьковский Духовный коллегиум, 1839-1842 гг., 22 л.

277. РГИА

Ф. 835 Строительные планы и фотографии Синода, коллекция (XVI – нач. XX в.)

оп. 1.

Д. 984. Харьковская Духовная семинария, 1840-1850 гг., 7 л.

**Российский государственный архив
древних актов, г. Москва (далі – РГАДА)**

278. РГАДА

Ф. 16 Внутреннее управление.

оп. 1.

Д. 1000. Донесения губернатора В. Черткова о губерниях Харьковской и Воронежской, 1766 г., 322 л.

279. РГАДА

Ф. 17 Госархив, коллекция «Наука, литература и искусство».

оп. 1.

Д. 56. Условия домашнего учителя Жана Серрати, заключенные им с князем А. М. Голицыным, 1745-1749 гг., 6 л.

280. РГАДА

Ф. 18, Духовное ведомство.

оп. 1.

Д. 216. О студентах духовной академии Д. Семенове и др. посланных для изучения богословия в Геттинген, 1766-1773 гг., 10 л.

281. РГАДА

Ф. 18, Духовное ведомство.

оп. 1.

Д. 220. Об устройстве Киево-Братского духовного училища, 1766 г., 20 л.

282. РГАДА

Ф. 18, Духовное ведомство.

оп. 1.

Д. 320. Благодарственное письмо к императрице Екатерине II Харьковского протоиерея А. Прокоповича, 1795 г., 2 л.

Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (далі – ГАРФ)

283. ГАРФ

Ф. 1463 Коллекция отдельных документов личного происхождения. 1648–1848 гг.

оп. 2.

Д. 378. Мемуары протоиерея Т. И. Буткевича, XIX ст., 346 л.

Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук, г. Санкт-Петербург (далі – НИА СПбИИ РАН)

284. НИА СПбИИ РАН

Колл. 238 Коллекция Н. П. Лихачева

оп. 2, картон 71.

Д. 140. Две грамоты епископа черниговского Иродиона почепскому протопопу и всем жителям, 1723 г., 4 л.

Государственный архив Белгородской области Российской Федерации (далі – Госархив Белгородской обл.)

285. Госархив Белгородской обл.

Ф. 127 Белгородская духовная консистория. 1742–1840 гг.

оп. 1.

Д. 2. Белгородская духовная консистория, 1742-1840 гг., 24 л.

Государственный архив Курской области Российской Федерации (далі – Госархив Курской обл.)

286. Госархив Курской обл.

Ф. 186 Знаменский Богородицкий мужской монастырь. 1711–1917 гг.
оп. 1.

Д. 33. Указы Белгородской духовной консистории, 1763 г., 365 л.

287. Госархив Курской обл.

Ф. 186 Знаменский Богородицкий мужской монастырь. 1711–1917 гг.
оп. 1.

Д. 39. Указы епископа Белгородского и Обоянского, 1770 г., 392 л.

Государственный исторический музей, г. Москва.

Отдел письменных источников (далі – ОПИ ГИМ)

288. ОПИ ГИМ

Ф. 310 Материалы по истории народного просвещения в России.
1750–1964 гг.

Д. 72. Школьные упражнения учеников Харьковского коллегиума, 1750-
1753 гг., 22 л.

Государственный исторический музей, г. Москва.

Отдел рукописей (далі – ОР ГИМ)

289. ОР ГИМ

Собр. Синодальное

Д. 295. Тита Ливия история. Ч. 1, 1710 г., 458 л.

290. ОР ГИМ

Собр. Синодальное

Д. 296. Тита Ливия история. Ч. 2, 1710 г., 460 л.

291. ОР ГИМ

Собр. Синодальное

Д. 297. Тита Ливия история. Ч. 3, 1710 г., 483 л.

292. ОР ГИМ

Собр. Синодальное

Д. 298. Тита Ливия история. Ч. 4, 1710 г., 473 л.

293. ОР ГИМ

Собр. Синодальное

Д. 299. Указатель ко всем книгам, 1710 г., 407 л.

294. ОР ГИМ

Собр. Чертков

Д. 5 – 4°. Житие графа Боневала, XVIII в., 206 л.

295. ОР ГИМ

Собр. Чертков

Д. 182 – 4°. Достойный дворянин, XVIII в., 24 л.

296. ОР ГИМ

Собр. Чертков

Д. 183 – 4°. Краткое описание жизни Фридерика Августа, короля Польского и курфюрста Саксонского, XVIII в., 47 л.

Научно-исследовательский отдел рукописей

Российской государственной библиотеки, г. Москва (далі – ОР РГБ)

297. ОР РГБ

Ф. 152 Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича

Д. 126. Лекции по риторике, читанные в Переяславской коллегии в 1739-1740 учебном году Стефаном Джевецким, 105 л.

298. ОР РГБ

Ф. 152 Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича

Д. 127. Сборник учебный по латинской поэтике, риторике, синтаксису, 1742-1743 гг., 189 л.

299. ОР РГБ

Ф. 152 Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича

Д. 131. Курс философии, составленный из логики или диалектики, метафизики и физики, читанный в 1749-1751 гг. в Черниговской академии Сильвестром Новопольским, 1749-1751 гг., 840 л.

300. ОР РГБ

Ф. 32 Бецкий И. Е., картон. 16

Д. 31. Голицын, кн. Александр Михайлович. Письма к Андрею Семеновичу Прокоповичу. 1798-1805 гг., 36 л.

301. ОР РГБ

Ф. 32 Бецкий И. Е., картон. 16

Д. 33. Голицын, кн. Александр Николаевич письмо к Прокоповичу, 1820 г., 2 л.

302. ОР РГБ

Ф. 32 Бецкий И. Е., картон. 16

Д. 34. Хвостов, гр. Дмитрий Иванович. 2 письма писанные, с подписью автора. К Прокоповичу, 1811, 1813 г., 4 л.

**Отдел рукописей Российской национальной
библиотеки, г. Санкт-Петербург (далі – ОР РНБ)**

303. ОР РНБ

Ф. 36 Арсений Могиланский

Д. 1. Переписка с Григорием Андреевичем Полетикой о высылке книг для него самого и для Киевской духовной академии, 1759-1765 гг., 120 л.

304. ОР РНБ

Ф. 359 Колобов Н. А.

Д. 51. Лаврентий Кордет. Темы и конспекты его проповедей, 1780 г., 88 л.

305. ОР РНБ

Ф. 522 Новгородская духовная семинария.

Д. 43. Рукопись с двумя частями философского курса Харьковского коллегиума, 1727-1729 гг., 372 л.

Опубліковані джерела

306. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721-1795). Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 1. / со введением и примечаниями Н. И. Петрова. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904. – 464 с.

307. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721-1795). Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 2. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1904. – 508 с.

- 308.** Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Т. III. Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1906. – 574 с.
- 309.** Аничков Д. С. Теоретическая и практическая арифметика : в пользу и употребление юношества / Д. С. Аничков. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1764. – 271 с.
- 310.** [Антоновский С. И.] Арифметика, приспособленная к понятию юношества, начинающего обучаться сей науке, с обстоятельным объяснением правил и с удобопонятными доказательствами труднейших арифметических решений, собранная у. С. А...м. Ч. 1–2 / [С. И. Антоновский]. – Х. : Тип. ун-та, 1811. – 6, 80, 98 с.
- 311.** Апостол П. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / П. Апостол // КС. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – С. 100–155.
- 312.** Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. Ч. 1, т. V. Акты, относящиеся к делу о подчинении киевской митрополии московскому патриархату (1620–1694). – К. : Губ. тип., 1873. – 488 с.
- 313.** Афанасий (Топольский). Слово в день пренесения мощей ... кн. Александра Невского / Афанасий (Топольский). – М. : Синод. тип., 1742. – 9 л.
- 314.** Афанасий (Топольский). Слово в неделю седьмую по Пасхе / Афанасий (Топольский). – М. : Синод. тип., 1742. – 10 л.
- 315.** Байбаков А. Правила пиитическия : В пользу юношества, обучающагося в Московской славено-греко-латинской академии, в Заиконоспаском монастыре / А. Байбаков. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, [1774]. – 40 с.
- 316.** Бантыш-Каменский Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Губ. тип., 1810. – 192 с.
- 317.** Барсов А. А. Краткия правила российской грамматики, собранныя из разных российских грамматик в пользу обучающагося юношества в гимназиях Императорскаго Московскаго университета / А. А. Барсов. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1773. – 103 с.

- 318.** Боссюэ Ж. Б. Иакова Бенигна Боссюэта Разговор о всеобщей истории. Т. 1–3. / Ж. Б. Боссюэ ; с франц. на рос. язык перевел капитан В. Наумов. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1761–1789. – [Т. 1]. Ч. 1. – 1761. – [12], 114, [1] с. ; [Т. 1]. Ч. 2. – 1762. – [2], 182, [1] с. ; [Т. 1]. Ч. 3. – 1762. – [2], 86, [1] с. ; [Т. 2.]. Ч. 4 : От 800 года лета Христова до 1688 года. – СПб. : Тип. Морского м-ва, 1779. – [2], 444 с. ; Т. 3 : От 1688 по июль 1721 года. – СПб., 1789. – [2], 443 с.
- 319.** Бруккер И. Сокращенная история философии от начала мира до нынешних времен, которую с франц. языка перевел с[тудент] В. Колокольников / И. Бруккер. – М. : Тип. И. Лопухина, 1785. – 442 с.
- 320.** Булич Н. Из первых лет Казанского университета (1805–1819). Ч. 1. / Н. Булич. – СПб. : Тип. И.Н. Скороходова, 1904. – 512 с.
- 321.** Варениус Б. География генеральная : Небесный и земноводный круги купно с их свойства и действа в трех книгах описующая : переведена с латинск. языка на российский и напечатана в Москве повелением царского пресветлаго величества / Бернгард Варениус. – [М. : Синод. тип.], 1718. – 647 с.
- 322.** Варлаам (Лящевский). Греческая грамматика : в которой синтаксис, также различные греческие диалекты и просодия из разных древних писателей выбранными правилами и примерами объяснены / пер. с лат. яз. В. Петровым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1788. – 488 с.
- 323.** Винский Г. С. Мое время. Записки / Г. С. Винский. – СПб. : Огни, 1914. – 159 с.
- 324.** Вольф Х. Волфианская Экспериментальная физика, с нем. языка на латинском сокращенная, с которого на рос. язык перевел М. Ломоносов / Х. Вольф. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1746. – 170 с.
- 325.** Вольф Х. Волфианская Теоретическая физика с нем. подлинника на лат. языке сокращенная, переведена на рос. язык Имп. Академии наук переводчиком Б. Волковым / Х. Вольф. – СПб. : [Тип. Акад. наук], 1760. – 211 с.
- 326.** Гедеон (Антонский). Слово в день Сретения Владимирской иконы Богоматери / Гедеон (Антонский). – М. : Синод. тип., 1744. – 16 л.

- 327.** Гедеон (Антонский). Слово в неделю двадесять первую по Сошествии Св. Духа / Гедеон (Антонский). – М. : Синод. тип., 1742. – 12 л.
- 328.** Гедеон (Криновский). Собрание разных поучительных слов. Ч. 1–2. – М. : Синодальная тип., 1760. – 1134 с.
- 329.** Геллерт Х. Ф. Рассуждения, извлеченные из сочинений Геллерта / Х. Ф. Геллерт ; [пер. с нем. в Харьк. коллегиуме]. – Х. : Унив. тип., 1807. – 71 с.
- 330.** Геснер И. М. Полной латинской Геснеров лексикон с российским переводом с прибавлением к нему греческих слов и российского реестра испр. и умнож. Моск. университета проф. философии Д. Синьковским. Ч. 1–3. – М. : Унив. тип., 1796–1798. – Ч. 1. – 1796. – 1294 стб. ; Ч. 2. – 1796. – 1295–3878 стб. ; Ч. 3. – 1798. – 448 стб.
- 331.** Гельтергоф Ф. Немецкая граматика, в которой не токмо все части речи или произведение слов, но и синтаксис или сочинение слов, оба надлежащими примерами объяснены : в пользу российского юношества издана учителем немецкаго языка в Московском имп. Университете / Ф. Гельтергоф. – М. : Тип. Ун-та, 1784. – 360 с.
- 332.** [Горленко В. П.] Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 г. / [В. П. Горленко] // КС. – 1888. – № 10. – С. 23–26. – Подпись: В. Г.
- 333.** Греч И. М. Готшедова Немецкая граматика, сочиненная в пользу и употребление благороднаго юношества при Сухопутном шляхетном кадетском корпусе / И. М. Греч. – [СПб.] : Печ. в тип. Корпуса, 1760. – 394 с.
- 334.** Греческие музы в малорусском изображении // КС. – 1884. – № 4. – С. 709–714.
- 335.** [Д’Аламбер Ж. Л.] Подробное рассмотрение Существа Законов, сочиненного Д’Аламбертом. Ч. 1. / [Ж. Л. Д’Аламбер] ; пер. с фр. Дмитрий Языков. – [М. : б. и.], 1769. – 336 с.
- 336.** Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века / В. Демидовский // ПЕВ. – 1876. – № 11. – С. 430–440.
- 337.** Депутатские наказы и всеподданнейшие челобитья от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник РИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 249–324.

- 338.** Депутатские указы и всеподданнейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии // Сборник РИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 127–248.
- 339.** Депутатские указы от дворян Белгородской губернии // Сборник РИО. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 483–662.
- 340.** Для истории переяславской бурсы при епископе Иове Базилевиче // КС. – 1901. – № 11. – С. 76–78.
- 341.** Доклад графа П. Румянцева о разных мероприятиях по управлению Малороссией и собственноручные решения Екатерины II, 18 мая 1765 г. // Сборник РИО. – СПб., 1872. – Т. 10. – С. 9–21.
- 342.** Доклад Комитета о усовершенствовании духовных училищ, и начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквах служащего. – СПб. : При Св. Синоде, 1809. – 89 с.
- 343.** Документы и дела, относящиеся к жизни и деятельности Св. Иоасафа (Горленко), епископа Белгородского и Обоянского. Вып. 1–2. – Курск : Епарх. тип., 1911. – 112 с.
- 344.** Дополнение к наказу Святейшего Синода из пунктов, присланных Малороссийским духовенством // Сборник РИО. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 63–113.
- 345.** Епифаний (Канивецкий). Слово на высокаторжественный день тезоименитств ее императорского величества / Епифаний (Канивецкий). – СПб. : При Св. Синоде, 1807. – 14 с.
- 346.** Епифаний (Канивецкий). Слово на день иже во святых отцев нашего Иоанна Златоустого, об обязанностях наставника / Епифаний (Канивецкий). – СПб. : При Св. Синоде, 1807. – 10 с.
- 347.** Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» / Я. Жданович // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 115–155.
- 348.** Записка господам депутатам, избранным от дворян Малороссийской губернии // ЧОИДР. – 1865. – Кн. 1. – С. 193–199.

- 349.** Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства // КС. – 1890. – № 8. – С. 310–316.
- 350.** Золотницкий В. Т. Сокращение естественного права : выбранное из разных авторов для пользы российского общества Владимиром Золотницким / Владимир Золотницкий. – СПб. : [Тип. Сухопут. кадет. корпуса], 1764. – 148 с.
- 351.** Зуев В. Ф. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев. – СПб. : Тип. При Академии наук, 1787. – 273 с.
- 352.** Иакинф (Карпинский). Поучительные слова в разные времена сказываемые / Иакинф (Карпинский). – СПб. : Тип. Имп. Кадет. корпуса, 1782. – 236 с.
- 353.** Иакинф (Карпинский). Слово во святой Великий Пяток / Иакинф (Карпинский). – СПб. : Тип. Имп. Сухопут. шляхет. кадет. корпуса, 1781. – 8 с.
- 354.** Излияние благодарных чувств Его Сиятельству кн. А. М. Голицыну от питомцев Харьковского коллегиума по случаю полученных новых милостей. – Харьков : Тип. Сл.-Укр. приказа общ. призрения, 1806. – 11 с.
- 355.** Иларион (Григорович). Слово в день рожденья Петра Федоровича / Иларион (Григорович). – М. : Синод. тип., 1744. – 15 л.
- 356.** Иларион (Григорович). Слово в неделю шестую по Пасхе / Иларион (Григорович). – М. : Синод. тип., 1742. – 12 л.
- 357.** Каченовский В. М. Михаил Трофимович Каченовский / В. М. Каченовский // Библиографические записки. – 1892. – № 4. – С. 259–269.
- 358.** Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Панна сотниковна / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 4 : Прозові твори. – С. 291–320.
- 359.** Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Пан Халявський / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1979. – Т. 4 : Прозові твори. – С. 7–197.

- 360.** Кирилл (Флоринский). Слово в высокотожественный день рождения Елисаветы Первья, императрицы всея России / Кирилл (Флоринский). – СПб. : При Имп. Акад. наук, [1741]. – 23 л.
- 361.** Ковалинский М. Жизнь Григория Сковороди / М. Ковалинский // Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К., 1973. – Т. 2. – С. 439–476.
- 362.** Козельский Я. П. Философические предложения, сочиненныя надв. советником и Правительствующего Сената секретарем Яковом Козельским / Яков Козельский. – СПб. : [Печ. при Сенате], 1768. – 225 с.
- 363.** Коменский Я. Иоанна Амоса Комения Видимый свет на латинском, российском, немецком, италианском и французском языках представлен, или Краткое введение, которым изъясняется, что обучающемуся юношеству легким способом не только языку, разумным упражнением, но также и вещи достойныя знания самонужнейшия / Я. Коменский. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1768. – 477 с.
- 364.** Кормчая. Ч. 1–2. – М. : Синод. тип., 1787. – [441, 383] л.
- 365.** Крамаренко И. Из воспоминаний о ректорах, управлявших полтавско-переяславскою семинариею в первой четверти текущего столетия / И. Крамаренко // ПЕВ. – 1878. – № 11. – С. 526–537.
- 366.** Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в полтавско-переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия / И. Крамаренко // ПЕВ. – 1880. – № 9. – С. 403–409.
- 367.** Крамаренко И. Нечто из переяславского семинарского быта первой четверти текущего столетия / И. Крамаренко // ПЕВ. – 1877. – № 3. – С. 89–102.
- 368.** Краткое понятие о физике для употребления его императорского высочества благоверного государя великого князя Павла Петровича. – СПб. : [Тип. Акад. наук], [1761]. – 65 с.
- 369.** Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного черниговского семинариста / И. Г. Кулжинский // ЧЕИ. – 1877. – № 7. – С. 187–196; № 8. – С. 210–221.

- 370.** Курас Г. Введение в генеральную историю / Гильмар Курас ; на рос. язык переведено канцелярии Академии наук секретарем С. Волчковым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1747. – 242 с.
- 371.** Курганов Н. Г. Универсальная арифметика, содержащая основательное учение как легчайшим способом разныя во обществе случающияся, математике принадлежащая арифметическия, геометрическая и алгебраическия выкладки производить / Н. Г. Курганов. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1757. – 411 с.
- 372.** Курций Квинт. История о Александре Великом царе македонском : с дополнением Фрейнстеима и с примечаниями / Курций Руф Квинт ; переведена с лат. языка С. Крашенинниковым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1750. – 528 с.
- 373.** Ланге И. Школьные разговоры / И. Ланге ; переводил с лат. на российск. язык Мартин Шванвиц, гимназии ректор. – St.-Petersburg : Gedr. bey der Kayserl. Acad. der Wissenschaften, [1750]. – 215 с.
- 374.** Леванда И. В. Слова и речи Иоанна Леванды, протоиерея Киево-Софийского собора : в 3 ч. Ч. 1–3. / И. В. Леванда. – СПб : Тип. Имп. Театров, 1821. – Ч. 1. – [8], 334, [2] с. ; Ч. 2. – [2], 331, [4] с. ; Ч. 3. – [8], 216, XVI с.
- 375.** Левицкий П. Образцы старо-семинарской поэзии / П. Левицкий // КС. – 1889. – № 11. – С. 450–454.
- 376.** Лилеев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии / М. И. Лилеев. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1880. – 215 с.
- 377.** Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию : Книга первая, в которой содержится риторика показующая общия правила обоего красноречия, то есть оратории и поэзии / М. В. Ломоносов. – СПб. : При Имп. Акад. наук, [1776]. – 315 с.
- 378.** Ломоносов М. В. Слово о происхождении света новую теорию о цветах представляющее, в публичном собрании Имп. Академии наук июля 1 дня 1756 года говоренное М. Ломоносовым / М. Ломоносов. – СПб. : При Имп. Академии наук, [1757]. – 42 с.

- 379.** Ломоносов М. В. Слово о рождении металлов от трясения земли, на торжественный праздник тезоименитства ее императорского величества великия государыни императрицы Елисаветы Петровны самодержицы всероссийския в публичном собрании Имп. Академии наук сентября 6 дня 1757 года говоренное / М. В. Ломоносов. – СПб. : При Имп. Академии наук, [1757]. – 32 с.
- 380.** [Лотоцкий И.] К истории учреждения семинарии в Переяславе / [И. Лотоцкий] // КС. – 1888. – № 1–3. – С. 35–39. – Подпись : И. Л-й.
- 381.** Лубяновский Ф. П. Воспоминания / Ф. П. Лубяновский // РА. – 1872. – Вып. 1. – С. 98–185.
- 382.** Майская рекреация. – Харьков : В унив. тип., 1815. – 27 с.
- 383.** Малорусские песни на латыни // КС. – 1885. – № 7. – С. 516–517.
- 384.** Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. Маркевич. – Чернигов : Губ. тип., 1852. – 176 с.
- 385.** Маркович Я. А. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Ч. 2 / Я. А. Маркович. – М. : Тип. В. Готье, 1859. – 416 с.
- 386.** Марсове поле. Кн. 2. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII – початок XIX століть. – К. : Молодь, 1989. – 384 с.
- 387.** Материалы для биографии Ломоносова / собраны экстраординарным академиком П. С. Билярским. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1865. – 820 с.
- 388.** Материалы для истории Курской епархии // КЕВ. – 1891. – № 19. – С. 328–339; № 20. – С. 362–368.
- 389.** Материалы из истории Переяславской епархии прошлого столетия // ПЕВ. – 1891. – № 11. – С. 513–531.
- 390.** Мендельсон М. Рассуждение о духовном свойстве души человеческой / М. Мендельсон ; переведено с нем. в Харьковском коллегіуме. – М. : Тип. С. Селивановского, 1806. – 72 с.

- 391.** Месяцеслов на лето господне 1797-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней : пер. с польского... в Харьковском духовном училище. – Харьков : Тип. приказа обществ. призрения, 1797. – 25 с.
- 392.** Месяцеслов на лето господне 1799-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней : пер. с польского в Харьковском духовном училище. – Харьков : Тип. приказа обществ. призрения, 1799. – 16 с.
- 393.** Нарезный В. Т. Бурсак : малорос. повесть / В. Т. Нарезный // Сочинения : в 2 т. / В. Т. Нарезный. – М., 1983. – Т. 2 : Романы и повести. – С. 8–286.
- 394.** Некоторые сведения о духовных школах // КЕВ. – 1873. – № 14. – С. 655–674 ; № 16. – С. 761–772.
- 395.** Ничпаевский Л. Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет ХІХ – початок ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / укл. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадєєв [та ін.]. – Харків, 2008. – Т. 1. – С. 57–89.
- 396.** Новая французская грамматика, сочиненная вопросами и ответами : собрана из сочинений г. Ресто и других грамматик / на рос. язык переведена Академии наук переводчиком В. Тепловым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1752. – 454 с.
- 397.** О должностях человека и гражданина : книга к чтению определенная в народных городских училищах Российской империи, изданная по высочайшему повелению царствующей имп. Екатерины Второя. – СПб. : [Тип. Акад. наук], 1783. – 180 с.
- 398. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода (далі – ОДД)**
О доставлении ведомостей о числе школ и учеников в епархиях и об источниках их содержания // ОДД. – СПб., 1885. – Т. 7 (1727 г.). – Д. 223. – Стб. 238, СХХХVI–СХХХІХ.
- 399. ОДД**
О кончине Епифания Тихорского // ОДД. – СПб., 1903. – Т. 11 (1731 г.). – Д. 247. – Стб. 388, 945–950.

400. ОДД

По Синодальному определению о волочащемся чернце иеродиаконе Софронее Мрозовском // ОДД. – СПб., 1907. – Т. 15 (1735 г.). – Д. 338. – Стб. 469–470.

401. ОДД

Об определении иеродиаконом Платона в кадетский корпус в Санкт-Петербург // ОДД. – СПб., 1906. – Т. 16 (1736 г.). – Д. 87. – Стб. 114.

402. ОДД

По Синодальному определению быти префекту Харьковской академии иеромонаху Кириллу Флоринскому префектом в Московском Спасском училищном монастыре. ОДД. – СПб., 1906. – Т. 16 (1736 г.). – Д. 241. – Стб. 262–264; Приложение к делу. Приход Харьковского коллегіума с угодий и заводов, а также 20 и 30 доли вместо хлеба деньгами и хлебных доходов. – Стб. 659.

403. ОДД

По Синодальному определению о доставлении в Священный Синод обстоятельных ведомостей о всех школах, учрежденных по силе Духовного Регламента при архиерейских домах // ОДД. – СПб., 1913. – Т. 17 (1737 г.). – Д. 32. – Стб. 34–77. – Рукопись.

404. ОДД

По донесению архиепископа Киевского Рафаила о невозможности представить именные ведомости об учащих с 1730 г. // ОДД. – Пг., 1915. – Т. 18 (1738 г.). – Д. 409. – Стб. 615–616.

405. ОДД

По донесению преосвященного Черниговского, об обращении Пятницкого девичьего монастыря в мужской монастырь и об устройстве в нем школ // ОДД. – СПб., 1913. – Т. 19 (1739 г.). – Д. 397. – Стб. 506–507.

406. ОДД

По прошению уволенного священника Черниговской епархии Лукиана Каменецкого // ОДД. – СПб., 1913. – Т. 21 (1741 г.). – Д. 473. – Стб. 360–363.

407. ОДД

По прошению монаха Николаевского Каташинского монастыря Черниговской епархии Александра Шкляревича о возвращении монастырю, находящемуся на речке Кистерке мельницы // ОДД. – М., 1914. – Т. 22 (1742 г.). – Д. 610. – Стб. 459–461.

408. ОДД

По донесению преосвященного Тверского, об определении епаршеских светских учителей в достойные ранги // ОДД. – СПб., 1911. – Т. 23 (1743 г.). – Д. 209. – Стб. 297.

409. ОДД

По доношению Преосвященного Никодима, епископа Переяславского, о непринимании в сотенную полковую и войсковую канцелярии в семинарии обучающихся священно-церковнослужительских детей без надлежащих отпусков // ОДД. – СПб., 1916. – Т. 28 (1748 г.). – Д. 284. – Стб. 582.

410. ОДД

По доношении о смерти архиепископа Платона Малиновского // ОДД. – СПб., 1912. – Т. 34 (1754 г.). – Д. 249. – Стб. 611–618.

411. ОДД

О пожитках духовных персон // ОДД. – СПб., 1912. – Т. 34 (1754 г.). – Д. 424. – Стб. 380, 696.

412. ОДД

По прошению префекта Черниговской епархии иеромонаха Иеремии Гусаревского о переводе его, в следствие неприязненных к нему отношений со стороны Черниговского преосвященного Иракия в другую епархию // ОДД. – СПб., 1910. – Т. 39 (1759 г.). – Д. 285. – Стб. 593–596.

413. ОДД

По доношению преосвященного Вятского Варфоломея о назначении префекта Вятской семинарии Петра Любарского // ОДД. – Пг., 1914. – Т. 50 (1770 г.). – Д. 305. – Стб. 392.

414. ОДД

По доношению Черниговской консистории о кончине преосвященного Черниговского Кирилла // ОДД. – Пг., 1914. – Т. 50 (1770 г.). – Д. 238. – Стб. 294, 700–711.

415. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Т. 2. – К. : Тип. И. К. Вальнера, 1846. – 371 с.

416. Парфений (Сопковский). О должностях пресвитеров приходских / Парфений (Сопковский). – СПб. : Синодальная тип., 1789. – 296 с.

417. Переверзев И. А. Краткие правила российского правописания из разных грамматик выбранныя и по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянами дополненные в Харькове / И. А. Переверзев. – М. : Сенат. тип., 1782. – 48 с.

418. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав / В. Н. Перетц. – К. : Тип. Имп. Ун-та, 1910. – 99 с.

419. Пехотинский Г. Мое детство. Из жизни маленького певчего / Г. Пехотинский // ДВ. – 1865. – Т. 11. – С. 405–449.

420. Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // КЕВ. – 1874. – № 1. – С. 32–42.

421. Платон (Левшин). Православное учение / Платон (Левшин). – М. : Синод. тип., 1766. – 119 л.

422. Платон (Малиновский). Слово в день коронации Елисаветы Петровны / Платон (Малиновский). – М. : Синод. тип., 1746. – 8 л.

423. Платон (Малиновский). Слово в неделю вторую по сошествии Св. Духа / Платон (Малиновский). – М. : Синод. тип., 1742. – 8 л.

424. Полетика Г. А. Истинныя основания и должности христианския веры, или Наставление язычникам обращающимся в христианскую веру / Г. А. Полетика. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1762. – 344 с.

425. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далі – ПСЗ)

Об определении поповских и диаконосских детей в Греческия и Латинския школы, о не посвящении в попы и диаконы тех, которые учиться в оных

школах не пожелают и о непринемании их ни в какие чины, кроме воинской службы, 15 января 1708 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. IV (1700–1712). – № 2186. – С. 401.

426. ПСЗ

О обучении Дворян приказного чина, Дьячих и подьяческих детей Арифметики и Геометрии, о посылке для того в Губернии учеников из Математических школ и об учреждении училищ при Архиерейских домах и монастырях, 1714 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. V (1713–1719). – № 2778. – С. 86.

427. ПСЗ

О присылке в Сенат из губерний о всяких делах доношений за Губернаторскими и Вице-Губернаторскими руками, 28 февраля 1714 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. V (1713–1719). – № 2780. – С. 87.

428. ПСЗ

О взятии из школы Адмирала Графа Апраксина, знающих Географию и Геометрию и отсылке по два человека в Губернии для учения всякого чина молодых людей, о строении в Санкт-Петербурге дворянам и посадским дворам для отдачи в наем, 28 декабря 1715 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. V (1713–1719). – № 2971. – С. 187.

429. ПСЗ

О посылке в Губернии по два учителя для обучения детей Арифметики и Геометрии, 18 января 1716 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. V (1713–1719). – № 2979. – С. 189.

430. ПСЗ

Об обучении священнических и других чинов детей, для приготовления их к священническому званию, о посвящении на места умерших священников людей достойных, о построении для священноцерковно-служителей домов на церковныя деньги и об определении при церквях старост, 28 февраля 1718 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. V (1713–1719). – № 3175. – С. 548.

431. ПСЗ

Регламент или Устав Духовной Коллегии, 25 января 1721 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. VI (1720–1722). – № 3718. – С. 314–346.

432. ПСЗ

О воспитании детей духовного звания в школах при домах архиерейских, 31 мая 1722г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. VI (1720–1722). – № 4021. – С. 697–699.

433. ПСЗ

О наблюдении Синоду, чтобы православные Христиане сохраняли закон Божий и церковныя предания, о возобновлении храмов и странноприимных домов, об учреждении духовных училищ, об исправлении установленных церковных треб, крестных ходов и благодарственных молебствий // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. VIII (1728–1732). – № 5518. – С. 257.

434. ПСЗ

Жалованная грамота Харьковскому Покровскому монастырю и при оном находящимся Славено-Греко-Латинским школам, 16 марта 1731 г. // ПСЗ. – Т. VIII (1728–1732). – № 5716. – С. 394–396.

435. ПСЗ

О неувольнении священнослужительских детей в светское звание, 18 ноября 1731 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. VIII (1728–1732). – № 5882. – С. 560–561.

436. ПСЗ

О решении дел о ворах и разбойниках, пойманных уездными людьми, воеводам обще с штабными офицерами, 17 мая 1732 г. // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. VIII (1728–1732). – № 6060. – С. 820.

437. ПСЗ

Об окончании переписи Синодальными, архиерейским, боярским, монастырским, священническим и церковнопричетническим детям и разночинцам, неположенным в подушный оклад, таких же из оставшихся за пределами в службу, об учреждении школ в всех Епархиях и о неопределении вперед Духовенство неученых людей, 7 сентября 1737 г. // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. X (1737–1739). – № 7364. – С. 257–258.

438. ПСЗ

О сочинении инструкции управления Троицкого Сергиева монастыря, 21 сентября 1738 г. // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. X (1737–1739). – № 7660. – С. 619–623.

439. ПСЗ

О размещении по Епархиям ученых священников и иеромонахов для обучения ставленников и прочих детей белого духовенства и церковнослужителей закону Божию и церковным постановлениям, 8 февраля 1739 г. // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. X (1737–1739). – № 7749. – С. 722.

440. ПСЗ

О снабжении святых церквей достойными и искусными священниками; о умножении духовных училищ и школ, и о содержании святых храмов и нищепитательных домов по учиненным определениям // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. XI. – № 8291. – С. 304–305.

441. ПСЗ

О обращении в казну пожитков, оставшихся по смерти монашеских властей; о продаже сих имуществ, и об употреблении вырученных через то денег на богоугодные дела, 29 апреля 1765 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XVII (1765–1766). – № 12389. – С. 128.

442. ПСЗ

Инструкция Слободской губернии Губернатору с Губернскою и Провинциальным Канцеляриями, 1765 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XVII (1765–1766). – № 12430. – С. 181–189.

443. ПСЗ

О дозволении Архиереям, Игуменам и прочим монашествующим располагать при жизни своей имением в пользу сродников, свойственников и ближних своих, 1766 // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XVII (1765–1766). – № 12577. – С. 587–588.

444. ПСЗ

О местах Префектов, Проповедников и Учителей Духовных Академий в священнослужениях и церемониях, 1771 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XIX (1770–1774). – № 13632. – С. 292–293.

445. ПСЗ

О преподавании греческого языка в семинариях, 1784 г. // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. XXII (1784–1788). – № 16047. – С. 202–203.

446. ПСЗ

О составлении плана для заведения Университетов в Пскове, Чернигове и Пензе, 1786 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXII (1784–1788). – № 16315. – С. 526–527.

447. ПСЗ

О штатах Киевской, Черниговской и Новгородско-Северской Епархий // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. XXII (1784–1788). – № 16375. – С. 575–576.

448. ПСЗ

О присылке ведомостей в Святейший Синод о уволенных и умерших Архимандритах и Игуменах монастырей и о доставлении при том подлинных духовных завещаний и описи имений, оставшихся после покойных, 1788 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXII (1784–1788). – № 16684. – С. 1085–1086.

449. ПСЗ

Об оставлении в неприкосновенной собственности монастырей, построенных при них келий и других зданий частным иждивением монашествующих и мирских лиц, 1796 г. // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. XXIII (1789–1796). – № 17488. – С. 916–917.

450. ПСЗ

О порядке учения в Духовных Академиях и Семинариях, 1798 г. // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. XXV (1797–1799). – № 18726. – С. 426–431.

451. ПСЗ

Об исключении священно и церковнослужительских детей Могилевской и Витебской Губернии от разбора, 1807 г. // ПСЗ.– СПб., 1830. – Т. XXIX (1806–1807). – № 22476. – С. 1034.

452. ПСЗ

О усовершенствовании Духовных Училищ; о начертании правил для образования сих Училищ и составлении капитала на содержание Духовенства, 1808 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXX (1808–1809). – № 23122. – С. 368–395.

453. ПСЗ

О порядке сношений Комиссии Духовных Училищ с Синодом и другими местами и лицами; о образе производства дел, и о штате Канцелярии оной Комиссии, 1808 г. // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. XXX (1808–1809). – № 23207. – С. 508–511.

454. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. 1-я серия. – СПб., 1879. – Т. I (1721). – 448 с. ; Т. II (1722). – 685 с. ; Т. V (28 января – 5 мая 1727). – 634 с.; Т. VI (с 8 мая 1727 по 16 января 1730). – 458 с.

455. Полное собрание постановлений и распоряжений по вопросу православного исповедания Российской империи. Царствование государя Павла I-го (6 ноября 1796 – 11 марта 1801). – Пг. : Тип. М. П. Фроловой, 1915. – 703 с.

456. Порфирьев И. Я. Воспоминания И. Я. Порфирьева, профессора русской словесности Казанской Духовной Академии / И. Я. Порфирьев // Православный собеседник. – 2005. – № 2 (10). – С. 88–170.

457. Преосвященный Самуил, епископ Белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентию (1770–1774) // КЕВ. – 1888. – № 3. – С. 52–60 ; № 4. – С. 68–76 ; № 5. – С. 90–100.

458. Примечания достойная жизнь графа Боневала, бывшего пред сим царского генерала от инфантерии, а потом командующаго при турецкой армии под именем Асман паши : переведенная с франц. на российской язык. – М. : Тип. А. Анненкова, 1789. – 137 с.

459. Проект к учреждению университета Батуринского, 1760 года // ЧОИДР. – 1863. – Кн. 2 (апрель–июнь). – С. 67–85.

- 460.** Прокопович А. Мысли при чтении послания Св. Апостола Павла к колоссянам / А. Прокопович. – СПб. : Тип. И. Иоанесова, 1820. – 140 с.
- 461.** Прокопович А. Мысли при чтении послания Св. Апостола Павла к эфессеям / А. Прокопович. – СПб. : Тип. И. Иоанесова, 1821. – 265 с.
- 462.** Прокопович А. С. Слово на всерадостный день коронования... имп. Екатерины Вторья / А. С. Прокопович. – [Харьков, 1795]. – 11 с.
- 463.** Пуфендорф С. Введение в историю знатнейших европейских государств : с примечаниями и политическими разсуждениями / С. Пуфендорф ; переведена с нем. Б. Волковым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1767. – 923 с.
- 464.** Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Р. Паранько (пер.), А. Маслюха (пер.). – Львів : Свічадо, 2008. – 252 с.
- 465.** Реестр князьям Черниговским // Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – К., 1853. – С. 329–334.
- 466.** Рождественский С. В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках / сост. С. В. Рождественский. – СПб. : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1910. – 395 с.
- 467.** Рукописи Иркутской духовной семинарии южнорусского происхождения // Труды КДА. – 1892. – № 10. – С. 305–312.
- 468.** Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 707–737 ; 1887. – № 21. – С. 757–780 ; 1888. – № 2. – С. 66–98 ; № 3. – С. 115–129.
- 469.** Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века, 1725–1800 : в 5 т. Т. 1. / [Е. И. Карцпжак, В. Т. Повалишина, И. М. Полонская, З. Ю. Титкова и др.]. – М. : Книга, 1962. – 435 с.
- 470.** Семенов П. Товарищ разумный и замысловатый, или Собрание хороших слов, разумных замыслов, скорых ответов, учтивых насмешек и приятных приключений знатных мужей древнего и нынешнего веков, переведенной с французского, и умноженной из разных латинских к сей же материи

принадлежащих писателей как для пользы, так и для увеселения общества / П. Семенов. – М. : Комп. тип., 1787. – 537 с.

471. Сковорода Г. С. Лист до Іова Базилевича, 18 квітня 1765 р. / Г. С. Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К., 1973. – Т. 2. – С. 391.

472. Сковорода Г. С. Листи до М. Ковалинського / Г. С. Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К., 1973. – Т. 2. – С. 218–359.

473. Страничка из прошлого г. Переяслава // КС. – 1889. – № 8. – С. 468–490.

474. Стратеман В. Феатрон, или Позор исторический / В. Стратеман ; пер. с латин. Гавриил (Бужинский). – СПб. : Тип. Александро-Невского монастыря, 1724. – 478 с.

475. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей / [с предисл. А. Лазаревского]. – К : Тип. К. Н. Милевского, 1884. – 316 с.

476. Теплов Г. Н. Знания касающиеся вообще до философии : для пользы тех, которые о сей материи чужестранных книг читать не могут / собраны и изъяснены Г. Тепловым. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1751. – 208 с.

477. Тимковский Е. Ф. Воспоминания о моей жизни / Е. Ф. Тимковский // КС. – 1894. – № 3. – С. 364–381.

478. Тимковский И. Ф. Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1852. – № 17. – С. 1–26 ; № 18. – С. 27–48.

479. Толмачев Я. В. Автобиографическая записка / Я. В. Толмачев // РС. – 1892. – Т. 75. – С. 699–724.

480. Толмачев Я. В. Логика с латинскаго вновь переведенная и исправленная : пер. Ф. Баумейстера / Я. В. Толмачев. – М. : Губ. тип., 1807. – 206 с.

481. Толмачев Я. В. Русская поэзия в пользу юношества, обучающегося в Харьковском коллегииуме / Я. В. Толмачев. – М. : Тип. С. Селивановского, 1805. – 161 с.

482. Толмачев Я. В. Французская грамматика, расположенная легчайшим способом, с присовокуплением хрестоматии / Я. В. Толмачев. – М. : Тип. Н. С. Всеволожского, 1809. – 247 с.

- 483.** Топчиев Е. Воспоминания / Е. Топчиев // Южный край. – 1883. – № 881.
- 484.** ТрEDIAKовский В. К. Новый и краткий способ к сложению российских стихов с определениями до сего надлежащих званий / В. К. ТрEDIAKовский. – СПб. : Печат. при Имп. Акад. наук, 1735. – 89 с.
- 485.** Український кант XVII–XVIII століть / упоряд. Л. В. Івченко. – К. : Муз. Україна, 1990. – 200 с.
- 486.** Учитель графа П. А. Румянцева-Задунайского Т. М. Сенютович // КС. – 1889. – № 1. – С. 223–224. – Підпис: А. Л.
- 487.** Феоктист (Мочульский). Логика и риторика для дворян / Феоктист (Мочульский). – М. : [Тип. Пономарева], 1789. – 70 с.
- 488.** Феоктист (Мочульский). Переписка учителя с учеником о летнем посещении 1791 г. и Элегия о славе стихотворцов из Овидия / Феоктист (Мочульский), В. Г. Рубан. – СПб. : [Тип. Гос. Воен. коллегии], 1791. – 8 с.
- 489.** Феоктист (Мочульский). Словеснословие и песнопение, то есть грамматика, логика, риторика и поэзия в кратких правилах и примерах / Феоктист (Мочульский). – М. : [Тип. Пономарева], 1790. – 96 с.
- 490.** Феофан (Прокопович). Сокращенное христианское учение / Феофан (Прокопович). – СПб. : Синод. тип., 1765. – 88 л.
- 491.** Феофан (Прокопович). Христовы о блаженствах проповеди толкование / Феофан (Прокопович). – СПб. : Тип. Александро-Невского монастыря, 1722. – 171 л.
- 492.** Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии : в 3 т. Т. 1. / Филарет (Гумилевский). – Харьков : Райдер, 2004. – 328 с.
- 493.** Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 1–2. / Филарет (Гумилевский). – Чернигов : Тип. Г. Л. Шапиры, 1873. – 392 с.
- 494.** Фрейер И. Краткая всеобщая история, с продолжением оной до самых нынешних времен и присовокуплением к ней российской истории : для употребления учащагося юношества с немецкаго на российской язык

- переведена, исправлена и умножена при Императорском Московском университете / И. Фрейер. – [М.] : Печатана при Университете, 1769. – 500 с.
- 495.** Ханенко Н. Д. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка. 1727–1753 / Н. Д. Ханенко. – К. : Ред. «Киев. Старины», 1884. – 554 с.
- 496.** Хозяйственный календарь на лето господне 1808-е : пер. с польск. – Харьков : Унив. тип., 1808. – 104 с.
- 497.** Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е : пер. с польск. в Харьк. коллегиуме. – Харьков : Унив. тип. , 1808. – 105 с.
- 498.** Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году, с прибавлением краткого исторического известия о Слободско-Украинской губернии : пер. с польск. – Харьков : Тип. приказа обществ. призрения, 1806. – 104 с.
- 499.** Целларий К. Краткая латинская грамматика, сочиненная г. Целларием; исправленная и умноженная г. Геснером; с немецк. на российск. язык переведена, при Императ. Московском университете, элоквенции профессором Антоном Барсовым / [К. Целарий ; пер. с нем. А. Барсова]. – [М.] : Унив. тип., 1762. – 220 с.
- 500.** Чернигов за 45 лет (Заметки старожила) // ЧГВ. – 1851. – № 1. – С. 1–7.
- 501.** Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – К. : Тип. университета, 1851. – 697 с.
- 502.** Шафонский А. Ф. Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме о порядке обучения в Галльской «педагогии» (1794–1797 гг.) / [А. Ф. Шафонский] // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14, вып. 2. – С. 71–83.
- 503.** Эйлер Л. Письма о разных физических и философических материях, писанные к некоторой немецкой принцессе, с франц. языка на рос. переведенные С. Румовским, Академии наук членом, астрономом и профессором. Ч. 1–3 / Л. Эйлер. – СПб. : При Имп. Акад. наук, 1768. – Ч. 1. – 14, 320 с. ; Ч. 2. – 12, 339 с. ; Ч. 3. – 14, 406 с.
- 504.** Baumeister F. Elementa philosophiae recentioris, pluribus sententiis exemplisque ex veterum scriptorum romanorum monumentis illustrata : nunc vero physica, nec non oeconomica, publica et ecclesiastica jurisprudentia, quibus accessit

duplex appendix, exhibens regulas disputandi atque distinguendi, aucta : usibus que juventutis rossicae adornata / F. Baumeister ; edidit Nicolaus Bantisch-Kamenski M. – [Mosquae (Moskva)] : Typis Imper. Mosq. univers., 1777. – 683 p.

505. Baumeister F. Elementa philosophiae recentioris usibus inventutis scholasticae accommodata / Frid. Chcistian Baumeister. – [Leipzig] : sumt. J. F. Gleditschii, 1755. – 588 p.

506. Burg. Elementa oratoria ex antiquis atque recentioribus facto praeseptorum delectu tironibus eloquentiae ab imis principiis ac fundamentis sensim ad difficiliora et summa justo ordine manuducendis et prudenter insituendis accomodata, antea quidem in usum Gymnasiorum Vratislaviensium nunc vero juventutis Rossicae revica, aucta et emendata / Burg ; edidit Nicolaus Bantisch-Kamenski. – [M.] : Typis Imper. Mosq. univers., 1776. – 271 p.

507. Cellarius C. Christophori Cellarii Historia universalis breviter ac perspicue exposita, in antiquam, et medii aevi ae novam divisa, cum notis perpetuis / C. Cellarius. – Ienae : sumtu Io. Felicis Bielckii, 1730. – 552 p.

508. Heineccius J. G. Elementa philosophiae rationalis et moralis ex principiis admodum evidentibus iusto ordine adornata. Accessere historia philosophica et index locupletissimus / Jo. Gottl. Heineccus. – [Frankfurt a. d. Oder] : impens. Jo. Christian. Kleybii, 1761. – 352 p.

509. Hugo H. Pia desideria emblematis elegiis et affectibus ss. patrum illustrata. Editio 9 emendata / H. Hugo. – [Antwerpen] : apud Henricum Aertssens, 1659. – 442 s.

510. Karpinski H. Compendium orthodoxae theologicae doctrinae ab archimandrita Hyacintho Karpinski concinnatum / H. Karpinski. – [M.] : in officina Mosquensis Gubernii apud Andream Reschetnikow, 1800. – 298 p.

511. Knapski G. Gregorii Cnapii... collectum et recusum Synonyma seu dictionarium Polono-Latinum / G. Knapski. – [Lwów] : typis collegij Soc. Iesu, 1691. – 446 p.

512. Latina chrestomathia pro discentibus poesin . – Charcoviae, 1810. – 377 p.

513. Latina chrestomathia pro discentibus rhetoricam . – Charcoviae, 1817. – 398 p.

- 514.** Lejay G. F. *Ars rhetorica ad Tullianam Rationem exacta, in qua praecepta et exempla complectuntur, quae ad oratoriam facultatem pertinent* / Gabriele Francisco Lejay Societatis Jesu presbytero. – Petropoli [St.-Peterburg] : [s. n.], 1797. – 661 p.
- 515.** Morhof D. G. *Polyhistor literarius, philosophicum et practicus. Cum accessionibus virorum clarissimorum Ioannis Frickii et Ioannis Mollert* / D. G. Morhof. – Lubecae : sumptibus P. Boeckmanni, 1732. – 717 p.
- 516.** Prokopowicz Th. *Christiana orthodoxae theologiae in Academia Kiowensi a Theophane Prokopowicz... adornatae et propositae. Vol. 1–3* / Theophane Prokopowicz. – Lipsiae : Breitkopf, 1792–1793.
- 517.** Prokopowicz Th. *De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae juventutis roxolanae dictati Kioviae in Orthodoxa Academia Mohyleana anno domini 1705* / Theophane Prokopowicz. – Mohiloviae, 1786. – 185 p.
- 518.** *Sacra theologia, seu Doctrina christiana per theoremata, quaestiones et controversias exposita / opera et studio Cazanensis Academiae rectoris archimandritae Sylvestris.* – [Petropoli] : Typis Academiae Imper. scientiarum Petropolitanae, 1799. – 712 p.
- 519.** Winkler J. *Institutiones philosophiae Wolfianae utriusque Contemplativae et activae usibus academicis accomodatae a m. Io. Henr. Wincklero* / J. Winkler. – Lipsiae : sumtibus Fritsch, 1735. – 1034 p.

Література

- 520.** Адрюг А. Будинок Чернігівського колегіуму / А. Адрюг // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові : від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів, 2001. – С. 37–38.
- 521.** Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підручник для вузів / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 560 с.
- 522.** Амвросий. *История Российской иерархии* : в 6 ч. Ч. 1. / Амвросий. – М. : Синод. тип., 1807. – 643 с.

- 523.** Амнесс Ж. Схоластическая модель чтения / Ж. Амнесс // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред. сост. Г. Кавалло. – М., 2008. – С. 138–160.
- 524.** Андреев А. Ю. Гумбольдтовская модель классического немецкого университета / А. Ю. Андреев // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 48–60.
- 525.** Андреев А. Ю. «Идея университета» в России (XVIII – начало XX в.) / А. Ю. Андреев // «Быть русским по духу и европейцем по образованию» : Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в. : сб. ст. / [отв. ред. серии А. В. Доронин]. – М., 2009. – С. 9–31.
- 526.** Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2009. – 640 с.
- 527.** Андреев А. Ю. Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2005. – 432 с.
- 528.** Андреева О. А. Трактат XIV в. «О похвале клиру» как источник по ранней истории немецких университетов / О. А. Андреева // Университеты Западной Европы. Средние века. Возрождение. Просвещение : межвуз. сб. науч. трудов. – Иваново, 1990. – С. 131–141.
- 529.** Андросова С. Развитие образования на Левобережной и Слободской Украине во второй половине XVII–XVIII вв. / С. Андросова // Історичні і політологічні дослідження : наук. журн. / Донец. нац. ун-т. – 2004. – № 2 (квітень). – С. 7–12.
- 530.** Андрущенко М. Парнас віршотворний : Києво-Могилянська академія і український літературний процес XVIII ст. / М. Андрущенко. – К. : Укр. книга, 1999. – 208 с.
- 531.** Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине : Исторические сборники / Е. М. Апанович. – К. : Наук. думка, 1983. – 222 с.

- 532.** Артемова Л. В. История педагогики Украины : учебник / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
- 533.** Архангельский А. Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом / А. Архангельский. – Казань : Тип. Имп. ун-та, 1883. – 212 с.
- 534.** Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею : в 2 ч. / В. Аскоченский. – К. : Унив. тип., 1856. – Ч. 1. – 370 с. ; Ч. 2. – 568 с.
- 535.** Багалея Д. И. Григорий Савич Сковорода. Его учение, жизнь и значение / Д. И. Багалея // Сборник ХИФО. – Х., 1911. – Т. 20. – С. 1–17.
- 536.** Багалея Д. И. Исторические повести и статьи Г. Ф. Квитки / Д. И. Багалея // КС. – 1893. – № 8. – С. 213–230.
- 537.** Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : в 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т. 1. – 572 с. ; Т. 2. – 982 с.
- 538.** Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815 г.) / Д. И. Багалея. – Харьков : Тип. Зильберберг, 1893–1898. – 1204 с.
- 539.** Багалея Д. И. Очерки из русской истории. Т. 2. Монографии и статьи по истории Слободской Украины / Д. И. Багалея. – Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберг, 1913. – 374 с.
- 540.** Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків : Основа, 1990. – 256 с.
- 541.** Бадалич И. М. Памятники русской школьной драмы XVIII века (по загребским спискам) / И. М. Бадалич, В. Д. Кузьмина. – М. : Наука, 1968. – 303 с.
- 542.** Бакай Н. Южнорусский дворянин XVIII века / Н. Бакай // КС. – 1885. – № 4. – С. 717–742.
- 543.** Беньковская Т. Е. «Классическое» и «реальное» направления в методике преподавания литературы XVIII–XIX веков (историко-библиографический аспект) / Т. Е. Беньковская // Известия Российского государственного

педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2005. – Т. 5. № 12. – С. 262–274.

544. Берелович В. Образовательные стратегии русских аристократов. Воспитание сирот Голицыных (1782–1790) / В. Берелович // Европейское Просвещение и цивилизация России / отв. ред. С. Я. Карп, С. А. Мезин. – М., 2004. – С. 318–329.

545. Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета. Т. 1. Ректоры (1805–1919, 1933–1995) / [сост. В. Д. Прокопова и др.]. – Харьков : НФТЦ, 1995. – 127 с.

546. Благовещенский А. История старой Казанской духовной академии. 1797–1818 г. / А. Благовещенский. – Казань : Унив. тип., 1875. – 208 с.

547. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии / М. Благовещенский // ЧЕИ. – 1903. – № 21. – С. 728–742 ; № 22. – С. 769–783 ; 1904. – № 3. – С. 106–120 ; 1904. – № 4. – С. 143–158.

548. Блинова Т. Б. Иезуиты в Белоруссии / Т. Б. Блинова. – Минск : Беларусь, 1990. – 110 с.

549. Богачевська-Хомяк М. *Quem di oderunt, paedagogum fecerunt* / М. Богачевська-Хомяк // Схід–Захід: іст.-культурол. зб. – Харків ; К., 2005 . – Вип. 7 : Спец. видання. Університети та нації в Російській імперії. – С. 5–12.

550. Богданов А. П. Из предыстории петровских преобразований в области высшего образования / А. П. Богданов // Реформы второй половины XVII – XX вв.: подготовка, проведение, результаты : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М., 1989. – С. 44–63.

551. Боголюбов А. Н. Российская наука XVIII века / А. Н. Боголюбов // Вопросы истории. – 1980. – № 4. – С. 82–94.

552. Боголюбов А. Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах / А. Н. Боголюбов // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. – М., 1974. – С. 75–119.

553. Бородий Н. К. О развитии медицины в XVIII в. / Н. К. Бородий // Советское здравоохранение. – 1981. – № 11. – С. 53–56.

- 554.** Бородій М. К. Зародження медичної освіти на Україні / М. К. Бородій // УІЖ. – 1987. – № 10. – С. 141–144.
- 555.** Броклис Л. Университет в ранний период современной европейской истории : учебные планы (реферат) / Л. Броклис // Alma Mater. – 2002. – № 1. – С. 44–50 ; № 2. – С. 44–52 ; № 4. – С. 49–52 ; № 5. – С. 37–42 ; № 7. – С. 45–51.
- 556.** Бугославский П. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский и первые годы Черниговский семинарии / П. Бугославский // Вера и жизнь. – 1913. – № 21. – С. 36–47.
- 557.** Булгаков М. История Киевской духовной академии / М. Булгаков. – СПб. : Тип. К. Жернакова, 1843. – 226 с.
- 558.** Буткевич Т. И. Историко-статистическое описание Харьковского кафедрального Успенского собора / Т. И. Буткевич. – Харьков : Тип. Зильберберга, 1894. – 331 с.
- 559.** Буторина Т. С. Ломоносовский период в истории русской педагогической мысли XVIII века / Т. С. Буторина. – М. : Архангельский гос. технический ун-т, 2005. – 298 с.
- 560.** В германских университетах // ЖМНП. – 1869. – Ч. 108. – С. 105–116.
- 561.** Вейль Г. Университеты и наука в Германии : пер с нем. / Г. Вейль // Математическое мышление : пер с англ. и нем. / Г. Вейль. – М., 1989. – С. 306–331.
- 562.** Веретенников В. И. Художественная школа в Харькове в XVIII в. / В. И. Веретенников // Сборник ХИФО.– Харьков, 1913. – Т. 19. – С. 224–234.
- 563.** Верховский П. В. Очерки по истории русской церкви в XVIII и XIX ст. Вып. 1 / П. В. Верховский. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1912. – 148 с.
- 564.** Верховский П. В. Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент : К вопросу об отношении церкви и государства в России : Исследование в области истории русского церковного права. Т. 1. / П. В. Верховский. – Ростов н/Д : [Б. и.], 1916. – 687 с.

- 565.** Верхратський С. А. Історія медицини : навч. посібник для студентів мед. ін-тів / С. А. Верхратський, П. Ю. Заблудовський. – К. : Вища школа, 1991 . – 431 с.
- 566.** Весин Л. Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времени Петра Великого по 1876 год (1710–1876 г.) / Л. Весин. – СПб. : Тип. Пантелеевых, 1876. – 674 с.
- 567.** Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX века / Е. А. Вишленкова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2002. – 439 с.
- 568.** Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия / Д. Вишневский // Труды КДА. – 1902. – № 1. – С. 17–60 ; № 3. – С. 315–358 ; № 5. – С. 96–133 ; 1903. – № 6. – С. 179–212 ; № 7. – С. 353–410 ; № 8. – С. 586–632 ; № 9. – С. 49–100.
- 569.** [Вишневский Д.] Случай из губернской жизни / Д. Вишневский // КС. – 1895. – № 1. – С. 6–9. – Подпись : Д. К. В-скій.
- 570.** Вінтер Е. Раннє Просвітництво і християнство / Е. Вінтер // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 287–310.
- 571.** Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века / М. Владимирский-Буданов. – Ярославль : Тип. Фальк, 1874. – 325 с.
- 572.** Водолажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці / О. Водолажченко // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 107–122.
- 573.** Возняк М. С. Історія української літератури. Т. 2–3. Віки XVI–XVIII / М. С. Возняк. – Львів : Просвіта, 1921– 1924. – Т. 2, ч. 1 : Віки XVI–XVIII. – 1921. – 416 с. ; Т. 3 : Віки XVI–XVIII. Ч. 2. – 1924. – 564 с.
- 574.** Войтков А. Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украйны (1771–1776) / А. Н. Войтков // Труды КДА. – 1903. – № 6. – С. 320–332.

- 575.** Вомперский В. П. Риторика в России XVII–XVIII вв. / В. П. Вомперский. – М. : Наука, 1988. – 180 с.
- 576.** Вомперский В. П. Риторика XVII – начала XVIII в. и их роль в описании процессов развития русского литературного языка и русской литературы / В. П. Вомперский // Филологические науки. – 1978. – № 5. – С. 42.
- 577.** Гарскова И. М. Источниковедческие проблемы исторической информатики / И. М. Гарскова // Российская история. – 2010. – № 3. – С. 151–161.
- 578.** Гаукроджер С. Научная революция, современность и Запад / С. Гаукроджер // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2004. – Вып. 11. – С. 18–39.
- 579.** Головащенко С. Києво-могилянська та київська духовно-академічна традиція прочитання й інтерпретації Святого Письма в європейському контексті / С. Головащенко // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Ін-т філософії НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 189–195.
- 580.** Горбенко Є. В. Києво-Могилянська академія. Архітектурний нарис / Є. В. Горбенко. – К : КМ Akademia, 1995. – 57 с.
- 581.** Горленко В. П. Украинские были / В. П. Горленко. – К. : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1899. – 168 с.
- 582.** Горожанский Я. Дамаскин Семенов-Руднев, епископ нижегородский / Я. Горожанский // Труды КДА. – 1894. – № 6. – С. 191–216.
- 583.** Горський В. Європейська академічна традиція в Києво-Могилянській академії / В. Горський // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській Академії: європейський контекст / редкол. В.С. Горський [та ін.]. – К., 2002. – С. 7–38.
- 584.** Горський В. Передмова / В. Горський // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській Академії: європейський контекст / редкол. В.С. Горський [та ін.]. – К., 2002. – С. 5–6.

- 585.** Горський В. XVII сторіччя в історії української філософії / В. Горський // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Інститут філософії НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 55–67.
- 586.** Графтон Э. Гуманист за чтением / Э. Графтон // История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред. сост. Г. Кавалло. – М., 2008. – С. 225–265.
- 587.** Гречихин А. А. Общая библиография : учеб. для студентов вузов / А. А. Гречихин. – М. : Изд-во МГУП, 2000. – 586 с.
- 588.** Грушевський О. Зміни шкільної системи на Лівоберіжжі в XVIII в. / О. Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 82–87.
- 589.** Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : АПН, 2002. – 224 с.
- 590.** Гмітерек Г. Молодь з українських земель в Замойській академії в XVI–XVII століттях / Г. Гмітерек // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 11–21.
- 591.** Грачотті С. Спадок Ренесансу в українському бароко / С. Грачотті // Українське барокко : матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990 р.) / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН України, Ін-т укр. археографії АН України. – К. : Ін-т укр. археографії, 1993. – С. 3–11.
- 592.** Грачотті С. Українська культура XVII ст. і Європа : [пер. з італ.] / С. Грачотті // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом : матеріали I українсько-італійського симпозиуму, 13–6 вересня 1994 р., Київ / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Фондація Джорджо Чіні, Укр. міжнар. комітет з питань науки і культури при НАН України. – К. : Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1996. – С. 1–33.
- 593.** Данилевский Г. П. Сковорода, украинский писатель XVIII века / Г. П. Данилевский // Основа. – 1862. – № 8. – С. 1–39.

- 594.** Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. / В. Демидовский // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 735–776.
- 595.** [Демидовский В.] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии / [Демидовский В.] // ПЕВ. – 1887. – № 21. – С. 780–792. – Подпись : В. Д-ский.
- 596.** Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 2. Новая русская педагогика / М. И. Демков. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – 691 с.
- 597.** Демков М. И. Очерки по истории русской педагогики / М. И. Демков. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1909. – 144 с.
- 598.** Дем'янчук В. М. З історії Переяславського колегіуму / В. М. Дем'янчук // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали : зб. наук. пр. – К., 1992. – С. 364–376.
- 599.** Дзюба О. Бібліотека Чернігівської духовної семінарії / О. Дзюба // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 42–45.
- 600.** Дзюба О. «Честь і безчестя студентське» у сприйнятті студентів та професорів Києво-Могилянської академії (на матеріалі конфліктів 1730–1760-х рр.) / О. Дзюба // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 135–146.
- 601.** Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии / П. Добровольский // ЧЕИ. – 1903. – № 10. – С. 304–309.
- 602.** Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской Церкви / А. П. Доброклонский. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1999. – 936 с.
- 603.** Добролюбов Н. А. Очерк направления иезуитского ордена, особенно в приложении к воспитанию и обучению юношества / Н. А. Добролюбов // Русская школа. – 1911. – № 10. – С. 39–65.
- 604.** Докучаев Н. История Черниговской семинарской церкви до 1817 г. / Н. Докучаев // ЧЕИ. – 1871. – № 12. – С. 372–385.

- 605.** Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712) / Н. Докучаев // ЧЕИ. – 1870. – № 15. – С. 275–282 ; № 16. – С. 283–310.
- 606.** Дубровський В. Життя й діла Феодосія Углицького (Полоницького) / В. Дубровський. – Харків : Держвидав України, 1930. – 191 с.
- 607.** Духовно-нравственная деятельность православного русского духовенства // КЕВ. – 1874. – № 14. – С. 666–676 ; № 16. – С. 762–771.
- 608.** Дюбо Б. А. Эпоха Просвещения и грамматические сочинения Готтшеда и Ломоносова / Б. А. Дюбо // Русские и немцы в XVIII веке : встреча культур / отв. ред. С. Я. Карп. – М., 2000. – С. 286–296.
- 609.** Дятлов В. А. Из истории украинско-немецких культурных связей XVI–XVIII веков (немецкая старопечатная книга в Чернигове) / В. А. Дятлов, А. Б. Коваленко, С. А. Половникова // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени : сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1985. – Вып. 13. – С. 148–155.
- 610.** Дятлова Н. П. Отчеты губернаторов как исторический источник / Н. П. Дятлова // Проблемы архивоведения и источниковедения. – Л. : Наука, 1964. – С. 227–247.
- 611.** Евсина Н. А. Проекты учебных зданий в России XVIII века / Н. А. Евсина // Русское искусство XVIII века : материалы и исследования. – М., 1968. – С. 110–138.
- 612.** Ершов А. Г. Влияние Московского университета на развитие государственной системы образования в России (1755 – середина XIX в.) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Г. Ершов . – М., 2003. – 27 с.
- 613.** Есаков В. А. География в Московском университете : очерки организации, преподавания, развития географической мысли (до 1917 г. / В. А. Есаков. – М. : Наука, 1983. – 141 с.
- 614.** Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття) : дис. у формі наук. доповіді ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Микола Борисович Євтух. – К., 1996. – 70 с.

- 615.** Жевахов Н. Д. Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии. Ч. 2. Святитель Иоасаф и его сочинения / Н. Д. Жевахов. – К. : Тип. Киево-Печерской Успенской лавры, 1907. – 242 с.
- 616.** Жуков В. И. Университетское образование : история, социология, политика / В. И. Жуков . – М. : Акад. проект, 2003. – 379 с.
- 617.** Жуковський А. Київська Академія – місце формування Сковороди / А. Жуковський // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 271–281.
- 618.** Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков / А. Жуковський. – К. : Мистецтво, 1997. – 304 с.
- 619.** Жучков В. А. Немецкая философия эпохи раннего Просвещения (конец XVII – первая четверть XVIII в.) / В. А. Жучков. – М. : Наука, 1989. – 206 с.
- 620.** Задорожна О. День могилянського студента / О. Задорожна // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 163–177.
- 621.** Задорожна О. Ф. Етапи будівництва «Великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів / О. Ф. Задорожна // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 35 : Київська Академія. – С. 33–44.
- 622.** Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2, ч. 1 (1701–1764) / Я. Запаско, Я. Іаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – 131 с.
- 623.** Зашкільняк Л. Счасна світова історіографія : Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.
- 624.** Заштовт Л. Людвік Яновський і початок польських досліджень історії університетів Російської імперії / Л. Заштовт // Харківський університет на початку свого існування (1805–1820) : пер. з пол. / Л. Яновський. – Харків, 2004. – С. XXIX–XXXIX.

- 625.** Звездина Ю. Н. Книга из библиотеки Стефана Яворского – «*Pia desideria*» Германа Гуго / Ю. Н. Звездина // Книга в России XI – XX вв. : сб. науч. тр. / [редкол.: В. П. Леонов и др.]. – СПб., 2004. – Вып. 21. – С. 69–79.
- 626.** Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I / И. Знаменский. – М. : Тип. М. Лаврова, 1880. – 185 с.
- 627.** Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань : Тип. имп. ун-та, 1881. – 806 с.
- 628.** Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П. Знаменский. – Казань : Тип. ун-та, 1873. – 851 с.
- 629.** Зонтиков Н. А. Костромская духовная семинария. Вехи истории : к 250-летию со дня основания (1747–1997 гг.) / Н. А. Зонтиков. – Кострома : Б. и., 1997. – 27 с.
- 630.** Зюсс В. Становление и развитие социокультурных и образовательных связей России и Германии : эпоха Петра I / В. Зюсс // Немцы в России: российско-немецкий диалог : сб. ст / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2001. – С. 145–154.
- 631.** Иванова Г. В. Историография просопографии / Г. В. Иванова, Ю. Ю. Юмашева // Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики : труды IX конф. Ассоц. «История и компьютер» / под ред. Л. И. Бородкина, В. Н. Владимирова. – М. ; Барнаул, 2005. – С. 101–120.
- 632.** Ивановский В. Русское законодательство XVIII и XIX вв. в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей / В. Ивановский. – Харьков : Тип. губ. правл., 1905. – 174 с.
- 633.** Императорский Московский университет: 1755–1917 : энцикл. словарь / сост. А. Ю. Андреев, Д. А. Цыганков. – М. : РОССПЭН, 2010. – 894 с.
- 634.** Истомин Г. Постановления имп. Екатерины II относительно образования духовенства / Г. Истомин // Труды КДА. – 1867. – № 9. – С. 580–624.
- 635.** Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – К. : Наук. думка, 1972. – 144 с.

- 636.** Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом : матеріали I українсько-італійського симпозиуму, 13–6 вересня 1994 р., Київ / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Фондація Джорджо Чіні, Укр. міжнар. ком. з питань науки і культури при НАН України. – К. : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1996. – С. 114–135.
- 637.** Ісіченко І. Риторика й барокове проповідництво у шкільній культурі Києва XVII ст. / І. Ісіченко // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 32–39.
- 638.** Ісіченко І. Церковне життя України епохи бароко / І. Ісіченко // Українське бароко.– Харків, 2004. – Т. 1. – С. 83–174.
- 639.** Історія Львова : у 3 т. Т. 1. 1256–1772 / Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій [та ін.]. – Львів : Центр Європи, 2006. – 296 с.
- 640.** Історія української культури : в 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / [В. С. Александрович, В. Й. Борисенко, Т. М. Виврот, В. М. Горобець, Б. Є. Патон] . – К. : Наук. думка, 2003. – 1246 с.
- 641.** Каганов И. Я. Каталог библиотека Харьковского коллегіума 1769 г. : Из истории украинской культуры XVIII ст. / И. Я. Каганов // Книга. Исследования и материалы. – М. : Изд-во Всесоюзн. книжн. палаты, 1962. – Сб. 6. – С. 102–127.
- 642.** Кагарлицкий Ю. В. Некоторые аспекты изучения истории культуры переходного типа: русская проповедь XVIII века как источник / Ю. В. Кагарлицкий // История и филология: проблемы научной и образовательной интеграции на рубеже тысячелетий : сб. ст. – Петрозаводск, 2000. – С. 211–216.
- 643.** Кадлубовский А. «Правила пиитические» Аполлоса Байбакова / А. Кадлубовский // ЖМНП. – 1899. – Вып. 7. – С. 189–240.
- 644.** Каменева Т. Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания (XVII– XVIII вв.) / Т. Н. Каменева // Труды Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 224– 384.

- 645.** Каптерев Н.Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях / Н. Ф. Каптерев. – М. : Тип. Л.Ф. Снегирева, 1885. – 567 с.
- 646.** Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – СПб. : О. Богданова, 1909. – 540 с.
- 647.** Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. Т. 2. / А. В. Карташев. – М. : Терра, 1992. – 565 с.
- 648.** Кацкова Т. А. Из истории преподавания немецкого языка в Санкт-Петербургском университете (XIX – начало XX в.) / Т. А. Кацкова, С. Шютц // Немцы в России : русско-немецкие научные и культурные связи : сб. ст. / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2000. – С. 71–81.
- 649.** Квітка-Основ'яненко Г. Ф. История театра в Харькове / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Твори : в 6 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К., 1957. – Т. 6. – С. 155–170.
- 650.** Кедров Н. И. Духовный регламент в связи с преобразовательной деятельностью Петра Великого / Н. И. Кедров. – М. : Унив. тип., 1886. – 224 с.
- 651.** Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк ; за ред. В. С. Брюховецького. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – 736 с.
- 652.** Кіку В. Єзуїтський університет у Львові (1758–1773), або захист «істини закону» / В. Кіку // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 101–113.
- 653.** Кметь В. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти / В. Кметь, О. Дух // Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Р. Паранько (пер.), А. Маслюха (пер.). – Львів, 2008. – С. 7–31.
- 654.** Кнабе Г. С. Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России / Г. С. Кнабе. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 240 с.

- 655.** Кобец О. История Белгородской епархии / О. Кобец, А. Н. Крупенков, Н. Ф. Крупенков. – Белгород : Белгород. И Старооскол. Епархия, 2006. – 400 с.
- 656.** Ковалевський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та у Харкові у XVIII–XX ст. / А. Ковалевський // Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961. – С. 8–122.
- 657.** Коваленко О. З історії музичного виховання у навчальних закладах старого Чернігова / О. Коваленко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів, 2001. – С. 56–58.
- 658.** Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття / І. І. Колесник // УІЖ. – 2008. – № 1. – С. 169–193.
- 659.** Колесников А. С. Современный философский процесс в начале XXI века / А. С. Колесников // *Miscellanea humanitaria philosophiae* : Очерки по философии и культуре : к 60-летию профессора Юрия Никифоровича Солонина. – СПб., 2001. – С. 95–128. – (Сер. «Мыслители» ; вып. 5).
- 660.** Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения : пер. с англ. Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм / Рэндалл Коллинз. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002. – 1280 с.
- 661.** Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. А. Коляструк. – Харків : Курсор, 2008. – 122 с.
- 662.** Кононова О. В. Музична культура Харкова (кінця XVIII – початку XX ст.) / О. В. Кононова. – Харків : Основа, 2004. – 176 с.
- 663.** Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII–XVIII ст. / Л. Корній // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. – К., 1993. – С. 194–214.
- 664.** Коротков С. Н. Немецкие газеты в Петербурге XVIII в. / С. Н. Коротков // Русские и немцы в XVIII веке : Встреча культур / отв. ред. С. Я. Карп. – М., 2000. – С. 237–243.

- 665.** Котусенко В. Викладання філософії в єзуїтських колегіумах XVI–XVII століть та Києво-Могилянській академії / В. Котусенко // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Інститут філософії НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 83–107.
- 666.** Котусенко В. Томізм і його рецепція у філософії професорів Києво-Могилянської академії / В. Котусенко // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол.: Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 117–150.
- 667.** Кочеткова Н. Д. Ораторская проза Феофана Прокоповича и пути формирования литературы классицизма / Н. Д. Кочеткова // XVIII век. Проблемы литературного развития России в первой трети XVIII века. – Л., 1974. – Сб. 9. – С. 50–80.
- 668.** Кошелева О. Е. Неизвестные русские учебные курсы философии середины XVIII в. / О. Е. Кошелева, Б. Н. Морозов // Историко-философский ежегодник. – 1991. – С. 53–74.
- 669.** Кравецкий А. Г. История церковнославянского языка в России (конец XIX–XX в.) / А. Г. Кравецкий, А. А. Плетнева. – М. : Языки рус. культуры, 2001. – 398 с.
- 670.** Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Харків : Основа, 1996. – 295 с.
- 671.** Кравченко В. В. Харьков / Харків : столица Пограничья / В. В. Кравченко. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.
- 672.** Крамаренко И. Деятельность преосвященного Геврасия на пастве Переяславской / И. Крамаренко // Странник. – 1872. – № 8. – С. 90–120.
- 673.** Краснобаев Б. И. Очерки истории русской культуры XVIII века : книга для учителя / Б. И. Краснобаев. – М. : Просвещение, 1987. – 319 с.
- 674.** Краткий очерк истории Переяславско-Полтавской семинарии // ПГВ. – 1862. – № 52. – С. 433–442.

- 675.** Кречотень В. І. Байки в українській літературі XVII–XVIII ст. / В. І. Кречотень // Байки в українській літературі XVII–XVIII ст. : пам'ятки давньої української літератури. – К., 1963. – С. 5–75.
- 676.** Кривошея І. І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782) : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / І. І. Кривошея. – Умань, 1998. – 261 с.
- 677.** Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. Кн. 3. Кінець XV – середина XIX століття : навч. посібник для вузів / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – 335 с.
- 678.** Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке / Е. Крыжановский // Руководство для сельских пастырей. – 1861. – № 39. – С. 129–148 ; 1864. – № 42. – С. 232–249 ; № 46. – С. 401–414.
- 679.** Кузьмин А. И. Военная тема в литературе петровского времени / А. И. Кузьмин // XVIII век. – Л., 1974. – Сб. 9 : Проблемы литературного развития России в первой трети XVIII века. – С. 168–183.
- 680.** Кук В. Харківські школи – колегія та додаткові класи / В. Кук // УІЖ. – 1970. – № 7. – С. 97–101.
- 681.** Кулакова И. П. Университетское пространство и его обитатели : Московский университет в историко-культурной среде XVIII века / И. П. Кулакова. – М. : Новый хронограф, 2006. – 336 с.
- 682.** Кулешова Г. И. Образы науки и архитектура научных комплексов / Г. И. Кулешова // ВФ. – 1992. – № 4. – С. 22–30.
- 683.** Курзенин Э. Б. Политико-правовое учение Самуэля Пуфендорфа : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Э. Б. Курзенин. – Нижний Новгород, 1999. – 153 с.
- 684.** Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1762–1805) / А. Лазаревский // КС. – 1899. – № 1. – С. 101–133.
- 685.** Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти графа П. А. Румянцева / А. Лазаревский // КС. – 1896. – № 12. – С. 374–394.
- 686.** Лаппо-Данилевский А. С. История русской общественной мысли и культуры XVII–XVIII вв. / А. С. Лаппо-Данилевский. – М. : Наука, 1990. – 293 с.

- 687.** Лаптева Л. П. История российских университетов XVIII – начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985–1999 годы) / Л. П. Лаптева // Российские университеты в XVIII–XX веках : сб. науч. ст. – Воронеж, 2000. – Вып. 5. – С. 3–28.
- 688.** Ластовський В. В. Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. В. Ластовський. – К., 1998. – 201 с.
- 689.** Лахманн Р. Демонтаж красноречия. Риторическая традиция и понятие поэтического : пер. с нем. / Р. Лахманн. – СПб. : Академ. проект, 2001. – 368 с.
- 690.** Лащенко Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский / Н. Лащенко // ХС. – 1893. – Вып. 7. – С. 121–262 ; 1895. – Вып. 9. – С. 129–200.
- 691.** Лащенко Н. Посещение Харьковского коллегиума Белгородским епископом Самуилом Миславским / Н. Лащенко // ХС. – 1889. – Вып. 3. – С. 203–208.
- 692.** Ле Гофф Ж. С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII—XIII вв.) / Ж. Ле Гофф // Одиссей. Человек в истории. 1991. – М., 1991. – С. 25–44.
- 693.** Лебедев А. С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности / А. С. Лебедев. – Харьков : Печатное дело, 1902. – 286 с.
- 694.** Лебедев А. С. Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799) и Курский (1799–1818) / А. С. Лебедев. – Харьков : [Б. и.], 1896. – 54 с.
- 695.** Лебедев А. С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. С. Лебедев. – М. : Университет. тип, 1886. – 103 с.
- 696.** Лебедев Д. М. География в России петровского времени / Д. М. Лебедев. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 383 с.
- 697.** Левицкий П. Прошлое переяславского духовного училища / П. Левицкий // КС. – 1889. – № 2. – С. 424–444.
- 698.** Лейбфрейд А. Ю. Харьков : От крепости до столицы : заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Харьков : Фолио, 1998. – 334 с.

- 699.** Линчевский М. Педагогия древних братских школ и преимущественно древней Киевской академии / М. Линчевский // Труды КДА. – 1870. – Т. 3. – № 7. – С. 104–154 ; № 8. – С. 437–500 ; № 9. – С. 535–588.
- 700.** Лисий І. Європейськість Києво-Могилянської академії та її філософії: польська призма бачення / І. Лисий // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 67–76.
- 701.** Литвак Б. Г. О достоверности сведений губернаторских отчетов XIX в. / Б. Г. Литвак // Источниковедение отечественной истории : сб. статей. 1976. – М. : Наука, 1977. – С. 125–144.
- 702.** Литвиненко М. А. «Топографическое описание Харьковского наместничества» як джерело для вивчення історії Слобідської України / М. А. Литвиненко // УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 131–135.
- 703.** Литвинов В. До питання про ренесансний характер рукописних латиномовних курсів поетики й риторики, читаних у Києво-Могилянській академії та Чернігівському колегіумі / В. Литвинов // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 15–17.
- 704.** Литвинов В. Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України / В. Д. Литвинов. – К. : Наук. думка, 1984. – 149 с.
- 705.** Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии / В. Литинский // ЧЕИ. – 1896. – № 5. – С. 178–183 ; № 6. – С. 212–216 ; 1897. – № 6. – С. 225–228 ; № 24. – 936–942 ; 1899. – № 2. – С. 84–88.
- 706.** Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков: Эпохи и стили / Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, 1973 . – 254 с.
- 707.** Лиховицкий А. Просвещение в Сибири в XVIII столетия / А. Лиховицкий // ЖМНП. – 1905. – № 7. – С. 1–29.
- 708.** Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Г. Логвин. – М. : Искусство, 1965. – 252 с.

- 709.** Лотман Ю. М. Архаисты-просветители / Ю. М. Лотман // Собрание сочинений / Ю. М. Лотман. – М., 2000. – Т. 1 : Русская литература и культура Просвещения. – С. 239–252.
- 710.** Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 2000. – 704 с.
- 711.** Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. / В. А. Лоха. – К. : Міленіум, 2006. – 114 с.
- 712.** Лукичева Э. В. Федор Поликарпов – переводчик «Географии генеральной» Бернарда Варения / Э. В. Лукичева // XVIII век : сб. ст. – Л., 1974. – Сб. 9 : Проблемы литературного развития России в первой трети XVIII века. – С. 289–296.
- 713.** Любжин А. И. Латинская образованность и римская литература в России в XVIII – начале XX века / А. И. Любжин // Вестник древней истории. – 2004. – № 1. – С. 190–201.
- 714.** Любжин А. И. Харьковский коллегиум в XVIII – начале XIX в. / А. И. Любжин // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 240–263.
- 715.** Мазур П. Отчі світильники. Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV ст. – поч. XVIII ст.) : навч. посібник / П. Мазур. – Донецьк : Укр. культурологічн. центр, 1998. – 105 с.
- 716.** Мазуркевич О. Р. Література як засіб виховання в учительській діяльності і творчій спадщині Г. С. Сковороди / О. Р. Мазуркевич // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди : зб. статей. – К., 1972. – С. 117–145.
- 717.** Мазуркевич О. Р. Нариси з історії методики української літератури / О. Р. Мазуркевич. – К. : Рад. Школа, 1961. – 375 с.
- 718.** Макарова И. В. Деятельность преподавателей духовных семинарий Владимирской, Костромской и Ярославской губернии : 60-е годы XVIII – первой четверти XIX в. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И. В. Макарова. – Иваново, 2005. – 178 с.

- 719.** Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т. 1. / Г. А. Максимович. – Нежин : Типлит. В. К. Меленевского, 1913. – 399 с.
- 720.** Малиневська В. Історія Чернігівської духовної семінарії у краєзнавчій літературі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В. Малиневська, О. Джевага // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові : від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів, 2001. – С. 47–51.
- 721.** Малицкий Н. В. История Владимирской духовной семинарии Вып. 2. / Н. В. Малицкий. – М. : Печ. А.И. Снегиревой, 1902. – 445 с.
- 722.** Малицкий Н. В. История Переславской епархии (1744– 1788 г.). Вып. 1. / Н. В. Малицкий. – Владимир : Тип. губ. правл., 1912. – 408 с.
- 723.** Малицкий Н. В. История Суздальской духовной семинарии (1723–1788) / Н. В. Малицкий. – Владимир : Тип. губ. правл., 1905. – 221 с.
- 724.** Малышева Н. И. Политико-правовое наследие Самуила Пуфендорфа / Н. И. Малышева // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 122–127.
- 725.** Мандрованные дяки в Слободской Украине // Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. – Харьков, 1884. – С. 664–668.
- 726.** Марков В. Об иезуитском воспитании / В. Марков // Чтения в Московском обществе любителей духовного просвещения. – М., 1871. – № 5. – С. 27–37.
- 727.** Марков М. О достопримечательностях Чернигова / М. Марков. – М. : Имп. О-во истории и древностей российских, 1847. – 26 с.
- 728.** Марковський М. Найдавніший список «Енеїди» І. П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору / М. Марковський. – К. : Друк. Укр. АН, 1927. – 183 с.
- 729.** Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України ХVІІ–ХІХ ст. / В. Л. Маслійчук. – Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 399 с.
- 730.** Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворского / С. И. Маслов. – К. : Тип. М. Т. Мейнандера, 1914. – 66 с.

- 731.** Маслов С. І. Етюди з історії стародруків / С. І. Маслов. – К. : КиївДрук, 1925. – 80 с.
- 732.** Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В. П. Маслюк. – К. : Наук. думка, 1983. – 234 с.
- 733.** Маслюк В. П. Невідомі байки з Переяславської поетики 1742–1743 рр. «Сад муз» / В. П. Маслюк // Радянське літературознавство. – 1987. – № 4. – С. 62–65.
- 734.** Масол Л. Музичне виховання у Чернігівському колегіумі та Чернігівській духовній семінарії / Л. Масол // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. Матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 51–55.
- 735.** Матеріали I українсько-італійського симпозіуму «Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи», 13-16 вересня 1994 р., Київ / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Фундація Джорджо Чіні, Укр. міжнар. ком. з питань науки і культури при НАН України. – К. : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1996. – 600 с.
- 736.** Маффеи П. Некоторые особенности средневековых университетов / П. Маффеи // Страницы истории : сб. науч. ст., посвящ. 65-летию со дня рождения профессора Григория Алексеевича Тишкина / Санкт-Петерб. гос. ун-т ; отв. ред. Р. Ш. Ганелин. – СПб., 2008. – С. 110–117.
- 737.** Мащенко С. Роль Чернігівської єпархії у заснуванні та діяльності колегіуму в Чернігові / С. Мащенко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. Матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 11–13.
- 738.** Мащенко С. Світоглядно-освітнє вчення Іоана Максимовича / С. Мащенко // СЛ. – 1999. – № 4. – С. 145–151.
- 739.** Медынский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией / Е. Н. Медынский . – М. : Изд-во Академии пед. наук, 1954. – 174 с.

- 740.** Медынский Е. Н. Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. / Е. Н. Медынский // Очерки по истории педагогики : сб. ст. – М., 1952. – С. 83–86.
- 741.** Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 288 с.
- 742.** Миклашевський Й. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Й. Миклашевський. – К. : Наук. думка, 1967. – 160 с.
- 743.** Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии / Д. Миллер // КС. – 1897. – № 1. – С. 1–31.
- 744.** Миловидов Л. Проекты вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) / Л. Миловидов // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. 1 : Праці історико-краєзнавчої секції. – С. 65–89.
- 745.** Миловидов Л. Проекты университета у Києві у другій половині XVIII в. / Л. Миловидов // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – Зб. 1. – С. 295–306.
- 746.** Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. Т. 1. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – 547 с.
- 747.** Михащенко А. Л. Духовное образование в Российской империи : учеб. пособие для студентов / А. Л. Михащенко. – Курган : Изд-во Курган. гос. ун-та, 2005. – 186 с.
- 748.** Михневич Д. Е. Очерки по истории католической реакции (иезуиты) / Д. Е. Михневич. – М. : Издательство АН СССР, 1955. – 408 с.
- 749.** Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636) / І. З. Мицько. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.
- 750.** Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819–1920: філософський спадок / Н. Г. Мозгова. – К. : Книга, 2004. – 320 с.
- 751.** Морозов А. А. Метафора и аллегория у Стефана Яворского / А. А. Морозов // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В. В. Виноградова : сб. статей. – Л. : Наука, 1971. – С. 35–44.

- 752.** Морозов П. Феофан Прокопович как писатель. Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразования / П. Морозов. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1880. – 402 с.
- 753.** Мочульский В. Отношение южнорусской схоластики XVII в. к псевдоклассицизму XVIII в. // ЖМНП. – 1904. – Ч. 354. – Август. – С. 361–379.
- 754.** Мюльпфордт Г. Система образования в Галле и ее значение для России 1696–1831 гг. (ученые, учителя, училища, школьные реформы, книги, дидактика) : пер. с нем. / Г. Мюльпфордт // Немцы в России : русско-немецкие научные и культурные связи : сб. ст. / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2000. – С. 159–169.
- 755.** Наливайко Д. Вступ. Українське бароко: типологія і специфіка / Д. Наливайко // Українське бароко / [Наливайко Д., Кримський С., Ісаєвич Я. та ін.]. – Харків, 2004. – Т. 1. – С. 7–20.
- 756.** Наливайко Д. Поетики й риторики епохи бароко / Д. Наливайко // Українське бароко / [Наливайко Д., Кримський С., Ісаєвич Я. та ін.]. – Харків, 2004. – Т. 1. – С. 217–264.
- 757.** Наливайко Д. Становлення нової жанрової системи в українській літературі доби барокко / Д. Наливайко // Українське барокко : матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990 р.) / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН України, Ін-т укр. археографії АН України. – К. : Ін-т укр. археографії, 1993. – С. 12–21.
- 758.** Нехаева Е. В. К вопросу о положении университета в позднесредневековом обществе : (На примере Флорентийского) / Е. В. Нехаева // Университеты Западной Европы. Средние века. Возрождение. Просвещение : межвуз. сб. науч. тр. – Иваново, 1990. – С. 65–79.
- 759.** Недзведзь Я. Значення шкільної риторики в Україні в першій половині XVIII ст. / Я. Недзведзь // Схід–Захід : іст.-культурол. зб. – Харків ; К., 2005. – Вип. 7 : Спец. видання. Университети та нації в Російській імперії. – С. 13–22.
- 760.** Никольский П. История Воронежской духовной семинарии. Ч. 1. / П. Никольский. – Воронеж : Тип. В. И. Исаева, 1898. – 238 с.

- 761.** Никольский С. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии / С. Никольский // ЧЕИ. – 1890. – № 10. – С. 207–213.
- 762.** Ніженець А. М. Діяльність Г. С. Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах / А. М. Ніженець // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди : зб. ст. – К., 1972. – С. 185–212.
- 763.** Ніженець А. М. На зламі двох світів : Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум / А. М. Ніженець. – Харків : Прапор, 1970. – 208 с.
- 764.** Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства / В. В. Німчук // Смотрицький М. Граматика. – К., 1979. – С. 7–111.
- 765.** Німчук В. В. Києво-Могилянська академія і розвиток української лінгвістики XVII–XIX ст. / В. В. Німчук // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів : зб. ст. – К., 1988. – С. 61–70.
- 766.** Німчук В. В. Основоположне значення «Граматики» М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві / В. В. Німчук // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст. : матеріали симпозиуму / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Кам'янець-Поділ. пед. ін-т . – К. : Наук. думка, 1982. – С. 6–20.
- 767.** Нічик В. Від ренесансної Італії до реформаційної Німеччини / В. Нічик // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол. Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 77–98.
- 768.** Нічик В. М. До питання про схоластичність філософських курсів у Києво-Могилянській академії / В. М. Нічик // Від Вишенського до Сковороди (з історії філософської думки на Україні XV–XVIII ст. – К. Наук. думка, 1972. – С. 69–75.
- 769.** Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура / В. М. Нічик. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2001. – 252 с.
- 770.** Нічик В. М. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку філософії в Україні / В. М. Нічик // Українське барокко : матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990 р.) / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН України, Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993 . – С. 77–85.

- 771.** Новіков А. Слобожанський драматичний театр : нариси історії / А. Новіков. – Харків : ХДПУ, 2002. – 109 с.
- 772.** О немецких студентах // Русское слово. – 1861. – № 4. – С. 1–20. – Подпись : Р. Н.
- 773.** Оглоблин О. Люди старої України та інші праці / О. Оглоблин. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
- 774.** Основание Харьковского коллегіума, нынешней Харьковской духовной семинарии // Молодик на 1844 г. – Харьков, 1843. – С. – 7–32.
- 775.** Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР : с древнейших времен до конца XVII в. / [Днепров Э. Д., Кошелева О.Е., Корнетов Г. Б. и др.] ; под. ред. Э. Д. Днепров. – М., 1989. – 480 с.
- 776.** Павловский И. Ф. Архимандрит Аполлоний / И. Ф. Павловский // ПЕВ. – 1880. – № 5. – С. 229–235.
- 777.** Павловский И. Ф. Из первой поры существования Переяславской семинарии / И. Ф. Павловский // ПЕВ. – 1878. – № 2. – С. 93–99.
- 778.** Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : в 4 т. Т. 4. / [Укр. спец. науч.-реставрац. проект. ин-т «Укрпроектреставрация», НИИ теории, истории и перспектив. пробл. сов. архитектуры в г. Киеве] ; гл. редкол. Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. – К. : Будівельник, 1985. – 336 с.
- 779.** [Пархоменко В.] Гервасий Линцевский : (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) / [В. Пархоменко] // КС. – 1904. – № 12. – С. 408–443.
- 780.** Пархоменко В. К истории образования на Украине / В. К. Пархоменко // КС. – 1905. – № 9. – С. 235–247 ; № 10. – С. 126–132.
- 781.** Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) / В. Пархоменко. – Полтава : Тип. Г. Маркевича, 1910. – 182 с.
- 782.** Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии / Ф. Паульсен. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 333 с.
- 783.** Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності української культури / О. Пахльовська // Україна:

Культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. – Львів, 1998. – Вип. 5 : Prosophonema : історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю академіка Я. Ісаєвича. – С. 453–464.

784. Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси еволюції / О. Пахльовська // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк ; за ред. В. С. Брюховецького. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 19–26.

785. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом : в 2 т. Т. 2. / П. Пекарский. – СПб. : Изд. Товарищества «Обществ. Польза», 1862. – 578 с.

786. Петров Н. И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века / Н. И. Петров. – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1904. – 110 с.

787. Петров Н. И. Из истории гомилетики в старой Киевской Академии / Н. И. Петров // Труды КДА. – 1866. – Т. 1. – С. 86–124.

788. Петров Н. И. К истории внутренней жизни духовных семинарий (значение поэзии А. С. Пушкина в сей жизни) / Н. И. Петров. – М. : Унив. тип., 1899. – 23 с.

789. Петров Н. И. Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.) / Н. И. Петров. – К. : Тип. И.И. Горбунова, 1906. – 121 с.

790. Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII века / Н. И. Петров. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. – 171 с.

791. Петров Н. И. О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 г. / Н. И. Петров // Труды КДА. – 1866. – Т. 2. – Кн. 7. – С. 305–330 ; Т. 3. – Кн. 11. – С. 343–388 ; Кн. 12. – С. 552–569.

792. Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков : Киевская искусственная литература XVII–XVIII вв., преимущественно драматическая / Н. И. Петров. – К. : Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1911. – 532 с.

- 793.** Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVIII века : Киевская искусственная литература XVIII века, преимущественно драматическая / Н. И. Петров. – К. : Тип. Г. Г. Корчак-Новицкого, 1880. – 151 с.
- 794.** Петров Н. И. Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Григория Савича Сковороды / Н. И. Петров // Труды КДА. – 1902. – № 12. – С. 588–618.
- 795.** Петров Ф. А. Зарождение системы университетского образования в России / Ф. А. Петров // Университет для России : Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 64–101.
- 796.** Петров Ф. А. Система российского университетского образования / Ф. А. Петров // Университет для России. – М., 2001. – Т. 2 : Московский университет в александровскую эпоху / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – С. 150–189.
- 797.** Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России : в 4 т. Т. 1. Российские университеты и Устав 1804 года / Ф. А. Петров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2002. – 416 с.
- 798.** Пиксанов Н. К. Областные культурные гнезда / Н. К. Пиксанов. – М. : Гос. изд-во, 1928. – 148 с.
- 799.** Пилипюк Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва / Н. Пилипюк // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН України. – К., 1993. – С. 75–109.
- 800.** Пилип'юк Н. Педагогічна теорія і українська література XVII– XVIII ст. / Н. Пилип'юк // Українське барокко : матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 1990 р.) / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка АН України, Ін-т укр. археографії АН України.. – К. : Ін-т укр. археографії, 1993. – С. 71– 76.
- 801.** Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття / Л. А. Пляшко. – К. : Наук. думка, 1980. – 149 с.

- 802.** Покровский И. О способах содержания духовных училищ в России / И. Покровский // Странник. – 1860. – Июль. – С. 24–55 ; Август. – С. 109–138 ; Сент. – С. 167–209.
- 803.** Полиевкт. Сведения о Полтавско-Переяславской епархии и ея архипастырях / Полиевкт. – Полтава : Тип. Брат. Пигуренко, 1868. – 123 с.
- 804.** Половинкин С. М. Русская религиозная философия / С. М. Половинкин // Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II . – М., 2000. – С. 468–484.
- 805.** Поляков Н. В. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса / Н. В. Поляков, В. С. Савчук. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.
- 806.** Пономарева В. В. Университет в русской культуре XVIII века / В. В. Пономарева // Университет для России : Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 266–328.
- 807.** Попов П. М. З історії поетики на Україні (XVII–XVIII ст.) / П. М. Попов // Матеріали до вивчення історії української літератури : посібник : в 5 т. – К., 1959. – Т. 1 : Давня українська література (доба феодалізму – до кінця XVIII ст.). – С. 392–403.
- 808.** Попов П. М. З листування Г. С. Сковороди / П. М. Попов // Радянське літературознавство. – 1955. – № 18. – С. 57–70.
- 809.** Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 727 с.
- 810.** Посохова Л. Ю. Використання архівних документів при вирішенні дискусійних питань з історії Харківського колегіуму / Л. Ю. Посохова // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 73–76.
- 811.** Посохова Л. Ю. Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинах козацької старшини / Л. Ю. Посохова // КС. – 2008. – № 5. – С. 3–18.

- 812.** Посохова Л. Ю. Доля українського інтелектуала: Андрій Прокопович (1757–1826) / Л. Ю. Посохова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія. – 2008. – Вип. 14. – С. 25–30.
- 813.** Посохова Л. Ю. Європейський досвід у навчальних практиках православних колегіумів України XVIII століття: джерелознавчий аспект / Л. Ю. Посохова // Наукові записки / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 1. Тем. випуск «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації популяризація». – С. 323–340.
- 814.** Посохова Л. Ю. М. Т. Каченовський та Харківський колегіум / Л. Ю. Посохова // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2003. – Вип. 6 : Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – С. 114–117.
- 815.** Посохова Л. Ю. Коллегиум как тип учебного заведения: исторические формы университетской идеи в Восточной Европе / Л. Ю. Посохова // Историческое знание: теоретические основания и коммуникативные практики : матер. науч. конф. / отв. ред. Л. П. Репина. – М. : ИВИ РАН, 2006. – С. 299–302.
- 816.** Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.
- 817.** Посохова Л. Ю. На шляху до університету: православні колегіуми і місцеве суспільство (XVIII – поч. XIX ст.) / Л. Ю. Посохова, С. И. Посохов // Гуманітарні студії: Україна – Польща : зб. наук. праць / голови ред. колегії О. Завальнюк, С. Уліяш. – Кам'янець-Подільський ; Жешів, 2010. – С. 77–85.
- 818.** Посохова Л. Ю. От Харьковского коллегиума к Харьковскому университету: культурная преемственность или антагонизм / Л. Ю. Посохова // Философский век : альманах. – СПб., 2005. – Вып. 28 : История университетского образования в России и международные традиции просвещения. – Т. 1. – С. 126–132.

- 819.** Посохова Л. Ю. Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні в XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 762 : Історія. – Вип. 39. – С. 52–64.
- 820.** Посохова Л. Ю. Православні колегіуми України XVIII ст.: дискусії про ознаки моделі / Л. Ю. Посохова // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2010. – Вип. 10. – С. 224–234.
- 821.** Посохова Л. Ю. Православные коллегии Российской империи (вторая половина XVIII – начало XIX вв.): между традициями и новациями / Л. Ю. Посохова // *Ab Imperio*. – 2010. – № 3. – С. 85–112.
- 822.** Посохова Л. Ю. «Рекреація»: культура відпочинку учнів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816 : Історія. – Вип. 40. – С. 169–180.
- 823.** Посохова Л. Ю. Реформа духовних навчальних закладів 1808 г. у Російській імперії та православні колегіуми / Л. Ю. Посохова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. – 2011. – Вип. 87, № 8. – С. 36–39.
- 824.** Посохова Л. Ю. Сакральне і світське: алегоричні зображення та символи пізнання у православних колегіумах України (XVIII – початок XIX ст.) // *КА*. – 2010. – Вип. 8. – С. 111–122.
- 825.** Посохова Л. Ю. Територія просвіти в місті: локуси православних колегіумів України XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Праці Центру пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 177–190.
- 826.** Посохова Л. Ю. Трансформация образовательной традиции в Восточной Европе XVII–XVIII вв. / Л. Ю. Посохова // «Быть русским по духу и европейцем по образованию» : Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в. : сб. ст. / [отв. сост. А. Ю. Андреев ; отв. ред. серии А. В. Доронин]. – М., 2009. – С. 32–51.

- 827.** Посохова Л. Ю. «Утеча від науки» (сторінки повсякденного життя учнів колегіумів України XVIII століття) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2006. – № 728 : Історія. – Вип. 38. – С. 41–50.
- 828.** Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.) / Л. Ю. Посохова. – Харків : Бізнес Інформ, 1999. – 168 с.
- 829.** Посохова Л.Ю. «Что браху, что оставляху?»: викладання історії в православних колегіумах України в XVIII ст. / Л. Ю. Посохова // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2008. – Вип. 9. – С. 203–216.
- 830.** Про А. Двенадцать уроков по истории / Антуан Про ; [пер. с фр. Ю. В. Ткаченко]. – М. : Изд. центр РГГУ, 2000. – 333 с.
- 831.** Пуха І. В. Деякі питання теорії навчання в спадщині Г. С. Сковороди / І. В. Пуха // Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди : сб. ст. – К., 1972. – С. 103–116.
- 832.** Пуховський К. Єзуїтський Collegium Nobilium у Львові (1749–1773) / К. Пуховський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2006. – № 715 : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. – Вип. 8. – С. 117–144.
- 833.** Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР : в 3 т. Т. 1. Строительная наука и техника на Украине с древних времен до 1917 г. / [В. Е. Ясиевич, Ю. С. Асеев, М. М. Жербин и др.]. – К. : Наук. думка, 1989. – 328 с.
- 834.** Раумер К. История воспитания и учения от возрождения классицизма до нашего времени : пер. с нем. Ч. 2 (1561–1827). / К. Раумер. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1878. – 704 с.
- 835.** Резанов В. И. Из истории русской драмы. Школьные действия XVII–XVIII вв. и театр иезуитов / В. И. Резанов. – М. : Синод. тип., 1910. – 344 с.
- 836.** Резанов В. И. Из истории русской драмы. Экскурс в область театра иезуитов / В. И. Резанов. – Нежин : Тип. В. К. Меленевского, 1910. – 462 с.
- 837.** Резнікова В. Харківська духовна консисторія. Огляд фонду / В. Резнікова // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2001. – Т.7. – С. 81–85.

- 838.** Репина Л. П. Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы / Л. П. Репина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2000. – Вып. 2. – С. 5–13.
- 839.** Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М. : Кругъ, 2011. – 560 с.
- 840.** Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история / Л. П. Репина. – М. : Изд-во ЛКИ, 2009. – 320 с.
- 841.** Репина Л. П. Парадигмы социальной истории в исторической науке второй половины XX века / Л. П. Репина // «Новая историческая наука» и социальная история. – М. : ИВИ РАН, 1998. – С. 8–72.
- 842.** Репина Л. П. Теоретические новации в современной историографии / Л. П. Репина // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2010. – Вип. 10. – С. 10–40.
- 843.** Рехневский Ю. Очерк истории народных школ в Германии / Ю. Рехневский // ЖМНП. – 1860. – Ч. 108. – С. 1–35 ; 117–156.
- 844.** Різніченко В. Проект Українського університету в Батурині: сторінка з історії просвітніх заходів останнього Гетьмана України / В. Різніченко. – К. : Друк. 1-ї Київ. Друк. спілки, 1916. – 16 с.
- 845.** Родников В. Очерки по истории русской педагогики / В. Родников. – К. : Тип. Имп. ун-та, 1909. – 119 с.
- 846.** Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX веках. Т. 1. / С. В. Рождественский. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1912. – 676 с.
- 847.** Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні : нариси (X – початок XX ст.). – К. : Рад. школа, 1991. – 381 с.
- 848.** Розов Н. С. «Социология философий» Рэндалла Коллинза – новый этап самосознания интеллектуалов в мировой истории / Н. С. Розов // Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения :

пер. с англ. Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002. – С. 7–31.

849. Романовский Н. Протоиерей Василий Иоаннович Снисарев / Н. Романовский // Странник. – Т. 1, № 1. – С. 11–34.

850. Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність / Ю. Руденко, О. Губко. – К. : МАУП, 2007. – 384 с.

851. Сазонова Л. И. Восточнославянские академии XVI–XVIII вв. в контексте европейской академической традиции / Л. И. Сазонова // Славяноведение. – 1995. – № 3. – С. 46–61.

852. Сазонова Л. И. Литературная культура России. Раннее Новое время / Л. И. Сазонова. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 896 с.

853. Самарин Ю. Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович как проповедники / Ю. Ф. Самарин. – М. : Унив. тип., 1844. – 230 с.

854. Сандалюк О. М. Феген Карл-Йоганн / О. М. Сандалюк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк ; за ред. В. С. Брюховецького. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 559.

855. Святитель Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и Сибирский // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 24. – С. 540–547.

856. Секиринский С. С. История и литература. В несовпадающих ракурсах? / С. С. Секиринский // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 3–4.

857. Селунская Н. Б. Проблемы методологии истории : учебн. пособие по курсу «Методологические проблемы исторических исследований» / Н. Б. Селунская. – М. : МГУ, 2003. – 121 с.

858. Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году / В. Серебренников. – К. : Тип. ун-та, 1897. – 223 с.

859. Серегина А. Ю. Античные историки в английской полемической литературе конца XVI – начала XVII в. / А. Ю. Серегина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2005. – Вып. 15. – С. 77–90.

- 860.** Серяков С. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. / С. Серяков // КА. – 2010. – Вип. 8. – С. 92–111.
- 861.** Серяков С. Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1648–1675 рр. / С. Серяков // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. 8. – С. 119–126.
- 862.** Серяков С. Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1675–1700 рр. / С. Серяков // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. 10. – С. 582–593.
- 863.** Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Серяков Сергій Олегович. – Харків, 2004. – 226 с.
- 864.** Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво як чинник національно-культурного розвитку в польській історіографії XIX–XX ст. / С. О. Серяков // Схід–Захід : іст.-культурол. зб. – Харків ; К., 2005. – Вип. 7 : Спец. видання. Університети та нації в Російській імперії. – С. 23–44.
- 865.** Серяков С. Культурно-освітній потенціал Луцької єзуїтської школи у 1648–1700 роках / С. Серяков // КА. – 2008. – Вип. 5. – С. 113–124.
- 866.** Серяков С. О. Характерні риси єзуїтського шкільництва в освітній діяльності Києво-Могилянської академії в XVII столітті / С. О. Серяков // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2000. – Т. 18. – С. 24–28.
- 867.** Сивокінь Г. М. Давні українські поетики / Г. М. Сивокінь. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 107 с.
- 868.** Симчич М. В. До питання про «авторськість» філософських курсів XVII–XVIII ст. / М. В. Симчич // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. — Т. 35 : Київська Академія. – С. 15–19.
- 869.** Симчич М. Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII–XVIII ст. / М. Симчич // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 74–85.

- 870.** Симчич М. Курси логіки в Києво-Могилянській академії / М. Симчич // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Ін-т філософії НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 108–117.
- 871.** Симчич М. В. Специфіка курсів логіки у Києво-Могилянській академії (кінець XVII – перша половина XVIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / М. В. Симчич. – К., 2007. – 18 с.
- 872.** Симчич М. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії : монографія / М. Симчич. – Вінниця : О. Власюк, 2009. – 239 с.
- 873.** Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
- 874.** Скабаланович Н. Западноевропейские гильдии и западнорусские братства / Н. Скабаланович // Христианское чтение. – 1875. – Ч. 2. – С. 271–327.
- 875.** Скубала З. Польские университеты / З. Скубала, З. Токарский ; пер. с пол. А. Майской. – Варшава : Полония, 1960. – 200 с.
- 876.** Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII–XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. – Харків : Харк. кн.-газ. вид-во, 1954. – 280 с.
- 877.** Смагина Г. И. Академия наук и российская школа (вторая половина XVIII в.) / Г. И. Смагина. – СПб. : Наука, 2002. – 162 с.
- 878.** Смагина Г. И. Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в. / Г. И. Смагина // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе» : к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / отв. составитель А. В. Доронин. – М., 2008. – С. 205–220.
- 879.** Смагина Г. И. Немецкие учебники по всеобщей истории в российской школе XVIII в. / Г. И. Смагина // Немцы в России: российско-немецкий диалог : сб. ст. / отв. ред. Г. И. Смагина. – СПб., 2001. – С. 161–186.
- 880.** Смирнов В. И. Российские учителя и источники их педагогического познания в первой половине XVIII века / В. И. Смирнов // Педагогика. – 2002. – № 7. – С. 80–87.

- 881.** Смирнов С. К. История Московской славяно-греко-латинской академии / С. К. Смирнов. – М. : Тип. В. Готье, 1855. – 428 с.
- 882.** Смолич И. К. История русской церкви, 1700–1917. Ч. 1. / И. К. Смолич. – М. : Изд-во Спасо-Преображ. Валаам. монастыря, 1996. – 798 с.
- 883.** Снегирев М. М. О старинном русском переводе Тита Ливия / М. М. Снегирев // Ученые записки Императорского Московского университета. – 1833. – № 1. – С. 690–705.
- 884.** Солнцев П. Краткие сведения о белгородско-курских иерархах / П. Солнцев. – Харьков : Унив. тип., 1871. – 19 с.
- 885.** Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума / П. Солнцев. – Харьков : Унив. тип., 1881. – 76 с.
- 886.** Солодянкина О. Ю. Феномен иностранного гувернерства в России (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) / О. Ю. Солодянкина // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 9–23.
- 887.** Сословность русского белого духовенства и одно из ее последствий // Руководство для сельских пастырей. – 1864. – № 47. – С. 458–470.
- 888.** Софронова Л. А. Польская театральная культура эпохи Просвещения / Л. А. Софронова. – М. : Наука, 1985. – 271 с.
- 889.** Софронова Л. А. Поэтика славянского театра XVII – первой половины XVIII в. : Польша, Украина, Россия / Л. А. Софронова. – М. : Наука, 1981. – 262 с.
- 890.** Софронова Л. А. Старовинний український театр : пер. з рос. / Л. А. Софронова – Львів : [Б. в.], 2004. – 336 с.
- 891.** Сперанский М. Н. История древней русской литературы / М. Н. Сперанский. – СПб. : Лань, 2002. – 544 с.
- 892.** Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году / Н. Стеллецкий // Вера и Разум. – 1895. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 644–666 ; 713–742 ; Т. 1. – Ч. 2. – С. 93–124 ; 222–239 ; 287–305 ; 331–354 ; 411–432 ; 507–536 ; 632–658.

- 893.** Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 225 с.
- 894.** Стешенко І. Історія української драми / І. Стешенко // Україна. – 1970. – Т. 3, кн. 7. – С. 101–143.
- 895.** Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгород-Северский / А. Страдомский // ЧЕИ. – 1876. – № 22. – С. 669–682.
- 896.** Страдомский А. Переписка префектов Черниговского коллегиума иеромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской Академии иеромонаха Георгия Конисского / А. Страдомский // ЧЕИ. – 1866. – № 22. – С. 705–722.
- 897.** Стратий Я. М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. М. Стратий, В. Д. Литвинов, В. А. Андрушко. – К. : Наук. думка, 1982. – 346 с.
- 898.** Струков Б. Г. Имущественный и социальный статус немецкого студенчества в конце XIV – первой половине XV вв. / Б. Г. Струков // Из истории университетов Европы XIII–XV веков : межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 1984. – С. 46–59.
- 899.** Струков Б. Г. Экономическое и юридическое положение первых немецких университетов конца XIV – начала XV вв. / Б. Г. Струков // Из истории университетов Европы XIII–XV веков : межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 1984. – С. 29–45.
- 900.** Суворов Н. С. Средневековые университеты / Н. С. Суворов. – М. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнерев, 1898. – 245 с.
- 901.** Сулима М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. / М. Сулима. – К. : Фоліант : Стилос, 2005. – 368 с.
- 902.** Сулоцкий А. Архиереи из сибирских уроженцев. Иоаникий Павлуцкий, епископ воронежский / А. Сулоцкий // Странник. – 1868. – Сент. – С. 97–108.
- 903.** Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. 1. Лазарь Баранович / Н. Ф. Сумцов. – Харьков : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1885. – 183 с.

- 904.** Суториус К. В. Богословие в Киево-Могилянской академии в 1751–1763 гг. / К. Суториус // Религиозное образование в России и Европе в конце XVIII – начале XIX в. : [сб. ст.] / Ин-т всеобщ. ист. РАН ; ред. Е. Токарева, М. Инглот. – СПб., 2009. – С. 127–202.
- 905.** Суториус К. В. Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / К. В. Суториус. – СПб., 2008. – 217 с.
- 906.** Сухомлинов М. И. Исследования по русской литературе и просвещению. Т. 1. / М. И. Сухомлинов. – СПб. : Изд. А.С. Суворина, 1889. – 671 с.
- 907.** Сухомлинов М. И. История Российской Академии. Вып. 6. / М. И. Сухомлинов. – СПб. : Тип. Импер. Академии наук, 1882. – 512 с.
- 908.** Сухомлинов М. И. Материалы для истории образования в России в царствование императора Александра I / М. И. Сухомлинов // ЖМНП. – 1865. – Октябрь. – С. 9–172.
- 909.** Танков А. Проповедное слово в Белгородской епархии в XVIII веке / А. Танков // КЕВ. – 1897. – № 37. – С. 715–720 ; № 38. – С. 732–736 ; № 41. – С. 807–811 ; № 42. – С. 830–838.
- 910.** Темниковский Е. Н. Один из источников Духовного Регламента / Е. Н. Темниковский // Сборник ХИФО. – 1909. – Т. 18. – С. 524–534.
- 911.** Терлецкий Н. Переяславское духовное училище / Н. Терлецкий // ПЕВ. – 1882. – № 2. – С. 71–94.
- 912.** Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. 1. Время Комиссии Духовных Училищ / Б. В. Титлинов. – Вильна : Русский Почин, 1908. – 383 с.
- 913.** Титов Ф. И. Киевская академия в эпоху реформ, 1796–1819 гг. Вып. 2 / Ф. И. Титов. – К. : Типолит. И. И. Чоколова, 1910. – 127 с.
- 914.** Титов Ф. И. Феоктист Мочульский, архиепископ Курский / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1894. – № 1. – С. 53–92.
- 915.** Титов Ю. Н. Процесс огосударствления церкви в XVIII–XX вв. / Ю. Н. Титов // Вопросы научного атеизма. – М., 1988. – Вып. 37. – С. 173–186.

- 916.** Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. (із 180 малюнками) / Хв. Тітов. – К. : Друк. Укр. Акад. наук, 1924. – 434 с.
- 917.** Ткачук М. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст. : методологічні проблеми дослідження / М. Ткачук. – К. : Віпол, 2000. – 248 с.
- 918.** Ткачук М. Філософська спадщина Києво-Могилянської академії: стратегії дослідження / М. Ткачук // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура : зб. наук. пр. на пошану пам'яті проф. В. Нічик / Ін-т філософії НАН України, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – С. 73–82.
- 919.** Ткачук М. Філософські курси Києво-Могилянської академії в контексті європейського схоластичного дискурсу / М. Ткачук // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії. Європейський контекст / редкол.: Горський В. С. [та ін.]. – К., 2002. – С. 39–66.
- 920.** Толстой Д. А. Академическая гимназия в XVIII столетии / Д. А. Толстой // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1886. – Т. 38, № 5. – С. 1–114.
- 921.** Толстой Д. А. Академический университет в XVIII столетии / Д. А. Толстой // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1886. – Т. 38, № 6. – С. 1–67.
- 922.** Травкіна О. І. Викладачі Чернігівського колегіуму – члени Кодифікаційної комісії / О. І. Травкіна // СЛ. – 1998. – № 3. – С. 10–12.
- 923.** Травкіна О. І. Про викладання предметів у Чернігівському колегіумі / О. І. Травкіна // СЛ. – 2000. – № 1. – С. 16–32.
- 924.** Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму / О. І. Травкіна // СЛ. – 1997. – № 3. – С. 32–36.
- 925.** Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786) / О. І. Травкіна. – Чернігів : ДКП РВВ, 2000. – 120 с.
- 926.** Трофимова В. С. «Республика учености»: идея, идеал и виртуальное сообщество европейских интеллектуалов XV–XVIII веков / В. С. Трофимова // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2007. – Вып. 20. – С. 90–99.

- 927.** Трубачев А. Монастыри и монашество. 1700–1998 гг. / А. Трубачев, А. А. Бовкало, В. А. Федоров // Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь / под общ. ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II . – М., 2000. – С. 325–345.
- 928.** Трунов О. Курс «Вільної філософії», прочитаний у Чернігівському колегіумі 1740 р. / О. Трунов // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 13–14.
- 929.** Трунов О. Невідоме джерело із історії філософської думки України першої половини XVIII ст. / О. Трунов, В. Шевченко // СЛ. – 1998. – № 1. – С. 143–151.
- 930.** Уваров П. Ю. Университеты Российской империи глазами медиевиста (в защиту «идола истоков») / П. Ю. Уваров // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2001. – Вып. 7. – С. 207–223.
- 931.** Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / колект. моногр. за ред. Л. Зашкільняка. – Львів : Львів. націон. ун-т імені Івана Франка, 2004. – 406 с.
- 932.** Федоровский Д. Библиотека Харьковского духовного коллегиума / Д. Федоровский // ДБ. – 1863. – Т. 19. – № 50. – С. 661–664.
- 933.** Федоровский Д. Очерк истории Харьковского духовного коллегиума / Д. Федоровский // ДБ. – 1863. – Т. 18. – № 23. – С. 169–202.
- 934.** Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. Вып. 1. Академия наук и университеты. / П. Ферлюдин. – Саратов : Типолит. П. С. Феокритова, 1894. – 187 с.
- 935.** Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. 862–1863. Кн. 1–2. / Филарет (Гумилевский). – СПб. : И. Л. Тузов, 1884. – 511 с.
- 936.** Філософія Григорія Сковороди / наук. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Наукова думка, 1972 . – 311 с.
- 937.** Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – К. : Путь к истине, 1991. – 599 с.

- 938.** Фрийхоф В. Начало Нового времени : Паттерны / Ф. Фрийхоф // *Alma Mater.* – 1999. – № 3. – С. 41–46.
- 939.** Фролов Э. Д. Русская наука об античности : историографические очерки / Э. Д. Фролов. – СПб. : Гуманит. акад., 1999. – 604 с.
- 940.** Хаген М. Имеет ли Украина историю? / М. Хаген // *Ab Imperio.* – 2000. – № 1. – С. 40–45.
- 941.** Хаммерштейн Т. Университет в Новое время: отношение с властью / Т. Хаммерштейн // *Alma Mater.* – 1999. – № 12. – С. 43–46.
- 942.** Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века / К. В. Харлампович. – Казань : Типолит. Имп. Ун-та, 1898. – 524 с.
- 943.** Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. / К. В. Харлампович. – Казань : М. А. Голубев, 1914. – 878 с.
- 944.** Хейзинга Й. Осень Средневековья : Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга ; пер. с нидерланд. Д. В. Сильвестрова. – М. : Наука, 1988. – 539 с.
- 945.** Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – К. : Вища школа, 1981. – 236 с.
- 946.** Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія і розвиток історичної науки / З. І. Хижняк // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів : зб ст. – К., 1988. – С. 42–49.
- 947.** Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Правовий статус (1615–1819 рр.) / З. І. Хижняк // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво–Могилянська академія». – 1998. – Т. 3 : Історія. – С. 97–106.
- 948.** Хижняк З. І. Крижанівський Костянтин Павлович / З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 295.
- 949.** Хитров М. Наше белое духовенство в XVIII столетии и его представители / М. Хитров // *Странник.* – 1896. – № 8. – С. 507–533.

- 950.** Хойнацкий А. Ф. Варлаам Шишацкий, бывший архиепископ Могилевский / А. Ф. Хойнацкий // Исторический вестник. – 1881. – № 7. – С. 522–543.
- 951.** Хойнацкий А. Ф. Правда о архиепископе Варлааме, бывшем первом епископе Волынском, а потом архиепископе Могилевском / А. Ф. Хойнацкий // Волынские епархиальные ведомости. – 1879. – Часть неофиц. – № 8. – С. 323–329.
- 952.** Хорошилова Л. Б. Студенты / Л. Б. Хорошилова // Университет для России : Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошиловой. – М., 1997. – С. 220–265.
- 953.** Хренов Н. А. «Человек играющий» в русской культуре / Н. А. Хренов. – СПб. : Алтейя, 2005. – 604 с.
- 954.** Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.
- 955.** Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков / М. П. Цапенко. – М. : Стройиздат, 1967. – 234 с.
- 956.** Цапина О. А. Православное Просвещение – оксюморон или историческая реальность? / О. А. Цапина // Европейское Просвещение и цивилизация России / отв. ред. С. Я. Карп, С. А. Мезин. – М., 2004. – С. 301–313.
- 957.** Ципляк Н. Чернігівська духовна семінарія на зламі XVIII–XIX ст. / Н. Ципляк // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : зб. наук. пр. – Чернігів, 2007. – С. 601–606.
- 958.** Червяковский П. Введение в богословие Феофана Прокоповича / П. Червяковский // Христианское чтение. – 1876. – № 1–2. – С. 32–86.
- 959.** Черная Л. А. Русская культура переходного периода от Средневековья к Новому времени : Философско-антропологический анализ русской культуры XVII – первой трети XVIII в. / Л. А. Черная. – М. : Яз. рус. культуры, 1999. – 281 с.
- 960.** Чечулин Н. Д. Русское провинциальное общество во второй половине XVIII века : Ист. очерк / Н. Д. Чечулин. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1889. – 115 с.

- 961.** Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Мюнхен : [Б. в.], 1983. – 175 с.
- 962.** Чистович И. А. История Санкт-Петербургской духовной академии / И. А. Чистович. – СПб. : Тип. Я. Трея, 1857. – 458 с.
- 963.** Чистович И. А. Неизданные проповеди Стефана Яворского / И. А. Чистович. – СПб. : Тип. Деп. уделов, 1867. – 112 с.
- 964.** Чорний О. О. Вчення про людину чернігівського літературно-філософського кола (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / О. О. Чорний. – Чернігів, 1998. – 180 с.
- 965.** Шанский Л. Н. Историческая мысль / Л. Н. Шанский // Очерки русской культуры XVIII века. – М., 1988. – Ч. 3 : Наука. Общественная мысль / под ред. акад. Б. А. Рыбакова. – С. 122–161.
- 966.** Шарипова Л. Еще о «человеке многих миров»: Петр Могила – традиционалист, реформатор, оппортунист / Л. Шарипова // *Ab Imperio*. – 2000. – № 1. – 53–73.
- 967.** Шарп Д. Історія знизу / Д. Шарп // Нові перспективи історіописання : за ред. П. Берка; пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2004. – С. 36–58.
- 968.** Шарф К. Монархия, основанная на законе, вместо деспотии. Трансфер и адаптация европейских идей и эволюция воззрений на государство в России в эпоху Просвещения / К. Шарф // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / отв. составитель А. В. Доронин. – М., 2008. – С. 9–45.
- 969.** Шевченко В. Соціокультурні та філософські підстави вищої освіти у Чернігові / В. Шевченко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету : зб. матеріалів Ювіл. наук. конф. – Чернігів : Сіверянська думка, 2001. – С. 5–7.
- 970.** Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; авторизов. пер. з англ. М. Габлевич. – Львів : Ін-т історії церкви Львів. Богослов. Академії, 2001. – 250 с.

- 971.** Шевченко О. М. Православна церква в суспільно-політичному житті Лівобережної України (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.) . : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М. Шевченко. – К., 1996. – 187 с.
- 972.** Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. / Т. Шевченко. – Львів : Свічадо, 2005. – 340 с.
- 973.** Шевчук В. О. Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко / В. О. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – 728 с.
- 974.** Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. / Н. А. Шип. – К. : Наук. думка, 1988. – 112 с.
- 975.** Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.) / И. А. Шляпкин. – СПб. : Тип. А. Траншель, 1891. – 460 с.
- 976.** Шмидт К. История педагогики / пер. Циммермана. Т. 3 / К. Шмидт. – М. : Тип. Мартынова и К., 1880. – 759 с.
- 977.** Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний / С. О. Шмидт // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 40–49.
- 978.** Шмонин Д. В. Что такое вторая схоластика? : Возвращение к написанному / Д. В. Шмонин // Verbum. – СПб., 2005. – Вып. 8 : Mediaevalia: идеи и образы средневековой культуры. – С. 128–149.
- 979.** [Щапов А.] Состояние русского духовенства в XVIII столетии // Православный собеседник. – 1862. – Ч. 2. – С. 16–40. – Без подписи.
- 980.** Щербинін Б. Біля джерел музичної освіти в Харкові / Б. Щербинін // Українське музикознавство. – 1971. – № 6. – С. 228–237.
- 981.** Экземплярский И. Причины нерасположения нашего белого духовенства к школе и науке в продолжение XVIII столетия / И. Экземплярский // Руководство для сельских пастырей. – 1864. – Т. 2. – № 22. – С. 182–191 ; № 26. – С. 344–355 ; № 27. – С. 375–383.

- 982.** Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) / Н. Яковенко // Міжкультурний діалог. – К., 2009. – Т. 1 : Ідентичність. – С. 57–95.
- 983.** Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
- 984.** Яковенко Н. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могілянської Колегії на університет) / Н. Яковенко // 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008) / pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa : DiG, 2008. – S. 305–326.
- 985.** Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. / Н. Яковенко // КС. – 1997. – № 1/2. – С. 11–27.
- 986.** Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
- 987.** Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замоїська академія / Н. Яковенко // Історія української культури : в 5 т. – К., 2001. – Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть / [В. С. Александрович, В. Г. Балусок, М. Б. Боянівська, Л. В. Войтович, Б. Є. Патон]. – С. 575–591.
- 988.** Яременко М. Антропонімія вихованців Києво-Могілянської академії XVIII ст. (про інформативні можливості студентських реєстрів) / М. Яременко // Наукові записки / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Т. 19, кн. 1: Темат. випуск «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації популяризація». – С. 308–322.
- 989.** Яременко М. Вихованці Києво-Могілянської академії: світила першої величини та «червоні зорі» / М. Яременко // КА. – 2006. – Вип. 2–3. – С. 126–134.
- 990.** Яременко М. «До мене-де нікто не им еть власти, кромь ясневелможного»: самоідентифікація моголянського студента крізь призму конфлікту 1752 р. / М. Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 231–241.

- 991.** Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? (Про реформу Київських Атен, їх рецепцію та визначальні дати) / М. Яременко // Труди Київської Духовної Академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 106–121.
- 992.** Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: pro et contra двотисячного контингенту вихованців / М. Яременко // Іван Мазепа та його доба : матеріали міжнар. наук. конф. – К. : Темпора, 2008. – С. 156–195.
- 993.** Яременко М. Київські студенти 1738 року: спроба колективної фотографії / М. Яременко // Записки НТШ. – 2008. – Т. ССLVI : Праці історико-філософської секції. – С. 191–215.
- 994.** Яременко М. В. «Матеріальний світ» ректора академії середини XVIII ст. (на прикладі архімандрита Сильвестра Ляскоронського) / М. Яременко // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 35 : Київська Академія. – С. 20–32.
- 995.** Яременко М. Навчатися чи не навчатись? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність / М. Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 218–236.
- 996.** Яременко М. Пам'ять про Галшку Гулевичівну в Києво-Могилянській академії у XVIII столітті: пригадування чи вигадання? / М. Яременко // КА. – 2009. – Вип. 7. – С. 18–43.
- 997.** Яременко М. «Посполиті» в Києво-Могилянській академії у XVIII ст.: селяни чи міщани? / М. Яременко // Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2010. – Т. 104 : Історичні науки. – С. 14–18.
- 998.** Яременко М. Ціна «міщанської любові» або скільки коштувала прихильність обивателів Києво-Подолу до могилянських студентів / М. Яременко // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 94–104.

- 999.** Яременко М. Чи був 1701 р. рубіжним для Могилянської академії у сприйнятті київських професорів XVIII ст.? / М. Яременко // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa : DiG, 2008. – S. 623–637.
- 1000.** Яременко М. Яких козаків діти навчалися в Києво-Могилянській академії? / М. Яременко // КС. – 2010. – № 3. – С. 3–19.
- 1001.** A History of the University in Europe. Vol. 1. Universities in the Middle Ages / Ed. by H. Ridder-Symoens. – Cambridge, UK; New York : Cambridge University Press, 1992. – 506 p.
- 1002.** A History of the University in Europe. Vol. 2. Universities in Early Modern Europe (1500–1800) / Ed. by H. Ridder-Symoens. – Cambridge, UK; New York : Cambridge University Press, 1996. – 693 p.
- 1003.** Bajerowa I. Jezuiti w dziejach języka polskiego / I. Bajerowa // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 427–447.
- 1004.** Bednarski S. Podstawowe zasady szkolnictwa jezuickiego / S. Bednarski // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce / red. J. Paszenda. – Kraków, 1994. – S. 20–24.
- 1005.** Brogi Bercoff. G. Rus, Ukraine, Ruthenia, Wielkie Ksiestwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Srodkowo Wschodnia: o wielowarstwowosci I polifunkcjonalizmie kulturowym / B. G. Brogi // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / ed. Alberto Alberti et al. – Pisa, 2003. – P. 325–387.
- 1006.** Brüning A. On Jesuit Schools, Scholasticism and the Kyivan Academy – Some Remarks on the Historical and Ideological Background of its Founding / A. Brüning // КА. – 2007. – Вип. 4. – С. 5–19.
- 1007.** Chachaj M. Studia włoskie profesorów Akademii Zamojskiej w XVI–XVIII wieku / M. Chachaj // Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów

Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej / red. Jacek Staszewski, Krzysztof Mikulski i Jarosław Dumanowski. – Toruń, 2002. – S. 175–187.

1008. Chynczewska-Hennel T. Akademia Kijowsko–Mohylańska w polskiej literaturze historycznej / T. Chynczewska-Hennel // *КА.* – 2006. – Вып. 2–3. – С. 197–207.

1009. Cracraft J. Feofan Procopovich / J. Cracraft // *The Eighteenth century in Russia* / ed. J. G. Garrard. – Oxford, 1973. – P. 75–105.

1010. Cracraft J. The Church Reform of Peter the Great / J. Cracraft. – London: Macmillan, 1971. – 336 p.

1011. Darowski R. Zarys filozofii jezuitów w Polsce od XVI do XIX wieku / R. Darowski // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 119–152.

1012. Freeze G. L. The Russian Levites: Parish Clergy in the Eighteenth Century / G. L. Freeze . – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977. – 325 p.

1013. Gmiterek H. Młodzież Kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej (1595–1784) / H. Gmiterek // *Український археографічний щорічник.* – К., 1999. – Вып. 3/4. – С. 230–241.

1014. Gmiterek H. Promocje doktorskie w Akademii Zamojskiej / H. Gmiterek // *W kręgu akademickiego Zamościa* / red. Henryk Gmiterek. – Lublin, 1996. – S. 225–248.

1015. Grzebien L. Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury / L. Grzebien // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 31–68.

1016. Hagen M. Does Ukraine Have a History? / M. Hagen // *Slavic Review.* – 1995. – Vol. 54. – No. 3, autumn. – P. 658–673.

1017. Hammerstein N. Aufklärung und katholisches Reich: Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen

Reichs deutscher Nation im 18. Jahrhundert / S. Hammerstein. – Berlin, 1977. – 276 s.

1018. Hengst K. Jesuiten an Universitäten und Jesuitenuniversitäten / K. Hengst. – Paderborn; München; Wien, 1981. – 425 s.

1019. Jablonowski A. Akademia Kijowsko Mohilanska. Zarys historyczny na tle rozwoju cywilizacji zachodniej na Rusi / A. Jablonowski. – Krakow : Druk W. L. ANCZYCA i SPOLKI, 1899–1900. – 318 s.

1020. Kochanowicz J. Wkład jezuitów w kulturę muzyczną okresu staropolskiego / J. Kochanowicz // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa : WAM, 2004. – S. 545–562.

1021. Kurkowski J. Historycy jezuicy w kręgu magnackich mecenasów (XVIII w.) / J. Kurkowski // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa : WAM, 2004. – S. 493–510.

1022. Kusber J. Eliten- und Volksbildung in Zarenreich während des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts : Studien zu Diskurs, Gesetzgebung und Umsetzung (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 65) / Jan Kusber. – Stuttgart : Franz Steiner, 2004. – 497 s.

1023. Kusber J. Individual, Subject, and Empire : Toward a Discourse on Upbringing, Education, and Schooling in the Time of Catherine II / Jan Kusber // *Ab Imperio*. – 2008. – № 2. – P. 125–156.

1024. Lewin P. Dawne polonica literackie w archiwach Moskwy i Leningradu / P. Lewin // *Slavia orientalis*. – 1972. – № 1. – S. 73–99.

1025. Madariaga I. The Foundation of the Russian Educational System by Catherine II / I. Madariaga // *The Slavonic and East European review*. – 1979. – Vol 57. – No. 3. – P. 369–395.

1026. Moraw P. Aspekte und Dimensionen älterer deutscher Universitätsgeschichte / P. Moraw // *Academia Gissensis: Beiträge zur älteren Giessener Universitätsgeschichte*. – Marburg, 1982. – S. 1–43.

- 1027.** Mühlpfordt G. Russlands Aufklärer und die Mitteldeutsche Aufklärung: Begegnungen, Zusammenwirken, Partnerschaft / G. Mühlpfordt // *Deutsch-russische Beziehungen im 18. Jahrhundert* / Hrsg C. Grau, S. Karp. – Wiesbaden, 1997. – S. 83–171.
- 1028.** Okenfuss M. J. The Jesuit Origins of Petrine Education / M. J. Okenfuss // *The Eighteenth Century in Russia* / Ed. J. G. Garrard. – Oxford, 1973. – P. 106–130.
- 1029.** O'Malley J. The First Jesuits / J. O'Malley. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1993. – 457 p.
- 1030.** Pawlikowska-Brożek Z. Podręczniki matematyczne dla polskich szkół jezuickich / Z. Pawlikowska-Brożek // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 245–267.
- 1031.** Pawlikowska-Brożek Z. Wybitne publikacje matematyczne polskich uczonych jezuickich siedemnastego wieku / Z. Pawlikowska-Brożek // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 225–244.
- 1032.** Piechnik L. Jezuickie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777) / L. Piechnik // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*. – Kraków, 1994. – S. 151–182.
- 1033.** Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku / L. Piechnik // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*. – Kraków, 1994. – S. 183–209.
- 1034.** Piechnik L. «Ratio studiorum» fundament: działalności edukacyjnej i naukowej jezuitów / L. Piechnik // *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami* / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 69–90.
- 1035.** Puchowski K. Jezuicke kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów / K. Puchowski. – Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. – 636 s.

- 1036.** Pylypiyk N. The Humanistic School and Ukrainian Literature of Seventeenth- and Eighteenth-Century : Unpublished PhD dissertation, Harvard University / N. Pylypiyk, 1989. – 401 p.
- 1037.** Raeff M. Russian Intellectual History: An Anthology / M. Raeff. – New Jersey : Humanities Press, 1978. – 404 p.
- 1038.** Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850 / D. Saunders. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985 . – 415 p.
- 1039.** Scaglione A. The Liberal Arts and the Jesuit College System / A. Scaglicone. – Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamins Pub. Co., 1986. – 248 p.
- 1040.** Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla / I. Ševčenko // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 8, № 1–2. – P. 9–44.
- 1041.** Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century / Ihor Ševčenko. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996. – 234 p.
- 1042.** Sharipova L. Latin Books and the Eastern Orthodox Clerical Elite in Kiev, 1632–1780 / Liudmyla Sharipova. – Manchester : Manchester University Press, 2006. – 259 p.
- 1043.** Staffing G. M. Peter's Church: Organizational Politics and the Journeys of Kyivan Clergy in the Early Eighteenth Century / Gary Marker. Staffing // КА. – 2010. – Вип. 8. – С. 79–91.
- 1044.** Stasiewicz-Jasiukowa I. O kondycji naukowej jezuitów polskich (od roku 1773 do XXI wieku) / I. Stasiewicz-Jasiukowa // Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 15–30.
- 1045.** Sysin F. Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent view on seventeenth century Ukrainian culture / F. Sysin // Harvard Ukrainian Studies. The Kiev Mohyla Academy. – 1984. – Vol. 8. – № 1–2. – P. 155–187.

1046. Wittrock B. The Modern University: the Three Transformations / B. Wittrock // The European and American University since 1800 / Ed. Sh. Rothblatt, B. Wittrock. – Cambridge ; New York, NY, USA, 1993. – P. 303–361.

1047. Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej. – Kraków ; Warszawa, 2004. – 756 s.

1048. Yakovenko N. Early Modern Ukraine Between East and West : Projectories of an Idea / N. Yakovenko // Regions : A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Towards a Discipline of «Regionology» / Ed. by Kimitaka Matsuzato. – Sapporo, 2000. – P. 50–69.